

ROMANUL SECOLULUI

**FRANZ
WERFEL**

**cele patruzeci
de zile de pe
musa dagh**

UNIVERS

FRANZ WERFEL

**În românește de
M. MATEI**

**Prefața de
NICOLAE BALOTĂ**

Cele patruzeci de zile de pe Musa Dagh

**București — 1970
UNIVERS**

Franz Werfel: un scriitor al solidarității umane

ÎN ANUL 1933, CÎND FRANZ WERFEL PUBLICA marele său roman *Cele patruzeci de zile de pe Musa Dagh*, nori grei, amenințatori începeau să se adune deasupra Europei. Nazismul se instala în Germania și un lanț al suferințelor începea să se desfășoare, să cuprindă o întrecută omenire. Dar, încă înaintea acestui an fatal, sensibilitatea ascuțită a unor scriitori a sesizat primele zvicniri ale marclui cutremur ce se apropia. Numeroși scriitori, adevărate vigili ale conștiinței europene au semnalat apropierea primejdiei. De altfel, excesele rasismului, ale ideologiei naziste, cultul violenței, tenebrele obscurantiste ale unui nou „mit al secolului XX“ se anunțau în clamoarea purtătorilor de cuvînt ai fascismului. Era firesc ca apărătorii demnității umane să încerce diverse moduri ale ripostei, ale apărării valorilor sociale, etice, teoretice ori estetice pe care le vedeau primejduite. Una dintre acestea era reprezentarea *parabolică* a violenței și in Justiției, condamnarea viitoarelor nedreptăți care se anunțau, prin procesul oricărui nedreptăți ce s-au petrecut vreodată. O asemenea parabolă a rezistenței umane la silnicie prezenta Franz Werfel Germaniei, și prin verbul german lumii întregi, în acel an al atîtor amenințări, 1933.

Max Brod a fost cel care, pentru întia oară, a vorbit despre „Școala din Praga“. Destinul unor scriitori de limbă germană, din fostul Imperiu austro-ungar, s-a împletit ciudat cu vechiul oraș de pe Moldava. „Școala“

acestora e alcătuită din poeți și prozatori : Rilke, Kafka, Werfel, Johannes Urzidil, Max Brod și alții. Pavel Eisner, în cartea sa *Franz Kafka and Prague* (New York, 1950), afirmă că, pentru a-l înțelege pe autorul *Castelului*, trebuie să cunoști orașul său natal. Putem face această remarcă în legătură cu toți scriitorii „Școlii din Praga”. Toți — și, printre ei, Franz Werfel — au fost seduși, în adolescența, în tinerețea lor, de farmecele vechiului oraș. Toți au trecut sub arcurile ogivale ale portalurilor gotice, prin culoarele tenebroase, au privit pe ferestrele renascentiste, ori baroce ale unor somptuoase palate, ori au străbătut agale străzile înguste și mai largile piețe pietruite ale cetății lui Jan Huss, a lui Rabbi Loew și a *golem*-ului său, a lui Tycho Brache și a lui Wallenstein, purtând între ei interminabile discuții peripatetice. Willy Haas, prietenul din copilărie al lui Kafka, Brod și Werfel, a evocat în *Die literarische Welt* (Lumea literară — München, 1957), acei ani de agonie ai Imperiului austro-ungar, în care amicii săi, sensibili la scisme viitoare ale veacului, intrau în „lumea literelor”. Franz Werfel își va aminti în unele scrieri (printre care *Eseu asupra semnificației Austriei imperiale*), acei ani ai tinerețelor sale. De altfel, debutul său, primul său poem publicat se intitula *Die Gärten der Stadt Prag* (Grădinile orașului Praga) și celebra orașul străjuit de Hradčany.

În acest oraș, al nostalgicilor aduceri aminte de mai târziu, și-a petrecut Franz Werfel anii copilăriei (s-a născut în 1890) ; aici și-a început studiile universitare (în 1909, la Facultatea de drept). Ca și Franz Kafka, acest fiu al unei familii burgheze trăiește experiența — care-l marchează — a unui conflict cu tatăl. Ca și Kafka, va fi obligat de ai săi să urmeze o carieră pentru care nu simte nici o atracție. Dar, natură mai robustă decât preasensibilul autor al *Metamorfozei*, el își va face o viață a sa. E interesant însă de remarcat identitatea între chipurile mitizate ale Tatălui, așa cum apar ele la cei doi scriitori din Praga. În celebra *Scrisoare către tatăl*, a lui Franz Kafka, ca și în *Spiegelmensch* (Omul-ogîndă) ori în *Nicht der Mörder, der Ermordete war schuldig* (Nu ucigașul, cel ucis este de vină) ale lui Franz Werfel, tatăl apare ca un reprezentant al unei divinități tiranice, el însuși un autocrat, simbol al Puterii arbitrare, al Legii nedrepte. Dar, se pare că, un asemenea conflict între tatăl preaburghez și fiul răzvrătit,

corespunzând unei realități a timpului era, în același timp, unul din motivele literare care aparțineau viziunii expresioniste despre o lume împărțită prin uri ireductibile în victime și tirani. Să amintim, în acest sens, doar drama lui Hasenclever, *Der Sohn (Fiul)*, atât de apropiată — în ce privește poziția „fiului“ în propria sa familie — de *Metamorfoza* lui Kafka.

Se pare că în urma disensiunilor familiale, tânărul Franz Werfel părăsește în 1910 studiile și orașul său. Stabilindu-se la Hamburg, lucrează un timp la o companie de navigație. Se întoarce însă în țara sa pentru a-și face serviciul militar și pentru a-și publica primul volum de poezii, *Der Weltfreund (Prietenul lumii)*. Sint ani de efervescență; se simte apropiindu-se un cataclism. Sentimentul unei apocalipse dă tinerei generații de poeți și artiști germani o conștiință tragic-agonică. Conventicule expresioniste apar în diverse orașe. Werfel este una din cele mai apreciate voci lirice ale noului curent. Are o slujbă la nou-înființata editură Kurt Wolff din Leipzig, principala oficiină de publicare a tipăriturilor expresioniste. E prietenul lui Kurt Pinthus care va edita celebra antologie a mișcării expresioniste, *Menscheitsdämmerung (Amurgul omă-nirii)*. Acest amurg părea să se fi lăsat cu adevărat peste Germania anilor primului război mondial. Între 1915—1917, Werfel luptă pe frontul italian apoi, într-un regiment de artilerie din Galiciia de est, continuă totuși să scrie și să publice. În 1915 îi apare un nou volum de poezii, *Einander (Unul altuia)*. Spre sfârșitul războiului este arestat și acuzat de înaltă trădare. De fapt, culpa sa era aceea de a-și fi manifestat convingerile pacifiste. E eliberat și pacea îl găsește la Viena. Aici va trăi în anii următori — până la acel funest 1938, cînd naziștii invadează Austria — viața unui om de litere, a unui rob al propriei sale opere.

În 1919, anul în care apare antologia expresionistă a lui Kurt Pinthus, Franz Werfel publică *Der Gerichtstag (Ziua Judecății)*. Conștiința eschatologică, a unei iminente judecări finale, îi determină creația. Dar, pe încetul, poetul își părăsește uneltele, imagistica sumbră, estetica „tipătului“ expresionist și adoptă tonul mai senin-detașat al operelor de maturitate. De altfel, dramaturgul și, mai apoi, romancierul dintr-însul vor refula vreme îndelungată clăuurile sale lirice. Încă în 1914 i

se jucase, la Berlin, o adaptare a piesei lui Euripide, *Troienele*. Mai târziu, scrie *Der Besuch aus dem Elysium* (*Vizita din Cîmpurile Elizee*), o dramă romantică, *Schweiger*, o tragedie în trei acte, și o „istorie dramatizată în trei faze“, *Juarez und Maximilian*, care se bucură de un deosebit succes.

Cu adevărat, Franz Werfel devine un scriitor mondial prin romanele sale. În 1924, publică un vast op închinat lui Verdi. Acest *Roman al operei* e mărturia unei vechi pasiuni pentru creația compozitorului italian. Peste cîțiva ani, în 1929 apare un alt mare roman, *Barbara oder Die Frömmigkeit* (*Barbara sau Evlavia*). Apoi, în 1933, an al triumfului și amărăciunii, *Die vierzig Tage des Musa Dagh* aduce consacrarea internațională, marea satisfacție, umbrită de griji, de aprehensiune: venirea lui Hitler la putere îi interzice acestui mare scriitor de limbă germană accesul la publicul său din Germania. Werfel este eliminat din „Akademie der Künste“, din Academia berlineză. Evident, pentru scriitorul care devenea, alături de Thomas Mann, Alfred Döblin, Georg Kaiser, un indezirabil, această eliminare înseamnă mai curînd o onoare decît un oprobriu. E anul în care Stefan George declină cîntea suspectă ce i se face de a fi ales în această Academic, iar Ricarda Huch își dă demisia dintr-însa.

În curînd, Werfel trebuie să ia calea exilului. Naziștii cîmpănesc Austria și scriitorul nostru se stabilește, pentru un timp, într-o mică localitate din sudul Franței, la Sanary-sur-Mer. Aici scrie romanul său *Der verurteilte Himmel* (*Cerul frustrat*). Valul nenorocirilor se abate însă și asupra acestui colț izolat de lume. Din fața invadatorilor Franței, în 1940, Franz Werfel cu familia sa se refugiază la Lourdes apoi, izbutind să scape din temnița Europei ocupate, traversează Atlanticul și se așază în California. Aici, Werfel întâlnește o întregă colonie de scriitori și artiști refugiați din Germania, pe Thomas Mann, Bruno Frank, Bruno Walter, printre alții. Conform legămîntului pe care-l făcuse la Lourdes, de a scrie o carte despre Bernadette Soubirous, închină acesteia un roman care va cuceri publicul american și, mai târziu, pe acela din Europa, *Das Lied von Bernadette* (*Cîntecul Bernadettei*). Tot astfel, o piesă de teatru, în care căderea Franței, fuga intelectualilor europeni din fața terorii naziste alcătuiește un fundal întunecat, *Jakobowsky und der Oberst* (*Jakobowsky și colonelul*), are un

succes răsunător. Lui Franz Werfel i se acordă titlul de *doctor honoris causa* al Universității din California. E însă un triumf final. Încercat de o gravă boală, izbuteste, în „pacea de minăstire“ a locuinței de pe malul Pacificului, să termine romanul utopic *Stern der Ungeborenen* (*Steaua celui nenăscut*) și să revizuiască pentru tipar o amplă culegere din poeziile pe care le-a scris de-o viață: *Gedichte aus den Jahren 1908—1945* (*Poeme din anii 1908—1945*). Aceste volume vor vedea lumina tiparului abia după moartea lui Werfel (august 1955).

Scriitorii care au alcătuit — fără s-o știe — ceea ce Max Brod va numi „Școala din Praga“ au avut cu toții, la începuturile carierei lor literare, o experiență a *insularității*, a *insingurării*, pe care, în diferite feluri, Rilke ori Kafka, Werfel ori Max Brod au încercat să o depășească, descoperind ori încercînd noi moduri de a comunica. Patetică experiență a unor tineri care scriu în limba unei minorități izolate. S-ar putea spune că obsesia centrală, kaskiană, a comunicării incomunicabilului ca și patosul solidarității umane, atât de evident în toate scrierile lui Franz Werfel, derivă din acea experiență a izolării, matcă originală a creației lor.

Tineri scriitori evrei de limbă germană, într-o țară în care cehii și slovaci încă lipsiți de independență erau majoritari, trăiesc și creează parcă într-un fel de vacuum cultural. Desigur, cu toții întrețin legături strînse cu scriitorii cehi. Dar limba îi izolează. Acest vid, asociat cu conștiința pe care o numeam a insularității, generează o stare particulară, de anxietate. Iar această anxietate determină o ciudată dedublare a spiritului. Pe de o parte, apare o firească tendință spre ancorarea cît mai fermă în real, pe de altă parte, o apetență spre puncte de sprijin într-un plan spiritual. Max Brod va defini această propensiune spre spiritual a tinerilor scriitori din Praga astfel: „o manieră de a vedea lumea în conexiunile ei cu transcendentul și metafizicul“. Dar, cu toate năzuințele sale spre o transcendență, Werfel rămîne atașat de un sol uman-preauman. Căci e un sentimental, care nu poate exista decît *prin altul*, nu se poate proiecta decît *în altul*. El nu este capabil să rămînă singur; orice izolare de semenii săi constituie, pentru Werfel, o frustrare, o lezare a sensibilității sale. S-ar putea spune că, dacă Franz Kafka este incapabil de a comunica cu

adevărat, Franz Werfel nu poate să nu comunice. Deschis comunicărilor, el întreține o permanentă „prietenie cu lumea”. Titlul primului său volum de versuri, *Prietenul lumii*, are sensul unei autodefiniri. În analiza pe care Kurt Hiller o face (într-un text critic important pentru istoria expresionismului : *Zur neuen Lyrik — Despre lirica nouă — 1913*), poeziei lui Georg Heym, Ernst Blass și Franz Werfel, acesta din urmă este elogiât, îndeosebi, pentru calitatea, etic-poetică, a *compasiunii* sale. „În afară de Walt Whitman — afirmă Hiller — nu este nimeni, nimeni (printre poeți) care să fie atât de plin de afecțiune, de o atât de mare dragoste de oameni ca Franz Werfel”. Într-adevăr, poezia sa de tinerețe exală un proaspăt parfum al afectelor exprimate naiv, imediat. Abia părăsise adolescența și tânărul poet avea nostalgia copilăriei. Căci copilul nu este niciodată singur. Oroare a izolării de alții : însuși Dumnezeu-tatăl, creatorul, suferă — foarte omenește — și se lamentează căci nu cunoaște căldura de matrice a contactelor umane (în poezia *Gottvater am Abend — Dumnezeu-tatăl, seara*). Dar, în afara monștrilor, a damnaților care suferă suprema condamnare a însingurării, universul întreg este alcătuit — în viziunea lui Franz Werfel — din vase comunicante ce leagă totul și pe toate. Confluente, corespondențe pretutindeni. Lirica lui Werfel, în prima sa perioadă, este o încercare de a restitui cele inanimate ca și animatele — prin vocea poetului — unității lor funciare.

Acceași participare simpatetică la viața umanizată a cosmosului în ciclul de poezii *Wir sind (Noi sintem)*, publicat în 1913. Titlul-manifest al acestui volum proclamă o hotărâtă afirmare a vieții (*Lebensbejahung*). Poetul se folosește de cuvânt pentru a ajunge la o superioară conștiință exprimată, obiectivată a existenței (*Existenzbewusstsein*). Dar cuvintele nu sînt decît mijlocul, instrumentul de comunicare al unei prealabile credințe. „Dincolo de toate cuvintele / Eu proclam, omule muritor : *Noi sintem*.” Remarcăm, desigur, în versurile tânărului poet fervoarea „*noului patos*” expresionist. Franz Werfel este — în acei ani — una dintre vocile care înnoiesc lirica germană. Teoreticienii, criticii afiliați expresionismului recunosc într-însul pe unul din promotorii mișcării. Kasimir Edschmid într-o celebră conferință despre *Expresionism în poezie*, ținută în 1917, Gerhard Heine, Alfred Kerr, Heinrich Eduard Jacob și alții îi

analizează textele și le propun ca modele ale noului val poetic. Criticul și eseistul Paul Wiegler îl prezintă ca pe un „Mozart al liricii noi”.

Dar încrederea, patosul optimist este de scurtă durată. Încă înainte de izbucnirea primului război mondial, semne premonitorii indicau tinerilor poeți ai vremii apropierea unor stări apocaliptice. Sentimentele tulburi, anxietatea devin apanajul sensibilității expresioniste; o conștiință a eschatologicului devine dominantă. De aici, afluxul metaforelor apocaliptice, motivul Judecății finale, teroarea damnării, speranța salvării în lirica expresionistă. Franz Werfel, care în poeziile publicate între 1913—1914, adunate în volumul *Unul altuia* (1915), continua să îndemne la solidaritate, exalta marea unitate universală, în poemele din anii următori — scrise, e adevărat, în tranșee — intonează marele lamento al conștiinței nefericite, al existenței în ruptură, al spargerii unității cosmic-umane. *Ziua Judecății*, volumul care cuprinde producțiile sale lirice din această perioadă, comunică în ton cu lirica crepusculară a confrăților săi expresioniști. Kurt Pinthus va introduce unele din aceste poezii în cunoscuta antologie a literaturii expresioniste, publicată în 1919. *Amurgul omenirii*.

Ceea ce este, mai presus de orice, lezat, în corpul spiritual al omenirii, prin erupția violenței, prin spargerea unității este creditul cuvântului. Când Franz Werfel începe să se îndoiască, în acel „noi sintem”, de unitatea unui corp al comunității umane pe care cu o atît de ingenuă exaltare o proclamase, el pierde încrederea în verbul poetic. Făpturile care sînt cu adevărat, nu au nevoie să o spună. Apropiindu-se de o temă a *Elegiilor duineze*, Werfel constată în Ziua Judecății, eșecul discursului uman: „wer sagt, versagt” — cine spune, dă greș. Acest eșec al comunicării îl umple pe poetul nostru de melancolie. Ca și ingerul, bizara făptură din *Melancolia* lui Dürer eșuată printre corpuri geometrice, instrumente ale cunoașterii și semne cabalistice, tot astfel poetul Werfel rătăcit în lumea cuvintelor se vede înstrăinat — prin cuvinte — de acel adevăr al existenței pe care spera să-l atingă tocmai prin mijlocirea cuvintelor.

Poate tocmai această dezamăgire în virtuțile verbului îl va determina pe Franz Werfel să părăsească, după primul război mondial, sfera experiențelor lirice.

O proastă conștiință pare să inhibe într-insul elanul creator poetic. Această conștiință a unei strănii culpe rezidă în acel „Wortschuld“ — aceea vinovăție a cuvintului pe care Benno von Wiese o recunoștea la Hölderlin : a numi ceea ce nu poate fi numit, a folosi cuvântul pentru a da nume false, pentru a comunica fără să poți comunica. Sentimentul falsității discursului poetic pune stăpânire pe Franz Werfel, în anii care au urmat primului război mondial. Cuvântul poetic s-a dovedit prea vulnerabil, considera el. Crezul său expresionist — a propune un nou limbaj simbolic, a crea o metaforică universală, a descoperi noi forțe expresive ale cuvântului—nu.

Poziția însăși a poetului i se pare precară : „Inuman este / Preaumanul, Poetul.“ (*Gesang der Memnonsäule — Cîntecul coloanei lui Memnon*). Tot mai des apar asociați acești termeni : „cuvînt“, „ogîndă“, „minciună“. Cînd cuvîntăm și, îndeosebi, cînd ne proiectăm în poezie noi nu sintem ceea ce sintem. Dezabuzat, poetul Franz Werfel va continua totuși să scrie versuri. Dar acestea nu mai aparțin unei „citadele a adevărului“ ci sînt „ecoul minciunii minciunilor“ sale. Asistăm, într-adevăr, la o degradare a expresiei poetice în anii maturității creației sale. Niciodată nu s-a supus rigorilor unei înalte conștiințe artistice. Franz Kafka îl numise în 1912 „un monstru“ din pricina lipsei de disciplină artistică și umană. Dar tot el istorisise cum, într-o seară din 1911, nu l-a pierdut pe Franz Werfel din ochi, cum, ascultîndu-i poeziile, acestea i-au umplut capul cu „aburi“. A fost atît de entuziasmat atunci de versurile confratelui său că s-a temut o clipă de urmările *Rausch*-ului, beției sale poetice : „Pentru o clipă mi-a fost teamă că entuziasmul mă va tîri drept în nonsens“.

Lipsa unei severe conștiințe literare, pe care o remarcase Kafka la Werfel, va fi tot mai evidentă pe măsură ce scriitorul își pierde spontaneitatea lirică a tinereții. O poezie intimistă, în fond o lirică minoră apare în volumele sale : *Gedichte* (*Poeme*) din 1927, ori din *Schlaf und Erwachen* (*Somn și trezire*), din 1935. Tinărul „Mozart al liricii noi“ a îmbătrînit prematur. De fapt, un alt scriitor, nu mai puțin talentat, un romancier ia locul poetului dintr-insul.

Scriitorul Franz Werfel, care a păstrat pînă la sfîrșitul vieții sale o spontaneitate copilăroasă, promptitudinea entuziasmului și, îndeosebi, curiozitatea pentru tot ce i se pare nou,

nemaivăzut, a fost un excelent reporter. E adevărat că repota-
tajele ne oferă date, informații mai interesante despre el însuși
decît dspre cele ce vrea să surprindă. El însuși era un explo-
rator mai priceput, mai curios în străfundurile personalității
sale, în acea *Innerlichkeit*, acea interioritate plină de mistere,
decît în lumea evenimentelor exterioare. De aceea, în romanele
sale, poetul din el va trece cu arme și bagaje. Aceste romane
— îndeajuns de vaste — nu vor fi mari construcții obiective,
ci tentative de re-creare a eposului. Liric, se va metamorfoza
într-un poet epic.

Asemenea lui Robert Musil, lui Heimito von Doderer și altor
prozatori ai Austriei din primele decade ale acestui secol,
Franz Werfel a trăit prăbușirea Imperiului habsburgic ca pe un
cataclism istoric care i-a zguduit nu numai existența ci i-a
orientat într-un anumit sens însăși viziunea literară. Unei acute
conștiințe a *amurgului* i se asociază o perspectivă istorică cre-
pusculară. E semnificativ titlul pe care Werfel îl dă unui grup
de nuvele: *Aus der Dämmerung einer Welt (Din amurgul
unei lumi)*. Compoziția simfonică a volumului este explicată
printr-un eseu introductiv, *Imperiul austriac*, o încercare de
evocare a agoniei unei lumi istoric condamnate. Iată, în această
carte, descrierea atmosferei sufocante a existenței burgheze
din vechiul Imperiu. Un copil de unsprezece ani se trezește la
viața simțurilor, în marasmul, în climatul de vas închis al unei
familii burgheze (*Kleine Verhältnisse — Legături mărunte*).
Iată, cu prilejul reuniunii unor foști colegi, criza unui înalt
funcționar al justiției care își amintește greșeala gravă pe
care a comis-o față de un camarad. Omul care a nimicit o
existență se nimicește pe sine (*Abituriententag — Ziua ba-
calaureaților*). Corupția, impostura, falsul îl obsedează pe po-
vestitor. Nu le observase el, sub atâtea măști, în societatea
vechiului Imperiu? Un falsificator de tablouri, de altfel talentat,
nu se poate realiza, tocmai pentru că trăiește în minciună.
Neîndrăznind să devină cel care este, de fapt, el comite o
„sinucidere metafizică“ (*Secretul lui Saverio*). Fiica unui fost
ministru al lui Franz Josef cedează lamentabil unui bărbat pe
care nu-l iubește, într-un han sordid (*Scara hanului*). În sfîrșit,
reprezentantul simbolic al Imperiului habsburgic, un burghez
K. und K. face eforturi disperate să supraviețuiască, să tră-
iască pînă cînd ai săi vor putea încasa o anumită asigurare

Moartea unui burghez). Moartea surprinde Imperiul în plină înconștiență. Astfel, vestea atentatului de la Sarajevo, care declanșează primul război mondial ce va duce la descompunerea monarhiei austro-ungare, cade, din senin, ca un trăsnet, tulburînd cheful notabilităților adunate într-o casă de toleranță (*Casa îndoliată*).

Ca și nuvelele *Din Amurgul unei lumi*, cel dintîi mare roman al lui Franz Werfel: *Barbara sau Eulavia*, este o parabolă a descompunerii unei lumi. Formarea unui om, *stadiile* — în sens kierkegaardian — ale vieții sale, pe care le urmărește autorul, dau acestei opere caracterul unui *Bildungsroman*. Dar romanul *formării* este, în același timp romanul unei *de-formări*. Eroul, Ferdinand, un urmaș tîrziu al romanticilor „oameni de prisos”, trece prin avatarurile unei existențe tulburate de război, de scufundarea lumii vechi. Elev recalcitrant al școlii de cadeți, student în medicină, ofițer care refuză să execute trei dezertori pe front, invalid, medic de bord, după un scurt intermezzo în boema literară vieneză, inclis în 1918 ca membru al „gărzii roșii”, nici o experiență nu reține prea mult pe acest personaj. Singura constantă în această carte: caracterul admirabil surprins, portretul desenat în culori tandre al bătrînei doici Barbara, adevărata providență a lui Ferdinand.

O viziune apocaliptică, Judecata-din-urmă a unei lumi arhaice, ne prezintă Franz Werfel în romanul său biblic. *Höre: die Stimme (Ascultați Vocea)*. Scris aproape concomitent cu marea tetralogie biblică a lui Thomas Mann, *Iosif și frații săi*, în anii teribilele persecuții rasiste declanșate de regimul nazist în Germania, această operă a maturității scriitorului este un epos de o sumbră frumusețe. De astă dată nu mai e Austria cea care stă sub condamnarea istoriei, ci un popor care e împilat, împărțit, tîrit în robie. Conștiința poporului izraelit este reprezentată prin profetul său Ieremia. Acesta clamează necesitatea unei reforme morale, strigă adevărul în fața regilor și a poporului său. Lucid, el își dă seama că poporul se îndreaptă spre o catastrofă tragică. El însuși, „profetul suferințelor”, va fi o victimă a tiraniei necruțătoare. Și totuși, finalul acestui roman-mărturie a conștiinței este un mesaj de bună speranță. În abisul suferințelor, viața nu piere. Poporul începe o viață nouă, *Incipit vita nova*.

Ultimele romane ale lui Franz Werfel au caracterul unor vaste epopei, unor poeme epice. Astfel *Cele patruzeci de zile de pe Musa Dagh*, tot astfel *Cintecul Bernadettei*. Romancierul avea convingerea, pe care a exprimat-o sub diferite forme, că epopeea poate să cunoască, în secolul nostru răvășit de patimi, zguduit de cataclisme, o adevărată resurrecție. Desigur, nu este vorba de o reînviere a unei structuri poematice, a unei specii revolute. Werfel afirmă o dată: „Un poem epic nu se poate prezenta în zilele noastre decît sub forma romanului“. Astfel, în *Cintecul Bernadettei* (1942), va crea o formă romanesc-poematică, în care ficțiunea se împletește cu adevărul istoric. Barbara ca și Bernadette, Ieremia profetul ca și Gabriel Bagradian eroul tragic al rezistenței sînt *aleși*, au vocația dăruirii de sine pentru binele, pentru salvarea altora. Franz Werfel îi opune, uneori, unei lumi amorfe, care nu-i poate înțelege, alteori însă descoperă în destinul lor — destin exemplar al croului de epopee — punctele de incidență între existența croului pînă la jertfa de sine și existența soarta unei întregi comunități umane. De aceea, putem vorbi despre romanul *Cele patruzeci de zile de pe Musa Dagh* ca despre o epopee modernă cu valoare parabolică, în care faptul istoric dobîndește o demnitate paradigmatică, în care între indivizi și comunități se stabilesc legăturile din totdeauna ale eposului, individul dobîndind o conștiință a pasiunii sale prin societate, iar aceasta fiind slujită și mîntuită, în grele situații, prin fapta eroică a individului.

E interesant că, pentru a desena chipul unui erou epic, al unui mare ales, Franz Werfel recurge la o imagine a *străinului*. Gabriel Bagradian, armeanul care-și va salva mica comunitate în zile grele, este — la începutul epopeii — un înstrăinat de poporul său. Dar în clipele cruciale, el va simți obscur *chemarea* sa.

Misterioasă chemare a locurilor natale! Avetis, fratele europeanului Gabriel Bagradian nu pleacă să-și trateze boala în vreun sanatoriu elvețian, ci se întoarce să moară în Siria, la Yoghonoluk, în casa natală din împrejurimile Antiohiei turcești. Iar Gabriel, eroul de pe Musa Dagh, cel care și-a petrecut o bună parte din viața sa în Occident, care și-a luat o soție în Franța și a dat uitării, aproape cu desăvîrșire, meșteagurile copilăriei sale, simte, în clipe de grea cumpănă pentru

lumea întreagă, după izbucnirea primului război mondial, apelul obscur al solului din care a răsărit în lume. Destinul său — destin exemplar, în intenția lui Franz Werfel — îl poartă departe în lume și îl readuce, în cele din urmă, în punctul origo, din care a plecat. Existență circulară, închisă asupra sa însăși, dar deschisă asupra lumii, existență dirijată de o fatalitate asumată, a unui erou.

Așadar, după douăzeci și trei de ani petrecuți printre străini, Gabriel Bagradian se întoarce printre ai săi. La două ore de Antiohia, familia sa are o frumoasă posesiune într-unul din satele armenesti răsfirate într-o vale, sub munții care coboară spre mare, sub masivul Musa Dagh. Aici, pe Musa Dagh, are el revelația — încă vagă, legată de visurile copilăriei — a misiunii sale. Misiune eroică a unui apărător al împilaților. Aici, printre stinci, sub pini e surprins de fantezmele copilăriei: aici visase, odinioară, să-și apere familia și neamul. Atât de occidentalul Gabriel are nevoie de o perioadă de inițiere, urmează, inconștient la început, apoi tot mai conștient, un itinerariu în descoperirea acelei mici umanități izolate din care făcea parte. La început, după întoarcerea acasă, se ocupă cu colecționarea antichităților. Căci pământul acesta răsăritean al Asiei Mici, pământ al vechilor civilizații, abundă în tezaure arheologice. Dar Bagradian nu-și poate permite multă vreme luxul acestei voluptuoase întreprinderi. Amenințări tot mai directe tulbură viața pașnică a măruntelor comunități armenesti din această parte a lumii. Popor vechi, așezat la răspîntia imperiilor, armenii erau obișnuiți cu împilarea. Gabriel Bagradian observă pe chipurile celor din jurul său „expresia pe care ți-o dă o milenară supunere în fața loviturilor destinului“. Identificîndu-se cu soarta lor, el îi va înțelege tot mai bine pe cei de-o seamă cu el, pe care pînă atunci abia i-a cunoscut.

Rare pagini în opera acestui povestitor care să aibă subtilitatea acelor capitole din *Cele patruzeci de zile de pe Musa Dagh* unde Gabriel Bagradian se descoperă pe sine descoperindu-și poporul. La început se simte un animal prins în cursă care nu dorește decît să scape împreună cu ai săi. De aici, de la reacțiile instinctuale elementare, el va crește, pe încetul, la școala minici, a suferinței, a revoltei, a sentimentelor ultragiante, pînă la demnitatea supremă a eroului tragic

care — după ce și-a salvat comunitatea, pierzându-i pe cei mai dragi, mai apropiați — se întoarce la locul jertfei și triumfului său ca să moară.

O lume policromă, plină de pitoresc înconjoară nodul întunecat al dramei de pe Musa Dagh. În lumea orientală din Antakie (antica Antiohie) cu bazarul în care foiesc kurzi și greci și armeni și, firește, turci, în care scriitorul remarcă pasul acestor seminții ale răsăritului, „un pas lung, lent și legănat, îndreptându-se implacabil către o țintă care nu putea fi identificată“. Mirosuri penetrante, gesturi exotice, relații ciudate între oameni. În acest mic univers, oamenii de bună-credință nu fac parte doar din poporul oprimaților. E frumoasă imaginea acelui turc bătrîn, prieten al familiei Bagradian, aga Rifaat Bereket, după cum interesante sînt eforturile germanului Johannes Lepsius care se zbate să obțină de la oficialități o înlesnire pentru comunitatea armeană.

Dar, cu adevărat, paginile strălucite ale acestei cărți sînt cele — amintind epopeile antice ori *Anabasis* al lui Xenofon — în care ne este înfățișată rezistența unei populații oprite, lupta pe viață și pe moarte a celor mai slabi, dar avînd dreptatea de partea lor, împotriva silniciei. Dreptatea învinge. Armenii asediați pe Musa Dagh devin un simbol al rezistenței la opresiune și eroul lor, Gabriel Bagradian, poate fi apropiat de figurile eroice din vechile epopei. Franz Werfel a găsit pentru a nara luptele, suferințele și bucuriile acestei umanități restrînse tonul marilor poeți epici.

Recunoaștem în Franz Werfel o natură barocă, robustă, oscilînd între realitatea aprehendată cu toate simțurile și o vagă transcendență către care aspiră în elanurile sale spirituale, pendulînd între teluric și astral, o natură înzestrată cu vîna generoasă a povestitorului, cu o voce (nu prea puternică) a liricului, cu umorul cam greoi al Europei centrale și, îndeosebi, cu sensibilitatea mereu în alarmă a unui prieten al oamenilor, al unui om deschis la suferință și gata să participe în bucurie, a unui artist bun conducător de căldură umană. Werfel e un baroc și prin trăsăturile care amintesc barocul austriac : atracția

pentru „misterele“ vieții și morții, pentru unele probleme metafizice, apetiția spre o extază a simțurilor și, în același timp, apetitul luxurianței, al banchetelor și serbărilor. În sfârșit, Werfel e un scriitor care se lasă sedus de cuvinte, de verbul patetic, care nu se știe stăpîni, însă, nu-și frînează elanurile. Căci, mai mult decît cuvintele, a iubit oamenii.

NICOLAE BALOTA

CARTEA ÎNȚU

**CEEA CE
SE APROPIE**

„CE CAUT EU AICI ?”

Fără să-și dea seama, Gabriel Bagradian rostește într-adevăr, cu voce joasă, aceste cuvinte ciudate. Și, de fapt, ele nici nu exprimă o întrebare, ci doar ceva nelămurit, un fel de uimire solemnă care îi cuprinde întreaga ființă. Poate că pricina este dimineața strălucitoare a duminicii de martie, primăvara siriană care răspîndește tufișurile de uriașe anemone roșii începînd de pe povîrnișurile Musa Daghlui pînă în cîmpia răvășită a Antiohiei. Pretutindeni pe întinsul pajiștilor izbucnește sîngerul impetuos, înăbușînd albul domol al narciselor mari, cărora de asemenea le venise vremea. Un zumzet auriu și nevăzut pare că învăluie muntele. Să fie oare roiurile pornite năvalnic din prisăcile de la Kebussije sau în acest cel mai străveziu și mai perceptibil ceas răzbate frămîntarea Mediteranei, care, departe, în fund, roade spinarea golașă a Musa Daghlui ? Drumul cu hîrtoape se cațără printre ziduri în ruină. Acolo unde zidurile se opresc pe neașteptate în mormane de pietre aruncate claie peste grămadă, drumul se îngustează transformîndu-se într-o potecă de munte. A trecut de colinele aflate la poalele muntelui. Gabriel Bagradian se întoarce. Silueta lui înaltă, în costumul de turist din homespun flaușat, se încordează ascultînd. Își împinge puțin fesul de

pe fruntea umedă. Ochii lui sînt depărtați. Și ceva mai deschiși la culoare, dar nu mai mici decît ai oricărui armean.

Și iată că acum, Gabriel vede de unde a pornit : casa apare luminoasă, cu zidurile ei strălucitoare și acoperișul plat printre eucaliptii din parc. Grajdurile și clădirea administrației scilicet și ele în soarele dimineții de duminică. Cu toate că între Bagradian și clădirile gospodăriei se află acum mai bine de c jumătate de ceas de drum, se zăresc încă atît de apropiate, de parcă și-ar fi urmărit stăpînul pas cu pas. Chiar și biserica din Yoghonoluk, aflată mai departe, jos, în vale, îl întîmpină deslușit cu cupola ei mare și micile turnuri laterale țuguiate. Această biserică masivă și impunătoare se cuvine a fi pusă alături de Vila Bagradian. Bunicul lui Gabriel, legendarul ctitor și filantrop, le clădisc pe amîndouă cu cincizeci de ani în urmă. Este în tradiția țarilor și meșteșugarilor armeni ca, după ce călătoresc prin țări străine pentru a agonisi, să se întoarcă de oriunde, chiar și din America, în cuibul părintesc ; îmbogățiții din marea burghezie însă procedează altfel. Ei își ridică vilele luxoase pe coasta de la Cannes, în grădinile din Heliopolis sau măcar pe coastele munților Liban, în împrejurimile Beirutului. Bătrînul Avetis Bagradian se deosebea considerabil de acești parveniți. El, întemcietorul acelei firme de faimă mondială din Sambul, cu filiale la Paris, la Londra și New York, locuia, atunci cînd timpul și afacerile i-o îngăduiau, an de an în vila așezată mai sus de Yoghonoluk, la poalele Musa Daghului. Dar nu numai Yoghonolukul, ci și celelalte șase sate armenești ale districtului Suedja se bucuraseră din belșug de prezența lui binecuvîntată și plină de mărinimie. Chiar dacă facem abstracție de construcțiile de biserici și școli, de aducerea unor învățători-misionari americani, este destul să menționăm darul care, în ciuda evenimentelor, a rămas pînă astăzi viu în amintirea localnicilor : acel vapor încărcat cu mașini de cusut Singer, pe care Avetis Bagradian, după un an deosebit de norocos din punctul de vedere al

afacerilor, le-a împărțit unui număr de cincizeci de familii din aceste sate.

Gabriel — privirea lui cercetătoare încă nu părăsește clădirea vilei — își cunoscuse bunicul. Doar se născuse acolo, jos, în casa aceea, unde revenise din cînd în cînd, în anii copilăriei, petrecînd aici cîte o lună și chiar mai mult. Pînă împlinise doisprezece ani. Și totuși, această viață anterioară, care fusese cîndva propria lui viață, îl mișcă într-un fel nefiresc pînă la senzația de durere fizică. Se aseamănă cu o existență prenatală, ale cărei amintiri se înfig în suflet ascuțite, cu înfiorări penibile. Îl cunoscuse oare într-adevăr pe bunic, sau doar citise despre el ori îi văzuse imaginea în vreo carte a copilăriei? Un om mic de statură, cu barbișon alb, într-un halat lung de mătase, cu dungi galbene și negre. Pince-nez-ul înrămat cu aur atîrnă de un lăntuș pe piept. Cu ghetе roșii pășește prin iarba grădinii. Toți oamenii se înclină adînc. Degetele delicate ale moșneagului ating obrazul copilului. Așa a fost, sau e doar un simplu vis? Cu bunicul, lui Gabriel i se întîmplă cam același lucru ca și cu Musa Dagħ. În urmă cu cîteva săptămîni, cînd revăzuse pentru prima oară muntele copilăriei, cu conturul întunecat al crestei zimțate desenîndu-se pe cerul de seară, întreaga lui ființă fusese cuprinsă de un simțămînt nedefinit, înfiorător și plăcut totodată. Profunzimea lui nu putea fi apreciată. Renunță imediat să mai încerce. Era prima adiere a unui avertisment? Erau cei douăzeci și trei de ani?

Douăzeci și trei de ani în Europa, la Paris! Douăzeci și trei de ani de asimilare totală! Ani care valorează dublu și triplu. Ani care șterg totul. După moartea bătrînului, familia, eliberată de sub apăsarea patriotismului local al șefului ei, evadează din acest ungher oriental. Sediul principal al firmei rămîne, ca și pînă acum, la Stambul. Totuși, părinții lui Gabriel locuiesc acum, împreună cu cei doi fii, la Paris. Dar fratele — îl cheamă tot Avetis — cu cincisprezece ani mai în vîrstă decît Gabriel, dispare repede. În calitate de coproprietar al casei de import se întoarce în Turcia. Pe drept cuvînt

poartă prenumele bunicului. Nu-l atrage Europa. E un om ciudat, iubitor de singurătate. Datorită lui, vila din Yoghonoluk, după ce fusese părăsită vreme de mai mulți ani, își recapătă din nou strălucirea; singura lui pasiune este vânătoarea, și din Yoghonoluk pornește în expedițiile sale cinegetice spre munții Taurus și Hauran. Gabriel, care nu prea știa mare lucru despre frațele lui, urmează la Paris gimnaziul și studiază la Sorbona. Nimeni nu-l silește să îmbrățișeze cariera de om de afaceri, profesione pentru care — ciudată excepție în sinul familiei sale — nu vădește nici un fel de inclinație. Îi este îngăduit, ca erudit și literat, să se ocupe cu arheologia, istoria artei și filozofia — de altfel primește o rentă anuală care face din el un om liber, chiar înstărit. De foarte tânăr se căsătorește cu Juliette. Această căsnicie aduce după sine o schimbare mai profundă. Franțuzaica îl atrage de partea ei. Acum, Gabriel e mai francez ca oricând. Armean a mai rămas, într-o oarecare măsură, într-un sens academic. Totuși, nu-și uită chiar pe de-a-ntregul originea și publică din când în când câte un studiu științific, dintr-un domeniu sau altul, în reviste armenesti. De asemenea, Stephan, fiul său în vîrstă de zece ani, primește ca preceptor un student armean care urmează să-l instruiască în limba strămoșilor săi. La început Juliette socotește că acest lucru este cu totul inutil, ba chiar dăunător. Dar fiindcă persoana tînrului Samuel Avakian îi este simpatică, cedează încetul cu încetul și pînă la urmă se dă bătută. Disensiunile dintre cei doi soți își au întotdeauna rădăcinile într-una și aceeași divergență de păreri. Căci oricît se străduiește Gabriel să se contopească pe deplin cu masa străină, din când în când este totuși atras în problemele politice ale poporului său. Deoarece poartă un nume renumit, unii conducători armeni îl vizitează ori de cîte ori sînt în trecere prin Paris. I se oferă chiar să candideze pe listele partidului Dașnakzagan. Și chiar dacă refuză speriat asemenea propunere, totuși ia parte la faimosul congres care, în 1907, unifică pe Junii turci cu partidul național armean. Urma să fie

creat un stat nou, înlăuntrul căruia oameni de rase diferite să trăiască alături în mod pașnic și fără a renunța la demnitatea națională. Pentru atingerea unui asemenea scop se entuziasmează și cel ce se înstrăinase de ai săi. În aceste zile, turcii fac armenilor cele mai amabile complimente și declarații de dragoste. Datorită felului său de a fi, Gabriel Bagradian ia mai în serios decât alții jurământul de credință. Acesta este motivul pentru care, la izbucnirea Războiului balcanic, se prezintă ca voluntar. Este instruit în grabă la Școala de ofițeri de rezervă din Stambul și mai ajunge la vreme pe front pentru a lua parte, ca ofițer al unei baterii de obuziere, la bătălia de la Bulaïr. Această unică despărțire mai îndelungată de ai săi durează mai bine de jumătate de an. Suferă mult din pricina asta. Se teme, cine știe, că Juliette s-ar putea îndepărta de el. Simte că, în ce-l privește, atitudinea soției sale e întrucîtva nesigură, șovăielnică, deși nu are nici un temei real pentru acest simțămînt. Întors la Paris, ia hotărîrea solemnă să renunțe la orice activități nelegate de viața interioară. Este un gînditor, un om al abstractului, un om în sine. Ce-l privește pe el ce-i cu turcii, ce-i cu armenii? Se gîndește la posibilitatea de a obține cetățenia franceză. Astfel, înainte de orice o va face fericită pe Juliette. În ultima clipă însă îl oprește mereu un simțămînt neplăcut. Plecase voluntar în război. Chiar dacă nu trăiește în țara lui de baștină, n-o poate totuși renega. Țara părinților și bunicilor săi. Bunicii suferiseră îngrozitor acolo, dar nu renunțaseră la ea. Gabriel nu suferise de loc. Știe despre crime și măceluri numai din povestiri și cărți. „Nu are nici o importanță de cine aparține un om al abstractului“, își spune el și rămîne supus otoman. Doi ani fericiți într-un apartament frumos din Avenue Kléber. Totul dă impresia că problemele sînt rezolvate în ansamblu și că a fost găsit un mod de viață definitiv. Gabriel are treizeci și cinci de ani, Juliette treizeci și patru, Stephan treisprezece. O existență lipsită de griji, fără ambiții deosebite, o muncă intelectuală și un cerc de prieteni

amabili. În ceea ce-i privește pe aceștia din urmă, Juliette hotărăște. Asta reiese în primul rînd din faptul că relațiile lui Gabriel cu vechii cunoscuți armeni — părinții lui au murit demult — sînt din ce în ce mai sporadice, ca și cum Juliette i-ar impune, cu tenacitate, pe cei de-un singe cu ea. Bineînțeles însă că nu poate schimba ochii fiului ei. Gabriel pare să nu observe nimic din toate acestea. O scrisoare-expres de la Avetis Bagradian aduce după sine o cotitură a destinului. Fratele mai vîrstnic îl cheamă pe Gabriel la Stambul. Grav bolnav, nu mai este în măsură să conducă firma. De aceea a și făcut toate pregătirile pentru a transforma întreprinderea într-o societate pe acțiuni. Gabriel ar trebui să vină pentru a se îngriji de interesele lui. Juliette, care nu disprețuiește cîtuși de puțin bunurile materiale ale acestei lumi, declară imediat că-l va întovărăși pe Gabriel și-l va ajuta în timpul tratativelor. Doar e vorba de lucruri importante. Iar el e cam naiv de felul lui și cu totul incapabil să reziste tertipurilor armenesti ale celorlalți. Iunie 1914. O lume bizară. Gabriel se hotărăște să ia cu el în călătorie nu numai pe Juliette, dar și pe Stephan și pe Avakian. Anul școlar e pe sfîrșite. Lucrurile acestea se pot prelungi destul de mult și nu se poate prevedea pe ce căi va apuca omenirea. În a doua săptămînă din iulie, familia sosește la Constantinopol. Totuși, Avetis Bagradian nu putuse să-i aștepte. Plecase cu un vapor italian la Beirut. Boala lui de plămîni evoluase în ultimele zile cu o repeziciune înspăimîntătoare, și el nu mai putea suporta aerul din Stambul. (Ciudat, fratele europeanului Gabriel nu pleacă să-și aștepte moartea în Elveția, ci în Siria.) În loc să discute cu Avetis, Gabriel duce acum tratative cu directori, avocați și notari. Dar trebuie să admită că fratele pe care nu-l cunoaște a pregătit dinainte totul pentru el, într-un fel cît se poate de afectuos și prevăzător. Și iată că pentru prima oară are deosebit de pregnant conștiința faptului că mai vîrstnicul și bolnăviciosul Avetis este cel care muncește pentru el, cel cărui îi datorează bunăstarea lui. Ce

absurd e că doi frați trebuie să rămână atât de străini unul față de celălalt. Gabriel tresare înspăimântat la gândul aroganței sale față de „negustor” față de „oriental”, aroganță pe care nu și-o înfrînase totdeauna. Simte cum dorința să repare o nedreptate, înainte de a fi prea târziu, îl cuprinde ca un fel de dor. La Stambul, căldura este într-adevăr insuportabilă. Să se înapoicie în Occident nu pare deocamdată recomandabil. E bine ca mai întâi să treacă furtuna. Pe de altă parte, însuși gândul unei scurte călătorii pe mare este reconfortant. Unul dintre cele mai noi vapoare ale societății „Khedival Mail” face escală la Beirut, în drum spre Alexandria. Pe coastele apusene ale munților Liban, se pot închiria vile moderne, în măsură să satisfacă exigențe dintre cele mai puțin modeste. Cunoscătorii știu că nici un peisaj din lume nu este mai frumos decât acesta. Gabriel însă nici nu trebuie să-și pună prea mult la încercare puterea de convingere, fiindcă Juliette se declară imediat de acord. Simte în ea, de mai multă vreme, un fel de nerăbdare confuză. O atrage perspectiva noului. În timp ce se află în largul mării, declarațiile de război ale statelor se năpustesc din toate părțile. Când pășesc pe cheiul de acostare de la Beirut, în Belgia, în Balcani și în Galiția au și început primele lupte. Nici vorbă să se mai poată întoarce acasă, în Franța. Sînt izolați. Ziarele relatează că Sublima Poartă va intra în alianța Puterilor Centrale. Parisul se află acum în teritoriu inamic. Scopul principal al călătoriei se dovedește și el irealizabil. Avetis Bagradian i-o luase încă o dată înainte fratelui său mai tânăr. Părăsise Beirutul cu cîteva zile în urmă și riscase dificila călătorie prin Alep și Antiohia pînă la Yoghonoluk. Nici munții Liban nu-i ajungeau ca să-și aștepte sfîrșitul. Avea nevoie de Musa Dagh. Dar scrisoarea în care fratele își anunță el însuși moartea sosește abia în toamnă. Între timp, familia Bagradian se stabilise într-o casă destul de arătoasă, situată pe unul dintre dealurile din apropierea orașului. Juliette este de părere că la Beirut viața e suportabilă. Se află foarte mulți francezi

în oraș. Primește în vizită și tot felul de consuli. Ca pretutindeni, se pricepe să găsească și aici oameni de lume. Gabriel e fericit că soția lui nu suferă prea mult din pricina exilului. Deocamdată nu se poate face nimic. Oricum, Beirutul e mai sigur decât orașele Europei. Fără să vrea însă Gabriel se gîndește mereu la casa din Yoghonoluk. În scrisoarea lui, Avetis îi vorbește cu multă căldură de ea. Cinci zile după scrisoare, sosește telegrama doctorului Altouni cu știrea morții. Acum, Gabriel nu numai că se gîndește, dar vorbește tot timpul despre casa copilăriei. Totuși, cînd Juliette își exprimă pe neașteptate intenția să ia în primire cît mai repede cu putință această casă, despre care el vorbește mereu de atîta vreme și pe care acum a moștenit-o, Gabriel simte un fior de spaimă. Obiecțiilor lui, ea le răspunde cu îndărătnicie. Singurătate rustică? Nimic n-o atrage mai mult. Izolare, lipsă de confort? Își va procura singură toate cele de trebuință. Ba chiar o amuză în chip deosebit tocmai asemenea preocupări. Părinții ei avuseseră o casă la țară, unde Juliette copilărise. Dacă își vor aranja o casă proprie, dacă vor putea să întreprindă toate modificările și amenajările după gustul lor, se va împlini unul dintre cele mai frumoase visuri ale ei — indiferent în ce parte a lumii s-ar întîmpla asta. În ciuda acestei bunăvoințe pline de entuziasm, Gabriel se opune și discuțiile continuă pînă la sfîrșitul sezonului ploios. N-ar fi oare mult mai înțelept, argumentează el, dacă ar depune toate eforturile pentru a-și duce familia în Elveția? Juliette însă stăruie în dorința ei. Iar felul cum o exprimă sună aproape ca o provocare. Gabriel luptă zadarnic împotriva unei ciudate neliniști care îl cuprinde și care se împletește cu simțăminte nostalgice. E decembrie cînd mița familie se pregătește pentru expediția pînă la locurile natale ale tatălui. Pînă la Alep, drumul cu trenul se desfășoară destul de bine, în pofida mișcărilor de trupe. La Alep sînt închiriate două automobile cu o înfățișare de-a dreptul indescrîtibilă. Prin noroaiele șoselei locale reușesc totuși să ajungă, parcă printr-o minune a cerului, pînă

la Antiohia. Acolo îi și așteaptă Kristaphor, administratorul, la podul de peste Oronte, cu trăsura pe care foștii proprietari o foloseau la vânătoare, și cu două care cu boi pentru bagaje. Nici măcar două ore nu mai sînt pînă la Yoghonoluk. Se scurg într-o bună dispoziție continuă. Totul n-a fost chiar atît de neplăcut, e de părere Juliette...

„Ce caut eu aici?” Este o întrebare la care toate faptele acestea, cu aspectul lor atît de încîlcit, nu răspund decît foarte incomplet. Iar acea uimire solemnă care i-a cuprins ființa nu dispare cituși de puțin. I se adaugă o ușoară neliniște. Străvechile simțăminte, depășite în cei douăzeci și trei de ani parizieni... Trebuie să se obișnuiască din nou cu ele. Abia acum își întoarce Gabriel privirea îngîndurată de la casa părintească. Fără îndoială că Juliette și Stephan încă nu s-au trezit. Nici clopotele bisericii din Yoghonoluk n-au sunat încă de duminică. Ochii lui rătăcesc o vreme în lungul văii satelor armenești, către nord. Iată satul unde se cresc viermi de mătase, Azir — îl poate încă zări din locul unde se află; dar Kebussije, ultima așezare din această direcție, nu se mai vede. Azir doarme într-un leagăn verde-închis de duzi. Acolo, pe colina cea mică de la poalele Musa Dagului, se ridică ruinele unei mînăstiri. Sfîntul apostol Toma în persoană întemeiasc lăcașul. Pietrele de pe platoul presărat cu dărîmături au inscripții interesante. Unele dintre ele datează din perioada seleucizilor¹ și constituie pentru un arheolog descoperiri rare. Odinioară, Antiohia, regină a lumii de-atunci, se întindea pînă la mare. Peste tot se găsesc aici antichități, așezate la vedere pe solul arid, sau ies la iveală de îndată ce căutătorul de comori și-a înfipt cazmaua. În aceste săptămîni, Gabriel strînsese o grămadă de trofee prețioase și le pusese la adăpost în casa lui. Această vânătoare constituie aici ocupația lui prin-

¹ Dinastie care, între 356 î.e.n. — 64 î.e.n., a condus statul elenistic ce cuprindea o parte a Indiei, Siria, Mesopotamia, Armenia și Asia Mică și avea drept capitală Antiohia.

cipală. Totuși, un fel de teamă îl reținuse pînă acum să urce colina pînă la ruinele mînăstirii Sfîntul Toma. (Șerpi mari, de culoarea aramei și cu capetele încoronate o păzesc. Oamenilor care au încercat să scoată de aici pietrele sfinte ca să-și ridice case, le-au întepenit poverile în spinare și acești păcătoși au trebuit să le ia cu ei în mormînt.) De la cine a auzit, oare, această poveste ? Pe vremuri, în camera mamei sale, care acum e camera Juliettei, ședeau femei bătrîne cu fețele boite într-un fel ciudat. Sau nici asta nu e altceva decît o simplă închipuire ? Oare e posibil : mama din Yoghonoluk și mama din Paris erau una și aceeași femeie ?

Gabriel a pătruns de mult în pădurea întunecată și foșnitoare. Un jgheab adînc, cu pereții abrupti, săpat în spinarea muntelui duce pînă aproape de vîrf. I se spune Ripa gorunilor. În timp ce Bagradian urcă pe poteca de munte care șerpuiește anevoie prin desiș, își dă pe neașteptate seama : ceea ce era vremelnic se sfîrșisc. Destinul trebuia să hotărască într-un fel.

Vremelnic ? Gabriel Bagradian e ofițer otoman, în cadrele de rezervă ale unui regiment de artilerie. Armatele turcești se află pe patru fronturi, într-o luptă pe viață și pe moarte. În Caucaz, împotriva rușilor. În pustiul Mesopotamiei, împotriva englezilor și indienilor. Divizii australiene au debarcat pe Peninsula Gallipoli, ca împreună cu flotele aliate să atace porțile Bosforului. Armata a patra din Siria și Palestina pregătește un nou atac împotriva Canalului Suez. Sînt necesare eforturi supraomenești pentru a face față pe toate aceste fronturi. Enver Pașa¹, comandantul suprem idolatrizat de ostași, a pierdut iarna aceasta, în Caucaz, două corpuri de armată, în campania lui de-o îndrăzneală vecină cu nebunia. Materialul de război este neîndestulător. Pentru Bagradian, zilele pline de speranță din 1908 și 1912 s-au sfîrșit. Ittihadul înființat de Junii turci, așa-zisul „Comitet pentru Unitate și Progres“

¹ Enver Pașa (1881—1922), politician turc, conducător al Junilor turci, ministru de Război în prima conflagrație mondială.

n-a făcut decît să se folosească de poporul armean pentru scopurile lui, pentru ca imediat după aceea să-și calce toate jurămintele. De altfel, Gabriel nu are nici un fel de motive pentru cine știe ce acte de bravură spre a-și dovedi patriotismul. De data aceasta, lucrurile stau altfel. Soția lui e franțuzoaică. Prin urmare, s-ar putea să fie silit să lupte pe front împotriva unei națiuni pe care o iubește, căreia îi datorează în cel mai înalt grad recunoștință, de care este legat prin căsătorie. Cu toate astea, s-a prezentat la Alep, la cercul teritorial al regimentului său. Era de datoria lui. Altfel ar fi putut să-l socotească dezertor. Ciudat este că respectivul colonel pare a nu avea nevoie de ofițeri. Studiază actele lui Bagradian cu atenție minuțioasă, pe urmă îi spune că poate să plece. Să binevoiască doar a indica localitatea de domiciliu și să stea acolo să aștepte ordinul de chemare. Asta s-a întîmplat în noiembrie. Acum, martie e pe sfîrșite și ordinul de prezentare la unitate n-a sosit încă de la Antiohia. Îndărătul acestui fapt se ascunde oare o intenție inexplicabilă, sau numai inexplicabilul haos care domnește în cancelariile militare otomane? Dar în această clipă Gabriel are senzația că știe foarte precis că încă astăzi se va hotărî soarta lui și alor săi. Duminică sosește poșta din Antiohia, nu numai scrisori și ziare, ci și decizii administrative ale caimacamlicului privitoare la comune și la cetățeni.

Gabriel Bagradian nu se gîndește decît la familia lui. Situația e foarte delicată. Ce urmează să se întîmple cu Juliette și Stephan în timp ce el va fi pe front? Unele argumente pledează în favoarea șederii la Yoghonoluk. Juliette este entuziasmată de casă, de parc, de gospodărie, de livada de pomi fructiferi și de grădina de trandafiri. Pare să se simtă cît se poate de bine în rolul de moșiereasă. Se găesc și aici destui oameni de valoare, pe care te poți bizui. Pe bătrînul medic, doctorul Altouni și pe deosebit de eruditul farmacist Krikor, Gabriel îi cunoaște încă din copilărie. Apoi se cuvine menționat vartabedul Ter Haigasun, arhimandrit de Yoghonoluk și vicar gregorian al in-

tregii diocese de Suedja. Pe urmă, pastorul protestant Harutiun Nokhudian de la Bitias, învățătorii și încă vreo câțiva notabili. Ce-i drept, față de femei trebuia să te arăți oarecum indulgent. După cea dintii primire la Vila Bagradian, la care fuseseră invitate aceste persoane de vază, Gabriel îi spusese Juliettei că nici într-un târgușor oarecare din Provence nu întâlnești, cu asemenea prilej, oameni mai de lume ca aici, pe coasta siriană. Juliette acceptase această constatare fără obișnuitele comentarii batjocoritoare cu care întîmpina tot ce era armenesc și oriental și cu ajutorul cărora știa adesea să-și chinuiască soțul. De atunci, aceste seri de primire s-au repetat de multe ori. Și în această duminică de martie urma să aibă loc una dintre ele. Gabriel e fericit că Juliette dă dovadă de atîta bunăvoință. Dar toată această situație favorabilă nu schimbă cu nimic realitatea, anume că soția și fiul său, dacă ar locui singuri aici, ar fi izolați de restul lumii.

Rîpa gorunilor rămîne îndărătul lui Bagradian, fără ca el să fi limpezit cît de cît această problemă. Poteca bătătorită cotește către nord și se pierde printre tufișurile de pini și rododendroni de pe coasta muntelui. Locuitorii din regiunea montană numesc Damlaĵik această porțiune a Musa Dagului. Gabriel își amintește încă toate aceste denumiri. Damlaĵikul nu atinge cîine știe ce înălțimi. Cele două piscuri rotunjite, aflate către sud, se ridică pînă la opt sute de metri. Ele formează ultimele proeminente ale masivului muntos care apoi, pe neașteptate și într-un fel cam haotic, își napustește uriașele pripoare de piatră în cîmpia străbătută de Oronte. Aici, în partea nordică, unde Gabriel Bagradian tocmai își croiește drum, Damlaĵikul este mai scund. Mai departe spinarea lui zimțată coboară pînă la șes. Este porțiunea cea mai puțin lată din tot lanțul muntos de coastă — talia Musa Dagului. Platoul se îngustează pînă la cîteva sute de metri și stîncile aruncate la întîmplare înaintează foarte mult către partea abruptă a muntelui. Lui Gabriel i se par cunoscute fiecare piatră și fiecare tufiș. Dintre toate

imaginile copilăriei, locul acesta i s-a întipărit cel mai bine în minte. Sînt aceiași pini, ca niște umbrele deschise, care formează aici o pădurice. E aceeași pădure tîrîtoare de conifere pitice, care se zbîrlește peste solul stîncos. Iedera și alte plante cățărătoare îmbrățișează niște blocuri de piatră care — așezate înțelepțește în amfiteatru — par personalități uriașe ale unui senat al naturii ce-și întrerup sfatul de cum răsună pasul vreunui intrus. Un popor de rîndunele, gata să pornească în călătorie, străpunge liniștea cu ciripit. Joacă plină de însuflețire în adîncurile verzui ale lacului ceresc. Aripa se desfac și se strîng brusc, ca bătaile unor pleoape.

Încrucîșîndu-și mîinile sub cap, Gabriel se întinde într-un loc cu iarbă. Mai urcase și înainte de două ori pe Musa Dag, ca să găsească pinii și stîncile acestea, dar de fiecare dată greșise drumul. „Așadar, nici nu există în realitate“, se grăbise să constate. Acum, își închide ochii obosit. Cînd un om se înapoiază în vechile locuri ale contemplării și vieții lui anterioare, asupra lui se năpustesc năvalnic fantomele pe care cel întors le plăsmuise acolo pe vremuri și apoi le părăsise. Și asupra lui Bagradian năvălesc fantomele copilăriei, de parcă ar fi așteptat, credincioase, vreme de douăzeci și trei de ani aici, sub pinii și stîncile acestui peisaj încîntător și singuratic. Sînt fantome foarte agresive. Strigoii năprasnici ai oricărui băiat armean. (Puteau, oare, să fie altfel ?) Sîngerosul sultan Abdul Hamid¹ a dat un firman împotriva creștinilor. Dulăii Profetului, turci, kurzi, cerchezi se strîng sub steagul verde ca să pornească masacrul. Dar dușmanii și-au făcut socotelile fără Gabriel Bagradian. El își adună compatrioții. Îi conduce în munți. Cu un eroism de nedescris respinge atacul puternicelor forțe inamice și le silește să se retragă.

¹ Se referă la sultanul Abdul Hamid al II-lea (1842—1918), despot de o mare cruzime, detronat în 1909.

Gabriel nu se sustrage acestor porniri copilărești. El, parizianul, soțul Juliettei, cruditul, ofițerul, care cunoaște realitatea războiului modern și e din nou pe cale să-și facă datoria de militar ture — el, așadar, este în același timp băiețandru care se năpustește, cu singele clocotind de străveche ură, asupra dușmanului de moarte al neamului său. Visurile fiecărui băiat armean. Ce-i drept, numai vreme de o clipă. Totuși, Gabriel se minunează și zimbește ironic înainte de a adormi.

Gabriel Bragadian tresare, nu fără spaimă. Cineva îl privise stăruitor în timp ce dormea. Probabil că vreme destul de îndelungată. Cată în ochii arzînd de-o văpaie liniștită ai fiului său Stephan. Îl cuprinde o senzație neplăcută, chiar dacă nu tocmai lămurită. Fiul nu trebuie să-și surprindă tatăl în timpul somnului. În felul acesta este încălcată un fel de lege morală adînc înrădăcinată. Pune o ușoară severitate în cuvintele sale :

— Ce cauți aici ? Unde e monsieur Avakian ?

Acum, Stephan pare și el consternat din pricină că și-a surprins tatăl dormind. Miinile îi stau stinghere. Buzele lui puternice se întredeschid. Poartă uniforma de la colegiu. În timp ce vorbește, se trage de haină :

— Mama mi-a dat voie să mă plimb singur. Monsieur Avakian e liber azi. Doar nu facem lecții duminică.

— Aici nu sîntem în Franța, Stephan, ci în Siria, explică tatăl accentuînd cuvintele. Îți interzic să te mai cațări pe munți neînsoțit.

Stephan își privește tatăl cu încordare, de parcă ar aștepta, în afară de această ușoară dojană, indicații mai importante. Dar Gabriel nu mai spune nimic. Un fel de incurcătură caraghioasă pune stăpînire pe el. Are impresia că acum este pentru prima oară singur cu fiul lui. De cînd sosiseră la Yoghonoluk nu se prea ocupase de el și de cele mai multe ori nu-l vedea decît la masă. E drept că la Paris și în timpul vacanței din Elveția întreprinsese uneori cu Stephan plimbări solitare. Dar la Paris, la Montreux sau la Chamonix poți

fi într-adevăr singur? În schimb, aerul limpede al Musa Daghului constituie un element de destindere, făurind între cei doi o apropiere pe care n-o cunoșteau. Gabriel merge înainte, ca o călăuză care cunoaște toate punctele de reper importante. Tăcut și într-o atitudine de așteptare, Stephan îl urmează.

Tată și fiu în Orient! O situație care numai cu greu se poate compara cu relațiile superficiale dintre părinți și copii în Europa. Cine își vede tatăl, vede pe Dumnezeu. Căci tatăl este ultima verigă a unui neîntrerupt lanț de strămoși, care îl leagă pe om de Adam și în felul acesta de originea Creației. Dar și cine își vede fiul, vede pe Dumnezeu. Fiindcă fiul este veriga următoare, care îl leagă pe om de Judecata-de-apoi, de sfârșitul tuturor lucrurilor și de mîntuire. Nu trebuie oare, într-o asemenea relație sfîntă, să domnească sfiala și exprimarea laconică?

Tatăl se hotărăște să înceapă o discuție serioasă, după cum se cuvine:

— La ce materii înveți acum cu domnul Avakian?

— Am început, de cîțva timp, să citim grecește, tată. Pe urmă facem și fizică, istorie, geografie.

Bagradian își ridică fruntea. Stephan vorbește armeneste. Oare și el îi pusese întrebarea în armeneste? De obicei, vorbesc între ei în franceză. Cuvintele armenesti ale fiului îl mișcă în mod ciudat pe tată. Își dă seama de faptul că de mult mai multe ori văzuse în Stephan un băiat francez decît unul armean.

— Geografie, repetă el. Și de care continent vă ocupați acum?

— De geografia Asiei Mici și a Siriei, raportează Stephan plin de zel.

Gabriel dă din cap aprobator, de parcă nici nu s-ar fi așteptat la ceva mai înțelept. Apoi, deși gîndurile lui au și început să ia altă direcție, încearcă să încheie convorbirea într-un fel pedagogic:

— Ai fi în stare să desenezi o hartă a muntelui aces-
tuia?

Stephan e de-a dreptul fericit de atita încredere din partea tatălui :

— Sigur că da, tată ! În camera ta se mai află o hartă a unchiului Avetis, cu Antiohia și regiunea de coastă.. Numai scara trebuie mărită și adăugate toate denumirile care lipsesc.

Chiar așa și este. Vreme de o clipă, Gabriel se bucură de agerimea lui Stephan. Pe urmă însă gîndurile lui se îndreaptă spre ordinul de chemare, care poate că se și află pe drum, sau poate zace încă pe un birou turcesc din Alep, sau te pomenești că la Stambul. Drumul decurge în tăcere. Cu sufletul recules, Stephan așteaptă să i se adreseze din nou cuvîntul. Acesta este locul natal al tatălui. Simte dorința fierbinte să asculte povestiri de pe vremea cînd tatăl lui era copil, acele lucruri misterioase despre care i s-a vorbit atît de rar. Dar tatăl pare să aibă o anumită țință. Și, iată, în fața lor se deschide acea terasă, unică în felul ei, către care se îndreptaseră anume. Ieșită mult în afara muntelui, se întinde parcă în gol. Un gigantic braț stîncos o susține, cu degete rășchirate, ca pe o tîpsie. E un platou de stîncă, presărat cu pietre, foarte încăpător, s-ar putea ridica în acest loc două case. Bineînțeles că furtunile mării, care aici nu întîmpină cine știe ce obstacole, îngăduie doar cîteva tufe și o agavă cu frunze ca pielea tăbăcită. Platoul suspendat și lipsit parcă de orice sprijin este atît de ieșit în afară, încît un sinucigaș, care s-ar arunca de la marginea lui în adîncurile mării situate cu patru sute de metri mai jos, ar putea să dispară în valuri fără să se rănească de vreo stîncă. După cum e felul băieților, Stephan vrea să alerge pînă la margine. Dar tatăl lui îl trage iute înapoi și-i ține mîna strîns încheștată. Cu mîna dreaptă, rămasă liberă, arată către cele patru zări.

— Acolo, la nord, am putea zări rada de la Alexandretta, dacă n-ar fi Ras el Chansir, Capul Porcilor. Iar la sud, gura Orontelui ; dar muntele face acolo o curbă...

Stephan urmărește atent degetul arătător al tatălui, care desenează în aer semicercul țărmlui scăldat de

mareă agitată. Și totuși, întrebarea lui n-are nici o legătură cu descrierea lucrurilor :

— E adevărat că ai să pleci la război, tată ?

Gabriel nici nu observă că încă mai strînge, cu teamă, mîna lui Stephan.

— Da ! Aștept în fiecare zi ordinul.

— Și trebuie neapărat ?

— Nu se poate altfel, Stephan. Toți ofițerii de rezervă din armata turcă trebuie să se prezinte.

— Dar noi nu sîntem turci. Și de ce nu te-au mobilizat imediat ?

— Se spune că artileria n-are, deocamdată, destule tunuri. Cînd or să fie aduse noile baterii, toți ofițerii de rezervă vor fi chemați la unități.

— Și unde or să te trimită ?

— Apartîn de Armata a patra, din Siria și Palestina.

Pentru Gabriel Bagradian este o consolare să-și poată închipui, măcar pentru cîtva timp, că va fi re-partizat la o unitate din Alep, Damasc sau Ierusalim. Poate că astfel va găsi o posibilitate să-i ia cu el pe Juliette și pe Stephan. Stephan pare să ghicească grilele care îl frămîntă pe tatăl lui :

— Și noi, tată ?

— Tot mai asta e...

Băiatul își întrerupe tatăl cu ardoare :

— Lasă-ne să rămînem aici, tată, te rog, lasă-ne aici ! Și mamei îi place doar atît de mult casa noastră.

Dîndu-i asemenea asigurare, Stephan vrea să-și liniștească tatăl cu privire la simțămintele mamei, care, în fond, se află aici printre străini. Cu sensibilitate receptivă percepe vag oscilațiile între două lumi din căsnicia părinților săi.

Bagradian însă cumpănește :

— Cel mai bun lucru ar fi să încerc să vă duc în Elveția, prin Sтамbul. Din păcate, Sтамbulul a devenit și el teatru de operațiuni...

Stephan își strînge pumnii și-i duce la piept :

— Nu, nu în Elveția ! Lasă-ne aici, tată !

Gabriel îl privește uimit pe băiatul ai cărui ochi îl imploră. Ciudat ! Așadar, copilul acesta, care nu cunoscuse niciodată patria străbunilor săi, este totuși legat de ea în adîncul sufletului. Ceea ce trăiește în-lăuntrul lui, al lui Gabriel, atașamentul față de acest munte ale neamului Bagradian, moștenise Stephan cel născut la Paris, îl moștenise în singe fără vreo experiență afectivă proprie. Își pune brațul pe după umerii băiatului, și spune numai :

— O să mai vedem.

După ce urcaseră din nou pînă pe platoul Damlajikului, dangătul clopotelor matinale din Yoghonoluk răzbi pînă sus, la ei. Drumul pînă în vale durează mai puțin de un ceas. Trebuie să grăbească binișor pasul ca să mai apuce măcar a doua jumătate a slujbei.

La Azir, satul viermilor de mătase, cei doi Bagradian nu întîlnesc decît puțini oameni care să le adreseze salutul de dimineață :

— Bari luis ! Lumină bună !

Locuitorii din Azir obișnuiesc să meargă la biserică la Yoghonoluk. Fiindcă nu fac decît cincisprezece minute pînă-n satul mai mare. În fața citorva case sînt așezate mese peste care s-au pus scînduri mari. Pe aceste scînduri sînt întinse, ca un fel de vopsca, ouăle viermelui de mătase, o masă albicioasă care se clocește la soare. Stephan află de la tatăl său că străbunul Avetis fusese fiul unui torcător de mătase și că-și începuse prodigioasa carieră în fragedă tinerețe, la vîrsta de cincisprezece ani, cînd a plecat la Bagdad să cumpere piine.

La jumătatea drumului spre Yoghonoluk se întîlnesc cu bătrînul jandarm Ali Nassif. Respectabilul saptich se numără printre cei zece turci care trăiesc de mulți ani printre armenii din partea locului, și anume în pace și bună înțelegere. În afară de el se mai cuvin menționate cele cinci ajutoare ale sale, care formează postul de jandarmi, dar care se schimbă des-tul de des, în timp ce el, dimpotrivă, rămîne mereu pe locul lui, neclintit ca Musa Dagh. În afară de aceștia,

nu mai există ca reprezentant al sultanului decât un factor poștal cocoșat, care trăiește aici împreună cu familia lui și aduce în fiecare miercuri și duminică poșta de la Antiohia. Astăzi, Ali Nassif nu e în apele lui, arată ca și cum l-ar frământa ceva. Zbîrlitul slujbaş al puterii otomane pare foarte grăbit să ducă la îndeplinire o dispoziție legată de funcția sa. Obrazul lui ciupit de vărsat lucește umed sub căciula soioasă din blană de miel. Sabia de cavalerie cu aspect marțial se izbește mereu de picioarele lui crăcănate. Spre deosebire de alte dăți, când în fața lui Bagradian efendi lua întotdeauna poziția de drepti în semn de respect, astăzi se mulțumește să salute țeapăn, cu care prilej însă se vede că e cam descumpănit. Atitudinea lui schimbată este alit de bătătoare la ochi, încît Gabriel se întoarce și privește multă vreme în urma lui.

În piața bisericii din Yoghonoluk nu se mai văd decât cîțiva întîrziati, care vin de departe și din această pricină n-au putut ajunge la timp. Femei cu broboade multicolore și fuste înfoiate. Bărbați care poartă șalvari largi și deasupra un entari, o haină asemănătoare caftanului. Fețele lor sînt serioase și închise. Soarele a și căpătat o putere văratică și face ca piața rotundă, înconjurată de case văruițe în alb, să strălucească puternic. Cele mai multe au un singur cat și sînt proaspăt spoite: casa parohială a lui Ter Haigasun, casa medicului, casa farmacistului, casa cea mare a primărici, care aparține putred de bogatului muhtar Thomas Kebussian, primarul din Yoghonoluk. Biserica Puterea crescîndă a arhanghelilor este așezată pe un soclu larg. O scară ieșită în afară duce pînă la portal. Avetis Bagradian, ctitorul, o construisese ca pe o reproducere de proporții mai reduse a unui vestit sanctuar național, aflat în Caucaz. Prin ușile deschise răzbate cîntecul corului care însoțește slujba liturghiei. Pe deasupra mulțimii compacte se zărește altarul, despărțit de obscuritatea înconjurătoare datorită luminii palide a lumînărilor. Pe spatele lui Ter Haigasun, crucea aurie strălucește pe odăjdiiile roșii.

Gabriel și Stephan Bagradian intră prin portal. Samuel Avakian, preceptorul, îi oprește pe amîndoi. Îi așteptase cu nerăbdare :

— Ia-o, te rog, înainte, Stephan, îi spune elevului său, mama dumitale te așteaptă. Pe urmă, după ce Stephan dispăru în mulțimea care murmură rugăciunile, se întoarse către Gabriel : Vreau doar să vă comunic că s-au cerut actele dumneavoastră. Pașaportul pentru străinătate și permisul de călătorie în țară. Au venit trei funcționari din Antiohia.

Gabriel cercetează cu atenție fața studentului, a celui care de cîțiva ani locuiește la familia Bagradian. Fața unui intelectual armean. Frunte înaltă, puțin teșită. În spatele ochelarilor, ochi ageri, foarte îngrijorați. Expresia pe care ți-o dă o milenară supunere în fața loviturilor destinului și, în același timp, trăsături adînc imprimate, stînd mărturie pentru faptul că este pregătit în fiecare clipă să se apere de loviturile vreunui adversar. Abia după ce examinează în felul acesta minuțios fața interlocutorului său, Bagradian întreabă :

— Și ce ați făcut ?

— Doamna le-a dat funcționarilor cele cerute.

— Și permisul de călătorie ?

— Da, pașaportul și teșchereaua.

Gabriel Bagradian coboară scările bisericii, își aprinde o țigară și, dus pe gînduri, trage cîteva fumuri. Permisul de călătorie este un document care asigură posesorului său libertatea de a se deplasa înlăuntrul provinciilor Imperiului otoman. Fără această bucată de hîrtie, un supus al sultanului nu are, teoretic, nici măcar dreptul de a pleca dintr-un sat într-altul. Gabriel aruncă țigara și-și îndreaptă spatele cu o mișcare bruscă :

— Nu înseamnă nimic altceva decît că, astăzi sau mîine, voi primi ordinul să mă prezint la unitatea mea din Alep.

Avakian își coboară privirea spre urma adîncă a

unor roți, săpată în lutul din piața bisericii cu prilejul ultimei ploii :

— Nu cred, efendi, ca asta să însemne că veți primi ordinul să vă prezentați la Alep.

— Dar nu poate să însemne altceva.

Vocea lui Avakian devine aproape o șoaptă :

— Și eu a trebuit să-mi predau permisul de călătorie.

Bagradian își stăvilește brusc risul pe cale să izbucnească :

— Prin urmare, dragă Avakian, va trebui să pleci la Antiohia, la cercul de recrutare. De data asta nu mai e de glumă. Dar fii liniștit. Dacă nu se poate altfel, vom mai plăti o dată impozitul militar pentru dumneata. Ne ești necesar pentru Stephan.

Avakian nu-și ridică privirea de pe urmele de roți :

— Eu sînt încă tînăr, dar doctorul Altouni, farmacistul Krikor și pastorul Nokhudian fără îndoială că au depășit vîrsta serviciului militar. Și totuși, li s-a cerut și lor să predea teșcherelele.

— Ești sigur ? se răstește Gabriel la el. Cine le-a cerut ? Ce fel de funcționari sînt aceștia ? Ce motive au invocat ? Și, în definitiv, unde se află dumnealor acum ? Tare aș mai vrea să schimb o vorbă cu ei.

I se răspunde că respectivii funcționari, însoțiți de un detașament de jandarmi călare, au dispărut de vreo oră și jumătate îndreptîndu-se spre Suedja. În ordinul pe pe care l-au primit nu putea fi vorba decît de notabili, deoarece țărani și simplii meseriași nici nu posedă o teșcherea, ci cel mult un permis pentru zilele de tîrg de la Antiohia.

Gabriel face cîțiva pași mari încolo și înapoi, fără să-l mai ia în seamă pe preceptor. Abia pe urmă spune :

— Du-te în biserică, Avakian, vin și eu după aceea.

Nici nu-i trece prin minte să asiste la ultima parte a slujbei religioase, cu corul care devine tot mai puternic și răzbate intens pînă afară. Încet, dus pe gînduri, cu capul ușor înclinat într-o parte, străbate cu

pași mari piața, pășește în lungul șoselei, și o părăsește acolo unde se întretaie cu drumul spre vilă. Dar nu intră în casă, ci se oprește la grajduri și pune să i se înșcueze unul dintre caii de călărie care fuseseră mândria fratelui său Avetis. Din păcate, Kristaphor nu e aici ca să-l însoțească. De aceea îl ia cu el pe băiatul de grajd. Încă nu știe prea bine ce intenționează să facă.

Totuși, după un drum parcurs în ritm susținut, poate să ajungă, pe la amiază, la Antiohia.

CONACUL HAMAN SELAMLİK

HUKÜMETUL DIN ANTIOHIA, CUM SE MAI numește reședința administrativă a caimacamului, se află la poalele dealului pe care este construită cetatea. O clădire murdară, dar spațioasă, deoarece kasahana Antakie este una dintre cele mai populate provincii ale Siriei.

Gabriel Bagradian lăsase flăcăul cu caii lângă podul de peste Oronte și acum aștepta, de mai multă vreme, într-o sală mare de cancelarie a conacului. Spera că va fi primit personal de caimacam, căruia îi trimisese cartea de vizită. O cancelarie turcească tipică, dintre cele pe care Gabriel le cunoștea bine. Pe peretele umed, de pe care cădea varul, o cromolitografie greoaie cu chipul sultanului și câteva versete din *Coran* înrămate. Aproape toate ferestrele sparte și geamurile lipite cu benzi de hîrtie. Dușumeaua de lemn, de o murdărie de nedescris, presărată cu scuipături și mucuri de țigară. La o masă de scris goală șade un conțopist oarecare, privind în gol și sugîndu-și din cînd în cînd dinții. Un roi de muște mari de carne dădeau, nestingherite, un concert zgomotos și dezgustător. În lungul pereților se află bănci joase. Cîțiva oameni așteaptă. Țărani turci și arabi. Unul dintre ei, insensibil la murdăria respingătoare, se chincise pe dușumea cu veșmîntul lui larg așternut jur împrejur, de parcă nu se mai

sătura de murdărie. Un miros iacru de piele prost tăbăcită, de sudoare și tutun rece, de trîndăvie și mizerie umple încăperea. Gabriel știe că localurile administrative ale diferitelor popoare își au mirosurile lor proprii. Tuturor însă le e comună această exalare de teamă și supunere cu care oamenii sărmani întîmpină puterea de stat ca pe o vicisitudine a soartei.

În sfîrșit, un aprod împopoțonat în veșminte pestrițe îl însoțește, cu o mutră condescendentă, într-o încăpere mai micuță, care se deosebește de celelalte prin geamurile intacte, tapete, o masă de scris încărcată cu acte și oarecare curățenie. Pe perete nu atîrnă portretul sultanului, ci o fotografie mare a lui Enver Pașa călare. Gabriel se găsește în fața unui bărbat mai tînăr, cu păr roșietic, pistrui și o mustăcioară englezească. Nu era caimacamul, ci mudirul, care administra treburile districtului de coastă al nahijehlei Suedja. Lucrul cel mai bătător la ochi la acest funcționar erau unghiile din cale-afară de lungi și manichiurate. Purta un costum cenușiu, care părea prea strîmt chiar și pentru statura lui scundă și slabă, asortat cu o cravată roșie și ghete cu șiret, galbene ca gușa canarului. Bagradian își dădu imediat seama: Salonic! Nu avea, pentru această presupunere alt punct de reper decît înfățișarea tînărului. Salonicul era locul de origine al mișcării naționale a Junilor turci, al înverșunaților partizani ai Occidentului, al adorației fără margini pentru toate formele progreseului european. Fără îndoială că mudirul se număra printre adepții, poate chiar printre membrii Ittihadului, ai aceluia misterios Comité pour Union et Progrès care stăpînea astăzi atotputernic în imperiul califilor. Funcționarul se arătă deosebit de politicoș cu vizitatorul său și apropie chiar el un scaun de birou. Ochii lui inflamați și cu gene rare, ca la toți cei cu părul roșu, priveau de cele mai multe ori pe lingă Bagradian. Acesta își mai spuse o dată numele, accentuîndu-l într-un fel anume. Mudirul înclină ușor capul.

— Preanonorata familie Bagradian ne este cunoscută.

Nu se poate nicidecum contesta că unele gesturi și cuvinte aveau darul să trezească în Gabriel un simțămînt agreabil. Tonul său deveni mai ferm.

— Cîtorva cetățeni din ținutul meu natal, printre care și mie, li s-au luat astăzi pașapoartele și permisele de călătorie. Este vorba de o dispoziție a instituției dumneavoastră ? Cunoașteți problema ?

Prin faptul că se gîndi o vreme și răsfoi prin hîrțiile de pe birou, mudirul dădea a înțelege că, luînd în considerație importanțele sale îndatoriri, nu putea să-și amintească imediat de orice fleac. În sfîrșit, se luminea la față :

— A da ! Desigur ! Permisele de călătorie ! În cazul de față nu este vorba de o dispoziție proprie dată de kasah, ci de un ordin al excelenței-sale domnul ministru de Interne.

Și iată că a și găsit o foaie tipărită și o așază în fața lui, pe birou. Părea chiar dispus, dacă interlocutorul dorea aceasta, să-i citească cuvînt cu cuvînt ordinul ministrului Talaat Bei. Gabriel se interesă dacă este vorba aici de o măsură generală. Răspunsul sună nițeluș cam evaziv. Anume, că oamenii din popor nu sînt aproape de loc vizați prin această măsură, deoarece în posesia unor astfel de permise se află îndeosebi negustori mai bogați și oameni de vază. Bagradian fixă unghiile lungi ale mudirului :

— Mi-am petrecut viața în străinătate, la Paris.

Funcționarul își înclină iar, încet, capul :

— Știm aceasta, efendi.

— De aceea nu sînt prea obișnuit cu încălcări ale libertății...

Mudirul zîmbi cu îngăduință :

— Acordați prea multă importanță chestiunii, efendi. Sîntem în război. De altfel, în zilele noastre și cetățenii germani, francezi, englezi trebuie să se supună unor dispoziții cu care nu erau obișnuiți. În toată Europa, lucrurile nu se desfășoară altfel ca la noi. În afară de asta, îmi iau îngăduința să amintesc că ne aflăm aici în spatele frontului Armatei a patra, așadar în plină

zonă de război. Exercitarea unui anumit control asupra circulației este neapărat necesară.

Motivele acestea erau atât de bine justificate, încât Gabriel Bagradian simți o ușurare. Întimplarea de azi-dimineață, care-l făcuse să alerge într-un suflet la Antiohia, își pierdu pe neașteptate gravitatea. Statul trebuia să se apere. Circulau mereu zvonuri despre spioni, trădători, dezertori. Văzute din perspectiva strimă de la Yoghonoluk, asemenea măsuri de ordine nici nu pot fi judecate. De altfel, celelalte lămuriri ale mudirului au fost și ele în măsură să potolească îngrijorarea plină de neîncredere a armeanului. Ministrul confiscase, ce-i drept, pașapoartele, dar asta nu înseamnă că în anumite cazuri nu puteau să se elibereze alte asemenea acte. Autoritatea competentă pentru aceasta este vilaietul din Alep. Fără îndoială că Bagradian efendi știe și el că excelența sa valiul Djelal Bei este cel mai binevoitor și mai drept guvernator din toată împărăția. În acest sens, o recomandatie, întocmită aici în termenii cei mai favorabili, va fi înaintată la Alep. Mudirul se întrerupse :

— Dacă nu mă înșel, efendi, situația dumneavoastră militară...

Gabriel arată pe scurt cum stăteau lucrurile. Ieri încă, poate că l-ar fi rugat pe înaltul funcționar să întreprindă cercetări pentru a vedea de ce n-a primit încă ordinul de chemare. De câteva ceasuri însă se produsese o schimbare radicală. Gîndul la război, la Juliette și Stephan, îl apăsă îngrozitor. Simțul datoriei, în calitate de ofițer turc, se destrăma. Acum nădăjduia într-adevăr că cei de la comandamentul militar din Alep uitaseră de el. Nu se mai gîndea să le atragă atenția. Dar își dădu seama cu uimire cît de bine erau informate autoritățile din Antiohia cu privire la tot ce-l privea.

Ochii inflamați ai mudirului îl priveră, vreme de o clipă, cu satisfacție :

— Oricum, faceți parte din cadrele armatei, sinteți în permisie cum s-ar zice. Prin urmare, despre o teșcherea nici vorbă nu poate fi în cazul dumneavoastră.

— Dar soția și fiul meu...

La aceste cuvinte, pentru mudir nu prea lămurite, Gabriel avu pentru prima oară senzația sufocantă : am căzut într-o capcană. În aceeași clipă, ușa dublă care dădea în încăperea alăturată se deschise. Doi domni intrară. Unul, un ofițer mai în vîrstă, iar celălalt, fără îndoială, caimacamul. Guvernatorul provinciei era un bărbat înalt și umflat, cu o redingotă cenușie mototolită. Pungi grele de un cafeniu negricios atîrnau deasupra obrazului palid și flasc — obrazul unui suferind de ficat. Bagradian și mudirul se ridicară în picioare. Caimacamul nu acordă armeanului nici cea mai mică atenție. Cu voce joasă, îi dădu subalternului său o dispoziție oarecare, apoi își ridică neglijent mîna la fes și, urmat de maior, părăsi cancelaria — se pare că sfîrșise cu activitatea pentru ziua respectivă. Gabriel privi o vreme spre ușa pe care ieșiseră :

— Se face o diferență între ofițer și ofițer ?

Mudirul începu să-și orînduiască hîrțiile de pe birou.

— Nu înțeleg ce vreți să spuneți, efendi.

— Vreau să spun : există două feluri de tratament, unul pentru turci, altul pentru armeni ?

Mudirul păru din cale-afară de îngrozit de asemenea întrebare :

— În fața legii, fiecare cetățean otoman este egal.

Și continuă arătînd că aceasta este cea mai importantă cucerire a Revoluției din 1908. Dacă mai dăinuie unele deprinderi din trecut, de pildă, o oarecare favorizare a populației otomane în serviciile publice și militare, aceasta se datorează acelor fenomene ce nu pot fi înlăturate prin decizii administrative. Popoarele nu se schimbă tot atît de repede ca legile și reformele se aplică mai repede pe hîrtie decît în realitate. Și își sfîrși expunerea cu privire la politica de stat, astfel :

— Războiul va aduce schimbări în toate domeniile.

Gabriel primi aceste cuvinte ca pe o profecție favorabilă. Mudirul însă își lăsă brusc pe spate obrazul pistruiat, care fără vreun motiv se schimonosi dușmănos :

— Să sperăm că nu se vor produce incidente care să silească guvernul să se arate de o severitate intransigentă față de anumite grupuri de populație.

Cînd Gabriel Bagradian cotea pe ulița bazarului din Antiohia, luase două hotărîri : mai întîi, în cazul că va fi chemat la unitate, să nu precupețească nici un sacrificiu material pentru a scăpa de serviciul militar. Și în al doilea rînd, să aștepte sfîrșitul războiului în liniștea pașnică a casei din Yoghonoluk, într-un fel discret și netulburat. „Deoarece ne și aflăm în primăvara lui 1915, gîndi el, nu mai poate fi vorba decît de cîteva luni pînă la încheierea unui armistițiu pe toate fronturile.“ După socoteala lui Gabriel : în septembrie sau octombrie. Nici una dintre părți nu va mai risca să întreprindă o nouă campanie de iarnă. Pînă atunci va trebui să se aranjeze cum va putea, pentru ca apoi, cît mai repede cu putință, să plece acasă, la Paris.

Forfota bazarului îl fascina. Acea mulțime compactă în mișcare, care nu cunoaște graba, nu crește și nu descrește ca circulația în orașele europene, ci se tîrăște într-un ritm uniform și irezistibil, ca timpul în eternitate. Erai tentat să crezi că nu te afli la Antakie, un oraș de provincie uitat de Dumnezeu, ci la Alep sau Damasc, atît de inepuizabile apăreau ochiului contrastele bazarului în defilarea lor neîncetată. Turci în haine europenești, cu bastoane și gulere tari, cu fes în loc de pălărie, negustori și funcționari. Armeni, greci, sirieni, pe care îi recunoșteai tot după îmbrăcămintea occidentală, dar cu alt fel de pălării. Printre ei apăreau cînd și cînd curzi și cerchezi în costumul lor național. Cei mai mulți dintre ei purtau arme la vedere. Fiindcă guvernul, care la popoarele creștine privea cu neîncredere pînă și bricegele, la triburile de munte în veșnică agitație, tolera chiar puști moderne de infanterie, ba le și dăruia asemenea arme. Se mai aflau aici țărani arabi din împrejurimi. Și cîțiva beduini din sud, în mantii lungi, bogate, de culoarea nisipului din deșert, cu splendide turbane, ale căror ciucuri de mătase atîrnau pînă la umeri.

Femei cu feregea, pudicul acoperămînt al musulmanelor. Dar și dintr-acelea fără vâl, femei emancipate, cu fustă care lasă să se vadă piciorul, femei cu ciorapi de mătase. Din cînd în cînd, în marea de oameni, se ivea cîte un măgar cu samarul foarte încărcat — deznădăjduit proletar al lumii animalelor — bocănind din greu, cu capul plecat adînc. Lui Gabriel i se părea că vede mereu același măgar, care la anumite intervale reapărea clătînîndu-și capul, și mereu același golan zdrențaros care-l ducea de căpăstru. Dar toți, toată această lume, bărbați, femei, turci, arabi, armeni, curzi, soldați în uniforme cafenii, toată mulțimea, cu măgari și capre, se contopea într-o indescriptibilă unitate, prin felul de a merge : un pas lung, lent și legănat, îndreptîndu-se implacabil către o țintă ce nu putea fi identificată.

Și Gabriel recunoscuse mirosurile copilăriei lui. Mirosul uleiului de susan clocotit, care izbucnește dinlăuntrul birturilor, pînă în uliță. Mirosul puternic de usturoi al chiftelelor din carne de miel, care sfîrșie în tigăi pe focuri aprinse în aer liber. Miros de legume putrezite. Și mirosul mai pătrunzător decît toate, al oamenilor care dorm noaptea în aceleași veșminte pe care le poartă în timpul zilei.

Recunoscuse și cîntul pasionat al vînzătorilor ambulanți : „Jâ rezzah, jâ kerim, jâ fettah, jâ alim !“, așa striga din răspuțeri și acum băiatul îmbiînd lumea cu colăceii lui din făină albă, pe care-i purta într-un coș : „O, atoatehrănitorule, o, preabunule, o, atoateștiutorule, o, prealuminatule !“ Și curmalele proaspete erau lăudate tot ca pe vremuri : „O, tu ocheșico, ocheșica deșertului, o, tu fată frumoasă !“ Iar negustorul de salată rămînea și el la constatarea cîntată cam din gît : „Ed daim Allah, Allah ed daim“. Adică veșnic este numai Dumnezeu, numai Dumnezeu este veșnic — iată ceva menit să-l consoleze pe cumpărător în privința mărfii ce i se oferă. Gabriel cumpără un berazik, o piinișoară unsă cu sirop de struguri. Și despre această „hrană a rîndunelelor !“ avea amintiri din copilărie.

Dar chiar de îndată ce mușcă din ea simți o repulsie, astfel că o dăruî unui băiețandru care privea pofticios la gura lui. Închise pentru cîteva clipe ochii, atît de tare îl cuprinsese greața. Oare ce se întîmplase că lumea era atît de adînc schimbată? Se născuse aici, în țara asta. Tot aici ar trebui să se simtă acasă. Dar cum? Șuvoiul continuu și uniform al oamenilor din bazar îi contesta patria. O simțea, deși fețele cufundate într-un fel de contemplație interioară nici măcar nu-l priveau. Dar tînărul mudir? Se purtase cît se poate de corect și de politicos. „Preaonorata familie Bragadian.“ Cu toate acestea, acum, lui Gabriel i se păru pe neașteptate că toată această politețe, cu preaonorata familie cu tot, nu fusese decît expresia impertinenței. Ba, mai mult, a urii, a unei uri înveșmîntate în forme culte. Aceeași ură îl asalta aici, venind din toate părțile. Îl ardea pe piele, îi rănca spatele. Și iată că, într-adevăr, își simți spatele pătruns de o teamă neașteptată, teama celui urmărit, deși nimănui din jur nu-i păsa de el. La Yoghonoluk, în casa cea mare, la el acasă, nu cunoștea asemenea senzații. Dar înainte vreme, la Paris? Acolo, în ciuda bunăstării lui materiale, trăise în mediul rece al unui imigrant străin, ale cărui origini se aflau pe alte meleaguri. Se aflau, oare, aici rădăcinile lui? Abia acum, în acest bazar mizer al patriei sale, putea să-și dea seama de măsura absolută a înstrăinării lui pe pămînt. Armean! În vinele lui curgea un sînge străvechi, un neam străvechi sălășluia în el. Dar de ce, oare, gîndurile lui vorbeau mai des franțuzește decît armeneste, ca de pildă acum? (Și cu toate astea, astăzi-dimineață simțise o bucurie senină cînd fiul lui îi răspunsese în armeneste.) Sînge și neam! A fi cinstit! Oare acestea nu erau și ele niște noțiuni goale? În fiecare epocă, oamenii își presară amara hrană a vieții cu alte condimente-idei, pentru a o face și mai greu digerabilă. O uliță laterală a bazarului se deschise privirii lui. Acolo se aflau mai ales armeni în fața prăvăliilor și a tarabelor lor: zarafi, negustori de covoare, giuvaergii.

Aceștia erau, prin urmare, frații lui ? Aceste chipuri viclene, acești ochi scînteietori care pîneau mușterii ? Nu, de asemenea frăție n-avea nevoie, totul din el se apăra împotriva acestei idei. Și totuși, bătrînul Avetis Bagradian fusese pe vremuri altceva, ceva mai bun decît un asemenea negustor de bazar, chiar dacă era mai dibaci, mai înzestrat, mai energic ? Și nu-i datora exclusiv bunicului faptul că nu mai trebuia să fie ca negustorul de colo și cel de dincolo ? Cuprins de un fel de aversiune, porni mai departe. În același timp deveni conștient că una dintre marile greutăți ale vieții lui consta în faptul că începuse să privească unele situații cu ochii Juliettei. Prin urmare, de îndată ce venea în contact cu oamenii, se simțea străin nu numai de lume, ci și în sine însuși. Isuse Cristoase, de ce nu poate omul să fie doar om în sine ? ! Desprins de furticarul acesta murdar și dușmănos, ca azi-dimineață pe Musa Dagħ ?

Nu există nimic mai iritant decît un asemenea sondaj al propriei tale realități ! Gabriel fugi din Uzun Cearși — piața lungă — cum numeau turcii bazarul. Nu mai putea să suporte acest ritm dușmănos. Cîrînd ajunse într-o piață mică, înconjurată de clădiri mai noi. O clădire frumoasă atrăgea mai ales atenția : haman, baia de aburi, construită cu oarecare risipă, ca pretutindeni în Turcia. Era încă prea devreme pentru o vizită la bătrînul aga Rifaat Bereket. Și fiindcă nu era nici dispus să poposească în vreo ospătărie dubioasă, intră în clădirea băii.

Potrecu douăzeci de minute în sala mare, comună, de aburi, în norii albicioși care se ridicau încet, îndepărtînd fantomatic nu numai trupurile celorlalți, dar părăind să smulgă de lingă el și propriul său trup. Era ca o moarte de proporții reduse. Simțea însemnătatea opacă a acestei zile. În lungul trupului său îndepărtat șiroiau picăturile, și împreună cu ele o credință împovărătoare de care se cramponase pînă acum.

În încăperea alăturată, unde era răcoare, se întinse pe unul dintre priciurile goale, spre a se supune obiș-

nuitului tratament. I se părea că acum e mai despuiat, dacă se poate spune astfel, decît adineauri în sala de aburi. Un băiaș se repezi la el și începu, după toate regulile artei — și era, într-adevăr, o artă — să-i frămînte carnea. Cu lovituri sonore, cînta parcă la țambal pe trupul său. Drept acompaniament, fredona răsufîind din greu. Pe paturile alăturate, cîțiva bei turci erau supuși unui tratament asemănător. Cu varietate de plăcere se supuneau zelului înverșunat al băieșilor. În același timp — întrerupte de acele scurte icnete de durere — se auzeau voci, frînturi de fraze, care încercau să ducă o conversație. La început, Gabriel nici nu vru să asculte. Dar prin zumzăitul emis de schingiuitorul său, vocile răzbăteau cu insistență pînă la urechile lui. Erau atît de puternic personalizate și atît de bine diferențiate între ele, încît Gabriel avea impresia că vede vocile.

Prima, o voce gravă de bas. Fără îndoială un om plin de el, care ținea în mod cu totul deosebit să fie informat despre tot ce se întîmplă și, dacă se poate, chiar înaintea îndrituiților funcționari. Acest om atotștiutor își avea sursele lui secrete :

— Englezii l-au trimis, cu un torpilor, din Cipru, depunîndu-l pe coastă... Lingă Oșlaki s-a întîmplat... Omul avea cu el bani și puști, vreme de șapte zile a încercat să răskoale satul... Bineînțeles că saptiehii nu știau absolut nimic... Îi cunosc chiar și numele. Kôșkerian îl cheamă pe porcul ăla spurcat...

A doua voce, subțire și temătoare. Un omuleț mai în vîrstă desigur, pașnic, căruia îi repugnă să creadă în ceea ce este rău. Era o voce oarecum mai modestă și parcă privea în sus, către celelalte. Pentru sunetele ei de durere amestecată cu plăcere, folosea ca suport sublimul vers al *Coranului* :

— La ilah ila'llah... Dumnezeu e mare... Asta nu se cuvine... Dar poate că nici nu e adevărat... la ilah ila'llah... se trănănește foarte mult... O fi și ăsta doar un zvon...

Basul grav, cu dispreț :

— Am în posesia mea scrisori foarte serioase de la o înaltă personalitate... de la un bun prieten...

A treia voce. Un instigator cu fraze sforăitoare și strateg de cafenea, căruia părea să-i facă plăcere când în lume e haos :

— Nu mai putem îngădui ca asemenea lucruri să continue... Trebuie să li se pună capăt... Ce face guvernul?... Ce face Ittihadul?... Marea nenorocire este serviciul militar obligatoriu... Li s-au dat și arme ticăloșilor... Acum să vedem cum vor reuși să-i lichideze.. Războiul... De câteva săptămîni îmi scuiplămîinii tot vorbind...

A patra voce, împovărată de îngrijorare :

— Și Zeitun ?

Omulețul pașnic :

— Zeitun ? Cum așa ?... Atotputernicule !... Dar ce s-a întîmplat la Zeitun ?

Instigatorul, semnificativ :

— La Zeitun ?... Știrea a fost afișată în sala de lectură a hîikîmetului... Fiecare se poate convinge...

Basul cel informat :

— În aceste săli de lectură, pe care consulii germani le-au introdus peste tot...

Dinspre priciul cel mai îndepărtat, o a cincea voce îi întrerupe :

— Sălile de lectură le-am introdus noi singuri.

O încilceală de aluzii cețoase, întunecate, de neînțelese :

— Köşkerian... Zeitun... Trebuie să se pună capăt...

Gabriel însă înțelegea, fără să înțeleagă amănuntele. În timp ce băiașul își înfigea pumnii în spinarea lui, vocile turcilor îi năvăleau excesiv de zgomotoase în urechi, ca un șuvoi de apă. Dureros oprobriu ! El, care cu puțin mai înainte trecuse cu o privire dezgustată pe lângă negustorii armeni din bazar, se simțea acum răspunzător pentru acest popor și, totodată, implicat în destinul lui.

Între timp, domnul de pe priciul cel mai îndepărtat se ridicase gemînd. Își strînsese burnusul care servea

drept halat de baie și, legându-se pe picioare ca rața, făcu cîțiva pași în încăpere. Gabriel putu să vadă doar că era foarte mare și gras. Felul lui coerent de a vorbi și felul în care ceilalți îl ascultau fără să-l contrazică duceau la concluzia că era vorba de unul dintre puternicii zilei :

— Guvernul este nedreptățit, dînd dovadă doar de nerăbdare nu poți face politică. Situația e cu totul alta decît își închipuie ignoranții din popor. Tratat, acorduri, menajamente, străinătatea ! Dar dumneavoastră, beilor, vă pît cumunica în mod confidențial că de la Ministerul de Război, de la excelența-sa Enver Pașa personal, au fost date ordine către autoritățile militare să fie dezarmată melun ermeni millet (populația armeană trădătoare), cu alte cuvinte cei mobilizați să fie scoși din serviciul combatant și folosiți doar la munci inferioare. Construcții de drumuri sau hamalic. Iată adevărul ! Dar nu trebuie să se vorbească despre asta.

„Nu-mi este îngăduit să rabd cuvintele lor, nu pot suporta asta“, își spuse Gabriel Bagradian. Încet, o altă voce îi aminti : „Tu însuți ești cel persecutat“. Dar o putere întunecată, care îl făcu să se ridice de pe prici, decise în această dispută. Se descotorosi de băiaș și sări pe dalele de piatră. Cu cearșaful alb se înveli în jurul șoldurilor. Fața aprinsă de mînie, cu părul ciufulit din pricina băii, și torsul puternic păreau să nu mai aparțină domnului în costumul englezesc de voiaj. Se înfipse în fața puternicului zilei. După pungile de un cafeniu-negricios ce le avea sub ochi și după culoarea de bolnav de ficat a feței îl recunoscu pe caimacam. Dar acest lucru nu făcu decît să-i ațite și mai mult iritarea :

— Pe excelența-sa Enver Pașa, împreună cu statul său major, l-a salvat, în Caucaz, o unitate militară armenească. Aproape că și căzuse prizonier la ruși. Știți acest lucru tot atît de bine ca și mine, efendi. Și mai știți că, drept urmare, excelența-sa și-a arătat recunoștința într-o scrisoare către patriarhul din Sis

sau către episcopul de Konia, lăudind curajul de care a dat dovadă sadika ermeni millet (credincioasa populație armeană). Pe baza unei dispoziții a guvernului, această scrisoare a fost afișată oficial. Acesta este adevărul ! Cine denaturează acest adevăr, cine răspindește zvonuri, acela slăbește potențialul de război, distruge unitatea, este un dușman al imperiului, un trădător de țară ! Acest lucru vi-l spun eu, Gabriel Bagradian, ofițer în armata turcească...

Se întrerupse și așteptă un răspuns. Beii însă, descumpăniți de această izbucnire vehementă, nu scoaseră nici un sunet, și nici caimacamul, care se mulțumi să-și strângă mai tare burnusul în jurul goliciei. De aceea, Gabriel putu să părăsească sala ca un învingător, deși tremurind de enervare. Chiar în timp ce se îmbrăca, își dădu seama că prin această izbucnire comisesse una dintre cele mai mari prostii din viața lui. Acum, drumul spre Antiohia era închis pentru el. Și doar era singurul drum de ieșire, de întoarcere, de contact cu lumea. Înainte de a-l insulta pe caimacam, ar fi trebuit să se gîndească la Juliette și la Stephan. Totuși, nu era chiar cu totul nemulțumit de el însuși.

Inima îi bătea încă destul de repede cînd servitorul lui aga Rifaat Bereket îl conduse în selamlie, salonul de primire al răcoroasci case turcești. În încăperea semiîntunecată, Gabriel pășea încoace și încolo pe uriașul covor, a cărui moliciune te făcea parcă să plutești. Ceasul lui, pe care într-un mod absurd îl potrivea încă după ora Europei occidentale, arăta ora două după-amiază. Prin urmare, o oră închinată căminului, oră a tradiționalului kefi, sfînta odihnă de amiază, în care orice vizită constituie o gravă încălcare a buneicuviințe. Venise mult prea devreme. De altfel, aga, păzitor strașnic al vechiului mod de viață turcesc, îl lăsă să aștepte. Bagradian măsura mereu și mereu încăperea aproape complet lipsită de mobile, în care, în afară de două divane lungi și joase, nu se mai aflau decît un mangel și o măsută de servit.

Față de el însuși își justifica lipsa de politețe: „Se întâmplă ceva, nu știu prea bine ce, dar nu-mi este îngăduit să pierd nici o clipă pentru a mă lămuri pe deplin“ — Rifaat Bereket era un prieten al casei Bagradian încă din cele mai vechi timpuri ale ei, din timpul glorioaselor zile ale bătrînului Avetis. Se număra printre amintirile cele mai limpezi și mai venerabile ale lui Gabriel; de la sosirea la Yoghonoluk îi și făcuse două vizite. Aga se dovedise de mare ajutor nu numai la cumpărăturile necesare, dar din cînd în cînd îi trimitea oameni care îi ofereau piese arheologice prețioase pentru colecția lui de antichități și încă la prețuri ridicol de ieftine.

Gabriel fu surprins în această convorbire cu el însuși de sosirea stăpînului casei, care, în pantofii lui ușori de șevro, intrase fără nici un fel de zgomot. Aga Rifaat Bereket, un bărbat trecut de șaptezeci de ani, cu bărbuță albă, obraz palid, ochi pe jumătate închiși și mîini mici, străvezii, purta, în jurul fesului, un turban de mătase galbenă. Era semnul distinctiv al musulmanului care-și îndeplinește îndatoririle religioase mai exact și mai neabătut decît marea masă. Mîna mică a bătrînului se ridică încet și solemn pentru salut, atinge inima, gura și fruntea. Gabriel răspunde tot atît de solemn la salut, de parcă nervii săi n-ar fi măcinați de nerăbdare. Apoi aga se apropie și-și întinde mîna dreaptă spre inima musafirului și astfel atinge ușor cu vîrfurile degetelor pieptul lui Gabriel. În felul acesta era simbolizată „atingerea inimilor“, forma cea mai adîncă a legăturii nemijlocite, o datină mistică pe care oamenii foarte credincioși o preluaseră de la un anumit ordin religios al dervișilor. Cu acest prilej, mîna micuță lucește tot mai albă în întunericul plăcut al selamlîcului. Lui Gabriel i se pare că mîna aceasta constituie și ea un fel de chip uman, poate chiar unul mai gingaș și mai sensibil decît cel propriu-zis.

-- Prietene și fiul al prietenului meu — modul acesta de a se adresa, cu aluzii la vremuri depărtate,

făcea și el parte din ccremonia de primire — cu car-
tea ta de vizită mi-ai oferit, adineauri, darul unei sur-
prize foarte plăcute. Iar acum, prezența ta îmi înfru-
musetează ziua.

Gabriel știa ce se cuvenea și găsi forma adecvată
pentru răspunsul său :

— Răposații mei părinți m-au lăsat de foarte tim-
puriu singur. Dar în tine trăiește, pentru mine, un
martor viu al amintirii și afecțiunii lor. Cît de fericit
sînt să am în tine un al doilea părinte.

— Sînt dator față de tine. Bătrînul îl conduse pînă
la un divan. Îmi cinstești astăzi pentru a treia oară
casa. S-ar fi convenit de mult să-ți prezint omagiile
mele în casa ta. Dar vezi, sînt bătrîn și șubred.
Drumul pînă la Yoghonoluk e lung și greu. Și apoi,
în fața mea se află o călătorie mare și grabnică, în
vederea căreia trebuie să-mi cruț mădularele. Așa-
dar, iartă-mă !

Cu aceasta, ritualul primirii luase sfîrșit. Se așezară.
Un băiețaș aduse cafea și țigări. Stăpînul casei bea
și fuma în tăcere. Buna cuviință cerea ca oaspetele mai
tînăr să aștepte, să nu arate scopul vizitei sale pînă
ce bătrînul nu-i va da prilejul să îndrepte convorbirea
în direcția dorită. Aga, însă, nu părea dispus să iasă
din semiîntinericul lumii lui pentru a intra în vre-
una dintre realitățile acestei zile. Făcu un semn servi-
torului, iar acesta întinse stăpînului o casetă mică de
piele pe care o ținea pregătită. Rifaat Bereket o des-
chise și-și trecu degetele însuflețite, de moșneag, peste
catifeaua pe care se aflau două monede străvechi, una
de argint și una de aur :

— Ești un om foarte învățat, care a studiat la Uni-
versitatea din Paris, un cunoscător al inscripțiilor și
un tălmaci al inscripțiilor. Eu sînt doar un iubitor
lipsit de cultură al antichităților, care nu se poate mă-
sura cu tine. Dar ți-am pregătit aici, de cîteva zile,
aceste două fleacuri. Una dintre monede, cea de argint,
a bătut-o cu o mie de ani în urmă acel rege armean care
purta nume asemănător cu al familiei tale : Așot Bagra-

tuni. A fost găsită în regiunea lacului Van și e foarte rară. Cealaltă, cea de aur, e de origine grecească. Poți vedea și fără lupă inscripția atît de frumoasă și cu adinci semnificații : „Inexplicabilului din noi și mai presus de noi”.

Gabriel Bagradian se ridică și primi darul :

— Mă copleșești, părinte al meu ! Nici nu știu cum pot să-mi arăt recunoștința față de tine. Ai mei, împreună cu mine, am fost întotdeauna mîndri de consonanța numelor noastre. Cît de plastic este gravat capul ! Un chip armenesc autentic. Moneda grecească ar trebui s-o purtăm atîrnată de gît ca un avertisment. Inexplicabilului din noi și mai presus de noi ! Ce filozofi trebuie să fi fost oamenii care plăteau cu asemenea bani ! Ce mult am decăzut noi !

Agă dădu din cap, pe deplin satisfăcut de asemenea vederi conservatoare :

— Ai dreptate. Ce mult am decăzut !

Gabriel așeză monedele la loc, pe catifea. Dar ar fi fost o lipsă de politete să părăsească prea repede tema legată de darul primit :

— Te-aș ruga din toată inima ca, la rîndul tău, să-ți alegi un dar dintre antichitățile mele. Dar știu că te oprește credința ta să așezi în casă un chip cioplit care aruncă o umbră.

Asupra acestei chestiuni bătrînul zăbovi cu o satisfacție vădită :

— Da, și tocmai din pricina acestui precept, voi, europenii, nu respectați *Coranul* nostru. Oare în această opreliște în ce privește orice chip cioplit care aruncă o umbră nu se află o înaltă înțelepciune ? O dată cu imitarea Creatorului și a Creației începe acea smintită trufie a omului, care duce la pierzanie.

— Vremurile și războiul acesta par să dea dreptate Profetului și ție, agă.

Puntea conversației se boltea înspre bătrîn. El păși pe ea :

— Da, așa este ! Omul care maimuțărește cu obraznicie pe Dumnezeu și se ocupă de tehnică se pră-

bușește în ateism. Iată adevărata pricină a acestui război în care ne-au tîrit occidentalii. Spre nenorocirea noastră. Căci ce avem de cîștigat de pe urma lui ?

Bagradian cumpăni pasul următor :

— Și au contaminat Turcia cu cea mai primejdioasă boală a lor : ura dintre popoare.

Rifaat Bereket își lăasă puțin capul pe spate. Degetele lui prelungi se jucau obosite cu mărgelile mătăniilor de chihlimbar. Părea că aceste mîini iradiază un nimb palid !

— Este cea mai rea dintre învățături, aceea de a căuta propria ta vină la vecin.

— Dumnezeu să te binecuvînteze ! „A căuta propria ta vină la vecin.“ Este o învățătură care domină Europa. Din păcate însă astăzi mi-a fost dat să aflu că arc adepți și printre musulmani și turci.

— Despre care turci vorbești ? Degetele agăi încetară brusc să numere mătăniile. Despre adunătura aceea de imitatori caraghioși de la Stambul ? Și despre imitatorii acestor imitatori ? Maimuțoi în frac și smoching ? Despre acei trădători, acei atei, care nimicesc universul creat de Dumnezeu numai ca să ajungă ei înșiși la putere și bogăție ? Aceștia nu sînt turci, nu sînt musulmani, ci doar niște păcătoși și lacomi de bani.

Gabriel luă micuța ceașcă de cafea în mînă, deși pe fundul ei nu se mai afla decît zațul gros. Un gest de descumpănire :

— Mărturisesc că, în urmă cu ani, am fost de partea acestor oameni, deoarece așteptam din partea lor lucruri bune. Îi credeam însuflețiți de idealuri, și poate că atunci erau. Tineretul crede întotdeauna în tot ce este nou. Din păcate însă astăzi sînt nevoit să văd adevărul așa cum îl vezi tu. Cu puțin înainte am fost la haman martorul unei discuții care mă îngrijorează profund. Este pricina pentru care am venit să te caut la o oră atît de nepotrivită.

Puterea de pătrundere a agăi nu avea nevoie de vreo lămurire suplimentară :

— Era vorba de ordinul secret pe armată, care-i înjosește pe armeni repartizându-i la munci de hamalic și construcții de drumuri ?

Gabriel Bagradian descifra enigmele desenelor florale ale covorului de la picioarele lui :

— Azi-dimineață încă așteptam ordinul care urma să mă cheme la regimentul meu... Pe urmă s-a mai vorbit acolo despre orașul Zeitun. Ajută-mă ! De fapt, care este situația ? Ce s-a întâmplat ?

Cu mult calm, măgelele de chihlimbar se strecurau iarăși printre degetele bătrînului agă.

— În legătură cu Zeitun, sînt bine informat. S-a întîmplat ceea ce se întîmplă acolo, în munți, zilnic. O poveste oarecare cu niște tâlhari, dezertori și saptiehi. Printre dezertori erau cîțiva armeni. Înainte vreme, nimeni nu dădea vreo atenție unei asemenea povești. Și adăugă, coborînd vocea : Dar ce sînt evenimentele ? Nu sînt altceva decît ceea ce face din ele chipul cum sînt tălmăcite.

Gabriel era cît pe ce să sară în picioare :

— Tocmai asta este ! În singurătatea în care trăiesc, n-am aflat nimic despre asta. Unii încearcă să dea interpretări josnice. Ce intenții are guvernul ?

Bătrînul cel înțelept îndepărtă aceste cuvinte iritate, măturîndu-le cu o mișcare obosită a mîinii :

— Îți voi spune ceva, prietene și fiu al prietenului meu. Asupra voastră atîrnă un vitreg destin, o karma, deoarece cu o parte a căminelor voastre aparțineți de Imperiul rusesc, cu cealaltă parte de noi. Războiul vă desparte. Sînteți răspîndiți prin diverse țări... Totuși, fiindcă pe lumea asta toate se leagă între ele, sîntem și noi supuși destinului vostru.

— În acest caz, n-ar fi mai bine să repetăm încercarea din anul 1908, realizînd înțelegerea și împăcarea ?

— Împăcarea ? Aceasta e și ea doar o vorbă goală de-a deștepților atoateștiutori. Pe lumea asta nu există împăcare. Trăim aici în putreziciune și trufie. Pentru a întări această părere, aga cită, cu cîntul melopeic

cerut de canoane, un verset din a șaisprezecea sură¹ : „Și în ceea ce crease El pe Pământ, în felurite culori, zic vouă că într-adevăr se află aici semne pentru oamenii care le înțeleg“.

Gabriel, care nu mai putea răbda să șadă pe divan, se ridică. Dar ochii bătrînului muștrară cu oarecare uimire această inițiativă și-l siliră să se așeze la loc.

— Vrei să afli intențiile guvernului? Știu numai că ateii din Stambul au nevoie de ura dintre naționalități pentru scopurile lor. Fiindcă natura cea mai profundă a ateismului este teama și presimțirea bătăliei pierdute. Iată de ce înființează în fiecare orașel săli de lectură, ca să-și poată răspîndi concepțiile încărcate de păcat... E bine că ai venit la mine.

Mîna dreaptă a lui Gabriel se încleștă pe caseta cu monede :

— Dacă ar fi vorba numai de mine... Dar, după cum știi, nu sînt singur. Fratele meu Avetis a murit fără să aibă copii. În consecință, fiul meu în vîrstă de treisprezece ani este ultimul din familia noastră. În afară de asta m-am căsătorit cu o femeie care face parte din poporul francez și nu trebuie să îndure, fără nici o vină, suferințe ce n-au legătură cu ea.

Aga respinse acest argument nu fără oarecare asprime :

— Dacă te-ai însurat cu ea aparține acum poporului tău și nu poate fi absolvită de destinul lui.

Ar fi fost o încercare inutilă să înceapă acum a-l lămuri pe acest oriental rigid asupra firii și simțului de independență ale femeii occidentale. De aceea, Bagradian trecu peste obiecția bătrînului :

— Ar fi trebuit să-i duc pe ai mei în străinătate sau măcar la Stambul. Acum însă, ni s-au luat pașapoartele, iar în ceea ce îl privește pe caimacam am motive să nu mă aștept la nimic bun.

Turcul își puse mîna ușoară pe genunchiul oaspetelui :

¹ Pasaj din *Coran*.

— Vreau să te avertizez în mod serios să nu pleci cu familia ta la Stambul, chiar dacă ai avea putința s-o faci.

— Ce vrei să spui ? De ce ? La Stambul am mulți prieteni, în toate cercurile, chiar și printre oamenii regimului. Centrala firmei noastre comerciale se află acolo. Numele meu este foarte cunoscut.

Mina de pe genunchiul lui Gabriel deveni mai grea :

— Tocmai de aceea, fiindcă numele tău e foarte cunoscut, vreau să te avertizez să nu pleci în Capitală, fie chiar și pentru foarte scurtă vreme.

— Datorită războiului din Dardanele ?

— Nu, nu de aceea ! Aga se întunecă la față. Rămase o vreme gînditor, înainte de a vorbi iar : Nimeni nu poate să știe cît de departe va merge guvernul. Dar un lucru e sigur, că înainte de orice vor avea de suferit oamenii mai avuți și mai proeminenți ai poporului vostru. Și tot atît de sigur este că într-un asemenea caz vor începe cu acuzațiile și cu arestările mai ales în Capitală.

— Vorbele tale exprimă numai presupuneri sau ai motive pentru acest avertisment ?

Aga lăsă șiragul de chihlimbar să dispară în mineca largă :

— Da, am motive.

Acum, Gabriel nu se mai putu stăpîni și sări în picioare.

— Ce putem face ?

Deoarece musafirul stătea în picioare, stăpînul casei se ridică și el :

— Dacă îmi este îngăduit să te sfătuiesc, atunci întoarce-te la casa din Yoghonoluk, stai în liniștea de acolo și așteaptă ! În aceste împrejurări n-ai fi putut găsi, pentru tine și familia ta, un loc mai plăcut.

— Liniște ? ! strigă Gabriel batjocoritor, am putea spune că este de pe acum o temniță !

Rifaat Bereket își întoarse fața, vexat de cuvintele pronunțate cu voce atît de tare în liniștea selamlicului

— Nu trebuie să-ți pierzi echilibrul sufletesc. Îmi pare rău că prin cuvintele mele sincere te-am neliniștit. N-ai nici cea mai mică pricină să-ți faci griji. Probabil că încetul cu încetul toate vor intra în matca lor. În vilaietul nostru nu se poate întâmpla nimic rău, căci mulțumită lui Dumnezeu îl avem ca vali pe Djelal Bei. El nu îngăduie să se întreacă măsura. Dar tot ce se va întâmpla e dinainte hotărît și înmănunchat în sine, ca mugurul, floarea și fructul în sămînță. În ființa lui Allah au și trăit toate cîte le vom trăi noi abia de-acum înainte.

Iritat de generalitățile înflorite ale acestei teologii, Bagradian, renunțînd la toate formele cerute de etichetă, umbla acum de colo-colo :

— Cel mai îngrozitor lucru e că ascemenea situație nu poate fi sesizată concret, n-ai cum lupta împotriva ei.

Aga se apropie de oaspetele care-și ieșise din fire și-i apucă strîns mîinile :

— Nu uita, o prietene, că păcătoșii din comitetul tău nu sînt decît o mică minoritate ! Poporul nostru este un popor plin de bunăvoință. Chiar dacă la minie a vărsat adesea sînge, vina a fost în egală măsură și a voastră. Și apoi : în tekkehle, în schituri, trăiesc destui oameni care și-au dedicat viața lui Allah și care în sfintele ritualuri zikr luptă pentru o viață viitoare curată. Sau vor învinge, sau totul se va prăbuși. Și-ți mai mărturisesc și faptul că scopul călătoriei mele în Anatolia și la Stambul este legat de problema armenască.

Mîinile mici ale bătrînului avură puterea să-l liniștească pe Gabriel :

— Ai dreptate, te voi asculta. Cel mai bun lucru e să ne vîrîm în vizuina de la Yoghonoluk și să nu ne mișcăm de acolo pînă nu se sfîrșește războiul.

Aga încă nu-i dădea drumul :

— Făgăduiește-mi că acasă, la voi, n-ai să spui nimic despre toate acestea ! N-are rost ! Dacă toate vor rămîne neschimbate, n-ai face decît să-i sperii zadarnic.

Și chiar dacă se vor isca unele evenimente neplăcute, neliniștea tot nu le va fi folosit la nimic. Sînt sigur că mă înțelegi. Ai încredere și păstrează tăcerea !

Iar cînd își luară rămas bun repetă cu insistență :
— Ai încredere și păstrează tăcerea !... Nu mă vei vedea multe luni. Dar ține minte că în acest răstimp voi lucra pentru voi. Bunicii tăi mi-au făcut mult bine. Și acum, Dumnezeu îmi dă prilejul, la vîrsta mea, să-mi pot arăta răsunătoarea

NOTABILII DIN YOGHONOLUK

DRUMUL SPRE CASĂ A DURAT DESTUL DE mult, deoarece Gabriel Bagradian își mîna arareori calul la trap, lăsîndu-l mereu să meargă la pas. Așa s-a întîmplat că n-a luat-o pe drumul mai scurt, ci a rămas pe șoseaua care șerpuia de-a lungul riului Oronte.

Abia dincolo de cuburile caselor din Suedja și El Eskel, cînd se ivi îndepărtatul orizont marin, călărețul tresări din gîndurile în care se cufundase și coti drept spre nord, către valea satelor armenesti. La începutul lungii înserări primăvăratice, ajunse la șosea — dacă acel mizerabil drum de care, ce lega între ele cele șapte sate, poate fi numit astfel. Yoghonoluk se afla cam pe la mijloc. Prin urmare, trebuia să străbată așezările sudice Vakef, Kheder Beg și Hadji Habibli, ca să ajungă acasă, ceea ce însă numai cu greu ar fi putut realiza înainte de căderea nopții. Dar el nu era grăbit.

La ora aceasta, așezările de la poalele Musa Dagului erau pline de viață. Oamenii ieșiseră în fața caselor. Gingașa prospețime a serii de duminică îi făcea să se adune. Trupurile, ochii, cuvintele se căutau între ele, pentru a întări plăcerea de a trăi trîncănind în familie și jeluindu-se din pricina vremurilor vitrege. Grupele se formau după sex și după vîrstă. Matroanele se adunaseră

privind cam chioriş, femeile mai tinere stăteau liniştite în straiile lor de sărbătoare, iar tinerele fete păreau batjocoritoare. Salbele lor de monede zăngăneau. Printre buzele întredeschise se vedeau dinţii frumoşi. Gabriel fu izbit de numărul mare al flăcăilor buni pentru serviciul militar care încă nu fuseseră chemaţi la armată. Rîdeau şi se zbenguiau, de parcă pentru ei nici n-ar fi existat vreun Enver Paşa. Din-spre vii şi livezi răzbătea zvon de tar — ghitara armenască. Cîţiva bărbaţi deosebit de zeloşi îşi pregăteau uneltele. O dată cu înserarea, ziua turcească ia sfîrşit şi împreună cu ea se sfîrşeşte şi odilina duminicală. Bărbaţi harnici şi pricepuţi aveau poftă să trebăluiască puţin.

Numele turceşti ale satelor ar fi putut foarte bine fi schimbate în altele, care să definească pe meseriaşii fiecăruia dintre ele. Toate cultivau viţă-de-vie şi pomi fructiferi. Cereale nu semănau aproape de loc. Vestite erau însă pentru iscusinţa meşteşugarilor lor. Era mai întîi Hadji Habibli, satul lemnarilor. Bărbaţii de-aici confectionau, din lemn tare şi din os, cele mai bune lulele, portţigarete, piepteni şi alte asemenea obiecte de folosinţă zilnică, dar nu numai din acestea, ci şi crucifixe, madone, chipuri de sfinţi, care erau exportate pînă la Alep, Damasc şi Ierusalim. Aceste sculpturi nu erau cîtuşi de puţin o marfă grosolană lucrată de ţărani, ele aveau un specific anume, care nu putea prospera decît la umbra muntelui străjer al locurilor natale. Vakef însă era satul dantelelor ! Pentru că şerveţelele şi batistele fine lucrate de femeile de-aici îşi găseau clientela chiar şi în Egipt, ce-i drept fără ca artistele să ştie acest lucru — ele ajungeau cu marfa doar pînă la tîrgul din Antiohia, şi asta numai de două ori pe an sau nici măcar atît. Despre Azir, satul viermilor de mătase, nu mai trebuie să vorbim. La Kheder Beg, mătasea era toarsă. La Yoghonoluk şi Bitias, aşezările cele mai mari, toate aceste meşteşuguri se aflau reunite. Kebussije, aşezarea cea mai nordică şi mai izolată, era satul albinelor. Mierea de la Kebussije, aşa pretindea

Gabriel Bagradian, nu-și găsea pereche nicăieri în lume. Albinele o sorbeau din esența cea mai lăuntrică a Musa Daghului, din darurile lui binecuvîntate și pline de farmec, care-l făceau să se deosebească de toți ceilalți munți triști ai țării. De ce tocmai el era acela din care izbucneau nenumărate izvoare, cele mai multe dintre ele aruncîndu-se în mare sub forma unor cascade ca niște voaluri fine? De ce el, și nu munții musulmani, ca Naulu Dagh sau Djebel Akra? Era într-adevăr un fel de minune, de parcă divinitatea apelor — jignită în misterioase vremuri imemoriale de către Moslem, Fiul Deșertului — s-ar fi retras de pe înălțimile lor pleșuve și implorătoare, pentru a înzestra din belșug muntele creștin. Pășunile smălțuite cu flori și costișele cu livezi, poienile bogate de pe spinarea lui zimțată, viile și livezile de caiși și portocali întinzîndu-se mlădios la poalele lui, stejarii și platanii din rîpele întunecate și străbătute de murmure ciudate, izbucnirile pline de bucurie ale rododendronilor, ale florilor de mirt și de azalee, în locuri ascunse, liniștea vegheată parcă de îngeri păzitori și populată vag de cirezi și tineri păstori — toate acestea păreau doar în treacăt atinse de urmările păcatului originar din pricina căruia geme toată Asia Mică înveșmîntată în doiliul dezolării de piatră. Datorită unei mici crori ce se strecurase în orînduirea lumii stabilite de divinitate și mulțumită unui heruvim binevoitor care se lăsase mituit de dragul locurilor asupra cărora veghea, în ținuturile Musa Daghului păreau să-și fi găsit sălaș un anume peisaj, o reflectare, o rămășiță a paradisului terestru. Așadar aici, pe coasta siriană, și nicidecum mai departe, în țara celor patru fluvii ale Mesopotamiei, unde le place geografilor interpreți ai *Bibliei* să situeze grădina Eden.

Se înțelege de la sine că și cele șapte sate de la poalele muntelui primiseră o parte din darurile lui binecuvîntate. Ele nu puteau fi asemuite cu așezările mizere pe care Gabriel le străbătuse în drumul său călare prin cîmpie. Aici nu se aflau acele bordeie de

lut ce nu semănau cu locuințe de oameni, ci cu niște îngrămădiri mîloase aduse de ape, în care se săpase cite o gaură întunecată drept adăpost și vizuină pentru om și vită. Cele mai multe case erau clădite din piatră. Fiecare cuprindea mai multe încăperi. Verande mici se întindeau de-a lungul zidurilor. Ușa și ferestrele luceau curate. Numai cîteva bordeie, rămase din vremurile mai vechi, nu aveau, după obiceiul oriental, ferestre către stradă. În cuprinsul ținutului, cît puteai zări conturul limpede al Damlajikului, atît ținea și acest peisaj senin, mărturie a unui nivel de viață ridicat. Dincolo de contur începea pustietatea. Aici vițade-vie, fructe, duzi, terasă peste terasă, dincolo șesul cu cîmpuri uniforme de porumb și bumbac, printre care apărea pe alocuri stepa necultivată, așa cum unui cerșetor i se vede pielea printre zdrențe.

Totuși, nu era numai binecuvîntarea muntelui. Deși se scursese o jumătate de veac, energia bătrînului Avetis Bagradian dădea aici roade din plin, era dragostea unui om neasemuit, plin de inițiativă, dragoste care se concentrase năvalnic asupra acestui colț de pămînt al patriei sale, în ciuda atîtor locuri pline de tentații. Cu ochii plini de uimire, nepotul îi privea pe acești oameni care i se păreau a fi ciudat de frumoși. Cu cîteva clipe înainte de apropierea lui, grupurile amuțeau, se întorceau către mijlocul drumului și-l salutau sonor, cu urarea de seară :

— Bari irikun !

Iar el credea — poate că era doar o închipuire — că zărește în ochii oamenilor o scurtă sclipire, o luminiță de bucurie recunoscătoare care nu i se adresa lui, ci lui Avetis, bătrînului binefăcător. Femeile și fetele îl urmăreau cu o privire cercetătoare, în timp ce în mîinile agile vîrfurile fusurilor zvîcneau, indiferente, într-o parte și cealaltă.

Oamenii aceștia nu-i erau mai puțin străini decît cei din mulțimea întîlnită în bazar. Ce legătură poate fi între ei și el, cel care cu cîteva luni în urmă se mai plimba în Bois, asista la conferințele filozofului Berg-

son, discuta competent despre cărți și publica studii în reviste de artă pentru rafinați? Și totuși, simțea cum dinspre oamenii aceștia se revărsa către el o atmosferă de adâncă liniștire. În același timp resimțea o ciudată grijă părintească față de ei, fiindcă lui îi erau cunoscute acele semne amenințătoare pe care ei nici nu le bănuiau. Gabriel ascundea înlăuntrul ființei lui o mare îngrijorare, de care îi va scuti cât timp va fi cu putință. Bătrînul Rifaat Bereket nu era un visător, chiar dacă își împodobeaa agerimea de minte cu sentințe înflorate. Avea dreptate. Trebuia să rămînă la Yoghonoluk și să aștepte. Musa Dagħ se află în afara lumii. Chiar dacă va izbucni o furtună, nu va ajunge pînă aici.

Un val de caldă simpatie pentru compatrioții săi cuprinse inima lui Gabriel Bagradian: „Nădăjduiesc că vă veți bucura încă multă vreme, și mîine, și poi-mîine...”

Și îi salută de pe cal cu un gest plin de gravitate.

Sub lumina palidă și răcoroasă a stelelor, urcă aleea care ducea prin parc pînă la vilă. Trunchiurile dese ale copacilor îl înconjurară ca o carcasă, ca acea plăcută „stare abstractă“, ca acel „a-fi-om-în-sine“ din care îl smulsese ziua de astăzi pentru a-l face să simtă deșertăciunea unui asemenea refugiu tăinuit. O dată cu oboseala, această plăcută superstiție începea să ciștigate iar teren. Intră în holul mare al casei. Lumina mată a vechiului felinar din fier forjat, care atîrna din tavan, făcu să-i tresalte inima de plăcere. Printr-o împletire de neînțeles a unor elemente ale conștiinței sale, identifica această lumină cu propria lui mamă. Nu cu doamna cea în vîrstă, care îl întîmpina cu o sărutare în apartamentul parizian lipsit de personalitate, cînd se întorcea de la școală — ci cu elementul gingaș și tăcut din zile mai lipsite de ființă decît visurile.

— Hokud madagh kes kurban.

Oare pronunțase aievea aceste cuvinte ale binecuvîntării de scară, aplecată asupra micului său pat de copil ? „Fie ca să mă pot jertfi pentru sufletul tău.“

Se mai afla aici încă un element gingaș și tăcut din vremuri străvechi. Luminița de sub icoana Maicii Domnului, din firida scării. Altfel, toate erau din epoca lui Avetis cel tinăr. O epocă de vînătoare și război — oricum, așa părea avînd în vedere cele aflate în holul de unde pornea scara. Trofec și arme erau atîrnate de pereți, o întregă colecție de vechi flinte beduine cu țevi din cale-afară de lungi. Mărturie pentru faptul că acest om ciudat nu fusese dominat doar de pasiuni brutale stăteau cîteva piese splendide, scrinuri, covoare, sfeșnice, aduse din călătoriile lui și care acum constituiau o desfătare pentru Juliette.

În timp ce Gabriel, emoționat încă, urca scara către catul de sus, nu auzea decît vag zvonul de voci ce răzbătea din încăperile de jos. Notabilii din Yoghonoluk se și adunaseră. În camera lui stătu vreme îndelungată în fața ferestrei deschise și privi nemișcat silueta neagră a Damlajikului, care la ora aceasta lua proporții de fiară uriașă. Abia după zece minute îl sună pe servitorul Missak, pe care îl preluase — întocmai ca și pe administratorul Kristaphor, pe bucătarul Hovhannes și restul personalului de casă și de curte — după moartea fratelui său.

Gabriel se spală din cap pînă-n picioare și-și schimbă hainele. Pe urmă se duse în camera lui Stephan. Băiatul se și culcase și dormea, în felul copiilor, atît de adînc încît nici măcar lumina violentă a lămpii de buzunar nu fu în stare să-l trezească. Ferestrele erau deschise, iar afară frunzișul des al platanilor se mișca cu o încetineală încărcată de presimțiri. Și aici ființa neagră a Musa Dagului părea să pătrundă în încăpere. Dar acum, linia zimțată a muntelui se desena pe un fond roșietic delicat, de parcă n-ar fi ascuns în spatele ei o mare de apă, ci pe aceea a unci materii incandescente de pe alte tărîmuri. Bagradian se așeză pe scaunul de lîngă pat. Și întocmai cum, dimineata,

fiul veghease somnul tatălui, tot așa tatăl veghea acum somnul fiului. Dar asta era îngăduit.

Fruntea lui Stephan, replică a frunții lui Gabriel, avea un luciu străveziu. Dedesubt se aflau umbrele ochilor închiși, ca două frunze aduse de o adiere venită de afară și așezate pe chipul băiatului. Ce mari erau ochii aceștia se vedea și acum, deși dormeau. Nasul ascuțit și îngust nu era al tatălui, era străin — partea de moștenire de la Juliette. Stephan respira repede. Somnul lui ascundea, în spatele unui paravan parcă, o viață tumultoasă. Miinile strînse în pumni și le lipise cu putere de trup, de parcă trebuia să tragă de hățuri ca să poată ține în friu visurile pornite în galop.

Somnul fiului deveni mai neliniștit. Tatăl nu se mișcă. Sorbea cu nesaț imaginea copilului său. Îi era teamă pentru Stephan? Voia să restabilească o unitate care odinioară se realiza în Dumnezeu? Nu-și dădea seama de nimic. Era gol de gânduri. După o vreme, se ridică și nu-și putu stăpîni un lung suspin, atît de abătut se simțea. În timp ce dibuia nesigur drumul spre ușă, se izbi de masă. Noaptea amplifică și prelungi zgomotul scurt. Gabriel rămase locului. Îi era teamă că-l trezise pe Stephan. Și iată că vocea adormită a băiatului biigui în întuneric.

— Cîc e?... Tăticule... tu....

Dar imediat după aceea, respirația deveni iar liniștită. Gabriel, care stinsese repede lampa de buzunar, o aprinse iarăși după o vreme, avînd grijă să camufleze mica lumină cu mîna. Razele căzură asupra mesci. Ei, bine că Stephan se și pusese pe treabă, și conform dorinței tatălui, făcuse o schiță a Musa Dagului, ce-i drept cam neîndeminatic executată. Corectările, destul de numeroase, făcute de Avakian cu creionul roșu, încrucișau liniile schiței. La început, Bagradian nici nu-și aminti de îndemnul lui cu prilejul întîlnirii matinale, îndemn care-l stimulase pe băiat. Pe urmă însă avu intuiția zelului impetuos cu care copilul îl căuta și încerca să-l convingă. Și schița cea naivă deveni pentru el un simbol.

În fața salonului încăpător al Vilei Bagradian din Yoghonoluk se afla o sală mare, învecinată cu holul de unde pornea scara. Era mobilată sumar, fiind folosită doar ca loc de trecere. Avetis, bătrînul, își construise reședința socotind că va avea numeroși urmași, astfel că atît omul ciudat, iubitor de singurătate, cît și, la urmă, mica familie care mai rămăsese, nu putuseră folosi decît o parte din încăperi. În această cameră de trecere cu pereții goi, o lampă de petrol cu flacăra coborîtă dădea o lumină slabă. Gabriel se opri vreme de o clipă și plecă urechea la zvonul de glasuri ce venea de alături. O auzi pe Juliette rîzînd. Prin urmare, admirația acelor armeni rustici, aflați acum împreună cu ea, o amuza. Era un progres.

Bătrînul medic Altouni tocmai deschidea ușa, ca s-o șteargă acasă. Aprinse lumînarea din interiorul felinarului său și întinse mina să-și ia geanta de piele aflată pe un scaun. Altouni îl observă pe stăpînul casei abia după ce acesta îl strigă încet :

— Hairik Bedros ! Taică Bedros !

Medicul tresări speriat. Era mic de statură și uscățiv, cu o barbă sură neîngrijită ; făcea parte dintre acei armeni de modă veche, care, spre deosebire de generația mai tînără, păreau să poarte pe umerii încovoiați întreaga povară a neamului lor persecutat. Ca protejat al lui Avetis Bagradian studiasse, pe cheltuiala acestuia, medicina la Viena și colindase în tinerețe lumea. Pe vremea aceea, binefăcătorul Yoghonolukului nutrea planuri mari și se gîdea chiar să ridice un mic spital. Dar totul s-a redus doar la angajarea unui medic de circumscripție, ceea ce însemna totuși o realizare deosebit de meritorie, avînd în vedere condițiile generale existente atunci. Dintre toți cei aflați în viață, bătrînul medic — bătrînul hekim — era cea mai veche cunoștință a lui Gabriel, căci asistasese la nașterea lui. Avea un respect plin de afecțiune pentru Altouni, care făcea și el parte dintre moștenirile legate de simțămintele copilăriei.

Doctorul Altouni se chinuia să-și pună pardesiul din loden, care părea să provină încă din vremea studenției la Viena :

— Nu mai puteam să te aștept, băiete... Ei, ce ai reușit să afli la hükümet ?

Gabriel își aținti privirea către fața mică și uscată. Totul, la acest om bătrîn, era știrbit, zbîrcit. Mișcările, vocea, ba chiar și asprimca ce răzbătea uneori în cuvintele lui. Era tocit, uzat pe dinafară ca și pe dinăuntru. Drumul de la Yoghonoluk spre satul cioplitorilor în lemn, într-o parte, și spre satul albinelor, în cealaltă parte, pare îngrozitor de greu cînd ești nevoit să-l străbați de mai multe ori pe săptămînă, pe spinarea tare a unui măgar. Gabriel văzu nelipsita geantă de piele, în care se afla — alături de leucoplast, termometru, cîteva instrumente chirurgicale și un manual german de medicină din anul 1875 — doar un forceps antediluvian. Privind această trusă medicală, își înghiți vorbele prin care avea intenția să dezvăluie ce aflase la Antiohia.

— Nimic deosebit, răspunse într-o doară.

Altouni își prinse felinarul de cordonul cu care se încinse în jurul mijlocului.

— În viața mea a trebuit de cel puțin șapte ori pînă acuma să fac jalbe cerînd cîte o nouă teșcherea. De fiecare dată o confiscau din pricina taxei ce o încasează cînd o emit din nou. Toată lumea știe asta. De la mine însă nu mai văd ei un ban. Mie nu-mi mai trebuie pe lumea asta alt pașaport... Și, cu voce spartă, adăugă : Nici înainte vreme n-am avut nevoie de el. Fiindcă de patruzeci de ani n-am mai plecat de-aici.

Bagradian își întoarse capul spre ușă :

— Ce fel de popor sîntem noi, că îndurăm totul în tăcere ?

— Îndurăm ? Medicul păru să guste în mod deosebit cuvîntul. Voi, tinerii, nici nu mai știți ce înseamnă a îndura. Ați crescut în alte vremuri.

Gabriel însă insistă cu întrebarea lui :

— Ce fel de popor sîntem ?

— Tu, băiete dragă, ți-ai petrecut viața în Europa. Iar eu, ce bine ar fi fost dacă rămineam atunci la Viena ! Marca nenorocire a vieții mele a fost că n-am rămas acolo. Poate că reușeam să realizez ceva. Dar, vezi, bunicu-tău era tot atât de smintit ca și frate-tău, și nu voia să știe nimic de lumea de-acolo. A trebuit să-mi iau în scris obligația că mă voi întoarce. Asta a fost nenorocirea mea. Era mai bine dacă nu m-ar fi trimis niciodată...

— Nu poți trăi mereu ca străin printre străini.

Parizianul Gabriel se mira de propriile lui cuvinte. Altouni rise răgușit :

— Dar aici, aici se poate trăi ? Când nesiguranța te pîndește mereu din toate părțile ? Probabil că în visurile tale, lucrurile arătau altfel.

În clipa aceasta, lui Bagradian îi trecu prin minte : „Unele pregătiri se cuvine a fi făcute“. Altouni însă își puse geanta înapoi pe scaun :

— Fir-ar să fie ! Uite ce ne-am apucat să discutăm. Mă tragi de limbă cu poveștile astea vechi. Sint medic și n-am crezut niciodată prea mult în Dumnezeu. Și totuși, din pricina asta, mă sfădeam înainte vreme destul de des cu Dumnezeu. Poți să fii rus, și turc, și hotentot și mai știu eu ce, dar nu poți să fii armean. A fi armean este ceva imposibil... Cu un gest brusc se smuci de lingă prăpastia pe marginea căreia nimerise : Destul ! Să terminăm. Eu sint hekim. De rest nici că-mi pasă. Acum m-au smuls din mijlocul societății ăsteia plăcute, ca să mă duc la o femeie pe care au apucat-o durerile facerii. Fiindcă, vezi tu, mereu și mereu sint aduși pe lume copii de armean. E curată nebunie. Își strînse geanta cu înverșunare. Discuția aceasta de principii, dusă acum, cînd sta să plece, părea să-l fi mîniat : Și tu, în fond, ce vrei ? Ai o nevastă minunat de frumoasă, un fiu reușit, griji n-ai, ești un om putred de bogat, ce mai vrei ? Trăiește-ți viața ! Să nu-ți pese de ceea ce-i strîmb pe lumea asta ! Cînd turcii sint ocupați cu războiul, ne lasă pe noi în pace, asta o știm dintr-un șir de vechi experiențe. Iar după război ai

să te întorci la Paris și ai să uiți cu totul și de noi și de Musa Dagh.

Gabriel zîmbi, de parcă nici măcar el însuși nu și-ar fi luat în serios întrebarea :

— Și dacă nu ne lasă în pace, taică ?

O clipă, Gabriel rămase neobservat în ușa salonului celui mare. Se aflau aici cam o duzină de oameni. La o măsuță ședeau tăcute femei mai în vîrstă, cărora li se alăturase, probabil, la rugămintea Juliettei, studentul Avakian. Cu toate acestea, nici el nu-și dădea osteneala să încropească o conversație. Una dintre aceste matroane, nevasta medicului, era una dintre figurile care supraviețuiseră din copilăria lui Gabriel. Mairik Antaram, măicuța Antaram, așa îi spunea el. Purta un veșmînt negru de mătase. Părul ei, pieptănat pe spate și lăsînd astfel fruntea liberă, încă nu era pe de-a-ntregul cărunt. Obrazul cu oase late avea o expresie îndrăzneată. Chiar cînd nu vorbea, ședea tihnită și privirea ei pătrunzătoare și mobilă zăbovea asupra oamenilor. Nu se putea spune același lucru despre cele două vecine ale ei, soția pastorului Harutiun Nokhudian din Bitias, și soția primarului, a muhtarului din Yoghonoluk, Thomas Kebussian. Se vedea limpede că erau încordate, că nu se simțeau la largul lor, deși alescseră din dulap cîteva splendide obiecte de îmbrăcăminte pentru a se prezenta cît mai onorabil în ochii franțuzoaicei.

Cel mai greu îi venea doamnei Kebussian, deoarece — deși făcea și ea parte dintre armencele care urmaseră școala la misionarii americani din Maraș — nu știa boabă franțuzește.

Clipea din ochi privind în sus la lumina bogată a luminărilor din lustre și aplice. Ei, da, madame Bagradian nu era silită să facă economie. De unde se puteau obține asemenea lumînări groase de ceară ? Probabil că fuseseră cumpărate la Alep sau poate chiar la Stambul. Ce-i drept, muhtarul Kebussian era cel mai avut proprietar de pămînt din district, dar în casa lui, pe lîngă

petrolul lampant, nu se foloseau decît luminări subțiri de seu și opaite cu grăsime de berbec. Iar acolo, lângă pian, în sfeșnice înalte, se aflau chiar două luminări groase de ceară pictată, ca la biserică. Oare nu mergeau prea departe ?

Aceeași întrebare și-o punea doamna pastor, a cărei conștiință de sine părea că începuse să se clatine. Dar spre cîntea sa trebuie spus că în simțămintele ei nu se amestecau nici invidia și nici ciuda. Mîinile femeii zăceau în poală, exprimînd în chip foarte limpede muștrări de conștiință din pricină că, în vederea acestei seri, trebuise să-și lase acasă lucrul de mină, pe care altfel nu-l punea niciodată deoparte. Soția pastorului și cea a muhtarului priveau după bărbații lor și se minunau ce se întîmplă cu acești bătrîni.

Și, într-adevăr, atît pastorul cel uscățiv, cît și masivul muhtar erau cu totul și cu totul schimbați în felul lor de a fi. Formau o aripă a grupului de bărbați ce se strînsese în jurul Juliettei. (Doamna Bagradian tocmai explica oaspeților cîteva dintre antichitățile descoperite de Gabriel și expuse în această încăpere.) Cei doi domni atît de serioși stăteau cu spatele către soțiile lor, mai bine zis cu partea din spate a redingotelor lor demodate, care se întindeau pe spinări ca urmare a unui zel deosebit. Mai cu seamă pastorul Nokhudian părea mereu gata să sară și să ducă în mod riguros la împlinire o poruncă dată de Juliette, care poruncă însă nu mai venea. Ce-i drept, stătea la o anumită depărtare de ea, fiindcă locurile mai apropiate erau ocupate de tineri. Între acești tineri, doi învățători ieșeau în evidență. Hapeth Șatakhian era cel care petrecuse pe vremuri cîteva săptămîni la Lausanne și de atunci devenise conștient de faptul că vorbește franceza cu un accent remarcabil. De aceea nu scăpă fericitul prilej de a-și dovedi cu entuziasm arta. Celălalt învățător se numea Hrand Oskanian. Era mic de statură ca un pitic și părul negru îi creștea pînă pe mijlocul frunții. Risipitoarei virtuozități retorice a colegului său Șatakhian, îi opunea o tăcere semnificativă. Această tăcere era

foarte umflată, aproape gata să plesnească. În mod neîndoios, ea părea să indice unde se afla superficialitatea insolentă și unde adevărata valoare. De data aceasta însă muțenia plină de demnitate a lui Oskanian își pierduse puterea descumpănitoare pe care o avusese asupra lui Șatakhan. Când Gabriel intră în salon, auzi voca sonoră a învățătorului mîndru de accentul său :

— Oh, madame, cît de recunoscători trebuie să vă fim că ați adus o rază de cultură în deșertul nostru !

Juliette dăduse astăzi o mică bătălie cu ea însăși. Era vorba, în această luptă, de rochia pe care avea de gînd s-o pună la primirea noilor ei compatrioți. Pînă acum se îmbrăcase, cu asemenea prilejuri, deosebit de simplu, căci i se părea nedemn sau inutil să-i epateze pe acești „semisălbatici ignoranți“. Dar ultima oară observase că farmecul pe care-l exercita asupra oaspeților se întorcea reflectîndu-se asupra ei. Așa se face că nu rezistă tentației și-și îmbracă rochia de seară cea mai impunătoare. („Ah, e din primăvara trecută, se gîndea în timp ce o examina în oglindă, acasă n-aș îndrăzni să îmbrac ceva de felul acesta.“) După o scurtă ezitare își puse și bijuteriile, ceea ce era de la sine înțeles avînd în vedere că însăși îmbrăcămintea o cerea. Efectul acestei hotărîri luate cu o anumită intenție — hotărîre de care la început se rușinase puțin — o surprinse chiar și pe ea. Să fii o femeie frumoasă între femei frumoase îți dă, fără îndoială, un simțămînt generator de mîndrie, dar nu te satisface vreme prea îndelungată. Căci ești doar una printre multe altele — pe bulevarde, în sălile de teatru, în restaurantele acelei îndepărtate lumi apusene nu ești altceva decît o voce frumoasă într-un cor uriaș. Aici însă să fii o imagine votivă între credincioși exotici, un idol seducător pentru acești armeni timizi, cu ochii mari, unică în felul tău, cu părul blond-auriu, să fii stăpîna — acesta nu este un destin oarecare, ci un eveniment ieșit din comun, care îmbujorează tinerește obrajii, înfierbîntează buzele și face ca luminile ochilor să strălucească.

Gabriel își văzu soția înconjurată de bărbați umili și orbiți, care, fără îndoială, nici nu îndrăzneau să-și închipuie vreo dorință în legătură cu ea. Văzu că obrajii ei erau îmbujorați și că buzele îi erau fierbinți ca ale unei fete care abia împlinise douăzeci de ani. Când Juliette se mișca, recunoștea iarăși „pasul ei scînteietor“ cum îl calificase pe vremuri. Juliette părea că găsise aici, la Yoghonoluk, un drum ce ducea la oamenii simpli care erau compatrioții lui — ea, care în Europa se opusese de atîtea ori relațiilor cu cei mai culti și mai eminenți dintre armeni. Și, faptul cel mai uimitor : cînd îl surprinseseră evenimentele la Beirut, fără posibilitatea de a se întoarce acasă, Gabriel fusese cuprins de teama că Juliette se va ofili de dorul după țara ei. Franța lupta în cel mai greu război din istoria ei. Ziare europene nu se rătăceau în acest colț uitat de lume. Nimeni nu știa nimic. Erau cu desăvîrșire izolați. După ocoluri numeroase și lungi, sosise pînă acum o singură scrisoare, care purta o dată din noiembrie. De la mama Juliettei. Și era un adevărat noroc că nu avea frați, a căror soartă ar fi fost în măsură s-o îngrijoreze. Cu cele două surori ale ei întreținea relații destul de reci. Căsătoria cu „străinul“ o îndepărtase de familie. Oricum ar fi stat lucrurile, calmul Juliettei, ba se poate spune chiar nepăsarea ei, a fost pentru Gabriel ceva cu totul neașteptat. Ea trăia clipa de față. Numai arareori se arăta îngrijorată pentru Franța. În cel de-al paisprezecelea an al căsniciei lor, părea că se produsese chiar aici, în casa din Yoghonoluk, ceea ce nu mai era de sperat : Juliette se integrase în lumea lui Gabriel. Oare vechea tensiune, care-i lega și-i despărțea totodată, se destrămasc în aceasă seară ?

Și, într-adevăr, era ceva nou în felul ei de a fi, cînd îl îmbrățișă :

— În sfîrșit, dragul meu, începusem să fiu foarte neliniștită !

Într-un fel aproape exagerat se îngriji imediat ca el să capete cele de trebuință pentru a-și potoli foamea și setea. Gabriel însă n-avu răgaz să mănînce. Toți cei

de față insistau să le spună ce aflate la Antakie. Muhtarul Kebussian își aplecase capul mult înainte, ca să nu piardă nici un cuvânt. Din pricină că era puțin sașiu, expresia temătoare și neîncrezătoare a feței lui de țăran se accentua și mai mult. Bineînțeles, ar fi greșit să se creadă că măsura oficială pusă în aplicare în dimineața aceea fusese primită cu totală indiferență de cei în cauză. Însuși faptul că autoritățile turcești aleseseră pentru aceasta ziua de duminică, și anume ora de dinaintea liturghiei, putea fi interpretat ca o intenție ticăloasă și o dovadă de dușmănie. Ce-i drept, colonia de la poalele Musa Dagului nu avusese aproape nimic de suferit de pe urma evenimentelor singeroase din anii 1896¹ și 1909². Dar oameni ca muhtarul Kebussian și scundul pastor de la Bitias aveau auzul destul de ascuțit și-și ciuleau urechile la orice sunet suspect. Trecură astăzi prin ceasuri nu lipsite de oarecare îngrijorare. Abia seara, și prezența strălucitoare a Juliettei, reușiseră să le risipească tulburarea ce le zguduise liniștea sufletească. Când Bagradian, credincios promisiunii făcute, repetă informațiile obținute de la mudir, fiind vorba, după spusele acestuia, doar de o dispoziție cu caracter general, corespunzătoare stării de război, cu toții — Nokhudian, Kebussian, învățătorii — arătară că știau mai de mult că aceasta este cheia misterului și că o preziseseră. Și iată că un optimism foarte luminos începu să se răspîndească în salon. Reprezentantul lui cel mai convins era învățătorul Șatakhian. Vorbea cu emfază. Evul mediu trecuse, își spuse el părerea, adresându-și cuvîntarea fierbinte către madame Bagradian. Sosise timpul ca soarele civilizației să răsară și asupra Turciei. Războiul nu este decît aurora ei singeroasă. În orice caz cu persecuțiile, atrocitățile, masacrele s-a sfîrșit o dată pentru totdeauna. Lumca progresistă n-ar

¹ În acest an au avut loc în Imperiul otoman primele demonstrații ale mișcării Junilor turci.

² În 1909 a fost detronat singerosul sultan Abdul Hamid al II-lea și repusă în drepturi Constituția proclamată în 1876.

mai tolera asemenea lucruri. Iar guvernul turc se află sub directa supraveghere a aliaților săi. Șatakhan privește spre Juliette, așteptînd. Oare nu cîntase osanale progresului într-o franțuzească fără cusur? Cei de față păreau că-i aprobă opiniile, în măsura în care înțeleseseră cele spuse de el. Numai învățătorul Oskanian, taciturnul, plescăi disprețuitor. Dar așa făcea el ori de cîte ori prietenul Șatakhan se lăsa dus de valurile elocinței sale. Deodată se auzi o voce nouă :

— Lăsați-i pe turci în pace ! Să vorbim despre lucruri mai importante !

Cuvintele acestea fuseseră pronunțate de farmacistul Krikor, personalitatea cea mai vrednică de luare-aminte dintre toți cei de față.

Că era o personalitate cu totul ieșită din comun, farmacistul Krikor o dovedea chiar și prin costumul său. În timp ce toți bărbații, inclusiv muhtarul, erau îmbrăcați după moda europeană (la Yoghonoluk trăia un croitor care emigrase la Londra și se reîntorsese aici), Krikor purta un fel de bluză rusească, numai că era din cea mai fină mătase naturală de un galben-deschis. Obrazul complet neted în ciuda celor șaiszeci de ani ai săi, cu o țcălie albă și cu ochii nițeluș oblici, avea culoarea hîrtiei vechi, îngălbenite de vreme, și s-ar fi potrivit mult mai bine unui mandarin înțelept decît unui armean. Vorbea cu o voce înaltă și în același timp ciudat de cavernoasă, care părea sleită de prea multă erudiție. Și, într-adevăr, farmacistul din Yoghonoluk nu numai că avea o bibliotecă cum cu siguranță că nu exista o a doua în toată Siria — dar Krikor era el însuși o bibliotecă, un om atâteaștiut în domenii variate, care locuia într-una dintre cele mai necunoscute vîi ale pămîntului. Fie că era vorba de flora de pe Musa Dag, de structura geologică a deșerturilor, de o specie dispărută de păsări din Caucaz, de prelucrarea cuprului, de meteorologie, de părinții bisericii, de *Coran*, de stelele fixe, de cantitățile de baligă de cămilă exportate, de secretul formulei uleiului de trandafiri persan sau de

rețete culinare — vocea cavernoasă a lui Krikor era totdeauna capabilă să furnizeze informații, și o făcea într-un fel ușor neglijent, de parcă ar fi fost pur și simplu o pretenție abuzivă să-i ceri soluții în asemenea probleme lipsite de însemnătate. Bogăția lui de cunoștințe era vastă. Numai prin ea, însușirile creatoare ale farmacistului n-ar fi găsit teren prielnic. Nu, cu Krikor lucrurile stăteau cam la fel cum stăteau cu biblioteca lui. Aceasta se compunea, ce-i drept, din câteva mii de volume, dar majoritatea lor zdrobitoare era scrisă în limbi pe care nu știa să le citească. Așa era, de exemplu, lexiconul german Brockhaus, o ediție foarte veche. Trebuia să se mulțumească, așadar, cu un tezaur limitat de înțelepciune armenescă. Providența pusese piedici mari în calea pasiunii lui Krikor. Lucrările în limbile armeană și franceză, singurele care-i erau accesibile, constituiau partea cea mai slabă a fondului său de cărți. Dar Krikor era nu numai un erudit, ci, în aceeași măsură, și un bibliofil. La o carte, adevăratul bibliofil apreciază însăși existența ei, mai mult decât forma și conținutul; prin urmare, nu-i obligatoriu s-o citească. (Oare nu se întâmplă astfel cu toate marile iubiri?) Farmacistul nu era un om bogat. Nu-și putea permite să trimită comenzi costisitoare librărilor și anticariatelor din Stambul și cu atât mai puțin celor din străinătate. Abia ar fi putut face rost de spezele de transport. Asta-i explicația că era nevoit să achiziționeze ceea ce-i pica. Fondul de bază, susținea el, provenea încă din copilărie și din anii de drumeție. Iar acum avea agenți și protectori la Antiohia, Alexandretta, Alep, Damasc, care din când în când îi trimiteau câte un pachet voluminos. Ce sărbătoare era când soseau asemenea daruri! Puteau să fie tipărituri in-folio arabe sau ebraice, romane franțuzești, orice fel de maculatură, totuna era: erau cărți, hirtie tipărită. Chiar și ziare colecționa, și înșcria cu minuțiozitate în cataloagele sale liste de prețuri și prospecte. În omul acesta se strânsese toată afecțiunea rasei armenesti pentru cele spirituale, taina tuturor popoarelor străvechi care supraviețuiesc peste

veacuri și milenii. Așa cum sămînța garoafei de piatră încolțește și dă rădăcini pe stînca goală, tot așa prinsese rădăcini la Yoghonoluk biblioteca lui Krikor. Această bibliotecă bizară, în cea mai mare parte necitită, oricum n-ar fi fost în măsură să constituie baza uriașului bagaj de cunoștințe ale farmacistului. Aici însă intervenea îndrăzneala lui creatoare ajutîndu-l să umple toate golurile. Krikor își completa propria lui lume. La toate problemele, de la cele de teologie pînă la cele de statistică, răspundea cu o autoritate deplină ce și-o conferise cu de la sine putere. Și totuși, nu se simțea cîtuși de puțin un impostor. Întreaga lui ființă era cuprinsă de fericirea plină de inocență a poeziei cînd îngrămădea de-a valma marile cuvinte ale științei. Că un asemenea om avea discipoli, era de la sine înțeles. Că această ceată de discipoli se compunea din membrii corpului didactic al celor șapte sate, era de asemenea de înțeles. Învățătorii adorau în Krikor un oracol miraculos, și nici măcar răutăciosului Oskanian nu-i trecea prin minte să pună la îndoială autenticitatea acestui oracol. Farmacistul Krikor era un Socrate de la poalele Musa Daghlului cînd întreprindea cu acești discipoli ai săi, cu osebite noaptea, plimbări filozofice. Era acesta un bun prilej de a spori și mai mult adorația discipolilor. Un deget întins către cerul înstelat :

— Hapeth Șatakhian, cunoști steaua aceea roșietică de colo ?

— Care ? Cea de-acolo ? Trebuie să fie o planetă. Nu-i așa ?

— Ai greșit, învățătorule ! E steaua Aldebaran ! Și știi de ce pare roșietică ?

— De ce ? Poate... fiindcă atmosfera noastră...

— Ai greșit, învățătorule ! Steaua Aldebaran este formată din fier magnetic, incandescent, și de aceea este roșietică. Aceasta este și părerea celebrului Camille Flammarion, pe care mi-o comunică în ultima sa scri-soare.

Nici scrisoarea marelui astronom nu era chiar sută la sută escrocherie. Ea exista într-adevăr. Numai că farmacistul Krikor, identificându-se cu persoana lui Camille Flammarion, și-o adresase lui însuși. Bineînțeles că asemenea corespondență n-o confecționa decât foarte rar și numai în ceasurile cele mai festive. De cele mai multe ori, discipolii nu aflau nimic de aceste schimburi de scrisori. Se cuvine menționat că-și alegea ca parteneri de corespondență nu numai titani ai spiritului dintre contemporani sau cei decedați de curînd, dar că și Voltaire și marele poet armean Raffi au trebuit de mai multe ori să-i răspundă pe larg la scrisori. Iată cum trăia în Krikor un membru corespondent al Olimpului.

Uimitor era faptul că, în ciuda universalității sale spirituale, nimeni nu-și amintea ca farmacistul să fi părăsit vreodată Yoghonolukul. Toți oamenii cultivați de la poalele Musa Dagului întreprindeau cel puțin o dată pe an o călătorie, fie chiar și numai la Alep sau Maraș, pentru a face acolo o vizită la școlile misiunilor americane, germane, franceze, unde studiaseră. Dintre locuitorii mai vîrstnici, nu puțini erau cei care se întorseseră din America abia în anii din urmă, pentru a se bucura în liniște de ceea ce agonisiseră. Iar în preajma izbucnirii războiului un nou transport de emigranți trecuse Oceanul. Numai farmacistul Krikor evita pînă și cea mai mică schimbare de localitate. Chiar și o vizită în satele învecinate era un eveniment cît se poate de rar. În tinerețea lui, pretindea el, văzuse cu proprii lui ochi destule curiozități ale globului pămîntesc. Uncori făcea și aluzii la aceste călătorii, care se pierdeau departe în Occident și în Orient, și cu prilejul cărora nu folosise niciodată, din principiu, trenul. Dacă în această privință lucrurile stăteau la fel ca și cu scrisoarea lui Flammarion, rămînea un mister. În vorbele și povestirile lui Krikor nu se simțea nici cel mai vag iz de lăudăroșenie sau fantezie. Relatările sale erau împregnate de o profunzime plină de claritate, astfel încît chiar și un om ca Gabriel Bagradian n-ar fi putut intra la bănuială. Dar farmacistul nu scăpa nici un pri-

lej să afirme sus și tare că nu înțelegea cîtuși de puțin dorința unora de a călători. Altouni, veșnicul circotaș, n-are decît să-și smulgă părul din cap văitîndu-se că și-a irosit viața într-un sat sirian. El, Krikor, era mulțumit la Yoghonoluk și cu condițiile de aici. Toate localitățile sînt la fel, căci lumea exterioară e inclusă în cea lăuntrică. Cum șade păianjenul în mijlocul pînzei sale, tot așa omul instruit șade, fără să se cîntească, în centrul unei pînze de raze pe care le trimite pe întregul cuprins al Universului. Dar cînd venea vorba de politică, de război, de problemele arzătoare ale contemporaneității, farmacistul începea să dea dovadă de neliniște. De asemenea lucruri nu-i plăcea să aibă cunoștință. Socotea ceva înjositor să privești lumea ca pe o minge oscilînd între dependențe venite dinafară și compătimiri izvorîte dinlăuntru tău ; numai cînd o contempli de la o depărtare dezinteresată, capătă valoare. Cea din urmă trufie a spiritului ! Ce-l privesc pe el evenimentele ce se desfășoară în acel hinterland cuprins între Stambul, Alep și Mesopotamia ? Disprețuia acele războaie despre care încă nu se scriseseră cărți. Aceasta era și pricina pentru care farmacistul înfierase expunerea politică a învățătorului Șatakhian. Iar acum conchise :

— Nu înțeleg de ce trebuie mereu să tragem cu ochiul la alții. Război, dispoziții, vali, caimacam. Lăsați-i pe turci să facă acolo ce vor ! Dacă n-o să vă pese de ei, n-o să le pesc nici lor de voi. Aici avem lumea noastră proprie. Și ea știe uneori să găsească admiratori rafinați... Vă rog...

Și cu aceste cuvinte, Krikor îi prezentă stăpînului casei un oaspete străin, care pînă acum se ascunsese în spatele celorlalți sau poate că Gabriel pur și simplu nu-l remarcase. Farmacistul lăsa să i se topească îndelung pe limbă numele sonor al străinului :

— Gonzaguc Maris !

Din felul cum arăta și cum se purta, se putea trage concluzia că tînărul era european, sau în orice caz un levantin foarte europenizat. Mustăcioara neagră din

mijlocul feței palide și deosebit de atente era emina-
mente franțuzească, întocmai ca și prenumele. Cel mai
izbitor semn particular îl constituiau sprâncenele lui,
care se despărteau într-un unghi obtuz. Krikor con-
tinuă să facă pe crainicul străinului :

— Monsieur Gonzague Maris este grec. Dar imediat
se corectă, de parcă s-ar fi silit să nu minimalizeze im-
portanța musafirului : Nu un grec din Turcia, ci un grec
din Grecia, un european.

Străinul avea gene foarte lungi. Acum zîmbea, prilej
cu care își coborî adînc peste ochi genele feminine :

— Tatăl meu era grec, mama franțuzoaică, eu, sînt
american.

Felul modest, ba chiar aproape sfios al tinărului,
făcu o bună impresie asupra lui Gabriel. Clătină capul :

— Ce fel de coincidență smintită, vă rog să-mi scuzați
expresia, mai e și asta, ca un american, a cărui mamă ce
franțuzoaică, să ajungă pînă aici, tocmai aici ?

Gonzague zîmbi din nou, coborîndu-și genele :

— E foarte simplu ! Vreme de mai multe săptămîni am
avut treburi la Alexandretta. Acolo m-am îmbolnăvit.
Medicul m-a trimis la munte, la Beilan. Dar nu m-am
simțit bine acolo...

Farmacistul Krikor își ridică arătătorul în chip de
avertisment :

— Presiunea atmosferică ! La Beilan, presiunea at-
mosferică e întotdeauna sub nivel.

Gonzague Maris își aplecă îndatoritor capul pieptănat
cu grijă, către farmacist :

— La Alexandretta mi s-a vorbit atît de mult despre
Musa Dagħ, încît am devenit foarte curios. A constituit
o mare surpriză pentru mine să găsesc atîta frumusețe
în dezolantul Orient, oameni atît de cultivați și aseme-
nea ospitalitate ca la gazda mea, domnul Krikor. Iubesc
necunoscutul. Dacă Musa Dagħ ar fi situat în Europa,
ar fi un loc foarte vestit. Totuși, mă bucur că vă
aparține doar dumneavoastră.

Farmacistul anunță, pe tonul indiferent și cavernos
pe care-l folosea pentru comunicări importante :

— E scriitor, și aici, în casa mea, își va consacra timpul studiilor domniei-sale.

Gonzague părea că se jonează de această înștiințare :

— Nu sînt scriitor. Cînd și cînd trimit cîte un mic reportaj unui ziar american. Asta-i tot. Nici măcar nu sînt ceea ce se cheamă un ziarist.

Cu un gest vag păru să indice că această îndeletnicire nu are alt scop decît să-i asigure existența. Krikor însă nu-și slăbi victima, menită să contribuie la ridicarea prestigiului său :

— Doar sinteți și artist, muzician, un virtuos, ați dat concerte, nu-i așa ?

Tinărul ridică mîna într-un gest de apărare :

— Nu e chiar așa. Între altele, am fost acompaniator la pian. Omul trebuie să încerce de toate.

Privirea lui cerea ajutor de la Juliette. Aceasta își exprimă mirarea :

— Lumea e mică. Nu e ciudat că se întîlnesc aici doi compatrioți ? Doar sinteți, pe jumătate, compatriotul meu.

Învățătorul Șatakhian însă nu reuși nici de data aceasta să-și domolească încîntarea :

— Și nu este ciudat că ne e îngăduit să ne găsim într-un asemenea cerc ales, că datorită faptului că madame este atît de bună, noi, sărmani țărani armeni, ne bucurăm de o companie cu totul deosebită ?

Dar Oskanian, iritat, își umflă și mai tare muțenia și se așează mai la o parte de ceilalți, cu un aer de posomorîtă superioritate. Astfel dădea a înțelege că nu i se pare cîtuși de puțin ciudat ca o personalitate de felul lui să fie salutată în această societate cu cîntea cuvenită. Fiindcă Oskanian era, în ținutul de la poalele Musa Daghului, nu numai un poet apreciat, care livra compatrioților săi versuri comandate pentru toate festivitățile de natură mai veselă sau mai tristă, dar, în împrejurări asemănătoare, desfășura și o activitate intensă de caligraf și pictor. La rîndul său, farmacistul Krikor îl gratifică din nou pe discipolul său Șatakhian cu o ușoară muștrare :

— Noi, armenii, avem un defect funest, anume lipsa de îndrăzneală. Ea ne duce adesea la autoumilitare. Uităm uneori că sîntem unul dintre cele mai vechi popoare făuritoare de cultură din lume. Madame, în calitate de domniei-sale de soție a lui Gabriel Bagradian al nostru, știe fără îndoială că noi am fost/prima națiune, cu mult înainte de Roma, care am adoptat creștinismul ca religie de stat. Am avut un imperiu plin de strălucire — capitala Ani, cu cele o mie de biserici ale ei, era una dintre minunile recunoscute ale lumii. Regi de sînge armean au domnit în Bizanț. Într-o vreme în care Franța dormita încă în adîncă barbarie, aveam o literatură clasică. Eu însumi posed unele lucrări din autori plini de vigoare ca Lazăr din Pharpi și Moise din Chorenc. Dar nici astăzi nu avem de ce să ne ascundem. Chiar în acest colț izolat, care nu posedă nici măcar o șosea ca lumea, s-a constituit cu vremea o bibliotecă vrednică de a fi menționată... Prin urmare, madame ne va îngădui să nu ne rușinăm în fața ei.

Această cuvîntare plină de demnitate, farmacistul o rosti cu calmul său imperturbabil de mandarin. În timp ce vorbea, nici nu se uita la Juliette. Ca un adevărat înțelept de tip socratic, Krikor era față de femei foarte pudic și reținut. În schimb, aduna în jurul erudiției sale tineretul masculin, în măsura în care acesta din urmă nu se dovedea mărginit din punct de vedere spiritual. Ca mărturie pentru această atracție pe care o exercita, se poate menționa și faptul că tînărul Gonzague Maris îl alesese ca gazdă, deși i se oferise o cameră frumoasă și în casa muhtarului. Dar Juliette, ea însăși fermecată, răspunse vorbelor lui Krikor începînd să se bilbue în armeneste. O făcea într-un fel încîntător :

— Ce vreți ?... Eu însămi sînt armeană, fiindcă m-am măritat cu un armean... Legea spune că... Sau poate turcoaică... Oh, n-am nici cea mai mică idee.

Aplauze entuziaste din toate părțile răsplătiră această încercare lingvistică. În toată viața lui, Gabriel nu auzise decît foarte puține cuvinte armeneste din gura soției sale. Ar fi trebuit să se arate uimit și fericit de acest nou progres. Din păcate, n-o auzi, căci examina cu aten-

ție, fără să se sinchisească de ceilalți, un cap al lui Mithra din al doilea veac al erei noastre, găsit în ruinele de la Seleucia, lângă Suedja. Cu toate acestea, gândurile sale păreau să nu se fi îndeletnicit cituși de puțin cu capul lui Mithra. Nimeni dintre cei de față nu înțelese tilcul celor spuse acum de el pe un ton inciudat :

— Când un animal crede că nu se mai poate apăra, se prăpădește. Așa se petrec lucrurile în natură și în istoric.

Și, fără un motiv aparent, mișcă din loc soclul pe care se afla capul lui Mithra, împingându-l puțin spre stînga.

Mulțumită bunei dispoziții a Juliettei, seara se dovedi foarte reușită, nici una dintre celelalte recepții de la Vila Bagradian neputîndu-se compara cu ea. Cei mai mulți armeni duceau aici, în regiune, o viață orientală — cu alte cuvinte se întâlneau numai la biserică și pe uliță. Vizite se făceau numai cu prilejuri festive. Cafenelc, cum se găseau în cele mai mici sate turcești, nu existau. Felul sfios de a fi al femeilor își avea originea în această izolare casnică. Totuși, în seara aceasta, sfiala dispărea încetul cu încetul. Doamna pastor uită să-i atragă soțului atenția că trebuie să plece, deși de obicei era ferm hotărîită să-i prelungească viața și prin urmare avea grijă să nu-i scurteze somnul. Soția muhtarului se apropiase de Juliette pentru a pipăi cu degete pricepute materialul mătăsos al rochiei de seară. Numai mairik Antaram dispăruse pe neașteptate. Soțul ei trimisese vorbă cu un băiețel să vină și să-l ajute la o naștere dificilă, gonind bătrînele vrăjitoare care în asemenea cazuri bîntuie întotdeauna casele celor pe cale să nască, pentru a le ajuta cu mijloacele magiei. În răstimpul zecilor de ani, madame Altouni devenise un ajutor de nădejde al medicului, căruia îi prelua o mare parte din obligații.

— E mai pricepută ca mine, obișnuia el să susțină.

Acum, toată lumea se întrecea s-o laude pe măicuța Antaram. Se află într-o situație cu totul deosebită,

spuneau oamenii. Se jertfește. Tuturor femeilor aflate în nevoie, celor tinere și celor bătrâne, e gata să le dea un sfat de mamă sau de soră. Primește chiar scrisori din străinătate. E firesc, deoarece Askanuver Hajuhiaz Engerutian, „Uniunea Generală a Femeilor Armene“, a numit-o ca reprezentantă a ei în întregul ținut. Numai doamna Kebussian emise o motivare, făcută cu spirit critic, a mărinimiei de care dădea dovadă Antaram :

— N-are copii !

Cît despre muhtar, acesta asculta, cu expresia lui de om cu auzul greu și cu ochii ușor sașii, o conferință a farmacistului, care expunea cu cele mai exacte detalii avantajele modului chinezesc de prelucrare a mătăsii față de cel al meșteșugarilor locali. Kebussian se lovea peste genunchi :

— Krikor al nostru ! Zeci de ani vine omul în farmacia lui și cumpără gaz și hapuri de stomac, și nu știe cu ce fel de om are de-a face !

Stăpînului casei i-a trebuit cel mai mult ca să se dezghețe. Dar procesul acesta se petrecu brusc, de la o clipă la alta. Nemulțumit, examinează masa mare, pe care se aflau platouri cu prăjituri, cești de ceai și de cafea, și două sticle de rachiu. Și deodată izbucni :

— Prieteni ! Trebuie să ne procurăm o băutură mai bună.

Împreună cu Kristaphor și cu Missak coborî în pivniță să aducă vin.

Avetis cel tânăr se îngrijise să depoziteze din belșug și în excelente condiții vinuri din recoltele celor mai buni ani. Administratorului îi revenea obligația să vegheze asupra lor. Ce-i drept, vinurile tari de Musa Dagh nu durau multă vreme. De vină era, poate, faptul că în loc să fie păstrate în butoaie, erau ținute în ulcioare mari de lut, sigilate, conform vechiului obicei. Era o licoare de culoare închisă cu reflexe aurii, un vin foarte greu, asemănător celor ce se făceau la Xara, pe coasta Libanului. Cînd paharele fură pline, Bagradian se ridică să țină un toast. Acesta se dovedi tot atît de vag și de posomorît ca tot ce rostise în cursul

serii : E foarte frumos că se află aici cu toții împreună, bine dispuși. Dar cine poate ști dacă a doua oară sau a treia oară le va mai fi îngăduit să stea de vorbă cu inima tot atât de ușoară ? Totuși, nimeni nu trebuie să nutrească asemenea gânduri negre în acest ceas, căci de-aici nu poate ieși nimic bun.

Gabriel rosti în armeneste acest toast, care semăna mai degrabă cu un nebulos avertisment.. Juliette își ridică paharul către el :

— Te-am înțeles foarte bine, fiecare cuvânt... Dar de ce atita amărăciune, dragul meu ?

— Nu sînt decît un foarte slab orator, se scuză Gabriel. Cu cîtiva ani în urmă am primit la Paris o scrisoare prin care mi se oferea un loc de frunte în partidul Dașnakzagan. L-am refuzat nu numai fiindcă nu vreau să am nimic de-a face cu politica, ci și fiindcă n-aș fi în stare să scot vreo vorbă în fața unei adunări numeroase. E sigur că în mine nu s-a pierdut un conducător de mase.

— Rafael Patkanian — farmacistul se întoarse către Juliette pentru a-i da lămuriri — Patkanian a fost unul dintre cei mai mari conducători de mase ai noștri, un adevărat agitator al poporului și totuși cel mai slab orator care se poate imagina. Se bilbia mai rău decît Demostene în tinerețe. Dar tocmai de aceea cuvîntările lui aveau un efect deosebit. Eu însumi am avut onoarea, în vremurile de demult, să-l cunosc și să-l ascult. La Erevan.

— Vreți să spuneți, rîse Gabriel, că ceea ce nu este mai poate să fie.

Vinul greu își făcea datoria. Vocile deveneau mai elocvente. Învățătorul Hrand Oskanian era singurul care păstra muțenia înverșunată cuvenită importanței sale persoane. Reprezentantul lui Dumnezeu Nokhudian, nu prea rezistent la băutură, își apăra paharul împotriva atacurilor consoartei sale, care voia să i-l smulgă. Pri-lej pentru a repeta mereu :

— Doar e o petrecere, femeie ! Zău așa !

Cînd Gabriel deschise una dintre ferestre pentru a arunca o privire în noapte, o simți pe Juliette în spatele lui :

— Nu-i așa că e o seară foarte plăcută ? șopti ea. El îi cuprinse mijlocul :

— Cui trebuie să-i mulțumesc, dacă nu ție ?

Totuși, tonul crispat nu se potrivea cu aceste cuvinte afectuoase. Ca urmare a efectelor vinului, se iscă o dorință generală de a asculta muzică. Unii arătau spre un tînăr care aparținea grupului învățătorilor. Era un discipol de-al lui Krikor, pe nume Asaian. După cum se spunea, tînărul din cale-afară de uscățiv era înzestrat cu o voce frumoasă și cu o bună memorie în ce privește folclorul local. După obiceiul cîntăreților, Asaian se opuse. Fără acompaniament nu se poate cînta, iar locuința lui e prea departe ca să se ducă după tar. Juliette se și gîndea să trimită pe cineva sus, să aducă gramofonul. Fără îndoială că erau foarte puțini cei din Yoghonoluk care cunoșteau această minune a tehnicii. Încurcătura fu însă rezolvată de către farmacistul Krikor, care aruncă o privire semnificativă către oaspețele său :

— Să nu uităm că printre noi se află un artist.

Gonzague Maris se așează fără prea multă împotrivire la pian.

— Unul dintre cele douăsprezece pianе din Siria, anunță Gabriel. A fost comandat pentru mama mea, în urmă cu douăzeci și cinci de ani, la Viena. Kristaphor mi-a povestit că fratele meu Avetis a chemat un specialist din Alep ca să-l acordeze. În ultimele săptămîni ale vieții sale cînta destul de des. Iar eu nici măcar n-am știut că avea înclinație către muzică...

Gonzague făcu cîteva acorduri. Dar, așa cum se întîmplă adesea, artistul nu găsi tonul potrivit pentru acea oră tîrzie, pentru urechile neexperimentate și nevoia de relaxare a auditorilor săi. Neglijent, cu capul plecat asupra clapelor și țigara în gură, degetele lui se pierdeau tot mai intens în motive melodice macabre.

— Dezacordat, îngrozitor de dezacordat, murmură el și poate că din pricina aceasta nu se putea smulge din țesătura armoniilor melancolice.

Un vâl de plictiseală și extenuare se așternu pe chipul lui pînă adineauri atît de grațios. Bagradian privea din profil acest chip care acum nu i se mai părea sfios ca acel al unui băiețandru, ci frivol și obosit de viață. O căută din ochi pe Juliette, care își trăsese scaunul aproape de pian. Pe neașteptate, fața ei îmbătrînise și se veștejise. La întrebarea lui mută, ea mărturisi :

— Migrenă... Vinul ăsta...

Gonzague se opri brusc din cîntat și închise capacul :

— Vă rog să mă iertați, spuse.

Cu toate că, pentru a-și dovedi vastele cunoștințe muzicale, învățătorul Șatakhian lăuda în termeni de specialitate virtuozitatea de pianist a străinului, buna dispoziție se destrămase. Scurtă vreme după aceea, doamna pastor Nokhudian dădu semnalul de plecare. Urmau să înnopteze la prieteni din Yoghonoluk, dar mîine trebuiau s-o pornească în zori înapoi la Bitias. Cel mai mult zăbovi Oskanian, taciturnul. Cînd ceilalți se și aflau în parc, se mai întoarse o dată, păși solemn cu picioarele lui scurte și parcă decis la orice, pînă la Juliette, care, văzîndu-l, tresări ușor speriată. Dar el îi întinse doar o foaie mare de hîrtie, scrisă în splendide caractere armenesti cu cerneluri de diferite culori, după care dispăru.

Era o poezie de dragoste, înaripată, plină de adorație.

Cînd Juliette se trezi pe neașteptate, în toiul nopții, îl văzu pe Gabriel șezînd lîngă ea, în pat, cu privirea pierdută. Aprinsese lumînarea și probabil că o privea de mai multă vreme pe cea care dormea. Juliette simți cu deosebită limpezime că nu lumina, ci privirea lui o smulsese din lumea somnului.

Gabriel îi atinse brațul :

— Nu voiam să te scol din somn, dar doream mult să te trezești singură.

Juliette își scutură părul de pe frunte. Obrazul ei era proaspăt și prietenos.

— Puteai să mă trezești fără nici o grijă. Pentru mine n-are nici o importanță. Știi foarte bine. Sint oricând amatoare de o șuetă în miez de noapte.

— Mă gindeam ba la una, ba la alta... explică el vag.

— Iar eu am dormit dumnezeiește. Prin urmare, durerea mea de cap nu provenea de la vinul vostru armenesc, ci de la cîntatul la pian al acestui — comment dire ? — demi-compatriote ¹ al meu. Năstrușnică idee ! Să folosești Yoghonolukul ca pe o stațiune climaterică și să stai în gazdă la domnul Krikor... Lucrul cel mai năstrușnic este însă învățătorul acela mic și negru, care mi-a dat afișul lui făcut sul. Și celălalt învățător, cu micile lui schelălăituri nazale ! Probabil că-și închipuie că în felul acesta vorbește o franceză foarte distinsă. Sună ca un amestec între scîrțîit de balamale neunse și scheunat de cățel. Voi, armenii, aveți cu toții un accent ciudat. Nici tu, dragul meu, n-ai reușit să scapi complet de el. Ei, dar nu trebuie să fim prea exigenți. Sint, cu toate astea, oameni foarte simpatici.

— Sint niște bieți oameni !

Aceste cuvinte izbucniră, chinuitoare, din pieptul lui Gabriel. Vocea Juliettei deveni mai blîndă :

— M-a întristat faptul că ai plecat fără să-mi spui un cuvînt. Ți-aș fi dat și cîte ceva de mîncare, pe drum...

Gabriel păru că nici nu auzise cuvintele ei pline de grijă :

— N-am dormit nici o clipă. M-am gîndit la multe. La dineul de atunci, de la profesorul Lefevre, și la prima scrisoare pe care ți-am adresat-o.

Juliette nu observase la bărbatul ei nici cea mai mică urmă de sentimentalism. Cu atît mai mult o uimea acum felul cum îi vorbea. Se uită la el, tăcută. Lumînarea din spatele lui Gabriel făcea ca fața lui să rămînă invizibilă și numai partea de sus a corpului să se contureze ca o masă neagră. În schimb, asupra Juliettei cădea nu numai flacăra lumînării, ci și clarobscurul aurorei tim-

¹ Cum să spun ? — semicompatriot (fr.).

purii, și Gabriel se văzu în fața unei ființe iluminate cu gingașe sclipiri :

— În octombrie s-au împlinit paisprezece ani. Cel mai frumos dar din viața mea. Și totuși, a fost o răspundere grea. N-ar fi trebuit să te smulg dintre ai tăi, să te arunc în lanțurile unui destin străin...

Ea întinse brațul spre chibrituri, ca să aprindă și lumina de pe noptiera ei. Gabriel se grăbi să-i apuce mîna, pentru a o împiedica. Și astfel, vocea lui veni iarăși din întunericul cel fără de contururi :

— Cel mai bun lucru ar fi să te salvezi... Ar trebui să divorțăm !

Juliette tăcu multă vreme. Nici nu-i trecu prin minte că această propunere smintită, cu totul și cu totul de neînțeles, ar putea fi legată de lucruri serioase. Se trase mai aproape de el :

— Te-am supărat cu ceva, te-am jignit, ți-am stîrnit gelozia ?

— N-ai fost niciodată atît de bună cu mine ca astăseară. De ani de zile n-am simțit mai multă afecțiune pentru tine... De aceea, e cu atît mai îngrozitor ! Se ridică mai sus, astfel că masa întunecată a siluetei lui deveni parcă și mai nefirească : Juliette, trebuie să te gîndești foarte serios la ceea ce îți spun. Ter Haigasun va face tot ce trebuie ca divorțul nostru să fie pronunțat cît mai repede cu putință. Iar autoritățile turcești nu pun bețe-n roate în asemenea chestiuni. Pe urmă vei fi liberă, nu vei mai fi armeană și vei fi absolvită de înfiorătorul destin hărăzit poporului nostru, în care ai fost tîrîtă din vina mea. Pleacă la Alep. În calitate de europeană te vei pune acolo sub protecția unui consul, a celui american, a celui elvețian, n-are importanță. Astfel vei fi în siguranță, orice s-ar întîmpla aici sau oriunde. Stephan va pleca împreună cu tine. Veți putea părăsi nestîngheriți Turcia. Averea și veniturile mele le voi trece bineînțeles pe numele vostru...

Vorbise crispat și repede, ca ea să nu-l întrerupă. Dar Juliette își apropie obrazul de al lui :

— Și spunînd asemenea lucruri absurde, vorbești într-adevăr serios ?

— Cînd se va termina totul și dacă voi mai fi în viață, e de la sine înțeles că mă voi reîntoarce la voi.

— Iar ieri, ne sfătuiam încă pe îndelete ce vom face dacă vei primi ordinul de chemare...

— Ieri ? Ieri totul era altfel. Între timp lumea s-a schimbat.

— Ce s-a schimbat ? Povestea cu pașapoartele ? Vom primi altele. Și chiar tu ai spus că la Antiohia n-ai aflat nimic în măsură să ne îngrijoreze.

— Am aflat multe în măsură să ne îngrijoreze, dar nu asta are importanță acum. Lucrurile care s-au schimbat într-adevăr sînt, poate, doar foarte puține la număr. Dar totul se produce pe neașteptate, ca o furtună în deșert. Strămoșii din mine, care au suferit înspăimîntător, simt aceasta. Întreaga materie organică o simte. Nu, tu nu poți înțelege, Juliette. Cine n-a fost niciodată urît din pricina neamului său nu poate înțelege.

Juliette sări din pat, se așeză lîngă el, îi apucă mîinile.

— Ești la fel ca Stephan. Cînd are cîte un vis urît, se trezește numai pe jumătate și vreme de un ceas e foarte tulburat. De ce să fim tocmai noi în primejdie ? Mă gîndesc la prietenii tăi turci, la oamenii aceia binecrescuți și fermecători care la Paris au fost de atîtea ori oaspeții noștri. Oare să fi devenit ei, deodată, niște bestii perfide ? Nu ! Voi, armenii, i-ați judecat întotdeauna greșit pe turci.

— Nu-i judec greșit. Există între ei oameni minunați. La urma urmei, în război am cunoscut și oameni de rînd, le-am cunoscut răbdarea și bunătatea. Nu e vina lor, și nu este vina noastră. Dar la ce ajută toate astea ?

Lumina cenușie a zorilor creștea, iar silueta muntelui, care privea prin fereastră în dormitor, începu să se contureze mai precis. Ochii lui Gabriel rămaseră asupra masivului.

— M-am gândit cit de ciudat este, totuși, faptul că am călătorit pe urmele lui Avetis, iar acesta evita mereu întâlnirea cu mine. De parcă prin moartea lui ar fi vrut să mă ademenească la Yoghonoluk... Nu ! De fapt, tu ai insistat să venim aici.

Se făcuse răcoare. Picioarele goale ale Juliettei înghetau. Împăciuitoare, ea se declară de acord :

— Vezi ? A fost o încăpăținare de-a mea. Prin urmare, nu e cazul să ai remușcări.

Dar gândurile lui Gabriel aveau altă țintă.

— Ieri am avut vreme de o clipă neclintita senzație că mă călăuzește o putere superioară, că Dumnezeu are unele intenții cu mine. Crede-mă, era într-adevăr o senzație neclintită, chiar dacă a dispărut foarte repede... Probabil că viața pe care am dus-o n-a fost cea cuvenită. Este atât de plăcut să-ți imaginezi că ești o personalitate extraordinară, un eminent firicel de praf, asupra căruia nu acționează forța gravitației terestre și care poate rătăci liber în univers... Iată că Dumnezeu, cu ajutorul lui Avetis și al voinței sale, mi-a condus pașii înapoi, în țara cea veche...

Tăcu. Iar Juliette cercetă îndelung trăsăturile lui neclare :

— Pentru prima oară văd în tine teamă.

El continua să privească Musa Dagdul cu contururile lui crescînde.

— Teamă ? Da, dar ca de ceva supranatural. Cînd eram copil îmi imaginam adesea că o stea foarte mică de pe firmament se mărește deodată, se umflă, se apropie din ce în ce și strivește pămîntul... Se scutură, pentru a deveni în sfîrșit stăpîn pe sine : Juliette ! Nu de mine e vorba. E vorba de tine și de Stephan.

În clipa aceea, ea se supără foarte tare :

— Nu cred în toate primejdiile astea ale tale. Trăim în anul 1915. În Turcia, ca pretutindeni pe lumea asta, am fost întîmpinată cu amabilitate și curtenie. Nu mă tem de oameni. Dar chiar dacă există amenințarea unui pericol, crezi într-adevăr că aș fi atât de lașă și de jos-

nică încît să fug pur și simplu, părăsindu-te?... N-aș face-o nici măcar dacă nu te-aș mai iubi.

Gabriel nu mai spuse nimic, ci doar închise ochii. Juliette se și pregătea să se ridice în tăcere. El însă își lăsă capul să alunece în poala soției sale. Fruntea îi era rece și umedă. Ca la o comandă, păsările își începură brusc zarva matinală cu sunete ascuțite și dezordonate.

PRIMUL EVENIMENT

ACCESUL DE SLABICIUNE ȘI DESCURAJARE trecu tot atât de repede precum venise. Cu toate acestea, din ziua cînd fusese la Antiohia, Gabriel părea să nu mai fie același. El, care altfel lucra ceasuri în șir în camera lui, acum nu mai petrecea de cele mai multe ori decît nopțile acasă. Iar atunci era foarte ostenit și dormea buștean. Despre primejdia care îl neliniștise atât de mult în noaptea de duminică nu mai scoase nici un cuvînt. La rîndul ei, Juliette evita și ea să aducă vorba despre asta. Era convinsă că nu exista nici un motiv de îngrijorare. În căsnicia ei mai trecuse de trei sau de patru ori prin asemenea perioade de criză de-ale lui Gabriel. Săptămîni de indispoziție profundă și nemotivată, zile de muțenie pline de frămîntare, care nu se lăsau înlăturate sau măcar înseninate prin nici un mijloc dovedind bunăvoință. Cunoștea toate astea. În asemenea perioade creștea zidul dintre ei, elementul acela străin, de netrecut, și atunci o înspăimînta îndrăzneala ei copilărească, la îndemnul căreia își înlănțuise viața de acest singe încărcat de amenințări. Ce-i drept, la Paris lucrurile stăteau altfel pentru Juliette. Propria lume, în care străinul era Gabriel, se afla în spatele ei mai puternică decît orice. Dar aici, la Yoghonoluk, se găsea într-o situație diametral opusă, și este lesne de

înțeles de ce Juliette se silea, în ciuda ironiei ce izvora din aceasta, să-și întărească bunăvoința față de „semisălbatici“.

Gabriel trebuia lăsat în pace. În acea chinuitoare convorbire nocturnă, Juliette nu vedea altceva decât una dintre posomoririle pe care le cunoștea mai de mult. Franțuzoaica, educată într-o deplină siguranță, nici măcar nu-și putea imagina ce înțelege Gabriel când vorbește despre o furtună în deșert. Europa era un cimp de bătălie. Se spunea că din pricina atacurilor aeriene, la Paris oamenii erau nevoiți să-și petreacă nopțile în pivnițe. Ea însă trăia aici într-o primăvară paradiziacă. Cîteva luni mai putea suporta destul de bine. Iar pe urmă, mai devreme sau mai târziu, tot se vor întoarce acasă, în Avenue Kléber. Între timp însă, Juliette avea destul de multe de făcut, și în felul acesta își umplea ziua în chipul cel mai plăcut. Nu avea vreme să se gîndească prea mult. I se trezise mîndria de gospodină și moșiereasă. Servitorii trebuiau civilizați. Avu astfel prilejul să învețe a admira talentul înăscut al poporului armean. În puține săptămîni Hovhannes, bucătarul, învăță multe și aproape că deveni un chef de cuisine¹ francez. Servitorul Misak era atît de multilateral încît Juliette se gîndea să-l ia în Franța. Cele două fete aflate în slujba ei făgăduiau să devină subrete perfecte. Vila însăși era într-o stare destul de bună. Totuși, ochii ageri ai unei femei zăreau în anumite locuri neglijență și cîte un început de ruină. Sosiră meșteșugari. Maistrul lor era un bărbat plin de demnitate, pe nume Tomazian, care preluă toate lucrările de dulgherie. Dar lui Tomazian nu trebuia nicidecum să i te adresezi ca unui meseriaș, el însuși își spunea antreprenor, purta prin viață un lanț de ceas din aur masiv, la care se afla atașat un medalion cu portretul soției sale defuncte pictat de învățătorul Oskanian, și nu scăpa nici un prilej să facă aluzie la faptul că cei doi copii ai săi, un băiat și o fată, stu-

¹ Bucătar-șef.

diaseră la Geneva. Era și obositor de meticulos și o atrăgea pe Juliette în convorbiri lungi și plicticoase. În schimb reuși nu numai să înlătore în scurt timp stricăciunile vechii case, dar să facă și unele amenajări, pe cât a fost cu putință, cerute de anumite deprinderi occidentale. Meșteșugarii lucrau cu îndeminare și nu erau cîtuși de puțin zgomotoși. Astfel se face că încă din primele zile ale lui aprilie, Juliette constată cu mîndrie că poseda, pe coasta siriană complet izolată de restul lumii, un domeniu care, dacă se făcea abstracție de sistemele primitive ale iluminatului și ale instalației de apă, putea sta fără grijă alături de oricare casă de odihnă din Occident.

Dar cea mai mare bucurie a ei erau livada cu pomi fructiferi și grădina cu trandafiri. Aici se manifesta iarăși singele strămoșesc. Oare nu se află ascuns, în fiecare francgez, un grădinar și un podgorean? Și armenii sînt însă grădinari înnașcuți, mai ales cei de la poalele Musa Dagului. Kristaphor, administratorul, era un adevărat maestru în privința asta. Juliette nici n-ar fi bănuț vreodată posibilitățile unei asemenea livezi de pomi. Recoltarea se desfășura aproape în tot cursul anului. Nimeni, care nu le gustase, nu-și putea face o idee despre dulceața și savoarea caiselor armenesti. Chiar și aici, dincolo de cumpăna apelor din Munții Taurus, își mai păstrau toată prospețimea regiunii lor de origine, situată sus, pe malurile bogate în livezi ale lacului Van. În grădina ei, Juliette învăța să cunoască mereu noi soiuri de legume și flori, despre care nici nu auzise pînă acum. Dar cel mai mult zăbovea în plantația de trandafiri, cu un sombrero pe cap și cu foarfeca mare de grădină a lui Kristaphor în mînă. Pentru o iubitoare pătimașă de trandafiri ca ea era o adevărată beție, la care n-ar fi renunțat în ruptul capului. O arie cuprinzătoare, tulpină lîngă tulpină, tufă lîngă tufă, dar nu rînduri penibil de ordonate în maniera apuseană, ci o învolburare clocotitoare de culori și miresme, pe crestele unor talazuri de un verde întunecat. Damascul era aproape și nici Persia nu era de-

parte. Cele o mie de triburi ale acestor țări de origine își trimiseseră aici odraslele, iar Juliette, când străbătea pe poteci de grădină acest ocean, primea din nenumărate priviri și respirații omagiul cel mai launtric al însăși esenței trandafirului.

Farmacistul Krikor îi promisese că, dacă va primi din grădina ei multe coșuri de petale proaspete ale veritabilei Moschata damascena, îi va distila o fiolă minusculă din acel ulei al cărui mod de preparare este legat de procedee seculare. Și-i vorbise și de o legendă. O singură picătură de esență veritabilă este atît de puternică, încît un mort, căruia i s-a pus această picătură în păr, mai miroase încă și în ziua Judecății-de-apoi și astfel îl cîștigă de partea lui pe îngerul care asistă la judecată.

Din cînd în cînd, Juliette ieșea călare cu Stephan. De la Avetis Bagradian rămăseseră în grajdul vilei patru cai. Pe unul dintre ei, un căluț destul de scund și foarte blind, Gabriel îl dăruia băiatului. În aceste plimbări călare, întreprinse fie în direcția șesului de la Suedja, fie în cealaltă parte, prin Azir și Bitias, pînă în satul albinelor, erau însoțiți de rîndașul pentru care Juliette elaborase o îmbrăcăminte pitorească. Doamna Bagradian era stăpînită de o pasiune bolnăvicioasă pentru frumusețe și fast decorativ, nu numai față de propria ei persoană, dar și în legătură cu mediul înconjurător. Iar cînd străbătea piața bisericii și ulița principală din Yoghonoluk, împreună cu Stephan și cu însoțitorul lor în haine pestrițe, se simțea ca o crăiasă în această lume de basm. Uneori se gîndea la mama și la surorile ei de la Paris. Cît de vrednică de invidiat i se părea atunci propria-i viață. Oriunde apărea, era salutată cu adînc respect, chiar și în localitățile mahomedane unde ajungea cu prilejul excursiilor mai lungi. Era limpede. Pe sărmanul Gabriel îl chinuia din nou o criză nervoasă. Ea, Juliette, nu reușea să distingă nici cel mai mic semn al vreunei schimbări prin care ar trece lumea.

Gabriel Bagradian părăsea casa în fiecare dimineață. Dar nu mai făcea plimbări pe Musa Dagħ, ci rătăcea prin sate. Setea lui de a se familiariza iarăși cu imaginile din lumea copilăriei cedase locul unei tendințe mai bărbătești : voia să-i cunoască pe oamenii acestei lumi cît mai temeinic, cu felul lor de viață, cu nevoile lor. În același timp însă trimisese un număr de scrisori la Stambul ; cîteva erau adresate prietenilor săi armeni din partidul Daşnakzagan, dar cele mai multe vechilor prieteni făcînd parte din mişcarea Junilor turci. Era, ce-i drept, îngrijorat că cenzura caimacamlicului din Antiohia ar putea pune piedici trimiterii mai departe a acestor scrisori, dar una sau două dintre ele aveau fără îndoială şanse să ajungă la destinație. Viitorul îl prevedea legat de răspunsul la aceste scrisori. Dacă în Capitală totul rămăsese ca mai înainte, dacă era vorba doar de o măsură dictată exclusiv de rațiuni militare, atunci avea de gînd ca, în ciuda avertismentului dat de aga Rifaat Bereket, să închidă casa de-aici și să riște călătoria pînă în Capitală chiar și fără pașaportul necesar. Dacă însă răspunsul va fi nefavorabil, sau dacă nu va sosi nici un fel de răspuns, atunci îngrijorarea bătrînului turec se dovedea întemeiată, capcana se închisese și retragerea era tăiată. În acest caz, nu-i mai rămînea decît să spere că un prieten al armenilor, cum era valiul Djelal Bei, nu va tolera „întîmplări deosebite“ în vilaietul său și că un grup de aşezări rurale cum sînt cele de la poalele Musa Dagħului va rămîne în afara focarelor de incendii, care de obicei se găsesc numai în oraşele mai mari. În acest caz, casa din Yoghonoluk ar putea într-adevăr să fie, după cum spusese și aga, un loc ideal de refugiu.

Cît despre faptul că ordinul său de chemare la unitate nu mai sosea, Bagradian credea că înțelegea perfect intențiile marelui stat-major otoman. Unitățile armenice erau retrase de pe front și dezarmate. De ce ? Turcii se temeau că, dacă războiul s-ar sfîrși în mod nefericit, o minoritate atît de influentă cum este cea armenească, avînd la dispoziție armele cele mai mo-

derne, ar putea smulge populației majoritare a statului anumite drepturi. Iar acolo unde nu erau soldați, cu atât mai puțin putea fi tolerată prezența ofițerilor, care la momentul oportun ar putea pune mîna pe comandă.

Oricît de satisfăcătoare era această explicație, Gabriel nu se simțea pe deplin liniștit nici măcar o singură clipă. Această neliniște a lui nu mai consta însă într-o surescitare nervoasă exagerată, ci luase o formă rodnică și orientată către anumite țeluri. Descoperi în el un fel de pedanterie pe care pînă acum n-o cunoscuse decît în munca lui științifică. Iar acum îi folosi mult la cercetările ce le întreprindea în legătură cu stările de fapt. Cu acest prilej nici măcar nu-și puse întrebarea cu ce scop desfășura această activitate și pe cine avea de gînd să ajute astfel. Dumnezeu știe cîte luni de zile va mai trăi în această vale. Voia să știe totul despre aceste așezări și despre acești oameni. Într-un fel ce comporta o răspundere frățească.

Făcu o vizită — prima de acest fel — primarului din Yeghonoluk. În clădirea primăriei celei mai mari așezări, se puneau la cale și treburile comune ale celorlalte sate, în special relațiile cu autoritățile de stat. Muhtarul Kebussian nu era acolo. Notarul îl întâmpină pe Gabriel cu numeroase plecăciuni, căci vizita capului familiei legendarului neam al Bagradienilor constituia un eveniment ieșit din comun.

Gabriel întrebă dacă există liste cu evidența populației. Cu un gest plin de importanță, notarul arătă rafturile prăfuite de lîngă unul dintre pereții odăiței. Bineînțeles că există asemenea liste, fiecare suflet este trecut și la primărie, nu numai în respectivele registre parohiale. Că doar nu trăim aici între curzi și nomazi, ei între creștini. Cu cîțiva ani în urmă, muhtarii înfăptuiseră din proprie inițiativă un recensămînt al populației. Atunci, în anul 1909 — după reacțiunea împotriva Junilor tîrcei și după marele masacru de la Adana — venise o dispoziție de la reprezentanții minorității naționale armene să se facă un recensămînt în cele șapte sate. Fuseseră înscrși atunci, în mare, șase

mii de creștini. Dar dacă efendi dorește, poate afla, în câteva zile, cifra exactă. Da, Gabriel dorea acest lucru. Pe urmă se interesează care era situația militară a tinerilor apti pentru serviciul în cadrele armatei.

Era o întrebare ceva mai delicată. Privirea notarului deveni nițeluș cam sașie, ca aceea a superiorului său, muhtarul. Până acum, explică el, ordinul de mobilizare chemase sub arme pe toți bărbații apti pentru serviciul militar, între douăzeci și treizeci de ani, deși legea fixează limita de vîrstă la douăzeci și șapte de ani. Circa două sute de bărbați din întregul district cuprinzînd cele șapte sate armenesti intraseră în prevederile dispoziției. Dintre ei, exact o sută și cincizeci depuseseră bedelul, suma legală ca să se răscumpere de serviciul militar, anume cincizeci de lire de cap. Căci efendi știe, nu-i așa, că oamenii de prin partea locului sînt foarte economi. Cei mai mulțitați de familie încep să se îngrijească imediat după nașterea fiului de banii pentru bedel, ca să-l scape de soarta tristă a soldatului turc. Muhtarul din Yoghonoluk, însoțit de șeful postului de jandarmi, colindă satele în perioada de recrutare, strînge birul și-l înmînează personal la hûkûmetul din Antakie.

— Dar cum se face, îl cercetă Bagradian mai departe, că între șase mii de suflete se află doar două sute de bărbați la vîrsta serviciului militar ?

Răspunsul pe care îl primi nu-i era cu totul necunoscut : efendi trebuie să aibă în vedere că numărul mic de bărbați apti pentru serviciu este o moștenire a trecutului, o urmare a pierderilor grele care cel puțin o dată la zece ani fac să singereze poporul armean.

Era doar un fel prudent de a expune lucrurile. Gabriel văzuse el însuși mai mult de două sute de bărbați tineri în sate. Așadar, existau totuși mijloace de a scăpa de serviciul militar fără a plăti toată suma pentru bedel. Iar Ali Nassif, saptiehul cu fața ciupită de vărsat, fără îndoială că se găsea în deplină cunoștință a acestor mijloace. Bagradian reveni la obiect :

— Bine ! Cincizeci de oameni au plecat la recrutare, la Antakie. Ce s-a întimplat cu ei ?

— Patruzeci dintre ei au fost găsiți ați.

— Și în ce regimente, pe ce fronturi se află acești patruzeți ?

Notarul răspunse că nu se știe precis. Familiile respective nu mai primiseră de săptămîni și luni de zile vreo veste de la fii lor. Știe toată lumea cît de mult se poate conta pe poșta militară turcă. Poate că se află în cazărmile din Alep, unde generalul Djemal Pașa își reorganizează armata.

— Dar în satele armenesti nu se vorbește de loc de faptul că armenii vor fi încadrați în inșaat taburi, în unitățile de construcții ?

— Se vorbesc multe în sate, făcu notarul încrunțat.

Gabriel examinează rafturile mici. *Indicele proprietăților imobile* scria acolo, iar alături se afla o ediție a *Codului imperial otoman*, lîngă un cîntar de scrisori ruginit.

Se întoarse brusc :

— Dar dezertorii ?

Notarul supus anchetei păși misterios pînă la ușă, o deschise și o închise la loc tot atît de misterios. Bineînțeles, spuse, că se află și aici dezertori, ca peste tot. De ce n-ar dezerta și armenii, cînd chiar turcii le dau exemplu ? Cîți dezertori ? Cincisprezece pînă la douăzeci. Da, s-au făcut și cercetări pentru a fi prinși. Cu cîteva zile în urmă. O patrulă, formată din saptiehi și infanteriști în termen, sub comanda unui mîlasim. Se zice că au cercetat pretutindeni pe Musa Dagh. Ce caraghioslic !

Fața ascuțită a omulețului care clipea des se luminează pe neașteptate cuprinsă de o bucurie sălbatică și vi-cleană :

— Da, un caraghioslic, domnule ! Fiindcă băieții noștri, știți, ăștia își cunosc muntele !

Casa parohială unde locuia Ter Haigasun era, alături de cea a muhtarului și de clădirea școlii, cea mai ară-

toasă din piața bisericii. Cu acoperișul ei plat și fațada cu cat și cinci ferestre, s-ar fi potrivit în oricare orășel din sudul Italiei. Casa parohială ținea de biserica Puterea crescindă a arhanghelilor, nume care simbolizează atotputernicele armate cerești, iar Avetis cel bătrîn fusese cel care le ridicase pe amîndouă în anii '70.

Ter Haigasun era arhimandrit gregorian al întregului district. Sfera sa de activitate se întindea și asupra localităților cu populație mixtă, precum și a micilor comunități armenesti ale tirgușoarelor turcești Suedja și El Eskel. Era numit direct de către patriarhul de Constantinopol vartabel al acestei dioceze, în fruntea diferitelor biserici și al clerului slujitor al acestora. Ter Haigasun studiasc la seminarul din Edșmiadsin, aflat sub oblăduirea patriarhului în care creștinătatea armeană își venerează capul suprem — arhimandritul fiind prin urmare, din toate punctele de vedere, un demn păstor al credincioșilor din dioceza lui.

Dar pastorul Harutiun Nokhudian ? De unde au apărut, așa, deodată, pastori protestanți în acest colț al Asiei ? Au apărut, deoarece se află un număr apreciabil de protestanți în Anatolia și Siria. Biserica evanghelică datora acești prozeliti misionarilor germani și americani, care într-un mod atit de eficace săriseră în ajutorul victimelor și orfanilor armeni. Bunul Nokhudian era el însuși un asemenea orfan, pe care acei misionari binefăcători îl trimiseseră la Dorpat, în răsăritul Germaniei, ca să studieze teologia. Dar și el se supunea autorității lui Ter Haigasun în toate chestiunile care nu priveau de foarte aproape grija duhovnicească pentru credincioșii săi. Față de situația mereu critică a poporului, deosebirile dogmatice ale diferitelor confesiuni nu jucau un rol dominant și preponderența șefului spiritual — iar acesta era Ter Haigasun în adevăratul înțeles al cuvîntului — rămînea incontestabilă și inatacabilă.

Un om bătrîn, paracliserul, îl conduse pe Gabriel în camera de lucru a preotului. O încăpère goală, cu dușumeaua acoperită de un covor mare. Totuși, în apro-

piecea ferestrei se afla un birou minuscule, iar alături un scaun vechi de pai pentru vizitatori. Ter Haigasun se ridică din spatele biroului și făcu un pas în întîmpinarea lui Bagradian. Nu avea decît patruzeci și opt de ani, iar barba lui avea în dreapta și în stînga două şuvițe albe, groase. Ochii lui mari — ochii armenilor sînt aproape întotdeauna mari, înspăimîntători de mari din pricina imaginilor dureroase perpetuate de-a lungul mileniilor — aveau o expresie în care se împleteau o rezervă de sfială cu un viu interes pentru cele lumești. Vartabedul purta o rasă neagră, iar pe cap un potcap terminat cu un vîrf ascuțit. Din cînd în cînd își ascundea miinile în mincile largi ale rasei, de parcă ar fi tremurat de frig chiar și în această zi caldă de primăvară. Era ca un tremur de smerenie. Bagradian se așeză cu băgare de seamă pe scaunul de pai cam șubred :

— Regret foarte mult, preacinstite părinte, că nu-mi este niciodată îngăduit să vă pot saluta în casa mea.

Preotul își coborî ochii și făcu un gest de scuză cu miinile :

— Eu o regret mai mult decît dumneavoastră, efendi. Dar seara de duminică este singura pe care cei ca mine o au pentru ei înșiși.

Gabriel privi în jur. Presupusese că în această cancelarie parohială va găsi acte și dosare. Nu se afla nimic. Numai pe masa de lucru se găseau cîteva hîrtii.

— O povară grea apasă pe umerii dumneavoastră, îmi dau perfect seama de acest lucru.

Ter Haigasun nu se împotrivi :

— Distanțele foarte mari sînt pricina irosirii de mult timp și eforturi. Se întîmplă și cu mine același lucru ca și cu medicul nostru, doctorul Altouni. Se înțelege că și frații noștri de la El Eskel și cei de dincolo, din Arsus, vor să avem grijă de sufletele lor.

— Da, e un drum lung, zise Gabriel cu gîndul în altă parte și e lesne de înțeles că în asemenea condiții nu aveți nici timp și nici dispoziție pentru reuniuni mondene.

Ter Haigasun câtă drept înainte, de parcă interlocutorul nu l-ar fi înțeles cum se cuvine :

— Nu, nu ! Apreciez onoarea pe care mi-o faceți și voi veni la dumneavoastră, efendi, cînd voi fi puțin mai înlesnit... Se întrerupse, de parcă i-ar fi fost teamă să nu fie nevoit a da lămuriri suplimentare asupra cuvîntului „înlesnit“ : Este un lucru care merită să fie salutat cu căldură, că-i reuniți pe oamenii noștri în jurul dumneavoastră. O duc greu aici.

Gabriel încercă să prindă privirea preotului :

— Nu credeți, Ter Haigasun, că pentru asemenea reuniuni mondene nu prea este timpul potrivit acum ?

O căutătură scurtă și atentă a preotului :

— Dimpotrivă, efendi ! Acum este timpul potrivit ca oamenii noștri să se adune.

La aceste cuvinte ciudat de semnificative, Gabriel Bagradian nu răspunse imediat. Trecu o vreme pînă se decise să spună :

— Este de-a dreptul uimitor că viața decurge aici atît de liniștită și că nimeni nu pare să-și facă griji.

Preotul își ținu din nou ochii plecați, de parcă ar fi fost pregătit să accepte cu răbdare orice fel de reproșuri.

— Cu cîteva zile în urmă am fost la Antiohia, anunță Gabriel foarte încet, și am aflat acolo tot felul de lucruri.

Miinile tremurînde ale lui Ter Haigasun părăsiră mînecele rasci. Își uni virfurile degetelor :

— Oamenii din satele noastre nu se duc decît rar la Antiohia, și asta e bine. Trăiesc înlăuntrul propriilor lor granițe și nu știu decît foarte puțin din ceea ce se petrece în afară.

— Cît timp vor mai putea să trăiască între granițele lor, Ter Haigasun... ? Ce se va întîmpla, de exemplu, dacă toți conducătorii noștri și oamenii mai marcați din Stambul vor fi arestați ?

— Au și fost arestați, răspunse preotul foarte încet. Sînt trei zile de cînd zac în închisorile din Stambul. Și sînt mulți, foarte mulți.

În ce-l privea pe Gabriel, hotărîrea fusese luată, drumul spre Constantinopol era zăvorât. Dar în clipa aceasta, faptul atît de important făcu asupra lui mai puțină impresie decît calmul lui Ter Haigasun. Nu se îndoia de autenticitatea știrii. În ciuda orientării liberale a partidului Dașnakzagan, clerul rămăsese cea mai de seamă forță și singura organizație reală înlăuntrul poporului. Comunitățile laice își duceau viața în localități răs-pîndite pe distanțe mari și de cele mai multe ori aflau despre curențele care agitau lumea abia după ce erau tîrîte în viltoare. Preotul însă era cel dintîi care afla de orice situație primejdioasă, pe căi rapide și tainice, cu mult înainte ca ziarele din Capitală să fie autorizate a publica știrea respectivă. Gabriel voia să se mai convingă o dată dacă înțelesese bine :

— Chiar arestați ? Cine ? E absolut sigur ?

Ter Haigasun își puse pe hîrțiile de pe birou mîna lipsită de viață și împodobită cu inelul cel mare :

— Este absolut sigur.

— Iar dumneavoastră, în calitate de arhimandrit a șapte mari comunități, sînteți atît de liniștit ?

— Neliniștea nu mi-ar fi mie de nici un folos, iar comunităților mele n-ar face decît să le dăuneze.

— Se află și preoți printre cei arestați ?

Ter Haigasun simți foarte limpede suspiciunea ce se ascundea în această întrebare. Își aplecă fruntea cu seriozitate.

— Șapte preoți pînă acum. Între ei arhiepiscopul Hemajak și trei înalți prelați.

În ciuda știrii cutremurătoare, Bagradian nu-și mai putu înfrîna nevoia de a fuma. Fu servit cu o țigară și cu foc :

— Ar fi trebuit să vin mai devreme la dumneavoastră, Ter Haigasun. Nici nu știți ce mult m-am chinuit ca să păstrez tăcere.

— Ați făcut foarte bine că ați tăcut. Și trebuie să tăcem mai departe.

— N-ar fi mai bine să-i pregătim pe oameni pentru ceea ce îi așteaptă ?

Obrazul ca tăiat în ceară al lui Ter Haigasun părea împietrit :

— Nu știu ce ne așteaptă. Dar cunosc primejdiile pe care teama și panica le pot genera într-o colectivitate.

Și iată că preotul creștin pronunțase aproape aceleași cuvinte ca piosul musulman Rifaat. În mintea lui Gabriel însă țîșni cu iuțcala fulgerului o imagine visată cu ochi deschiși. Un ciine uriaș ! Una dintre fiarele acelea fără stăpîn, care fac nesigur întreg teritoriul Turciei. Pe drum, un bătrîn, care, temîndu-se de ciine, se oprește, tropăie pe loc și apoi, cu o mișcare bruscă, se întoarce ca s-o ia la goană. Dar ciinele cel fioros i-a și sărit în spinare înfigîndu-și dinții... Gabriel își puse mîna pe frunte :

— Teamă, zise, este mijlocul cel mai bun de a-l îndirji pe dușman, îndemîndu-l la crimă... Dar nu este un păcat și un lucru mai primejdios să-i ascunzi poporului adevărul despre soarta care-i așteaptă ? Cîtă vreme va mai putea fi tăinuită soarta aceasta ?

Ter Haigasun părea să tragă cu urechea în depărtare :

— Ziarele încă n-au voie să scrie despre toate acestea, ca străinătatea să nu afle nimic. Iar acum, în primăvară, e mult de lucru și oamenii noștri n-au timp și călătorește foarte puțin. Astfel, cu ajutorul lui Dumnezeu, vom mai putea evita o vreme teama. Dar într-o zi va veni. Mai devreme sau mai tîrziu.

— Ce va veni ? Cum vedeți dumneavoastră lucrurile ?

— Nu văd nimic.

— Soldații noștri dezarmați, conducătorii noștri arestați !

Ter Haigasun continuă enumerarea, cu același calm de mai înainte, de parcă ar fi simțit o mută satisfacție să-și facă rău lui însuși precum și oaspetelui său :

— Printre cei arestați se află și Vartkes, prieten intim cu Talaat și Enver. Toate ziarele armenești au fost desființate, toate birourile și prăvăliile au fost închise. Și în timp ce vorbim aici, în piața din fața seraskeriatu-

lui cincisprezece bărbați armeni nevinovați se bălăbănesc în cincisprezece spinzurători.

Gabriel Bagradian sări atât de impetuos în picioare, încît scaunul de paie se răsturnă :

— Ce înseamnă această nebunie ? Cine-o poate înțelege ?

— Înțeleg doar că guvernul plănuiește împotriva poporului nostru o lovitură cum n-a cutezat-o nici măcar Abdul Hamid.

Gabriel se răsti cu atîta înverșunare la Ter Haigasun, de parcă ar fi avut în fața lui un dușman, un membru al partidului Itihad :

— Și nu avem într-adevăr nici o putere ? Trebuie într-adevăr să ne plecăm în tăcere capul ?

— Sintem fără putere. Trebuie să ne plecăm capul. Să strigăm, poate că ne este îngăduit.

Un gînd trecu cu iuțeala fulgerului prin mintea lui Bagradian : Orientul ăsta blestemat, cu kismetul lui, pasivitatea lui. Imediat după aceea, fu năpădit de o mulțime încilcită de nume, relații, posibilități. Trecu în revistă politicieni, diplomați pe care îi cunoștea, francezi, englezi, germani, scandinavi. Trebuie mobilizată opinia publică mondială. Dar cum ? Capcana se închisese. Ceața se risipea din nou. Încet de tot, buzele sale șoptiră :

— Europa n-o va îngădui.

— Ne priviți cu ochi străini. Liniștea lui Ter Haigasun era insuportabilă : Există astăzi două Europe. Germanii au mai multă nevoie de guvernul turc, decît are acesta nevoie de ei. Iar ceilalți nu pot să ne ajute.

Gabriel se uită îndelung la preot, a cărui față inteligentă, gravată parcă într-o carne, rămînea împasibilă față de orice :

— Sînteți păstorul multor mii de suflete — vocea lui Bagradian aproape că avea tonul autoritar al unor comenzi militare — și toată abilitatea dumneavoastră se rezumă la aceea că le ascundeți oamenilor adevărul, așa cum ai feri niște copii și bătrîni să nu afle de vreo

nenorocire, pentru a nu-i speria. Este tot ce faceți pentru turma dumneavoastră ? Altceva, ce mai faceți ?

Era un atac prin care Bagradian părea să-l fi rănit adânc pe preot. Pumnii lui, așezați pe masă, se închiseră încet. Capul căzu pe piept :

— Înalt rugăciuni... șopti Ter Haigasun, de parcă i-ar fi fost rușine să dezvăluie lupta spirituală pe care o ducea zi și noapte cu Dumnezeu pentru izbăvirea comunității lui.

Poate că nepotul lui Avetis Bagradian era un liber-cugetător și un zeflemist. Dar acum, iată că se plimbă de colo pînă colo prin cameră, respirînd greu. Deodată bătut cu palma deschisă, zgomotos, în perete, făcînd să se desprindă bucăți de var :

— Rugați-vă, Ter Haigasun ! Și continuă, pe același ton de comandă militară : Rugați-vă... Dar Dumnezeu trebuie *sprijinit*.

Prima întîmplare prin care Yoghonolukul a fost înștiințat de evenimentele pînă acum tănuite s-a petrecut chiar în aceeași zi. Era într-o vinere călduroasă și înnorată, de aprilie.

Gabriel Bagradian, dînd urmare unei rugăminți a lui Stephan, instalase în parcul vilei cîteva aparate de gimnastică, confecționate cam primitiv. Băiatul era foarte îndemînic în orice fel de exerciții fizice și se mîndrea cu asta. Se organizau și unele întreceri sportive, la care se asocia și tatăl. Cea mai agreată era tragerea la țintă. Iar Juliette participa uneori și ea la partidele de crochet. În acea zi, Gabriel, Avakian și Stephan se îndreptară imediat după masa de prînz — în timpul căreia tatăl nu scosese nici o vorbă — spre terenul de tir, aflat în afara zidului ce înconjura parcul, pe o colină împădurită de la poalele muntelui. Bagradian pusese să se defrișeze acolo desișul aflat într-un fel de văiu răcoasă, lungă de vreo cincizeci de pași. Sub un stejar înalt fusese instalată o platformă joasă de lemn, ridicată pe piloni, pe care te culcai ca să poți ochi ținta agățată de un alt copac, la celălalt capăt al

văiugii. Avetis-tinărul îi lăsase fratelui său o panoplie prevăzută din belșug cu arme : opt puști de vânătoare de diferite calibre, două carabine Mauser de infanterie și o cantitate mare de muniții.

Gabriel era un țințaș destul de bun, dar din cele cinci cartușe trase, numai un singur glonte nimeri în plin. Avakian, foarte miop, nu luă parte la întrecere, ca să nu pună prea mult la încercare respectul ce i-l datora elevul său. Acesta însă putea fi numit pe drept cuvânt un maestru în ale tirului, căci din cele șapte focuri slobozite cu cea mai mică dintre puștile de vânătoare, șase se opriră în cartea de joc care servea drept centru al țintei, iar din aceste șase, patru se aflau în figura cartonașului. Succesul pe care Stephan îl repurtă, ca țințaș, asupra tatălui său, îl emoționă peste măsură. La aceasta se adăuga faptul că minuirea armei de foc, gestul brusc prin care trebuia desfăcut închizătorul, împinsul cartușului cu forță, ochitul, împușcătura și reculul, toată această activitate aspră, războinică, avea un efect amănunțit și entuziasmat asupra adolescentului. Nu simți în umărul lui îngust durerea pe care o pricinuieste patul armei, și ar fi continuat cu pasiune jocul acesta bărbătesc, pînă seara, dacă tatăl său nu i-ar fi spus pe neașteptate :

— Și acum, destul !

Gabriel fusese cuprins de o stare necunoscută, prin care nu-și amintea să mai fi trecut vreodată : o senzație searbădă față de el însuși. Limba îi era grea și uscată. Mîinile și picioarele reci. Capul golit de sînge. Dar acestea erau numai simptomele exterioare ale unui proces desfășurat în centrul vital al însăși existenței. „Nu mi-e rău, se gîndi după ce așteptase o vreme să vadă ce se întîmpla cu el, nu mi-e rău, vreau numai să ies din pielea mea, să mă jupoi singur.“ În același timp, simți că pune stăpînire pe el o dorință absurdă să alerge, să scape de-aici, n-avea importanță încotro.

— Să ne plimbăm puțin, Stephan, decise el.

Nu voia să rămînă singur, Gabriel. Fiindcă dacă rămînea singur, i se părea să trebuia s-o pornească ime-

diat, cu pași scurți și grăbiți, mereu mai departe, să nu se mai întoarcă niciodată, pînă va ajunge dincolo de limitele universului.

Avakian se oferă să ducă puștile în casă. Iar tatăl și fiul părăsiră parcul vilei și porniră să coboare pe drumul spre Yoghonoluk, care se afla la mai puțin de zece minute depărtare. Lui Gabriel i se păru deodată că e un om foarte bătrîn, își simțea trupul peste măsură de greu, încît se sprijini de Stephan. Încă înainte de a ajunge în piața bisericii, fură întîmpinați de un zvon puternic de voci care se amestecau între ele. Spre deosebire de arabi și de alți oameni gălăgioși ai Orientului, armenii sînt tăcuți și închiși cînd se află în locuri publice. Vechiul lor destin îi reține pînă și să se amestece în adunări gălăgioase, necum să le organizeze. Acum însă se adunaseră aici clăie peste grămadă vreo trei sute de săteni, care, dispuși în semicerc, asaltau parcă biserica. Între acești bărbați și femei, țărani și meșteșugari, erau cîțiva care strigau cu voce guturală blesteme aspre și-și agitau amenințători pumnii. Înjurăturile se adresau fără îndoială saptiehilor, căroră li se zăreau, deasupra capetelor, căciulile uzate din blană de miel. După toate aparențele, păzitorii ordinii aveau intenția să împingă mulțimea din fața bisericii, ca să elibereze scara și intrarea. Gabriel apucă mîna lui Stephan și începu să-și facă loc prin mulțimea îngrămădită. Mai întîi văzură numai pe flăcăul înalt și îmbrăcat în zdrențe, care își pusese în jurul căciulii negre o cunună împletită din fire de pai și agita în mîna dreaptă o pălărie de floarea-soarelui tăiată scurt din tulpină. Cu o seriozitate de-a dreptul macabră, apariția asta, ascultînd de un ritm venit dinlăuntru ei, executa pași de dans cu picioare lipăind obosite. Dar nu erau cîtuși de puțin pașii de dans ai unui bețiv. Asta se vedea imediat. Mulțimea nici nu-l băga în seamă pe dansatorul cu floarea-soarelui. Ochii ei erau ațintiți asupra altei scene.

Pe treptele bisericii ședeau patru persoane. Un bărbat, două femei tinere și o fată care putea să aibă doi-

sprezece sau treisprezece ani. Era un fel de înghemuire omenească, așa cum Gabriel nu mai văzuse vreodată; un soi de rigiditate cadaverică șezindă, pe trupul viu. O poziție asemănătoare aveau cei îngropați de lavă vulcanică, pe care-i scoteai după două mii de ani „de parcă ar fi în viață“. Toți patru aveau o privire năucă și pierdută, ațintită undeva în depărtare, o privire care nu se agăța de nimic, nici de mulțimea agitată și nici de casa farmacistului aflată chiar peste drum. (Ce este, de fapt, o privire? O imperceptibilă schimbare a ochiului, o ușoară schimbare a culorii în mai deschis sau mai închis. Și totuși, este în același timp o înaripare, un înger pe care omul îl trimite cu solia lui. Dai îngerii aceștia de-aici zburau cu solia fără să se oprească nicăieri, acoperindu-și chipul cu aripile.)

Bărbatul încă tânăr, cu fața îngustă și rătăcită, năpădită de barbă, purta o haină lungă dintr-un material lucios, cum obișnuiau prin partea locului pastorii protestanți. Pălăria moale de pai se rostogolise pe scară. Pantalonii îi erau complet destrămați în partea de jos. Cizmele rupte și stratul gros de colb de pe obrazul și haina bărbatului păreau să indice că făcuse un drum lung care durase pesemne câteva zile. Femeile purtau și ele îmbrăcăminte europeană, și încă de bună calitate, după cit se mai putea constata având în vedere starea în care se aflau. Cea care ședea foarte aproape de pastor — fără îndoială soția lui — părea că nu se mai poate împotrivi multă vreme leșinului sau unei crize de nervi, căci pe neașteptate își lăsă bustul pe spate și s-ar fi lovit cu capul de treaptă, dacă bărbatul nu și-ar fi întins brațul s-o prindă. Aceasta a fost prima mișcare a grupului, o mișcare ciudat de bruscă. Cealaltă femeie, care trebuie să fi fost încă foarte tânără, părea frumoasă chiar și în această stare. Oricât de palidă și de slăbită îi era fața mică, ochii aveau o lucire febrilă, iar gura moale era întredeschisă, tînjind după aer. Se vedea că avea dureri. Trebuie să fi fost rănită sau lovită cumva, deoarece brațul ei stîng, care dădea impresia că ar fi scrîntit, era prins într-o eșarfă. În sfîr-

șit, fetița, o ștângărită cu aspect firav, era îmbrăcată cu un șorț în dungi, cum poartă copiii din internatele școlare. De sub șorț se iveau picioarele desculțe ale fetei, zgîrcite, de parcă s-ar fi temut să nu atingă ceva cu ele. „Ca un animal bolnav, care își îndepărtează de trup lăbuțele rănite“, se gîndi Gabriel. Și, într-adevăr, bieteile picioare ale copilei erau umflate, vinete și acoperite de răni deschise. Teafăr de tot și în deplinătatea forțelor părea doar dansatorul cu pălăria de floarea-soarelui.

Prin piață trecu în goană un bărbat mai în vîrstă, care probabil că fusese chemat în timp ce se afla la muncă, deoarece mai purta un șorț albastru încins peste mijloc. Stephan îl recunoscuse pe maestrul Tomazian, care condusese lucrările de renovare a vilei. Lui Stephan, care se tot învîrtise curios pe lîngă meșteri, Tomazian îi povestise cu mîndrie de fiul său Aram, care era o personalitate marcantă în orașul Zeitun, anume pastor și director al orfelinatului. „Cel de colo e cu siguranță fiul lui“, își zise Stephan. Bătrînul Tomazian se opri cu mîinile ridicate în chip de întrebare, în fața grupului de oameni sleiți de oboseală.

Privirea pastorului Aram reveni cu greu la realitate din rătăcirea ei, omul sări în picioare cu o sprînteneală silită și încercă să schițeze un zîmbet liniștitor, de parcă nu s-ar fi întîmplat nimic deosebit. Femeile se ridicară și ele, dar amîndouă cu eforturi mari, căci una dintre ele nu se putea folosi de braț, cealaltă era însărcinată. Numai fetița cu șorț în dungi rămase la locul ei, holbîndu-se cu priviri bănuitoare la tovarășii de suferință. Strigătele neașteptate, vaietele întrerupte de întrebări ale primelor clipe de întîlnire nu puteau fi înțelese. Dar cînd pastorul Aram își îmbrățișă tatăl, stăpînirea de sine îl părăsi vreme de o clipă. Capul îi căzu pe umărul bătrînului și se auzi un suspin scurt, un fel de geamăt dureros care dădea la iveală tot chinul îndurat. Scena nu ținu nici o secundă, iar femeile rămăseseră tăcute. Și totuși, în

mulțimea înconjurătoare se propagă ca un impuls electric. Din rîndurile oamenilor se auziră vaiete, suspine, icnete înăbușite. Numai popoarele persecutate și împilate sînt atît de bune conducătoare de durere. Ceea ce se întîmplă unuia singur, se întîmplă tuturor. Aici, în fața bisericii din Yoghonoluk, trei sute de oameni din același neam participau la o suferință a cărei poveste încă n-o cunoșteau. Și Gabriel, străinul, parizianul, cetățean al lumii, care își depășise de mult originea, trebuia și el să-și stăpînească senzația de sufocare ce se ridica dinlăuntru lui. Se uită pe ascuns la Stephan. Din obrazul maestrului țintaș dispăruse pînă și ultima nuanță de culoare. Juliette s-ar fi speriat, nu numai de paloarea băiatului, dar de expresia de groază nemărginită, de teamă față de ceea ce nu poate fi înțeles, de pe chipul lui. S-ar fi speriat din pricină că Stephan avea un chip atît de armenesc.

Între timp, sosiseră și doctorul Altouni, Antaram Altouni, cei doi învățători, care fuseseră aduși de la școală, muhtarul Kebussian și la urmă Ter Haigasun, care, călare pe măgarul lui, tocmai se întorsese dintr-o vizită făcută la Bitias. Preotul îi strigă cîteva cuvinte, în turcește, saptiehului Ali Nassif. Nimeni din mulțimea de afară să nu intre în biserică. Iar el îi împinse pe cei din familia Tomazian și pe fată, prin portal. Medicul cu soția lui, muhtarul și învățătorii îi urmară. Gabriel Bagradian și fiul lui intrară și ei în biserică. Afară, în soarele puternic de după-amiază, rămase mulțimea de oameni, și dansatorul cu floarea-soarelui, care se prăbuși pe trepte și adormi.

Ter Haigasun îi duse pe drumeții sleiți de puteri în sacristie, o încăpere mare și luminoasă, în care se aflau un divan și mai multe bănci de biserică. Paraclisierul plecă în grabă după vin și apă caldă. Medicul și soția lui se apucară imediat de treabă. O examinară pe fata cu brațul rănit — Iskuhi Tomazian, sora pastorului. Tot așa și rănile lui Sato, mica orfană pe care pastorul Aram o adusese cu el de la Zeitun.

Ca un străin — sau deocamdată străin — Gabriel stătea mai la o parte, ținând mîna lui Stephan și asculta talmeș-balmeșul întrebărilor și talmeș-balmeșul răspunsurilor lămuritoare. Așa află, în ciuda faptului că lipsea o ordine și o coerență în relatare, povestea tristă a orașului Zeitun și povestea pastorului Aram și a alor săi.

Zeitun este numele unui vechi orășel situat în inima munților, în partea apuseană a masivului Taurus din Cilicia. Asemenea satelor de la poalele Musa Dagului, era populat aproape exclusiv cu armeni așezați aici din vremuri străvechi. Dar fiindcă era o localitate importantă de circa treizeci de mii de locuitori, guvernul turc întreținea acolo un număr mare de saptiehi și trupe, de ofițeri și funcționari cu familiile lor, așa cum făcea pretutindeni unde trebuia bine cîntărită și supravegheată o populație care nu era turcă. Este o tactică îndeobște cunoscută în toate imperiile unde domină atotputernică o așa-zisă populație majoritară de stat asupra altor minorități naționale. În Turcia era pusă în aplicare cu deosebită asprime, deoarece osmanliii, care băteau monedă pe drepturile lor aristocratice, nici măcar nu aveau superioritatea numerică față de diferitele milleturi. Pînă în primăvara aceasta, numai oameni ca Gabriel Bagradian, care trăiau la Paris sau în alte capitale, puteau să creadă, mînați de idealismul lor, că sub stindardul Junilor turci este posibilă o rezolvare a contradicțiilor, o înlăturare a dușmăniei străvechi dintre neamuri, o biruință a principiilor dreptății. Gabriel cunoștea un număr apreciabil dintre acei avocați și ziariști care se cocoțaseră în posturi înalte cu ajutorul revoluției. În perioada pregătirii loviturii de stat, șezuse cu ei nopți întregi în cafenelele din Montmartre, discutînd pînă în zorii zilei. Pe atunci între turci și armeni se schimbau promisiuni de veșnică prietenie, profetice mărturisiri de credință. Pentru binele patriei reinnoite (cu care avea foarte puțin comun) urmase — deși era om însurat — Academia militară și plecase voluntar în război, ceea ce făcuseră foarte puțini

dintre acei patrioți turci aflați la Paris. Și acum? Cu ochii minții încă le mai vedea fețele, și căldura amintirii, care nu se stinsese încă de tot, întreba cu uimire: „Cum? Acești vechi prieteni îmi sînt acum dușmani de moarte?”

Ceea ce se întimplase la Zeitun constituia un răspuns brutal. Trebuie să-ți închipui o stîncă înaltă, străbătută de crăpături adînci și încununată de o cetățuie îndrăzneată și, încrustați în aceste stînci, fagurii vechiului oraș. O piramidă trufașă și distantă, alcătuită dintr-o țesătură complicată de ulițe îngrămădite una peste alta, legată temeinic cu șesul doar prin cartierele mai noi. Din totdeauna orașelul Zeitun a stat ca un ghimpe în ochii naționalismului turc. Fiindcă așa cum există în lume locuri sfinte și locuri de pelerinaj, care îndeamnă spiritul spre eucernicie, tot așa există localități ale înverșunării și urii, care fac să fiarbă singele fanaticilor din popor. În cazul orașelului Zeitun, ura aceasta avea chiar pricini foarte limpezi. Mai întii, pentru că se aflate, pînă tîrziu în veacul al nouăsprezecelea, sub regimul unei autoadministrații libere, situație ce dusesese la unele experiențe neplăcute pentru națiunea majoritară de stat încă din timpuri foarte vechi. În afară de aceasta, printre armenii din Zeitun se perpetuase vechiul spirit de independență ce străbătea toată istoria lor, și care se manifesta adesea în forme de trai orgolioase și jignitoare. Dar cea mai de neiertat pricină a urii era amintirea uimitoarei lor comportări din anul 1896. Pe atunci, bunul sultan Abdul Hamid înființase, pe lîngă alte detașamente de francitirori, și pe cel al hamidijehilor — prin care trebuie să înțelegem o trupă de militari fără scrupule, formată din pușcăriași eliberați, tilhari și nomazi — anume constituit ca sultanul să aibă la îndemină un grup ușor de mînuit, gata oricînd să dezlănțuie fără milă acele evenimente menite să astupe o dată pentru totdeauna și pretutindeni gura milleturilor armenesti care urlau după reforme. În timp ce aceste detașamente de francitirori se puteau lăuda în alte părți cu cele mai grozave succese,

tocmai la Zeitun suferiseră o înfrângere singeroasă, deși li se făgăduise că și aici vor putea să petreacă organizând un masacru plin de veselie și fructuos. Și ceea ce era cel mai surprinzător, chiar batalioanele armatei regulate, care veniseră neîntârziat în sprijinul lor, au fost alungate de către locuitori de pe ulițele înguste ale orașelului, suferind pierderi înspăimântătoare. Nici măcar asediul cu trupe numeroase, care a urmat acestei înfrângeri, n-a avut vreun efect. Zeitun rămânea inexpugnabil. Când, în sfârșit, diplomația europeană a intervenit în favoarea curajoasei națiuni armenesti și ambasadorii pe lingă Sublima Poartă — care se acoperise de rușine și nu mai vedea nici o ieșire — obținură o amnistie completă pentru Zeitun, această umilire fără margini îi făcu pe mulți să scrișnească din dinți. Toate națiunile războinice, nu numai cea otomană, puteau să se obișnuiască eventual cu ideea unei înfrângeri militare, dacă venea de la cele de-o seamă cu ele. Dar să fii înfrînt de o rasă care n-avea nici în clin și nici în mîneacă cu meșteșugul armelor, să fii înjosit de negustori, meseriași și șoareci de bibliotecă — iată o situație pe care un spirit războinic n-o poate uita niciodată. Așa se făcea că noul guvern preluase, după dispariția celui vechi, amintirea dezastrului de la Zeitun și moștenirea urii.

Pentru plata acestei datorii se putea, oare, găsi un prilej mai bun ca marele război în curs de desfășurare? Se decretaseră starea excepțională și legea marțială. Tineretul de sex bărbătesc se afla în cea mai mare parte pe front sau în garnizoane depărtate. Populația rămasă în spatele frontului fusese aproape complet dezarmată prin percheziții domiciliare repetate, efectuate încă din primele zile. Mai lipsea un singur lucru : prilejul.

Primarul din Zeitun se numea Nazareth Tșauș. Era un adevărat armean de la munte. Uscățiv, adus de spate, palid, cu o mustață stufoasă atîrnînd sub nasul acvilin. Nu mai era tînăr și nici nu se bucura de o sănătate perfectă, de aceea se împotrivise multă vreme să ia

asupra-și această răspundere. Simțea că, în ce privește viitorul, nu miroase a bine. Încrețiturile piezișe de deasupra rădăcinii nasului se adânceau zi de zi cînd urca drumul pieptiș către hûkûmet, ca să ia cunoștință de noile dispoziții ale caimacamului. Mîna lui, care strîngea un baston nelustruit, avea încheieturile deformate de nodurile artritei. Mîntea isteată a lui Nazareth Tșaus își dăduse numaidecît seama că, de acum înainte, nu mai putea exista decît o singură politică : să fie pregătît împotriva oricărei provocări, să nu se lase atras în vreo cursă care să-i dezvăluie părerile politice și, cu ajutorul lui Dumnezeu sau al Diavolului, să fie un vajnic patriot otoman. Încolo, Nazareth Tșaus, ca oricare dintre armenii din Zeitun, nu avea nimic de împărțit cu Turcia. Turcia era destinul nației sale. Nu te poți ciorovăi cu pămîntul pe care trăiești, cu aerul pe care îl respiri. În sufletul lui, Nazareth legăna visuri puerile de eliberare, fiindcă la urma urmei a alege între imperiul sultanilor și cel al țarilor era o treabă tot atît de dificilă pe cît de inutilă. Rămînea un adept al acelei zicale care la vremea ei își cucerise printre armeni o anumită faimă : „Mai bine să pieri din punct de vedere fizic în Turcia, decît din punct de vedere spiritual în Rusia“. O a treia cale nu exista.

Așadar, modul de comportare față de autoritățile turcești era stabilit fără nici un fel de echivoc. Exemplul viu al conducătorului Nazareth Tșaus crea în sinul populației armene o disciplină de fier. Deocamdată autoritățile nu reușiseră să-și realizeze dorințele tainice și cupide, deoarece nu se produsese nici un „eveniment“ care să justifice „luarea de măsuri“. O comisie de recrutare de-o cruntă ferocitate îi declară pe schillozi și pe bolnavi apți pentru serviciul militar. Bine ! Se prezentară la unități fără să clipească măcar. Caimacamul hotări impozite și corvezi de război ilegale. Bine ! Se executară întocmai. Același caimacam decretă, folosind cele mai absurde ocazii, cortegii triumfale și parăzi patriotice. Bine ! Poporul apărură, radiind de entuziasm și intonă legiuitele imnuri și marșuri triumfale, în acompaniamentul muzicii militare turcești.

În felul acesta, așadar, n-au putut fi obținute nici un fel de rezultate. Dar ceea ce nu s-a reușit cu mijloacele mari de provocare, poate că s-ar putea obține cu cele mici. Pe neașteptate apărură în bazar, în cafenele și hanuri, pe toate străzile și locurile publice, armeni originari de prin alte părți, dar totuși foarte sociabili, care se amestecau în vorbă, făceau pe chibiții la jocurile de cărți și de zaruri, ba se strecurau chiar și în familii, unde oftau din adâncul sufletului când vorbeau de situația de neîndurat și de împilarea tot mai grea. Dar roadele trădării, obținute de asemenea iscoade și renegați, nu justificau nici măcar banii cheltuiți cu trimiterea lor. Și astfel sosi prima iarnă de război, fără ca din apele liniștite ale Zeitunului să se fi pescuit măcar un singur „caz“ cît de neînsemnat, care să corespundă exigențelor foarte urgente exprimate de către cei sus-puși. Atunci, caimacamul se hotărî să preia chiar el rolul de agent provocateur.

Norocul sau mai bine zis ghinionul lui Nazareth T'şaus a fost că avea în caimacam un adversar cu totul inferior ca valoare. Acesta nu era un tiran feroce, ci un funcționar mediocru, de modă veche, care pe de o parte ținea la liniștea lui și pe de altă parte trebuia să dea satisfacție „sus“. Acest „sus“ era reprezentat în primul rînd mutessariful sangiacului Maraș, de care ținea orașul Zeitun. Mutessariful era un om extrem de sever, un neînfricat membru al Ittihadului, hotărît să îndeplinească fără milă hotărîrile lui Enver și Talaat cu privire la „neamul blestemat“, chiar dacă ar fi să încalce ordinele superiorului său Djelal Bei, valiul din Alep. Mutessariful îl copleșea pe caimacam cu întrebări, îndemnuri și reproșuri sarcastice. Așa se face că subprefectul cel gras din Zeitun — care ar fi fost mult mai mulțumit să trăiască în pace cu armenii — se văzu silit să facă rost în orice condiții de vreun capăt de acuzare, chiar de-ar fi numai împotriva unei singure personalități marcante. Căci însușirea fundamentală a funcționarului șters constă în a oglindi imaginea superiorului

ierarhic fără a o influența prin propriul său caracter. Prin urmare, caimacamul intră în relații cu muhtarul Nazareth Tșauș, îl invita în fiecare zi la el, îl copleșea cu prietenia lui, ba chiar îi făcea diferite oferte de afaceri avantajoase cu statul. Iar Tșauș nu numai că sosea cu punctualitate ori de câte ori caimacamul o dorea, dar în timp ce discuta afacerile ce i se propuneau trăgea foloase din ele cu cea mai nevinovată expresie ce se poate închipui. Cu prilejul acestor întâlniri, discuția devenea tot mai sinceră, după cum era și firesc. Subprefectul îi explică primarului câtă pasiune pune în prietenia lui față de armeni. Tșauș însă îl rugă foarte stăruiitor să nu exagereze chiar atât de mult cu bunăvoința lui ; arată că toate popoarele își aveau cusururile lor, iar armenii nu făceau nicidecum excepție. Că fiecare trebuie mai întâi să dovedească ce merite are, pentru a-și cuceri locul său în patrie. Caimacamul întrebă apoi ce ziare citește muhtarul, spre a fi informat cum se cuvine, spre a ști care este cu adevărat situația ? Bineînțeles că *Tanin*, ziarul oficial al guvernului, răspunse Tșauș. Dar în ceea ce privește adevărul, trebuie avut în vedere că trăim un război care răstoarnă totul în jurul nostru, iar adevărul este pretutindeni una dintre armele interzise. Caimacamul deveni mai lămurit în simplitatea lui deznădăjduită și începu să blesteme Ittihadul, care făcea pe statul în stat. (Probabil că era chiar foarte sincer.) Nazareth Tșauș se sperie vădit :

— Sînt domni foarte mari, iar domnii mari fac bine ce fac.

Din pricină că era luat în zeflema caimacamul se înfurie :

— Și Enver Pașa ? Ce părere ai despre Enver, muhtarule ?

— Enver Pașa este cel mai mare războinic al vremurilor noastre. Dar ce știe unul ca mine, efendi, despre asemenea lucruri.

Și iată-l pe caimacam că începe să clipească îndurerat și să se milogască :

— Vorbește deschis cu mine, muhtarule ! Știi că rușii înaintează ?

— Ce spui tu aici, efendi ? Nu cred una ca asta. Nu scrie în ziar.

— Eu sînt cel care ți-o spune. Vorbește deschis, muhtarule. Pentru voi ar fi o salvare...

Nazareth Tșauș își ieși din fire și-l întrerupse :

— Îți atrag atenția, efendi ! Un om sus-pus ca tine ! Nu mai vorbi, pentru numele lui Dumnezeu. Ar fi înaltă trădare. Dar nu te teme ! Spusele tale vor rămîne îngropate în mine ca într-un mormînt.

Acolo unde asemenea șiretlic plin de finețe dădea greș, brutalitatea deschisă nu putea fi departe.

Bineînțeles că la Zeitun și în împrejurimile lui sălbătice existau, ca și în alte părți, „elemente“. Pe măsură ce războiul se prelungea, acestea sporeau tot mai mult prin nou-veniții din afară. Din cazărmile aflate la Maraș fugise nu numai un anumit număr de armeni, dar cel puțin tot atîția mahomedani. Masivul muntos Ala Kaja, străbătut de văi adînci, oferea un refugiu ferit și tihnit pentru tot felul de dezertori, fapt despre care se vorbea prin cazărmi. Acestor dezertori li se adăugară și cîteva capete înfierbîntate, vreo duzină de oameni fără prejudecăți și certați cu disciplina, care fie că aveau ceva pe conștiință, fie că nu mai voiau să respire aerul nesănătos al orașului. Membri ai acestor cete trăind izolat apăreau din cînd în cînd, noaptea, pe ulițe, să facă rost de alimente sau să-și viziteze familiile. În afară de cîteva jafuri inofensive și obișnuite prin partea locului nu pricinuiau nimănui vreun rău, ba chiar se sileau să nu stîrneasă prea mare vîlvă în jurul lor.

Într-o zi însă un conducător de măgari turc fu luat la bătaie în munți, și nici măcar nu se știa sigur dacă de către acei dezertori. Cîțiva sceptici pretindeau că individul acela plin de păduchi se adusese singur în asemenea hal, pentru un bacșiș primit de la guvernul

imperial otoman. Dar să lăsăm gluma deoparte, fiindcă atunci când a fost găsit în șanțul de la marginea drumului, omul arăta într-adevăr de parcă încasase o bătaie soră cu moartea. Și iată că evenimentul dorit cu atîta ardoare se produsese. Fetele mudirilor și ale funcționarilor inferiori căpătară o expresie impenetrabilă, saptiehii începură să patruleze cîte doi pe străzile orașului, iar de data aceasta Nazareth Tșauș fu *convocat*, iar nu *invitat* la caimacam.

Uneltirile revoluționare s-au înmulțit în chip îngrozitor, se plînse caimacanul. Superiorii lui, mai ales mutessariful din Maraș, au cerut să fie luate măsuri drastice. I s-a spus că dacă va mai continua să șovăie, s-a zis cu el. De aceea el, caimacamul, se bizuie mult pe ajutorul prietenului său Nazareth Tșauș care, după cum se știe, se bucură de foarte multă influență în cuprinsul districtului. Pentru muhtar nu va fi de loc greu ca, în interesul milletului armean, să predea călăului cîțiva dintre ațîțătorii și tilharii care se ascund prin împrejurimi sau chiar în oraș. Și iată că primarul cel înțelept căzu în cursa întinsă de caimacamul cel prostănac. Fiindcă ar fi trebuit să răspundă : „Efendi ! sînt la dispoziția excelenței sale mutessariful și la dispoziția ta. Poruncește ce trebuie să fac.“

În loc de asta însă pentru prima oară se dădu oarecum de gol :

— Nu știu nimic despre tîlhari și revoluționari, efendi.

— Atunci nu ne poți indica locul unde se ascund cei de teapa ăstora, care atacă ziua-n amiaza mare pe cetățenii cinstiți ?

— Din moment ce nu-i cunosc pe acești vagabonzi, nu știu nici unde pot fi găsiți.

— Îmi pare rău. Cel mai grav lucru însă este că vinerea trecută, noaptea, ai primit doi astfel de dușmani ai statului în propria ta casă.

Nazareth Tșauș își ridică degetele artritice în chip de jurămint și tăgădui faptul. Dar spusele lui nu sunau prea convingător.

Atunci caimacamului îi veni o idee, și nu era o idee care ascundea vreun șiretlic, ci una izvorită în mod sincer din firea lui comodă, care respingea tot ce era violență :

— Știi ce, muhtarule ? Am să-ți fac o rugămintă. La urma urmei, toate aceste frecușuri cu voi au început să mă scribească. Sint un om pașnic și nu un copoi de poliție. Preia tu această chestiune. Te rog să pleci la Maraș ! Vorbește tu cu mutessariful. Tu ești părintele orașului, iar el răspunde față de cei mari. Raportul meu despre cele întâmplate se află la el. Voi amândoi o să găsiți până la urmă soluția cea mai nimerită.

— Este o poruncă pe care mi-o dai, efendi ?

— Ți-am mai spus, e o rugămintă personală. Poți să refuzi, dar ar fi dureros pentru mine.

Caimacamul își făcea sosoteala că astfel obține un câștig dublu. Mai întâi, scăpa de Tșaus înainte de a fi nevoit să-l aresteze, și în același timp punea la dispoziția mutessarifului, pentru anchetă, cea mai importantă personalitate a orașului. Nazareth Tșaus se gândi multă vreme. Încrêțiturile piezișe de la rădăcina nasului se prelungeau până sus, pe frunte. Își îndreptă spatele, sprijinindu-se în baston. Omul care cumpăna se transformase deodată într-unul copleșit de griji.

— Dacă plec la Maraș, mă vir singur în primejdie...

Caimacamul se dovedi plin de bunătate și-l liniști :

— Primejdie ? De ce ? Tilharii nu se apropie de șosea. Îți voi împrumuta propria mea trăsură, și doi saptiehi te vor însoți ca să te apere. De asemenea, vei primi și o scrisoare de recomandare către mutessarif, pe care o poți citi înainte de a o preda. Și dacă mai ai alte dorințe, ți le voi îndeplini.

Trăsăturile zbircite ale armeanului de la munte deveniră cenușii de tot. Stătea aici, bătrîn și veștejit ca pietrele din care era clădit masivul muntos al Zeitunului. Deznădăjduit, căuta argumente. Dar buzele de sub mustața pleoștită nu se mișcau. O forță necunoscută îi paraliza voința. Dădu din cap, în semn de aprobare. A

două zi își luă rămas bun de la ai săi fără prea multă vîlvă. Vorbi despre o scurtă călătorie. Nu va lipsi nici o săptămînă. Fiul lui cel mai mare îl însoți pînă la trăsura caimacamului. Îi fu destul de greu să se urce, din pricina mîinilor și picioarelor lui bolnave. Tînărul îl sprijini. Apoi, în timp ce își ridica piciorul pe scară, Tșauș spuse calm și încet, ca vizitiul să nu-l audă :

— Oglum, bir, daha gelmen. Fiul meu, nu mă voi mai întoarce.

Avusese dreptate. Mutessariful din Maraș nu făcu prea multe mofturi cu Nazareth Tșauș. În ciuda călduroasei recomandări din scrisoarea caimacamului, primarul fu primit reproșîndu-i-se o vină despre care n-avea habar, supus unor interogatorii severe și la urmă aruncat în închisoarea de la Osmaniic, sub acuzația de înaltă trădare și ca membru al unui grup avînd ca scop răsturnarea ordinii de stat. Cum nici în continuare nu s-a putut afla de la el nimic despre organizația secretă a trădătorilor armeni, ba nici măcar cîte ceva despre dezertorii din Zeitun, i s-a administrat bastonada de gradul cel mai sever. După aceea, picioarele înșingurate i-au fost stropite cu un acid corosiv. La un asemenea tratament, trupul său n-a mai putut rezista. A murit după o oră de chinuri înspăimîntătoare. Sub ferestrele închisorii cînta meterhanceaua. Tobe și flautele ei aveau menirea să acopere urletele celui torturat în spatele ferestrelor.

Nici moartea de martir a lui Nazareth Tșauș n-a avut consecințele scontate. Un timp, nu s-a întîmplat nimic. Numai doliul și deznădejdea surdă a poporului căpătară o densitate aproape materială. În întunecosul orășel de munte dospea acuma și întunecimea din sufletele oamenilor, care tăia respirația ca o ceață neagră. A trebuit să vină luna martie pentru ca două incidente să dea în sfîrșit guvernului prilejul de a-și realiza intențiile. Primul eveniment l-a constituit un foc de armă tras printr-o fereastră. Un jandarm în exercițiul funcțiunii patrula în cartierul Yeni Dînya și tocmai cînd trecea prin fața casei lui Tșauș, muhtarul executat, s-a

tras asupra lui un foc de armă chiar din această casă, rănindu-l ușor. În loc să întreprindă o anchetă conform normelor legale în vigoare, caimacamul declară fără înconjur că viața lui se află în primejdie la Zeitun și, după ce trimise telegrame în toate părțile, își mută reședința într-o cazarmă situată în afara orașului. Acest procedeu se pctrivea și el cum nu se poate mai bine firii lui, în care mărginirea vicleană se împletea cu teama de a nu fi nevoit să renunțe la comoditate. În același timp, pentru a ocroti populația mahomedană, înființă o „gardă civică“, cu alte cuvinte cițiva huligani, adunați la repezeală de pe unde s-a nimerit, căpătară, după binecunoscutul tipar abdulhamidic, cite o banderolă verde în jurul brațului și o carabină Mauser în mină. Cetățenii turci cumsecade care trăiau la Zeitun, oameni respectabili și cu simțul dreptății, au fost primii care și-au exprimat indignarea față de asemenea ocrotire impusă. Se duseră la caimacam și cerură imediata desființare a gărzii. N-a ajutat la nimic. Autoritățile își manifestau în cel mai înalt grad grija pentru siguranța lor. Și iată că, în sfârșit, garda civică reuși să creeze condiții foarte clare pentru cel de-al doilea incident, menit să ducă la hotărâri definitive. Într-o grădină publică din cartierul nou, numită Eski Boston, obișnuiau să se întâlnească după-amiază femeii și fete armence, să mai schimbe o vorbă. Împrejurul unei fântini frumoase se aflau citeva bănci umbrite de platani bătrâni. Copii se jucau lângă fântină. Femeile sporovăiau pe bănci, mînuind andrelele. Un vînzător de șerbet își împingea căruciorul împrejurul fîntîinii. Deodată năvăliră în parc cițiva dintre cei mai jerpeliți membri ai noii gărzi civice. Golanii se aruncară gifiind asupra armencelor, le înfipseră mîinile în gît și începură să le smulgă rochiile de pe trup. Fiindcă tot atît de mare ca dorința de a-i ucide pe bărbații din neamul blestemat, era pofta turbată după femeile lor, aceste fapte cu brațe delicate, cu buzele fremătînde și ochi neobișnuiți. Strigăte de durere și țipete de copii umplură văzduhul. Dar ajutoarele sosiră într-o clipă. Un număr mult mai

mare de bărbați armeni care, bănuind că se pregătește ceva, urmăriseră în ascuns pe ocrotitorii orașului, îi cotonogiră cu pumnii goi, cu curele și bastoane, stilcindu-i și lăsându-i în nesimțire pe jos, după care — firește, spre propria lor pierzanie — le luară puștile și baionetele.

Revoltă deschisă împotriva autorității de stat ! După acest act de dezarmare a poliției auxiliare de către rebeli, situația de fapt nu mai putea fi tăgăduită. Încă în aceeași seară caimacamul emise o listă de ostatici, în care erau menționați nominal locuitorii pe care consiliul comunal trebuie să-i predea automat autorităților polițienești spre a fi arestați. În exasperarea lor smintită, cei aflați pe listă se adunară în taină, depuseră un jurământ solemn și se refugiară într-o tekkeh veche, un schit izolat, loc de pelerinaj al dervișilor, situat la o jumătate de ceas de drum, la răsărit de oraș. Când aflară de asta cei de pe Ala Kaia și din alte puncte ale munților înconjurători, o parte a dezertorilor coborî și se uni cu fugarii. În mica fortăreață se aflau, una peste alta, vreo sută de oameni.

Mutessariful din Maraș și mai-marii regimului din Sambul își văzură visul cu ochii. Vremea provocărilor mărunte trecuse și rebeliunea spectaculoasă era în floare. Consulilor neutri și celor aliați nu le mai era permis acum să închiadă ochii față de uneltirile armenesti. Două zile mai târziu, la Zeitun sosiră ajutoare militare, deocamdată două campanii de infanteriști pușcași. Jüşbașiul, maiorul comandant, începu imediat pregătirea asediului. Dar fie că era într-adevăr un erou, sau doar redus la minte — în timp ce galopa în fruntea unui escadron, șarjînd în cîmp deschis împotriva tekkehlei, ca să cucerească astfel pe față și în cel mai scurt timp fortăreața, atît el cît și șase dintre soldații lui fură culcați la pămînt de gloanțe trase cu mare precizie. Era, într-adevăr, mai mult decît ar fi fost nevoie. Moartea eroică a maiorului a fost imediat anunțată cu surle și trîmbițe în toate orașele Imperiului. Ittihadul începu să lucreze cu febrilitate pentru ca

strigătele de indignare să capete accentele cuvenite. Nu trecură decît cîteva zile și Zeitunul se transformă într-o tabără militară. O forță armată compusă din patru batalioane și două baterii fu concentrată pentru a aresta o ceată de disperați și dezertori. Iar asta se întîmpla într-o vreme cînd Djemal Pașa avea nevoie de fiecare om și de fiecare tun pentru Armata a patra pe care o comanda. În pofida puternicei concentrări de trupe, la schitul asediat a fost trimis totuși un sol să trateze predarea necondiționată a celor și așa pierduți. Solul primi răspunsul antic :

— Dacă tot trebuie să murim, mai bine să murim în luptă.

Dar cu totul uimitor a fost că nici măcar n-au trebuit să moară. Fiindcă abia apucase artileria de pe pozițiile ei de asediu să trimită patru obuze ineficace înspre zidurile în ruină și iată că, datorită nu se știe cărei tainice dispoziții, focul încetă pe neașteptate. Oare cei cîteva musulmani, care se aflau printre cei asediați, să fi constituit un motiv suficient pentru un asemenea neobișnuit act de omenie ? Orice s-ar fi ascuns îndărătul acestei manevre, fapt este că, începînd din acel ceas, respectiva forță armată ridicol de puternică nu mai întreprinse nimic împotriva micului grup de dezertori și apărători ai femeilor, îndeletnicindu-se în felul greoi al soldaților exclusiv cu gospodăria, adăpatul cailor, fumatul și jocul de cărți. Pe bună dreptate, locuitorii din Zeitun văzură în această liniște apăsătoare semnele unei nenorociri ce se pregătea cu un rafinament deosebit. Cu spaima morții în suflet, trimiseră o delegație la caimacam exprimîndu-și dorința ca viteaza armată să-i scape cît mai iute cu putință de blestemații de rebeli. Declarară că n-au nimic de-a face cu aceștia. Dacă vreunul dintre răufăcători va reuși să fugă intrînd în orașel, îl vor preda fără nici o îndurare autorităților. Cuprins de tristețe, caimacamul le arătă cu regret că atitudinea asta înțeleaptă vine prea tirziu. Că toate hotărîrile sînt luate acum de comandamentul militar local. Că el însuși nu mai este decît un factor

lipsit de importanță, un tolerat. Delegații îl implorară să hotărască dacă nu este posibil să se recurgă la arbitrajul excelenței-sale valiul Djelal Bei din Alep. Fiindcă, dacă există într-adevăr cineva care să rezolve această situație gravă spre folosul tuturor, acela este doar demnul și binevoitorul vali. Gura caimacamului se strîmbă. Spuse că nu poate decît să dea sfatul ca numele Djelal Bei să nici nu fie pomenit. Că mutessariful are cu totul alte relații. Și că, în această direcție, excelența-sa din Alep este un om mort. Așa se întîmplă dacă te arăți prea bun față de milletul armean. El însuși, caimacamul, a simțit-o pe pielea lui.

Într-o dimineată radioasă de martie, în oraș se răspîndi vestea îngrozitoare că în noaptea aceea asediații au reușit să scape și să dispară în munți, lăsînd la fața locului doi morți, pe care însă i-au făcut de nerecunoscut. La Zeitun, acei locuitori care nu credeau în minuni se întrebau: cum așa, o sută de indivizi în zdrențe, foarte bătători la ochi, puteau să dispară fără urmă printr-un cordon format din mai mult de patru mii de soldați instruiți? Iar cine își punea întrebarea știa foarte bine ce semnificație avea fuga asta. Ceea ce oamenii așteptau cu teamă se întîmplă chiar în aceeași zi, la ora prînzului. Comandantul militar și caimacamul aruncară asupra întregii populații răspunderea pentru evadarea celor o sută. Locuitorii din Zeitun, vinovați de înaltă trădare, folosiseră nu se știe ce șiretlicuri diabolice, ajutîndu-i pe cei asediați să se strecoare prin cordonul de ostași ușor adormiți. Cînd află vestea despre această nelegiuire, mutessariful se deplasă în persoană și în grabă, sosind cu trăsura din Maraș. Mûnadirii, crainicii cu toba, colindau orașul bătînd înfundat în instrumnetele lor. Numeroși curieri mergeau pe urmele crainicilor, convocîndu-i pe cetățenii mai vîrstnici și pe notabilii din Zeitun la o „conferință cu mutessariful și comandantul trupelor locale în legătură cu situația“. Cei chemați, cincizeci dintre bărbații cei mai de vază, medici, învățători, preoți, mari negustori, antreprenori, apărură fără întîrziere la fața locului,

cei mai mulți chiar în hainele de lucru. Numai puțini, cuprinși de presimțiri, își luaseră bani cu ei. Conferința a constatat din faptul că oamenii aceștia vîrstnici și gravi au fost adunați în curtea cazărmii de niște subofițeri neciopliți și că aceștia i-au numărat ca pe vite. Apoi li s-a spus că întreaga chestiune este socotită încheiată și că încă astăzi vor porni la drum, în scopul „strămutării” lor, pe linia Maraș-Alep, în deșertul Mesopotamiei, pînă la Deir es Zor. Oamenii s-au uitat unii la alții, muți, nici unul n-a avut vreo izbucnire, nici unul n-a plîns. Nu era nici o jumătate de oră de cînd fuseseră cameni plini de demnitate, bucurîndu-se de respectul concetățenilor, acum deveniseră dintr-o dată livizi și lipsiți de voință, niște bulgări de pămînt în care abia mai pîlpîie viața. Purtătorul lor de cuvînt, muhtarul cel nou, cu vocea înecată de emoție, rugă să li se acorde o favoare : în numele cerului și al milosteniei divine, să fie lăsate în pace familiile lor și să rămîină la Zeitun. Atunci vor putea să-și întîmpine cu stăpînire de sine soarta ce le este hărăzită. Răspunsul a sunat înspăimîntător în batjocura lui : nu, în nici un caz, deoarece toată lumea îi cunoaște pe armeni cum nu se poate mai bine și nu se gîndește nimeni să despartă niște respectabili tați de familie de rudele lor iubite și iubitoare. Dimpotrivă, a fost dată dispoziția ca fiecare dintre ei să-i anunțe în scris pe ai săi că mîine, două ceasuri după răsăritul soarelui, să fie prezenți aici, cu tot calabalicul și gata de drum. Muieri, băieți, fete, copii, cu mic și cu mare. Ordinul venit de la Stambul precizează ca întreaga populație armencască, pînă la copiii de țîță, să fie strămutată. Prin urmare, Zeitunul și-a încetat existența, căci de astăzi înainte se va numi Sultaniyeh, ca să nu mai rămîină nici măcar amintirea unui loc care a îndrăznit să înfrunte poporul eroic al osmanlıilor.

A doua zi la ora poruncită, porni într-adevăr primul transport încărcat de durere și constituind astfel începutul uneia dintre cele mai înfiorătoare tragedii trăite vreodată, într-o eră istorică, de un popor aflător pe

pământ. O escortă militară îi însoțea pe izgoniți, și deodată ieși la iveală că puternica forță armată trimisă pentru asediul fugarilor avea și un rol secundar — unul pe cit de neînsemnat, pe atât de semnificativ. În fiecare zi, dimineața, se repeta acum aceeași scenă sfișietoare. Celor cincizeci de familii dintre cele mai însemnate le urma o sută mai puțin însemnate, și pe măsură ce poziția socială și averea scădeau se ridica numărul celor expediați.

Fără îndoială că în zone uriașe aflate în spatele fronturilor de război europene se proceda de asemenea la evacuarea tuturor orașelor și satelor, dar oricât de greu le era acestor dezrădăcinați să-și îndure soarta, ea nu se putea asemui cu a celor din Zeitun. Evacuații de război erau scoși din zona morții pentru propria lor ocrotire. Până și în teritoriu inamic li se asigura oarecare îngrijire și ajutor. Ei nu-și pierdeau speranța că, după o perioadă tristă, dar limitată, li se va îngădui să se întoarcă acasă. Armenii însă nu întrezăreau vreo posibilitate de ocrotire, de ajutor, de speranță. Nu căzuseră în mâinile unui inamic care, din motive izvorite din principiul reciprocității, să fie nevoit a respecta normele de drept internațional. Căzuseră în mâinile unui inamic mult mai înspăimântător, mai sălbatic : propriului lor stat.

Există oameni care atunci când își schimbă locuința se întristează, o parte din viața proprie rămâne totdeauna în urmă, uitată. A schimba un oraș cu altul, o țară în care ai trăit cu una nouă, este pentru oricine o hotărâre importantă. Până și răufăcătorul năvălit parcure cu greu drumul înapoi, în captivitate, în închisoare. Dar să fii mai lipsit de drepturi decât un răufăcător, care tot se mai bucură de ocrotirea legii ! Să fii gonit de la o zi la alta din căminul tău, de la muncă, de la cele agonisite prin hărnicia unor ani îndelungați ! La cheremul urii dezlănțuite ! Aruncat pe drumurile Asiei cu totul nepregătit, să ai în fața ta mii și mii de mile de colb, piatră și mlaștini ! Să știi că nu vei mai dormi niciodată într-un pat vrednic de un om, că nu vei mai

mînca și bea niciodată la o masă vrednică de un om. Dar asta încă n-ar fi nimic. Să fii mai lipsit de libertate decît un pușcăriaș ! Să faci parte dintre proscriși, dintre cei scoși în afara legii, pe care oricine îi poate ucide nepedepsit. Înghesuit în cîrdul ce se tîrăște al celor mizeri, în lagărul de concentrare rătăcitor, unde nimeni nu-și poate face nici măcar nevoile fără să ceară permisiunea. Și atunci, cine mai îndrăznește să spună că poate măsura durerea pe care au trăit-o locuitorii din Zeitun în acea săptămînă lungă scursă între plecarea primului și a ultimului transport ? Chiar un bărbat relativ tînăr ca pastorul Aram Tomazian, care, nefiind născut la Zeitun ar fi fost firesc să sufere mai puțin, devenise aproape o umbră în cele șapte zile de dinaintea plecării.

Pastorul Aram — oamenii îi spuneau numai pe numele mic — împlinise mai mult de un an de cînd funcționa ca preot al comunității protestante și director al marelui orfelinat din Zeitun. Împrejurarea că la vîrsta de treizeci de ani abia împliniți i s-a încredințat conducerea acestei instituții se datora faptului că Aram se număra printre elevii preferați ai misionarilor americani din Maraș, un elev în care își puseseră mari speranțe. De altfel, îl și trimiseseră cu o bursă, vreme de trei ani, la Geneva, ca să-și desăvîrșească acolo studiile. Drept urmare, vorbea curgător franceza și destul de bine germana și engleza. Orfelinatul părinților misionari americani din Maraș era una dintre înfăptuirile cele mai îmbucurătoare ale activității lor culturale desfășurate vreme de cincizeci de ani. În sălile lui mari și luminoase adăpostea mai mult de o sută de copii. Pe lîngă el funcționa o școală, hărăzită și tineretului din oraș. În afară de aceasta, instituția mai cuprindea o mică gospodărie agricolă, astfel că necesitățile în privința laptelui de capră, legumelor și altor alimente puteau fi acoperite din resurse proprii. Ca urmare, conducerea orfelinatului cerea nu numai experiență pedagogică, dar și destoinicie în diferite treburi practice. Ca oricare tînăr mîndru de a se putea bucura de o

activitate independentă, pastorul Aram se pusese cu nădejde pe treabă. Pe anul în curs obținuse frumoase rezultate gospodărești și nutrea planuri încă și mai ambițioase. În primăvara trecută, scurtă vreme înainte de a-și lua în primire postul acesta important, se căsătorise. Hovsannah, vechea lui dragoste, era o fată din Maraș, fiica unui pastor din prima generație a seminarului de acolo. Spre deosebire de cele mai multe dintre armenice, care erau subțirele și mai degrabă scunde, Hovsannah era de statură înaltă și cu forme pline. Se mișca încet, nu vorbea mult, făcea adesea impresia că nu ia parte la ceea ce se petrece în jurul ei. Iskuhi îi spusese o dată fratelui ei că la Hovsannah, placiditatea este uneori atenuată de îndărătnicie și ranchiună. Această caracterizare făcută fără răutate nu părea însă să se potrivească, deoarece care femeie într-adevăr îndărătnică ar fi răbdat-o pe cumnata ei în casă? Cu Iskuhi, acum în vîrstă de nouăsprezece ani, era o poveste întreagă. Aram o adora pe sora lui mai tinărar. Încă de pe cînd fata avea nouă ani, după moartea mamei, o luase de la Yoghonoluk ca să urmeze la școala misiunii din Maraș. Mai tîrziu, o dusesse la Lausanne, unde vreme de un an fata stătuse într-un pension. Cheltuielile inerente unor asemenea nobile ambiții în legătură cu micuța lui soră le acoperi din economii proprii, obținute cu prețul unor renunțări calculate cu mare minuțiozitate. Nu-și putea imagina viața fără Iskuhi. Hovsannah știa acest lucru, și făcu chiar ea propunerea să locuiască laolaltă. Fata obținu o slujbă de profesoară suplinitoare la orfelinat. Preda limba franceză. Nu era cîtuși de puțin de mirare că Iskuhi trezea dragostea, și nu numai pe cea a fratelui ei. În afară de ochii minunați, cel mai frumos lucru la ea era gura. Pe buzele ei foarte roșii, se oglindea un luciul umed, surîzător, ca al pupilei ochiului, de parcă ar fi putut să vadă cu gura. Cei trei își aranjaseră viața într-un fel agreabil și de loc conform uzanțelor locale. Casa pastorului se afla în incinta orfelinatului. Ca urmare a străduinței depuse de Hovsannah, goliciunea zidurilor dispăru re-

pede. Fiindcă Hovsannah avea aptitudini în ce privește artele decorative și un simț foarte dezvoltat pentru lucruri frumoase. Colinda orașul și satele din împrejurimi, tocmindu-se cu femeile din partea locului spre a le achiziționa vechile și splendidele țesături, lucrări în lemn și alte obiecte menite să împodobească o casă, cu care apoi își însuflețea încăperile — activitate ce îi lua adesea săptămîni în șir. Cît despre Iskuhi, manifesta mai degrabă înclinație către cărți. Aram, Hovsannah și Isukhi trăiau într-un univers precis delimitat. Orfelinatul și școala formau lumi atît de închise, încît acești trei oameni în plină activitate aproape că nu simțeau norii amenințători ce se adunau pe cerul Zeitunului. Pînă către sfîrșitul lui martie, în predicile sale de duminică, pastorul făcea să vibreze o bucurie plină de speranțe luminoase, care după toate aparențele părea să țină mai degrabă de fericirea senină a propriei sale vieți decît de o apreciere pătrunzătoare a intențiilor regimului.

Șocul îl lovi atît de teribil, încît se clătină. Își văzu opera nimicită. Dar pe urmă îl cuprinse o speranță deșartă, că guvernul nu va avea îndrăzneala să închidă orfelinatul. Aram își reveni repede. Cîteva cuvinte spuse de Hovsannah îi redară puterea încă din prima zi a deportărilor. „Numai în asemenea clipe, ca cea de față, se împlinește în cel mai înalt grad rațiunea însăși a apostolatului creștin“. Așa a vorbit fiica de pastor. Dînd urmare acestui îndemn, pastorul Aram depuse eforturi supraomenești, concentrîndu-și întreaga energie. Nu numai că biserica lui rămase deschisă zi și noapte, ca să poată da asistență duhovnicească fiecărui grup de deportați pornit pe drumul calvarului, dar își vizită enoriașii mergînd din casă în casă, din familie în familie, stătu printre cei ce plîngeau, îi ajută cu toate mijloacele sale bănești, stabili o anumită disciplină în-lăuntrul convoaielor, trimise scrisori cerînd ajutor de la toate misiunile religioase aflate pe traseul parcurs de deportați, ticluia cu vorbe meșteșugite scrisori cerșind mila funcționarilor turci pe care îi vedea bine-

veitori, întocmea petiții și certificate, încerca să obțină pentru unul său altul o amănare, tocmea prețuri cu conducătorii de catiri turci — pe scurt, făcea tot ce se putea face în această situație îngrozitoare, iar atunci când nu putea să facă nimic, nici măcar să mai consoleze oamenii citindu-le despre patimile din Evanghelic, atunci se așeza mut, alături de cei împietriți de durere, închidea ochii, își încleșta mâinile împreunate și în sufletul său striga către Cristos.

Orașul se golea zi de zi, în timp ce șoseaua spre Maraș se umplea cu lungi coloane de oameni care nu păreau să înainteze. De la cetățuia de sus, un privitor le-ar fi putut urmări pînă departe în munți, și nimic n-ar fi fost mai în măsură să-i trezească groaza decît liniștea tîritoare a acestor convoaie ale morții, liniște pe care vocile guturale și risetele zbirilor înarmați nu făceau decît s-o sporească într-un mod și mai înspăimîntător. Între timp, ulițele desp populate ale Zeitunului se animau — apăreau păsările de pradă venite pe urma celor alungați, jefuitorii de ocazie și hoții de profesie, drojdia orașului și tîlharii de prin împrejurimi. Puneau stăpînire pe casele părăsite sau măcar le vizitau. Imediat se trecu la organizarea unui înfloritor transport de mărfuri. Apărură care cu loitre și chervane, măgari de povară bocăneau pe ulițe. Covoare, haine, munți de lenjerie, divane, mobile, oglinzi erau încărcate în tîhnă în căruțe sau pe animale de povară, de parcă era vorba de o mutare perfect legală. Autoritățile nu se opuneau acestei activități. Ba chiar păreau că în felul acesta acordă în mod tacit o recompensă elementului autohton turc, în măsura în care alungarea armenilor se desfășura conform dispozițiilor. Existau și elemente scoase parcă dintr-un basm barbar, de pildă faptul că din fiecare ramură meșteșugărească trebuiau să rămînă la „Sultani-jeh“ cîte șase reprezentanți, pentru ca activitatea care se țira de pe o zi pe alta să nu se stingă pe de-a-ntregul din lipsă de oameni. Dar cine vor fi acești fericiți nu era hotărît de către autorități, ci însăși comunității îi revenea să facă alegerea — rafinată înăsprire a pe-

depsei, căci asemenea alegere punea sufletele la noi încercări chinuitoare.

Sosi și a cincea zi, iar pastorul Aram încă nu primise dispoziția să se prezinte. Numai un mollah mahomedan, de altfel străin de oraș, venise la el să-i ceară cheile bisericii. Și-i comunicase foarte politicos că pînă la rugăciunea de seară biserica protestantă va fi sfințită ca moschee. Cu toate acestea, în Tomazian nu se stinse cu totul speranța că orfelinatul va fi lăsat în pace. Porunci ca de acum înainte toată lumea să stea acasă, nimeni nu trebuie să se arate, nici copiii și nici profesorii. De asemenea dădu dispoziția ca obloanele de la ferestre să fie ținute închise și în timpul zilei, că noaptea nu mai este îngăduit să se aprindă lumini și să nu se pronunțe vreun cuvînt cu voce tare. Asupra casei atît de plină de viață se așternu o atmosferă macabră plină de încordare. Dar tocmai asemenea încercări de a induce în eroare pe Dumnezeu provoacă adversitățile destinului. În ziua următoare, a șasea, unul dintre curierii caimacamului, care colindau orașul ca niște îngeri ai morții semănători de groază, aduse pastorului o citație : să se prezinte neîntîrziat la comandamentul militar al orașului.

Aram apăru în veșminte preoțești. Rugăciunile lui fuseseră ascultate. Nu se simțea umilit de nici o urmă de teamă sau de surescitare. Păși înaintea ofițerului superior liniștit și cu capul sus. Din păcate, în această situație, era o atitudine cu desăvîrșire greșită. Fiindcă respectivului bimbași îi plăcea cînd în fața lui se frămîntau făpturi înecate în lacrimi. Atunci era dispus să închidă un ochi, să acorde unele concesii și să fie un om bun. Dar siguranța din atitudinea lui Aram înnăbuși această bunăvoință — o bunăvoință ce-și avea originea numai în contrastul dintre propria măreție și viermele implorînd iertare :

— Sinteți pastorul protestant Aram Tomazian, originar din Yoghonoluk lingă Alexandretta. Colonelul lătră aceste cuvinte, care sunau ca un mandat de arestare, apoi se răstî la victima lui : **Vei porni mîine cu ultimul transport ! În direcția Maraș-Alep ! Înțeles ?**

— Sînt gata să pornesc !

— Nu te-am întrebat dacă ești gata să pornești... Soția dumatăle și restul familiei pleacă de asemenea. Nu aveți voie să luați nici un fel de bagaje pe care nu sînteți capabili să le purtați singuri. În măsura posibilităților, veți primi ca hrană o sută direm de piine pe zi. Sînteți liberi să vă procurați celelalte prin cumpărare. Orice părăsire a coloanei din inițiativă proprie va fi pedepsită de comandantul transportului, iar în caz de recidivă, cu moartea. Folosirea vreunui vehicul este interzisă.

— Soția mea așteaptă un copil, zise Aram încet.

Vestea păru să-l stîrnească pe bimbași la replici batjocoritoare :

— La asta trebuia să te fi gîndit înainte. Apoi își mai aruncă o dată privirea peste hîrțile lui : Avînd în vedere originea lor armenească, copiii orfelinatului nu sînt, bineînțeles, exceptați de la strămutare. Trebuie să se prezinte cu punctualitate și în număr complet, atît ei, cît și personalul instituției.

Pastorul Aram se trase puțin îndărăt :

— Îmi este îngăduit să vă întreb dacă pentru acești o sută de copii nevinovați se va lua vreo măsură de ocrotire ? Printre ei sînt foarte mulți sub zece ani, care n-au făcut încă niciodată un marș mai lung. Iar copiii au nevoie de lapte.

— Dumneata, pastore, nu trebuie să pui întrebări, strigă colonclul, ci să primești ordinele mele ! De o săptămînă te afli pe un teritoriu decretat zonă de operații.

Dacă la răcnetele acestuia Tomazian s-ar fi prăbușit și ar fi început să tremure de spaimă, probabil că bimbași, de la înălțimea sa plină de satisfacție, i-ar fi aprobat caprele. Dar pastorul continuă cu calmă dîrzenie.

— În cazul acesta voi lua turma de capre a instituției noastre, care ne va urma pe șosea, și copiii vor primi astfel laptele trebuincios.

— Ți-vei ține gura obraznică, pastore, și te-vei supune !

— Vă-voi trage la răspundere, efendi, pentru soarta orfelinatului, care este proprietatea inviolabilă a unor cetățeni americani, aflați sub ocrotirea consulului lor.

Mai întii bimbași nu știu ce să răspundă. Amenințarea părea să-și fi făcut efectul. Asemenea zei ca bimbași se domolesc repede când apar la orizont zei mai mari. După o pauză mai lungă și destul de rușinoasă pentru un colonel, izbucni :

— Știi că pot să te strivesc ca pe un păduche ? E destul să suflu o dată și te șterg de pe suprafața pământului.

— N-am să vă împiedic s-o faceți, răspunse pastorul Aram, și era foarte sincer, deoarece îl cuprinsese dorința nespus de puternică de a muri.

Oricine ar fi întrebat pe Aram, Hovsannah și Iskuhi care a fost momentul cel mai greu din timpul deportării, ar fi primit de la oricare dintre ei răspunsul :

— Clipa când transportul nostru se pregătea să se pună în mișcare.

Era clipa când nenorocirea reală se manifesta doar pe jumătate atât de intens ca o anumită senzație de zdrobire, de strivire, o străveche experiență a spaimelor aflate în sine, care poate că-și amintea de vremurile primitive de dinaintea trecerii la viața sedentară și a adoptării unor legi. O masă de o mie de oameni, adunată într-un mod infam și mizerabil, avea acum nu numai senzația de a fi pierdut tot ce posedase și de a-și primejdui din ce în ce mai mult viața, dar în calitatea ei de colectivitate, de entitate națională se simțea depozată de fructele milenarei năzuințe către progres și de milenarul ei partimoniu cultural. Cele două femei și pastorul Aram erau și ei cuprinși de această profundă melancolie, generală și incomensurabilă.

Era o zi mohorită, cu nori atîrnînd foarte jos, o zi în care munții din Zeitun își ascundeau piscurile familiare ; mult mai favorabilă pentru marș decît vremea însorită. Și totuși, această posomorîre exterioară a zilei

părea să încovoae spinările celor surghiuniți mai adînc decît poverile ce le fusese îngăduit să le poarte cu ei. Primul pas a fost ceva foarte important, ceva sfînt și înspăimîntător ce înfiora toate sufletele. Familiile se înghesuiau cît mai aproape una de alta. Nu se auzea nici o vorbă, nici măcar scîncetul vreunui copil. Totuși, după ce se scurse vreo jumătate de oră și convoiul lăsă în urma lui ultima casă de la periferia orașului, situația se îmbunătăți. Spiritul copilăresc primitiv al oamenilor, superficialitatea înduioșătoare, gata să uite, ieși la iveală, prevalînd pentru o vreme asupra tuturor celorlalte. După cum la prima geană a zorilor se trezește mai întîi un singur ciripit modest, pentru ca peste o clipă să izbucnească întregul cor, tot așa deasupra convoiului în mișcare se întinse curînd împletitura deasă a vocilor ascuțite ale copiilor. Îndemnuri la liniște ale mamelor. Bărbații își strigau și ei ba una, ba alta. Pe ici și pe colo se auzea chiar cîte un ris înfundat. Multe femei și oameni mai în vîrstă erau călare pe măgari, care în același timp fuseseră încărcăți cu așternuri, pături și saci. Ofițerul care-i însoțea tolera această situație. Părca dispus să atenueze pe răspundere proprie severitatea ordinelor primite spre executare. Aram procurase și el un măgar de călărie, pentru soția lui. Dar cea mai mare parte a timpului, Hovsannah mergea pe lîngă el, deoarece se temea că i-ar putea dăuna călăritul. Deși ar fi fost mai înțelept să fie așezați în față, copiii orfelinatului constituiau ariergarda transportului. În spatele lor nu se mai afla decît turma de capre, pe care pastorul, fără să țină seamă de acea discuție, pusese să fie mînată în urma convoiului. La început, copiii luară totul ca pe o schimbare plăcută, ca pe o adevărată aventură. Iskuhi, care mergea pe lîngă ei, stimula această bună dispoziție pe cît îi stătea în putință. Nimic din înfățișarea ei nu trăda emoțiile și nopțile nedormite. Pe față i se citea bucuria clipei și pofta de viață. Oricît de gingașă și de plăpîndă ar fi părut la înfățișare, atotputernica forță de adaptare a tinereții biruise totul. Ba chiar încercă să pornească printre copii un cîntec.

Era un cântec frumos din Yoghonoluk. Oamenii de acolo îl cântau în timp ce munceau, în vii și în livezile de pomi. Iskuhi îl introdusese la școala din Zeitun :

„Zilele crunte lua-vor sfârșit
Ca zilele iernii, ce vin și se duc.
Durerile omului nu stăruie mult,
Ca mușterii-n bazar, ce vin și se duc.“

Dar Aram Tomazian veni de îndată în goană și interzise cântatul. Tinărul pastor parcurgea de două și de trei ori drumul pe care-l făceau ceilalți. Apărea cînd printre grupurile cele mai din față, apoi iarăși printre cei de la coadă, mereu cu fructul acela mare de tîgvă uscată atîrnat de umăr, din care oferea în stînga și în dreapta cîte o înghițitură de raki. Și el răspîndea voie bună, glumea, aplană conflicte izvorîte din divergențe de păreri și încerca să găsească și în situația actuală o formă de viață în care să-i revină ficcăruia cîte ceva de făcut. Dintre meșteșugari, de pildă, cizmarii aveau datoria ca în timpul popasurilor să repare la repezeală încălțămîntea stricată. Deși se aflau doar puțini protestanți în convoi, Tomazian era singurul preot. Lucru firesc, deoarece toți preoții gregorienii și catolicii plecaseră încă din primele două zile ale deportării. Drept urmare, pastorul avea datoria să îngrijească de toate sufletele. Urmărea o tactică proprie pentru a menține treze forțele celor izgoniți. De neîndurat se dovedește numai ceea ce este lipsit de ținută, știa asta din proprie experiență. De aceea repeta mereu același lucru, cu tonul unei convingeri dintre cele mai optimiste :

— Mîine seară sosim la Maraș. Atunci se vor schimba toate. Probabil că vom fi adăpostiți acolo mai multă vreme, pînă sosește ordinul că ne putem întoarce acasă. Și ne vom întoarce, nu mai încape nici o îndoială. Guvernul din Stambul nu poate fi de acord cu ceea ce se petrece aici. La urma urmei, avem deputați și reprezentanți de-ai noștri. În afară de asta, consulii vor

stîrni mare tărăboi. În două sau trei săptămîni, probabil că totul va fi iar ca înainte. Dar cel mai important lucru este să-mi faceți bucuria de a ajunge sănătoși la Maraș și să rămîneți zdraveni și vioi.

Asemenea cuvîntări aduceau ușurare chiar și acelor care fie că erau pesimiști de felul lor, fie că erau prea inteligenți ca să creadă în nevinovăția guvernului central. Fețe posomorite se înseninară. Dar nu numai imaginea favorabilă a viitorului făcea minuni, ci și ținta, perspectiva precisă, bine conturată : mîine vom fi la Maraș. La popasul cel mare, tînărul ofițer care comanda trupa turcească de însoțire a convoiului se dovedi un om foarte de treabă. După ce soldații sfîrșiră cu gătitul, puse la dispoziția pastorului, din proprie inițiativă, bucătăria de campanie a trupei. În felul acesta, pentru cei bolnavi și slăbiți se putu pregăti o mîncare caldă. Deoarece chiar a doua zi urmau să sosească într-un oraș mare, nici cei în putere nu-și cruțară proviziile. Așa se face că în orele următoare marșul se desfășură cu multă ușurință și încredere. Iar seara, cînd se orîndui tabăra de noapte în plin cîmp și oamenii se întinseră pe pături indiferenți din pricina epuizării fizice, pastorul mulțumi din suflet Domnului pentru faptul că prima zi trecuse destul de bine. Nu departe de tabără se afla un sat mare numit Tutlissek. Noaptea veniră din sat cîțiva yailadji, locuitori de la munte, ca să facă o vizită străjilor turcești. Bărbații șezură plini de demnitate unii lîngă alții, fumară ceremonios și păreau să ducă o conversație foarte serioasă. Către dimineață, cînd cei din Zeitun voiră să vadă de măgari și de capre ca să le adape, animalele dispăruseră.

A fost preludiul unei zile grele. Încă din al doilea ceas de marș, se produse un caz de moarte. Un bătrîn se prăbuși pe reășteptate. Convoiul se opri. Ofițerul cel tînăr, altfel atît de prietenos, veni în goana calului și strigă cu minie :

— Înainte !

Cițiva încercară să-l ridice pe bătrîn și să-l tîrască mai departe. Dar curînd trebuiră să-l lase iar jos. Un saptieh îi izbi cu piciorul :

— Ridică-te, ridică-te, pungașule !

Dar cînd bătrînul rămase întins, cu gura deschisă și ochii dați peste cap, saptiehl împinse cadavrul în șanțul de la marginea drumului. Ofițerul striga cu înverșunare :

— Nu vă opriți ! E interzis ! Luați-o din loc ! Luați-o din loc !

Nici prin rugămîntea emoționată a lui Aram și nici prin țipetele tînguitoare ale familiei nu reușiră să obțină nici permisiunea de a-l lua cu ei pe cel decedat și nici de a-i face o înmormîntare cît de sumară. Au trebuit să se mulțumească să ridice puțin capul mortului și să-i pună cîte o piatră mare într-o parte și în cealaltă. Să i se încrucișeze brațele pe piept n-a mai fost timp, fiindcă saptiehii, începînd decodată să înjure, se năpustiră asupra rîndurilor șovăitoare, lovind orbește cu bastoane și cravașe. Convoiul intră în panică, un fel de fugă dezordonată, care se potoli abia după ce mortul rămăsese în urmă, departe, și păsările de pradă din Taurus începură a se roti mai aproape.

Abia se potolise spaima în legătură cu această primă victimă, cînd o yayli, o trăsură grosolană cu doi cai, ajunse din urmă convoiul. Deportații fură înghesuiți către marginea drumului îngust, împinși în cîmpul mlăștinos. În trăsură ședea un domn voluminos cam de douăzeci și cinci de ani, cu multe inele pe degete. Fără să coboare din trăsură, întinse neglijent comandantului o hîrtie pe care o ținea cu mîna lui împodobită. Avea dreptul, după cum reieșea din actul purtînd cuvenitele parafe ale instituțiilor de stat, să-și aleagă una sau mai multe armence pentru treburile gospodăriei sale. Și fiindcă trăsura oprise pe șosea tocmai în mijlocul orfanilor, ochii lui prietenoși și obosiți căzură asupra lui Iskuhi. Arătă cu bastonul spre ea și-i făcu semn zîbind. Trebuie spus că impunătorul domn nu se socotea cîtuși de puțin un răpitor de femei, ci un salva-

tor al femeilor, fapt firesc din moment ce era gata să smulgă una dintre aceste făpturi nenorocite soartei murdare ce-i era hărăzită și s-o primească la el, într-o familie exemplară și într-o casă înstărită de la oraș. Cu atât mai mare i-a fost mirarea când fata cea frumoasă, în loc să se arunce fericită în brațele lui, fugi de lângă el strigând cit o ținea gura numele „Aram“. Trăsura se luă după ea. Poate că nici unul dintre motivele invocate de pastor pentru a-și apăra sora n-ar fi folosit la nimic. Faptul că aduse ca argument educația ei europeană a fost o greșeală săvârșită în deznădejdea lui, căci aflând aceasta, dorințele binevoitorului domn aflat în nevoie nu s-au răcit cîtuși de puțin, dimpotrivă, au fost și mai mult ațîțate. Numai intervenția tăioasă a tinărului ofițer puse capăt tirguiei. Acesta rupse fără prea multă vorbă hirtia zelosului achizitor de mirese, anunțîndu-l că el, în calitate de comandant care poartă răspunderea, este singurul în măsură să decidă asupra destinului celor strămutați. Că dacă efendi nu se depărtează în cea mai mare viteză, îl va aresta pe loc, împreună cu yayli a lui cu tot. Ca să dea mai multă autoritate vorbelor sale, lovi cu cravașa crupa calului din stînga. Supărat, grăsunul împiedicat să-și ducă la bun sfîrșit fapta lui bună părăsi în trap susținut locul cu pricina. Iskuhi își reveni repede de pe urma acestei întîmplări. După o vreme i se păru că toată povestea asta n-a fost decît un caraghioslîc lipsit de importanță, care nici măcar n-avea vreo legătură cu ea, astfel că izbucnea în rîs ori de cîte ori își amintea de amănuntele ei hazlii. Dar soarta a vrut ca foarte curînd să-i dispară rîsul de pe buze. A început după-amiază, o dată cu suferințele copiilor. Ciudat a fost că cei mici nu deveniră încetul cu încetul conștienți de picioarele lor rănite, ci pe neașteptate și cu toții deodată. Și, brusc, se porniră plîsete, gemete, scîncete care sfîșiau inima femeilor. Dar exista un singur punct în care tinărul ofițer cu inima bună nu știa de glumă: în afară de popasurile necesare, nu erau permise nici un fel de opriri sau întîrzieri. Primise ordinul să sosească

la Maraș, împreună cu transportul, în primele ore ale serii. În timp ce toate celelalte le făcea adesea după cum credea el de cuviință și împotriva dispozițiilor, tocmai *acest* ordin voia să-l îndeplinească punctual. Era o ambiție de-a lui, pe care și-o virise în cap. Așadar, nici vorbă nu putea fi de un popas în timpul căruia picioarele rănite să poată fi oblojite cu ulei și alte calmante.

— Asta nu ajută ! Înainte de orice trebuie să ajungem la Maraș, acolo vă puteți îngriji ! Dați-i drumul !

Nu era nimic de făcut și o parte a copiilor au trebuit să fie purtați în brațe. Cu acest prilej se distinse și Iskuhi cea firavă, fapt care se întâmplă foarte scurt timp înainte ca ea însăși să devină victima unei grele nenorociri.

Fratele ei o avertizase de mai multe ori să nu mai rămână mereu la coada convoiului, anume în spatele grupului care încheia coloana, grup cuprinzând copiii orfelinatului. Aici, la foarte mică distanță de soldații care însoțeau dușmănoși convoiul și de tot felul de indivizi dezgustători care apăreau în goană de prin sate, atrași de curiozitate, era fără îndoială cel mai îngrozitor loc din coloană. Iskuhi însă refuză să-l asculte, deoarece socotea supravegherea copiilor ca pe o datorie a ei, cu atât mai mult cu cât aceștia deveneau mai obosiți și mai sleiți de puteri cu fiecare sfert de oră care trecea. Ceilalți învățători ai orfelinatului se îndepărtau adesea și atunci domnișoara Tomazian rămânea singură, folosind în fel și chip talentul ca să-i facă să înainteze pe copiii transformați într-o ceată plîngăreată. Din pricină că se împiedicau mereu mai jalnic, coloana se rupse acum des, formîndu-se un gol destul de mare între ultimele rînduri și grosul ei. Într-un asemenea moment, Iskuhi simți deodată că cineva o apucă pe la spate. Scoase un strigăt brusc și încercă să se smulgă. Deasupra ei se ridică un obraz înspăimîntător, uriaș, cu smocuri de barbă, gîfiind, cu ochii bulbucăți, urit mirositor, animalic. Ea mai strigă o dată ascuțit și apoi se luptă mută cu bărbatul a cărui salivă picura peste

Iskuhi, ale cărui labe negricioase îi rupeau rochia pentru a-și înfige ghearele în sinii goi ai fetei. Iskuhi simțea că-și pierde puterile. Образul de deasupra ei crescuse cît un munte uriaș populat de o lume diabolică și schimbîndu-și mereu înfățișarea. Sub respirația respingătoare, fata se prăbuși.

Iskuhi a avut norocul că, în urma țipetelor înnebunite ale copiilor, ofițerul sosi în goana calului. Labele negricioase o aruncară la pămînt. Individul încercă să fugă, dar nu reuși înainte de a primi o lovitură peste ceafă cu latul sabiei.

Fata se ridică fără să poată plînge. La început crezu doar că brațul stîng devenise insensibil din cauza efortului depus în luptă. „Parcă ar fi amortit“, se gîndi. Dar pe neașteptate durerea cumplită o săgetă cu ace înroșite în foc. Incapabilă să scoată o vorbă din pricina durerii, nu-i putu explica nimic fratelui ei. Hovsannah și Aram o ajutară să continue drumul. Nici un sunet nu-i ieșea din gură. Totul din ea era în nesimțire, în afară de picioare, care făceau pași mici și repezi. Cum a izbutit să ajungă atunci la Maraș, rămnine un mister pentru Iskuhi. Cînd orașul a apărut la orizont, deznădăjduitul Tomazian s-a apropiat de ofițer și a îndrăznit să-l întrebe cît timp li se va îngădui strămutaților să rămînă la Maraș. A primit răspunsul sincer că aceasta depinde numai de mutessarif, dar, fără îndoială, vor fi cîteva zile, deoarece cea mai mare parte a transporturilor precedente se află încă în oraș. Probabil că vor avea loc noi repartizări ale convoaielor. Aram își ridică mîinile într-un gest de implorare :

— Vedeți în ce stare se află sora mea și soția mea. Vă adresez rugămintea să ne îngăduiți ca în seara aceasta să ne putem duce la misiunea americană.

Tinărul șovăi multă vreme. Pînă la urmă, mila pe care o simțea pentru sărmana Iskuhi a fost mai tare decît reticențele legate de obligațiile de serviciu. În șa, scrisese un bilet de voie pentru pastorul Aram și cele două femei :

— N-am dreptul să vă las liberi. Dacă sînteți prinși voi fi tras la răspundere. Aveți ordinul să vă prezentați zilnic la mine, în tabăra unde va fi cazat convoiul.

Părinții misiunii îi primiră pe cei trei protejați și clevi ai lor cu dragoste plină de mîhnire. Își închinaseră viața creștinătății armene. Și iată că din cer căzuse acest trăsnet, care nu putea fi decît un palid semn prevestitor al mării nimiciri. Imediat fu chemat un medic, din păcate unul foarte tînăr și lipsit de experiență, care suci și răsuci brațul fetei. Din pricina chinurilor înfiorătoare ale acestui examen medical și a celor îndurate pe drum, Iskuhi își pierdu, de astă dată, pentru cîteva minute, cunoștința. Medicul declară că nu crede ca vreun os să fie fracturat, dar brațul este scrîntit și contorsionat într-un fel ciudat. Răul este localizat la umăr. Îi făcu un pansament gros și solid, și-i administră un calmant împotriva durerilor. După aceea spuse că ar fi, bineînțeles, recomandabil ca brațul să stea vreme de cel puțin trei săptămîni într-o totală imobilizare. În noaptea aceea, Iskuhi nu dormi nici măcar o clipă. În camera care le fusese hărăzită, Hovsannah căzuse imediat într-un somn adînc, asemănător leșinului. Numai Aram Tomazian ședea la masa părinților misionari sfătuindu-se cu ei despre ce se putea face. Părerile înclinau unanim într-o anume direcție. Reverendul E. C. Woodley, rectorul, expuse hotărîrea luată :

— Orice s-ar întîmpla, nu-ți este îngăduit să mergi mai departe cu deportații. Fiindcă Hovsannah și Iskuhi ar pieri încă înainte să ajungeți la Alep. În afară de asta, tu nici nu ești originar din Zeitun, ci noi te-am trimis acolo.

Pastorul Aram se văzu în fața celei mai grele probleme de conștiință din viața lui.

— Cum aș putea să-mi părăsesc comunitatea tocmai acum, cînd se află în nevoie mai mare ca oricînd ?

Îl întrebă cîți membri ai comunității protestante se află în convoi. El trebui să admită că, în afară de o

parte extrem de redusă, toți aparțin bisericii vechi armenesti sau bisericii unite. Dar această situație nu-l liniștea cîtuși de puțin :

— În asemenea condiții nu-mi este îngăduit să țin seama de fleacuri. Sînt singurul păstor de suflete pe care îl au.

E. C. Woodley îl liniștește :

— Vom trimite un altul cu ei. Voi însă vă întoarceți în satul natal. Acolo vei aștepta pînă te vom chema să preiei o misiune nouă.

— Și ce se va întîmpla cu copiii ? gemu Aram Tomazian.

— Pe copii nu poți să-i ajuți, dacă mergi și tu cu ei la moarte. Orfelinatul din Zeitun e instituția noastră. Ți-ai făcut din plin datoria însoțindu-i pe orfani pînă la Maraș. Lasă restul în seama noastră. Nu mai ai nimic de-a face cu această treabă.

Vocea chinuită a lui Aram nu putea fi redusă la tăcere :

— Oare nu sînt dator să fac mai mult decît îmi cere datoria ?

Bătrînul E. C. Woodley se arată nerăbdător, deși în sufletul lui se bucura de Aram :

— Doar nu-ți trece prin minte, Aram Tomazian, că vom sta cu brațele încrucișate lăsînd baltă chestiunea cu orfelinatul nostru. În legătură cu ceea ce se va întîmpla cu copiii, sîntem încă departe de a ne fi spus ultimul cuvînt. Tu însă ne stai în drum, fiul meu. Ca pastor la Zeitun, ești compromis. Ai înțeles ? Bine ! Și acestea fiind zise, te eliberez în inod solemn din slujba ta de director al orfelinatului.

Aram simți că, dacă s-ar mai ține tare pe poziție doar cîteva minute, Woodley nu s-ar mai opune hotărîrii izvorîte din conștiința lui, ci l-ar binecuvînta pentru creștinescul său spirit de sacrificiu. Dar în ciuda acestui sentiment limpede, nu mai spusese nimic și se plecă în fața argumentelor părintelui misionar. Credea că o face pentru Hovsannah și Iskuhi. Și totuși, de cîte ori se trezea din somnul lui neliniștit și populat de

numeroase imagini, era cuprîns de conștiința unei grele înfrîngerii, a unui sacrilegiu față de misiunea sa preoțească, și de rușine față de propria-i slăbiciune.

În dimineața următoare, reverendul Woodley, însoțit de agentul consular american, se duse la mutessarif și obținu pentru soții Tomazian, ca și pentru Iskuhi, un certificat de călătorie pînă la Yoghonoluk. Acesta era, ce-i drept, valabil doar paisprezece zile, în decursul cărora cei ce se deplasau erau obligați să ajungă la ținta călătoriei lor. Prin urmare, în ciuda faptului că Iskuhi era rănită, erau obligați să pornească la drum cel mult peste trei zile. Ar fi putut alege drumul mai scurt, prin Bagtșe, care era stația cea mai apropiată a căii ferate anatolice. Au fost insistent sfătuiți să n-o facă. Linia de-a lungul Munților Taurus era supraaglomerată cu trenuri militare pentru Armata a patra a lui Djemal Pașa. Iar în zilele acelea prudența recomanda evitarea oricărei întîlniri inutile cu militarii, mai ales cînd călătorești împreună cu femei. Deoarece pastorul lăsase în seama părinților misionari libertatea de a alege, se supuse lor și în ceea ce privește ruta. În locul scurtei călătorii cu trenul, în fața lor se afla un drum lung și dificil, de multe zile. Mai întîi prin regiunea muntoasă la Aîntab și apoi pe șoseaua șerpuită și prost întreținută ce străbate trecătorile Munților Taurus pînă în cîmpie, la Alep. Părinții misionari îi puseră pastorului la dispoziție o trăsură încăpătoare cu doi cai și, în afară de asta, un cal de rezervă, care putea fi folosit și la călărie. În același timp, telegrafiară la Aîntab reprezentantului lor, ca acolo să-i aștepte cai odihniți.

Călătorii noștri n-apucaseră încă să iasă din mahalaua orașului Maraș cînd tropotul cailor fu acoperit de un gîfîit și de țipete stăruitoare. Orfana Sato și rîndașul Kevork alergau în spatele lor tînguindu-se. Din fericire, era foarte devreme și pe șosea nu se afla încă nimeni care să fie martor la această scenă. Oricît de neplăcută ar fi putut deveni situația, pastorului nu-i rămase altceva de făcut decît să-i primească printre ai săi pe cei doi nepoțiți. Amîndoi erau cazuri anormale. Micuța Sato,

o fată uscăţivă, era foarte greu de educat şi constituise o problemă pentru personalul orfelinatului din Zeitun. Din trei în trei luni, Sato era pradă unor accese de vagabondaj. Atunci dispărea şi lipsea mai multe zile, pentru ca apoi să se întoarcă spăşită, într-o stare aproape animalică, îngălată şi plină de păduchi. Cît timp ţineau aceste accese nu se putea face nimic cu ea. Pierdea capacitatea de a vorbi coerent şi toate celelalte deprinderi dobîndite cu atîta trudă prin educaţie. Nu era de vreun folos nici să fie închisă în cameră. Găsea mijlocul să evadeze, să treacă prin ziduri ca o fantomă. Iar dacă nu reuşea să fugă, Sato se transforma într-un diavol şi semăna teroare în tot orfelinatul, dînd dovadă de o imaginaţie de-a dreptul genială în a născoci tot felul de răutăţi din simpla plăcere de-a face rău. Numai influenţa exercitată de Iskuhi reuşise să domolească aceste izbucniri, ba poate chiar le înlăturase cu totul, şi anume nu prin procedee pedagogice ieşite din comun. De altfel, Iskuhi avea foarte puţine noţiuni de pedagogie. Adevărul este că micuţa Sato începuse să nutrească o dragoste de-a dreptul mistuitoare pentru Iskuhi. Această iubire pricinuia în creierul bolnăvicios al fetei grave accese de gelozie, ba chiar părea să fie destul de puternică să dea naştere celui mai primejdios dintre simţăminte, dispreţul de sine. Cu şorţul ei larg fluturînd, Sato se apropia ţipînd cu disperare :

— Kîtşîik hanum ! Domnişoară ! Te rog n-o lăsa singură pe Sato !

Această faptură cu oase subţiri, un fleac de pui de om, cerşea cu ochii măriţi de groaza morţii şi în acelaşi timp obraznici, pătrunşi de o forţă plină de hotărîre, căreia nu i te puteai sustrage. Iskuhi, ba chiar şi Hovsannah, nu-şi putuseră niciodată stăpîni repulsia faţă de această Sato — uneori le provoca chiar un fel de înfiorare de groază. Chiar cînd era spălată şi îmbrăcată cu îngrijire, le dădea celor două femei o senzaţie fizică de scîrbă. Acum însă oricît de incomodă ar fi fost creşterea numărului pasagerilor, fata trebuia aşezată pe bancheta din spate a trăsurii. Kevork, rindaşul, luă loc

lingă vizitiu. Kevork era originar din Adana. Pe vremea cînd era încă foarte tînăr, primise — cu prilejul unuia dintre numeroasele „incidente“ desfășurate acolo — o lovitură cu patul armei în cap, și de atunci rămăsese un fel de cretin blind. Nu putea să vorbească fără să se bilbiie. Și, asemenea micuței Sato cu accesele ei de vagabondaj, cînd era cuprins de mania dansului, nu putea fi oprit cu nici un chip. Această manie solemnă, din pricina căreia fusese poreclit „dansatorul“, era o obsesie ce se manifesta nezgomotos și inofensiv — ea nu se ivea decît rar, mai ales cînd ceva îl impresiona din calc-afară. Altfel, Kevork își vedea conștiincios de slujbă — îngrijea să fie foc în sobe, căra apă, tăia lemne, plivea grădina — și îndeplinea cu un zel tăcut munca a doi oameni. „Cîți copii valoroși și oameni în toată firea ar fi putut să fie salvați, îi trecu prin minte lui Aram, iar Dumnezeu îmi trimite o mică haimana și un idiot.“ Pastorului i se părea că în acest fapt se afla un răspuns semnificativ la atitudinea lui ostentativă și de neîmplinire a datoriei față de izgoniții din Zeitun. Între timp, Sato fusese cuprinsă de o veselie nețărmurită și fără rost. Cu genunchii ei ascuțiți se înghesuia în Iskuhi, ridea și chicotea fără încetare, de parcă deportarea ar fi fost cel mai minunat lucru din lume, un adevărat dar sărbătoresc. Poate că nu călătorise încă niciodată cu o trăsură. Mîna slabă, cu unghii late și urîte, și-o ținea atîrnată în afară, ca peste marginea unei bărci, agitînd-o încîntată în valurile răcoroase ale curentului de aer. Dar toate aceste manifestări ale bucuriei de a trăi nu făceau decît să trezească nemulțumirea și minia celorlalți călători. Iskuhi îi împinse genunchii la o parte. Pastorul, care călărea lingă trăsură, o amenință pe Sato că, dacă nu va sta cuminte, o va arunca fără doar și poate din trăsură sau în cazul cel mai bun îi va lega mîinile.

Călătoria obcsitoare pînă la Aîntab — au fost nevoiți să innopteze de două ori în niște hanuri mizerabile de sat — se desfășură fără incidente. La Aîntab se odihniră trei zile. Drept urmare a telegramei lui E. G.

Woodley, comunitatea armenescă pregătise din vreme cai odihniți. Din ziua precedentă, de cînd în oraș sosisse primul convoi de la Zeitun și-i văzuseră pe nenorociți cu propriii lor ochi, armenii din Aïntab își așteptau cu deznădejde propriul sfîrșit. Aproape că nici nu mai ieșeau din case. Circulau zvonuri înfiorătoare. Se spunea că guvernul va proceda cu Aïntab într-un mod mai rapid și mai radical: cartierul armenesc va fi pur și simplu incendiat, iar locuitorii împușcați. Cu toate acestea, comunitatea se întrecu în dovezi de simpatie față de pastor și de femeile care îl însoțeau. Dădeau impresia că prin salvarea acestor victime nădăjduiau să-și obțină propria salvare. Aram Tomazian încercă s-o plaseze pe Sato într-o familie din oraș. Dar ea se agătă cu asemenea deznădejde de Iskuhi, că pînă la urmă pastorul o lăsă să-și reia locul pe bancheta din spate a trăsुरii, poate ca un fel de ispășire a propriului său păcat.

Chiar și pînă la Alep totul se desfășură în condiții bune, deși trebuiră să piardă patru zile strecurîndu-se prin trecătorile șerpuite ale Munților Taurus, întîmpinată mari dificultăți cu schimbarea cailor la opriri și trebuiră să petreacă două nopți în niște hambare goale. În schimb, marele oraș, cu bazarul lui imens, străzile pavate, numeroasele palate adăpostind autorități civile și militare, parcurile frumoase, minunatele clădiri ale misiunilor străine, hotelurile și hanurile, avu un efect reconfortant asupra călătorilor noștri epuizați sufletește și trupește. În ciuda controlului sever efectuat de saptehi la bariera orașului — după cîteva minute, în care emoția făcuse să le bată inimile mai repede, reușiră să-i strecoare pe Sato și pe Kevork în calitate de servitori — peisajul citadin, cu mulțimea de trecători circulînd indiferenți pe străzi, dădu iluzia libertății acestor oameni lipsiți de libertate. Felul în care au fost însă primiți de misionarii și reprezentanții comunității s-a deosebit întru totul de cel de la Maraș și Aïntab. Misionarii de aici erau atît de coplesiți de treburi, obligații, greutăți, și atît de preocupați de formalitățile

birocratice, încît Aram nu vru să apeleze la ajutorul lor. Ceru doar două odăi modeste pentru el și familia lui. Pe de altă parte, comunitatea armenească era nespus de bogată și în consecință mai puțin caritabilă și mai temătoare decît oamenii modești din Aîntab. Fiindcă grija față de propria lor soartă era sporită de faptul că aveau mai mult de pierdut decît ceilalți. În afară de asta, mai intervenea ceva : cînd pastorul începu să vorbească de Zeitun, observă imediat că numele localității blestamate trezea un fel de rețineră timorată la frații săi din marele oraș. Era limpede că, față de autorități, nu voiau să aibă nimic de-a face cu cei ce fuseseră declarați oficial drept agitatori înrăiți. Prezența pastorului din Zeitun în birourile administrației lor putea să le creeze neplăceri. Pentru propria lor salvare, lucrul cel mai important era să dovedească acum, fără putință de tăgadă, o credință de-a dreptul fanatică față de stat și să nu întrețină nici un fel de relații cu persoane suspecte. Îi oferiră pastorului un ajutor bănesc. Îi arătară că, în afară de asta, nu pot face nimic pentru el. Pastorul mulțumi și refuză.

Timpul rezervat odihnei trecu repede și Tomazian se văzu silit să închirieze chiar el o trăsură, o yayli de felul celor ce se găseau în număr mare în locurile de staționare din oraș. La început, proprietarul trăsorii respinse eventualitatea unei asemenea călătorii legate de mari dificultăți. Adică un drum pe coasta mării, mai departe de Antiohia. Îngrozit de asemenea propunere nebunească, își duse mina la fes. Pe urmă însă după numeroase proteste însoțite de Inșallah și Allah billir, prețul călătoriei fu stabilit totuși, iar omul ceru să i se plătească înainte două treimi din suma tocmită și, de altfel, primi banii, fiindcă pastorul știa că toți ceilalți birjari s-ar fi purtat la fel. Aram alese șoseaua spre Alexandretta, în ciuda ocolului în arc mare pe care-l făcea. Nădăjduia ca, după o zi și jumătate de drum în ritm susținut, să ajungă la locul unde se bifurca șoseaua spre Antiohia, iar de acolo să nu zăbovească mai mult de douăzeci și patru de ore pînă acasă.

Dar chiar în prima zi, cu puțin timp înainte de apusul soarelui, birjarul coborî de pe capră, examinează cu vădită proastă dispoziție potcoavele cailor, roțile, osia și declară că, în ceea ce îl privește, s-a săturat, caii sînt sleiți de puteri, trăsura este încărcată peste măsură, că el însuși nu este nicidecum obligat să care te miri unde tot soiul de armeni și că va face acum, numaidecît, cale-ntoarsă, ca să mai poată ajunge la o oră potrivită la Turont, unde are neamuri. Nu ajutară nici un fel de rugăminți, nici măcar mărirea cu o sumă respectabilă a prețului stabilit inițial. Plin de mărînimie, turcul îi anunță că primise ce i se cuvenea și că nu are trebuință de mai mult. Dar că este dispus să-i ajute, ducîndu-i înapoi, fără nici un fel de plată, bucata de drum pînă la Turont, unde vor putea să înnopteze în minunatul han al rudelor lui, dormind în paturi ca lumea. Pastorul Tomazian ridică bastonul și l-ar fi lovit pe nerușinat, dacă Hovsannah nu i-ar fi oprit brațul. Drept care turcul aruncă bagajele din yayli, apucă hăturile și lăsă cinci oameni în mijlocul unei lumi pustii și străine. Porniră mai departe pe șosea și umblară vreme de un ceas în speranța că se va ivi vreun sat sau vreun vehicul pe care să-l poată închiria. Dar cît vedeai cu ochii nu se afla nimic, nici o trăsură, nici o căruță, nici un sat, nici un bordei. Din nou trebuiră să îndure chinul unei nopți sub cerul liber, o noapte care se prelungi mult mai mult decît cea precedentă, decarece nimeni n-o prevăzuse. Cotul șoselei sclipea în lumina slabă a lunii ca lama primejdioasă a unui iatagan. De aceea se culcară departe de el, într-un loc pe de-a-ntregul lipsit de vegetație. Dar și pămîntul, acest leagăn universal, se dovedea dușmănos armenilor. De jos pătrundea umezeala prin pături, iar deasupra, aerul mlaștinilor apropiate boltea un fel de clopot zumzăitor în care țîntarii își cîntau cîntecul lor otrăvit. Kevork și pastorul stătură de veghe, acesta din urmă fără să lase din mînă pușca de vînătoare pe care părinții misiunii din Maraș i-o dăduseră ca să se poată apăra.

Dar culmile mizeriei lor, călătorii urmau să le atingă abia în următoarele cincizeci de ore cît le-a trebuit ca să ajungă pînă la Yoghonoluk. A fost o adevărată minune dumnezeiască faptul că nu s-a întîmplat o nenorocire cu Hovsannah și că Iskuhi nu s-a prăbușit pe drum. Pastorul făcu greșeala că, în loc să rămînă pe șoseaua principală, coti mult prea curînd pe un drum de căruțe în direcția sud. Drumul acesta dispărea pur și simplu după cîteva mile. Și iată că începură nesfîrșitele dibuiri și rătăcirii. Pe aceste poteci năpădite de mărăcini, Kevork se dovedi înzestrat cu o forță fizică într-adevăr inepuizabilă. Cu rîndul purtă femeile în spinare, pe porțiuni mari ale drumului. (Bagajele fuseseră curînd părăsite.) Pastorul pășea greoi în frunte, concentrîndu-și întreaga atenție să păstreze direcția care-i era indicată de norii plutind deasupra culmilor depărtate ale lanțurilor muntoase de coastă. Mereu se ivea cîte un drum de căruță, pe care puteau să-l urmeze o vreme, trecînd peste pîraie pe scînduri putrezite de umezeală. Cînd și cînd, pe cîte o porțiune mai lungă de drum, putură să folosească un kangni, un car cu boi. Din fericire, nu trecură prin nici un fel de întîmplări neplăcute pricinuite de oameni. Puținii musulmani pe care i-au întîlnit, țărani, se arătară prietenoși, îi îmbiară cu apă de băut și brînză. Dar chiar dacă li s-ar fi întîmplat o nenorocire, nu s-ar fi apărut. Insensibili la durerile pricinuite de mădularele lor frînte de oboseală, de picioarele lor sîngerate, înaintau clătînîndu-se buimăciți, și parcă un nor anesteziant se așternuse asupra lor în genunea fără fund a totalei epuizări fizice. Chiar și dîrzul Aram își tîra pașii cuprins de un fel de amețeală, pierdut într-o lume de imagini ce se succedau clătinate. Uneori ridea scurt, fără nici un motiv. Sato dovedea o rezistență ieșită din comun în fața suferinței. Tropăia în urma lui Iskuhi pe picioarele rănite și învinețite din pricina marșului epuizant, de parcă acceșele de vagabondaj ar fi obișnuit-o cu asemenea situații.

Cînd Gabriel Bagradian zări grupul de izgoniți șezînd pe treptele bisericii, aceștia erau încă în acea stare

de epuizare aproape înconștientă. Dar fiindcă erau tineri, fiindcă îi izbi pe neașteptate conștiința faptului că erau salvați, fiindcă în fața ochilor pluteau fețe familiare, a tatălui, a preotului, a medicului, fiindcă auzeau vorbe rostite cu glas tremurat, fiindcă erau înconjurați de căldura de acasă, își reveniră repede, și fără nici o perioadă de trecere, epuizarea de-a dreptul inumană cedă locul unei vioiciuni pline de însuflețire.

Pastorul Tomazian repeta mereu și mereu :

— Să nu vă gândiți la masacrele din vremurile mai vechi ! Ceea ce se întâmplă acum este mult mai rău, mult mai trist, mult mai crud decît toate masacrele, și înainte de orice se desfășoară mult mai lent. Și ziua și noaptea mă obsedează... Își cuprinse tîmplele în mîini : Nu pot scăpa de imaginea asta... Îi am tot timpul pe copii în fața ochilor... De-ar reuși Woodley să-i salveze !

Doctorul Altouni, tăcut, îi dădea îngrijiri lui Iskuhi. În același timp, bărbații îi puneau întrebări lui Aram. Ceea ce voiau să afle era cît se poate de firesc :

— Se vor mulțumi cu Zeitun ?

— Nu cumva comunitatea din Aîntab se și află, la ora asta, pe drum ?

— Ce spuneau cei din Alep ?

— Din celelalte vilaieturi au sosit vești ?

— Dar noi ?

Medicul, care desfăcuse pansamentul și acum spăla cu apă caldă brațul roșu-vînat al tinerei Iskuhi, rîse cu glas spart :

— Unde să ne mai depositeze ? Musa Dagħ este ei însuși un loc de deportare.

Dinspre piață răzbătea pînă aici zgomotul mulțimii. Ter Haigasun puse capăt avalanșei de întrebări care se încrucișau. Cu ochii lui sfioși și în același timp atît de energici se întoarse către Bagradian :

— Fii atît de bun, Gabriel Bagradian, și spune-le oamenilor de afară cîteva cuvinte liniștitoare, e timpul să se întoarcă la casele lor.

De ce îi adresase Ter Haigasun această rugămintă tocmai lui Gabriel, parizianului, care nu avea nimic comun cu acești săteni? Ar fi fost treaba muhtarului Kebussian să vorbească oamenilor săi. Sau nu cumva în spatele acestei rugăminți a preotului se ascundea o anume intenție? Gabriel Bagradian simți un fior de teamă și tăcu descumpănit. Dădu totuși urmare rugăminții lui Ter Haigasun, dar îl luă cu el pe Stephan, apucându-l de mână. Limba armeană era, ce-i drept, limba lui maternă, cu toate acestea, în prima clipă, deoarece urma să vorbească acum în fața unei mulțimi — între timp se adunară cam vreo cinci sute de săteni — acest lucru i se păru ca o lipsă de delicatețe, ca un fel de imixtiune nepermisă în viața acestor oameni. Avea impresia că turca, limba folosită în armată, i-ar fi fost mai accesibilă. Dar numai primele sunete îl puseră în oarecare încurcătură, pe urmă silabele începură să izvorască din ce în ce mai limpezi, vechea limbă creștea în el și dădea roade. Îi rugă pe locuitorii din Yoghonoluk și pe cei din alte localități care s-ar afla din întâmplare aici, să plece în liniște, fiecare la casa lui. Dezordini s-au petrecut numai la Zeitun și nicăieri în altă parte, iar adevărata lor pricină nu se cunoaște încă, ci abia trebuie cercetată. Orice armean știe că Zeitun a fost dintotdeauna un caz excepțional. Pentru oamenii de la poalele Musa Daghului, care aparțin de o cu totul altă regiune administrativă și n-au avut niciodată nimic de-a face cu politica, nu există nici cea mai mică primejdie. Totuși, tocmai în asemenea vremuri ordinea și liniștea trebuie respectate cu mai mare sfințenie ca oricând. El, Bagradian, se va îngriji ca de acum înainte toate evenimentele mai de seamă să fie neabătut aduse la cunoștința locuitorilor din sate. Dacă se va ivi nevoia, toate comunele vor fi anunțate să trimită reprezentanți la o adunare populară, spre a se sfătui cu privire la viitor.

Spre propria lui uimire, Gabriel simțea că vorbește fără șovăială, găsește cuvintele cele mai potrivite și că

din ele se desprinde o forță cu efecte binefăcătoare asupra ascultărilor. Cineva strigă chiar :

— Trăiască familia Bagradian !

Numai un glas de femeie se auzi văicărindu-se :

— Azdvazim, Dumnezeule mare, ce se va întâmpla cu noi ?

Chiar dacă oamenii nu părăsiră piața, se împărțiră totuși în grupuri mai mici și nu mai asediau biserica. Dintre saptiehi numai Ali Nassif se mai învîrtea de colo pînă colo, cei doi camarazi ai săi o și șterseseră. Gabriel se apropie de jandarmul cu fața ciupită de vărsat, care de cîtva timp părea să nu mai știe dacă trebuie să-l considere pe acest efendi un domn mare sau un chanzir kiafir, adică un porc necredincios care, avînd în vedere noua orientare a treburilor oficiale, nici măcar nu merită să i se răspundă la o întrebare. Dar tocmai din pricina acestei nesiguranțe a saptiehului Bagradian îl luă foarte de sus :

— Știi cine sînt. Sînt șeful tău, superiorul tău ierarhic, sînt ofițer în armata turcă.

Ali Nassif hotărî că e cazul să ia poziția de drepti. Ca un gest semnificativ, Gabriel își vîrî mîna în buzunar :

— Un ofițer nu dă bacșiș. Totuși, iată, vei primi de la mine aceste două medjidjehle ca arvună pentru executarea unei dispoziții în afara serviciului, pe care ți-o voi da îndată. Poziția țeapănă a lui Ali Nassif își pierdea mereu din rigiditate. Bagradian îi făcu semn că poate să ia pe loc repaus : În ultima vreme văd că printre voi, saptiehii, apar fețe noi. Efectivul postului tău a fost întărit ?

— Eram prea puțini, efendi, pentru slujba asta grea și drumurile lungi. De aceea postul a fost întărit.

— Oare acesta-i motivul adevărat ? Ei lasă, la întrebarea asta nu e nevoie să-mi răspunzi. Dar în ce fel ți se transmit ordinele, soldele și toate celelalte ?

— Unul dintre noi, mai tînăr, se duce călare la Antakie în fiecare săptămînă, și aduce de acolo ordinele.

— Bine. Și acum ascultă ce dispoziție în afara serviciului îți dau, Ali Nassif ! În cazul că primești vreun ordin sau dacă afli ceva de la superiorii tăi, ceva important pentru districtul acesta, înțelegi ce vreau să spun, atunci să vii imediat la mine acasă ! Acolo vei primi pe loc o sumă de trei ori mai mare decât arvuna.

Plin de demnitate, după cum îi vorbise, Bagradian îl părăsi pe saptieh și se întoarse în sacristie.

Altouni sfârșise examenul medical. Spuse batjocoritor :

— Acolo, la Maraș, au un spital mare, instrumente, sală de operație, bibliotecă medicală, dar dobitocul de coleg al meu nici măcar n-a pus la loc brațul așa cum trebuie. Ce pretenții se mai poate avea de la unul ca mine, care în afară de un clește ruginit pentru scoaterea măselelor n-am nici un fel de instrumente ajutătoare ? Va trebui să punem brațul între două atele de lemn. Arată îngrozitor. Vor fi necesare o cameră confortabilă, repaus îndelungat la pat și îngrijiri. Bineînțeles că și pentru soția ta, Aram !

Bătrînul meșter Tomazian era deznădăjduit :

— Iar la mine-i atât de strimt de cînd mi-am vîndut casa... Cum o s-o scoatem acum la capăt... ?

Gabriel Bagradian se oferă imediat să pună la dispoziția domnișoarei Tomazian o cameră în casa lui, anume una cu vedere frumoasă spre munte. Iar în ceea ce privește îngrijirile, vor fi urmate întocmai prescripțiile doctorului Altouni. Medicul își arată deplina lui satisfacție :

— Koh iem, minunat, prietene dragă ! Și această faptură nefericită, Sato, nu-i așa că o vei lua și pe ea la tine, ca să-i am adunați laolaltă pe toți onorații mei pacienți. Bătrînele mele picioare îți vor fi recunoscătoare.

Așa s-a și întîmplat. Aram și Hovsannah plecară cu bătrînul Tomazian, luîndu-l cu ei și pe Kevork, dansatorul, pe care meșterul se gîdea să-l folosească la diferite treburi în casă și în atelier. Iar pe Stephan, Gabriel îl trimise înainte, ca s-o pună la curent pe

Juliette cu veștile cele noi. Băiatul alergă acasă într-un suflet :

— Mamă, mamă ! S-a întâmplat ceva. Vin musafiri care vor locui la noi. Domnișoara Iskuhi, sora pastorului din Zeitun. Și încă o fată, mai tânără, cu picioarele înșingurate.

Juliette primi această veste neașteptată cu o emoție destul de curioasă. Niciodată soțul ei nu adusese oaspeți în casă fără s-o întrebe. În raporturile sale cu ea se remarcă o anume nesiguranță în ceea ce privește oamenii, îndeosebi cei făcând parte din neamul lui. Dar când după numai zece minute, Gabriel sosi împreună cu Iskuhi, soții Altouni și Sato, Juliette era personificarea bunătății. Întocmai ca multe alte femei frumoase, Juliette era lesne cîștigată de grația feminină, mai ales când accasta se găsea la o făptură tânără. Înfățișarea sărmanei Iskuhi o mișcă și-i trezi compătimirea, de parcă ar fi fost sora mai vîrstnică. În timp ce dădea dispozițiile necesare, își spunea cu satisfacție : „Este într-adevăr ceva deosebit ! Asemenea fețe cu trăsături fine se găsesc rar printre ei. Pînă și în rochia asta zdrențuită are un aer distins. Și pentru o armeană pare să vorbească o franțuzească destul de bună.“ Camera fu rostuită destul de repede. Juliette aducea cu mîna ei ba una, ba alta pentru Iskuhi, chiar și o frumoasă cămașă de noapte, cu dantelă, din garderoba ei proprie. Nu șovăi nici să-i pună la dispoziție mai multe flacoane cu apă de toaletă și parfumuri, deși asemenea comori erau aici de neînlocuit.

Altouni mai examinează o dată brațul fetei, nu fără imprecății pline de amărăciune împotriva medicilor marelui oraș Maraș :

— Te mai doare, draga mea ?

Nu, n-o mai durea, avea doar un fel de senzație, o senzație nelămurită — Iskuhi încercă să găsească un cuvînt — senzația că nu mai poate simți nimic. Bătrînul medic avea certitudinea că nici știința lui nu mai poate fi de mare folos în ceea ce privește brațul fetei. Cu toate astea, fiindcă altceva mai bun nu-i rămăsese

de făcut, îi puse un pansament mare, care acoperea umărul pînă la gît. Cu acest prilej se văzu cu cîtă forță și siguranță acționau încă degetele lui brune și zbîrcite de om bătrîn.

Scurtă vreme după aceea, Iskuhi era culcată într-un pat moale, liniștită și avînd la îndemină toate cele de trebuință. Juliette, care o ajutase tot timpul, vru să-și ia rămas bun :

— Dacă ai nevoie de ceva, copilă dragă, agită cu putere clopotul acesta mare. De mîncare ți se va aduce la pat. Dar pînă atunci mai vin să văd cum te simți.

Iskuhi întoarsc către binefăcătoarea ei ochii mari ai neamului armenesc, în care se oglindeau încă spațiile îndepărtate pline de spaimă, nu bucuria întoarcerii acasă :

— O, vă mulțumesc, madame... Nu am nevoie de nimic... vă mulțumesc, madame...

Și pe urmă se întîmplă ceea ce nu se întîmplase nici în săptămîna îngrozitoare de la Zeitun, nici în zilele petrecute în convoiul de deportați și ale călătoriei de întoarcere. Din ochii ei izvorîră lacrimi. Nu era o izbucnire nervoasă, era un plîns fără sughituri, un plîns fără culmi și fără adîncimi, o relaxare după o crîncenă încordare, ceva uriaș și dezolant ca regiunea de stepă de-acolo, din Răsărit, de unde venea fata. În timp ce Iskuhi plîngea fără să se miște, repeta mereu și mereu aceleași vorbe :

— Iertați-mă, madame... N-am vrut asta...

Juliette simțea îndemnul să îngenuncheze lîngă Iskuhi s-o sărute, să-i spună că arată ca un înger. Dar ceva nelămurit făcea ca orice manifestare obișnuită de afecțiune să fie imposibilă. Era înstrăinarea care o înconjura încă pe fată ca un vâl, era coșmarul celor trăite care o despărțea de lumea înconjurătoare. Juliette nu putea să dea urmare pornirii ei afectuoase. Se mulțumi, atunci, să-și treacă ușor mîna prin părul sărmanei Iskuhi și să aștepte tăcută la căpătîiul patului, pînă ce fetei care plîngea fără să scoată nici un sunet i se închiseră pleoapele și se cufundă în vidul cel reconfortant.

Între timp, mairik Antaram îngrijise picioarele rănite ale haimanalei Sato și le pansase. Pe urmă, fetița fusese culcată într-una dintre odăile servitorilor. Dar abia căzuse într-un somn adânc, că începu să scoată niște urlete înspăimântătoare. Deși în toate aceste zile nu dăduse niciodată vreo dovadă de teamă, se părea că în visul ei, repetare a vieții, sute de bice se năpusteau asupra-i. N-a ajutat la nimic că o zgâlțiau mereu ca s-o trezească. Dormea mai departe, cu neputință de smuls din visul ei, iar după o vreme gemetele și urletele ascuțite reîncepeau. Uneori vaietele prelungi sunau de parcă s-ar agăța de un nume salvator : kütşük hanum !

În timp ce dinspre odaia îndepărtată răzbăteau sunetele înfiorătoare, Juliette se întâlnea cu fiul ei care tocmai urca pe scara cea mare a casei. Stephan avea obraji roșii. Ceea ce era nou, necunoscut, amenințător ridica în el valuri de emoții atrăgătoare. În noiembrie sărbătorise împlinirea a treisprezece ani, așadar intra în perioada în care evenimentele ieșite din comun entuziasmează sufletul oricărui băiețandru. Chiar și furtunile puternice și ploile torențiale le privea de la fereastră cu dorința condamnilă și arzătoare să se întâmple ceva extraordinar. Acum asculta, cuprins de o spaimă plăcută :

— Auzi, mamă, cum strigă Sato ?

„Ochii lui Iskuhi, copilul meu are ochii bieteii Iskuhi“, îi trecu Juliettei prin minte, și vreme de o clipă, atît cît durează țîșnirea unui fulger, avu conștiința diabolicului angrenaj al vieții. Pentru prima oară fu cuprinsă de o teamă puternică în legătură cu Stephan. Îl trase după ea în cameră și-l strînse în brațe, în timp ce strigătele depărtate ale micuței Sato continuau să răsune în holul pașnic al casei.

Gabriel Bagradian îi rugase pe preotul Ter Haigasun, pe medicul Bedros Altouni și pe farmacistul Krikor să vină la el mai tîrziu, seara Domnii ședeau singuri în selamlîcul semiobscur, cu narghilele și țigări. Gabriel voia să afle de la acești foarte culți și foarte

demni notabili cum vedeau în realitate situația, ce aveau de gând să întreprindă în cazul că ar sosi ordinul de deportare și de ce mijloace dispuneau așezările de la poalele Musa Dagului pentru a evita îngrozitoarea amenințare.

Nu reuși să afle nimic. Ter Haigasun tăcea cu îndărătnicie. Medicul declară că trecuse de șaizeci și opt de ani, și că cei doi sau trei bieți ani pe care îi mai are de trăit vor trece într-un fel sau altul. Iar în cazul că sfârșitul se va ivi cumva mai devreme, cu atât mai bine ! Ar fi un caraghios dacă pentru câteva luni nenorocite și-ar face griji. Viața întreagă nu merită să-ți faci pentru ea nici cea mai mică grijă. Lucrul de căpetenie este ca oamenii să fie scutiți de spaime, cât timp acest lucru e posibil. În aceasta vede el principala lui datoric, pe care se străduiește s-o ducă la împlinire indiferent de condiții, iar orice altceva nu-l interesează cituși de puțin. Farmacistul Krikor fuma cât se poate de liniștit din narghileaua pe care și-o adusese de acasă, transportînd-o cu cea mai mare atenție pînă aici. După ce chibzui îndelung, alese dintre cărbunii încinși pe cel care i se păru mai potrivit, și cu degetele goale îl apăsă încet pe bucata de tutun al cărui fum era filtrat printr-un dispozitiv cu apă. Poate că voia să arate celorlalți, cu ajutorul acestei imagini simbolice, că este capabil să apuce focul cu mîinile goale, fără să se ardă. Capul său de mandarin cu ochii oblici și bărbuța de țap, adînc preocupat de atenția plină de solemnitate ce se cuvenea pregătirii narghilelei pentru fumat, părea că dezaprobă orice fel de atitudine precipitată care ar putea tulbura impasibila demnitate a spiritului. Căci spiritul și numai spiritul conferă drepturi realității, iar nu invers. Pentru ce să acționezi ? Orice acțiune are o finalitate în însăși esența ei, pe cînd gîndirea gîndește veșnic, iar el, Krikor, nu avea de unde să știe ce se va întîmpla. Dar era dispus, orice i-ar rezerva viața de acum înainte, să nu ia în considerare nimic din ceea ce este întîmplător, indiferent, neesențial, chiar dacă aceste elemente ar fi ca-

pabile să aducă după sine cele mai aspre schimbări. Și pentru a întări cu argumente acest ideal într-adevăr filozofic, căruia nădăjduia să-i slujească pînă în ultimul ceas al vieții sale, se referi la un proverb turcesc, ce s-ar fi potrivit tot atît de bine în gura bătrînului agă Rifaat Bereket :

— Kismetdén zyardé olmas ! Nu se întîmplă nimic, decît ceea ce este dinainte hotărît.

Vorbele acestea îi oferiră prilejul de a părăsi problemele chinuitoare ale actualității și a îndruma discuția către teme superioare care, desprinse cu totul de realitatea contemporană încărcată de ură, sînt tot atît de reci ca paginile de carte, înlăuntrul cărora duc o viață olimpiacă. Și vocea spartă a farmacistului se lansa într-o prelegere despre diferitele doctrine care admit predestinarea, despre raporturile creștinismului cu islamul, despre Grigore Luminătorul, despre Conciliul din Calcedonia, și despre teoria monofizită în opoziție cu concepția romano-catolică. Chiar și numai cuvintele aveau un efect amețitor. Preotul trebui să se minuneze cît de bine informat putea fi un farmacist în probleme de teologie. Ba chiar i-a fost dat să audă menționate nume, date și teorii oarecum stranii ale cîtorva dintre părinții bisericii, despre care nu aflase nimic în anii de studiu, deoarece își datorau existența exclusiv geniului creator al lui Krikor.

Să te apuce desperarea, nu alta ! Gabriel dădea mereu din picior. Acum, europeanul din el ura pe toți visătorii și palavragiile ăștia care, fără să opună vreo rezistență, se îndreptau spre moarte, așa cum s-ar scufunda într-o mlaștină. Îl întrerupse pe Krikor cu un gest de dispreț :

— Îmi permit, domnilor, să vă expun în mod insistent o idee, care mi-a venit astăzi, în timp ce vorbeam cu saptiehlul Ali Nassif. La urma urmei, sînt încă ofițer turc, am fost pe front, posed decorațiile primite în ultimul Război balcanic. Ce-ați spune dacă mi-aș pune uniformă și aș întreprinde o călătorie pînă la Alep ? Cu ani în urmă, i-am făcut o dată un serviciu generalului Djemal Pașa...

Cu un fel de bucurie răutăcioasă, bătrînul medic îl întrerupse :

— Djemal Paşa şi-a mutat de mult cartierul general la Ierusalim.

Bagradian nu renunţă la proiectul său :

— N-are a face ! Mai important decît Djemal Paşa este Djelal Bei, valiul. Eu nu-l cunosc, dar ştim cu toţii cine este şi că e dispus să ne ajute pe cît îi stă în putinţă. Dacă mă prezint acum în faţa lui, dacă îi amintesc că Musa Dagħ e izolat de restul lumii şi că prin însuşi acest fapt nici nu putem avea vreo legătură cu o politică sau alta, atunci poate că...

Gabriel nu-şi sfîrşi vorba ci ascultă încercînd să desluşască ceva în liniştea încremenită din jur. Numai apa din narghileaua lui Krikor bolborosea cînd şi cînd. A durat destul de mult pînă ce Ter Haigasun şi-a pus ciubucul deoparte :

— Valiul Djelal Bei, spuse privind îngîndurat înaintea lui, este fără îndoială un prieten sincer al poporului nostru. Ne-a dovedit-o de cîteva ori arătîndu-se plin de bunăvoinţă. De asemenea, sub ocîrmuirea lui n-am avut nici un motiv să ne fie teamă de ceea ce este mai rău. Din păcate însă această prietenie a lui i-a priit foarte puţin. Ter Haigasun scoase din mîneca lui largă un ziar împăturit : Astăzi e vineri. Acesta este *Tanin* de marţi. Ştirea e tipărită cu litere mici şi plasată într-un loc unde să nu se remarce. Ținu ziarul departe de ochi : „După cum se comunică de la Ministerul de Interne, valiul de Alep, excelența-sa Djelal Bei, a fost pensionat.“ Asta-i tot.

INTERLUDIUL ZEILOR

EROI HOMERICI LUPTĂ PENTRU PORȚILE Troiei și ficcare dintre ei își închipuie că biruința sau înfringerea depinde de armele sale. Dar lupta eroilor nu este decît o reflectare a altei lupte, care se duce deasupra capetelor lor între zeii cei cu voce de tunet — luptă decisivă pentru destinul omenirii. Și nici zeii înșiși nu știu că și disputa lor nu face decît să oglindească lupta hotărîtă de mult înlăuntrul Atotputernicului, care făurește sau destramă ordinea lucrurilor.

Chiar în clipa cînd doctorul Johannes Lepsius, îndemnîndu-l pe vizitiul trăsorii să mîie mai iute, ajungea la podul cel mare care leagă orașul-grădină Pera de Stambul, sistemul automat de clopote se puse în mișcare, bariera se lăsă, podul începu să tremure ca o făptură însuflețită, se despică în două, cu un geamăt brusc, și cele două părți metalice de o parte și de cealaltă se ridicară încet, ca să permită intrarea unui vas de război în rada din extremitatea interioară a Cornului de Aur.

— Dar asta este îngrozitor ! exclamă Lepsius cu voce tare, lăsîndu-se pe spate în arabaua cu pernele crăpate și închizînd ochii de parcă ar fi avut de gînd să abandoneze lupta.

Dar chiar în clipa următoare, sări din trăsură, îi vîrî birjarului în mînă cîțiva piaștri pe care nici

măcar nu-i număraseră înainte și alergă — la un moment dat alunecă pe niște coji de fructe și era cît pe ce să cadă — alergă pe scară în jos, pînă la chei, unde cîteva caicuri, bărci mici de traversare, își așteptau pasagerii. N-avea prea mult de ales, deoarece numai doi barcagii bătrîni și flegmatici visau în luntrele lor și nu păreau cîtuși de puțin dispuși să se ia la hartă pentru mușteriu. Johannes Lepsius sări într-unul dintre caicuri și arătă cu un gest deznădăjduit către partea unde se afla Sтамбулul. Nu mai avea decît șase minute ca să ajungă la ora indicată la seraskeriat, la Ministerul de Război. Chiar dacă barcagiul se punca cu nădejde pe treabă, îi trebuiau zece minute numai ca să traverseze brațul de mare. „Dincolo, pe chei — își făcea nerăbdătorul călător socoteala — fără îndoială că staționează cîteva trăsuri. Prin urmare, de acolo poate ajunge în cinci minute la minister. Dacă totul merge bine, cinsprezece minute minus șase : nouă minute de întîrziere ! Foarte neplăcut, dar, în sfîrșit, oarecum acceptabil.“

Bineînțeles că totul mergea anapoda. Barcagiul, care își împingea ambarcațiunea înainte în felul gondolierilor venețieni, nu se lăsa clintit din calmul său imperturbabil nici de îndemnuri și nici de rugăminți. Barca dansa fără să înainteze.

— Curentul, efendi, marea intră prin strimtoare, explică turcul cu fața zbircită fatalitatea împotriva căreia nu avea nici o putere.

Pe deasupra, mai apărea și cîte un cuter de pescuit care trecea drept pe la nasul lor, ceea ce însemna o pierdere de timp de încă două minute. Cu nervii istoviți și neputincios, cum nu poate fi decît un om care se clatină fără rost pe valuri, neamțul se prăbuși în el însuși. Din pricina acestui unic ceas îndurase toată osteneala călătoriei, venise de la Potsdam la Constantinopol, iar aici îl pîndise zi de zi neobosit pe ambasadorul german, și nu numai pe acesta, ci și pe reprezentanții tuturor țărilor neutre. Numai pentru acest ceas cerșise cu insistență amănunte de la orice german sau american care venea din interiorul țării, și trebuise să umble

după ei prin tot felul de cartiere ca să-i găsească. Numai pentru acest ceas stătuse zile de-a rîndul în biroul asociației americane „Bible House“, plictisindu-i pe misionarii diferitelor ordine, se întîlnisc, ferindu-se cu grijă ca să scape de agenții poliției, cu prieteni armeni în diferite locuri ascunse — toate astea doar ca să fie bine pregătit pentru întîlnirea cea mare. Și iată că acum, destinul îi juca o festă, fiindcă el nu era în stare să respecte ora stabilită. Mai-mai îți venea să crezi că la mijloc se aflau uneltirile unui duh răuvoitor. Cîtă osteneală își dăduse amabilul căpitan de covertă de la misiunea militară germană, ca să mijlocească această întîlnire ! De trei ori fusese stabilită și de trei ori iarăși contramandată. În Imperiul otoman, Enver Pașa era zeul războiului. Și nu făcea prea multe nazuri cu un dușman atît de neînsemnat ca doctorul Johannes Lepsius.

Așadar, cele zece minute s-au scurs. Enver dă dispoziția ca în nici un caz solicitantul acela neamț să nu mai fie lăsat să intre și cauza este pierdută. N-are decît să fie pierdută ! „Poporul meu luptă pentru viața lui. Călărețul cel negru cu coasa pe umăr îl pîndește și pe el. Și atunci, ce-mi pasă mie de armeni ?“ Johannes Lepsius își încheie aceste cugetări consolatoare și mincinoase cu un sughiț uscat și scurt. Nu, îi pasă foarte mult de acești armeni, ba chiar mai mult — dacă ar sta să analizeze cu crudă luciditate ce se petrece în sufletul lui — mai mult îi pasă de ei decît de propriul său popor, oricît de vinovat și de smintit ar fi acest lucru. Din zilele lui Abdul Hamid, de la masacrele din '96, de la prima lui călătorie în interiorul țării, de la începutul activității sale de misionar, simte că este chemarea lui să fie alături de acești năpăstuiți. Ei sînt misiunea sa pămîntească. Și, cu ochii minții, vede cîteva dintre fețele lor. Și toate îl privesc cu ochi uriași de armean. Asemenea ochi au numai făpturile nevoite să golească pînă la fund cupa amărăciunii. Desigur că Isus pe cruce a avut asemenea ochi. Și poate că de aceea Lepsius iubește atît de mult acest popor. Nu s-a scurs nici un ceas de cînd privise în ochii patriarhului, ai arhiepiscopului

armean pentru întreaga Turcie, mai bine zis își plecase mereu și mereu privirea în fața ochilor arzînd de flacăra deznădejdiei ai acestui monseniör Saven. De altfel, vizita la patriarh este pricina întîrzierii. Și, în orice caz, a fost o faptă smintită că s-a mai dus o dată acasă, la Pera, la Hotel Tokatlyan, ca să-și schimbe hainele. E drept, la patriarh trebuia să se prezinte în jachetă neagră, după cum se cuvine unui pastor protestant. Iar la Enver nu voia să scoată în evidență tocmai această calitate, ba chiar încerca să evite orice aspect cît de cît solemn la această întîlnire de care depindeau atît de multe. Îi cunoștea pe cei din Ittihad, pe adversarii săi. Un costum de stradă cenușiu, un ton neglijent în discuție, siguranță de sine, aluzii la relații puternice care îl sprijină — aceasta era calea cea justă ce trebuia folosită cu aventurierii. Și iată că acum, costumul de stradă cenușiu purta toată vina.

N-ar fi trebuit să zăbovească atîta la patriarh, ci după cîteva minute ar fi putut să-și ia rămas bun și să plece. Din păcate însă a urmărit cu răbdare atingerea țelului n-a fost niciodată o însușire dominantă de-a lui. Chiar atunci cînd inițiasse opera de ajutorare a poporului armean, după masacrele săvîrșite sub Abdul Hamid, o realizase mai puțin datorită unei politici raționale, cît avîntului pătimaș cu care năvălea pe ușile autorităților. Și nu este o simplă întîmplare că din cînd în cînd mai este cuprins de entuziasmul anilor în care păcatele tinereții îmbrăcau formele creației poetice: *Dansul macabru*, *Jidovul rătăcitor*, *John Bull* și altele asemenea. Improvizație, inspirație de moment, acestea sînt elementele care îl caracterizează, o știe prea bine. Așa s-a întîmplat că astăzi nu se putuse smulge de lingă impresionantul prelat. „Peste un ceas vă veți afla în fața lui Enver — în vocea abia auzită a patriarhului Saven se distingea lungul șir de nopți nedormite, ea murea, parcă, împreună cu poporul lui. Vă veți afla în fața acestui om. Dumnezeu să vă binecuvînteze. Dar nici dumneavoastră nu veți obține nimic.”

„Nu sînt chiar atît de descurajat, monseniore“, încercase Lepsius să-l încurajeze. Dar un gest al mîinii, exprimînd durerea și în același timp resemnarea, îl întrerupsese. „Ni s-a adus astăzi la cunoștință că după Zeitun, Aîntab, Maraș și altele, amenințarea deportării plutește acum și asupra vilaieturilor Anatoliei răsăritene. Prin urmare, în afară de apusul Asiei Mici, pînă acum nu sînt cruțate decît Alepul și fișia de coastă de la Alexandretta. Dumneavoastră știți mai bine ca oricine altcineva că deportarea nu este decît o moarte în chinuri, numai că mai înspăimîntătoare și mai îndelungată. Se spune că dintre locuitorii orașelului Zeitun nu mai este nici unul în viață.“ Ochii patriarhului îl împiedicau pe Johannes Lepsius să încerce a protesta : „Lăsați de-o parte ceea ce este cuneputință și concentrați-vă asupra a ceea ce este cu putință ! Poate că veți reuși, deși nu cred, să obțineți o amîinare pentru Alep și fișia de coastă. Fiecare zi înseamnă un ciștig. Puneți accentul pe opinia publică germană și pe ziarele cărora le furnizați informații. Înainte de orice, evitați un singur lucru : nu abordați principii de morală în discuție ! Este un aspect al chestiunii care nu face decît să stîrnească o reacție batjocoritoare la acest om ! Rămîneți la realitățile politice ! Amenințați cu sancțiuni economice, este argumentul cu cele mai mari șanse. Și acum, fiule, vă binecuvîntez pentru opera dumneavoastră nobilă ! Cristos să vă aibă în pază !“ Lepsius își plecase fruntea, patriarhul însă făcu un semn mare al crucii peste pieptul lui.

Iar acum, iată-l aici, șezînd în barca greoaie și clătinîndu-se încolo și încoace pe valurile Cornului de Aur, în timp ce barcagiul își viră imperturbabil și indiferent visla în apă, și cînd în sfîrșit acostează, s-au scurs mai mult de douăzeci de minute. Din prima privire Johannes Lepsius își dă seama că în stație nu se află nici o singură arabă. Rîde crispat, fiindcă în spatele acestui șir de obstacole rafinate orînduit cu grijă, se ascunde mai mult decît o simplă întîmplare. Forțe dușmănoase îi pun bețe în roate deoarece se amestecă în

problema armenească, o problemă care trebuie să-și urmeze neabătut cursul. Lepsius nu se mai uită după o trăsură, ci așa înalt, bătrîn și băcător la ochi cum e, începe să alerge. Dar nici asta nu ajută cine știe ce. Piețele și ulițele vechiului Stambul sînt pline de o mulțime uriașă în sărbătoare. Sub drapelurile arborate pe case, pe lingă prăvăliile și cafenelele împodobite în toate culorile curcubeului, forfotesc și se înghesuie mii de fesuri și turbane, mii de fețe care strigă fanatic. Ce s-a întîmplat ? Au fost goniți aliații din regiunea Dardanelelor ? Lepsius se gîndește la zgomotul îndepărtat al tirului de artilerie, pe care îl aude adesea, noaptea. Picsele de artilerie grea ale flotei engleze cer, bubuind, să intre în Constantinopol. Și-și amintește că astăzi este aniversarea unui eveniment oarecare în legătură cu revoluția Junilor turci. Poate că este comemorarea festivă a zilei în care comitetul lor a reușit să-i înlăture pe adversarii politici, pentru a pune definitiv mîna pe putere. Dar indiferent ce se comemoarează, mulțimea urlă într-un adevărat delir. În fața unui magazin, un ciorchine des de oameni. Cîțiva tineri se urcă pe umeri binevoitori, se cațără în sus pe fațadă și în clipa următoare o firmă mare se izbește cu zgomot de pămînt. Lepsius, care nimerise în ghemul de oameni învîlmășiți, întrebă un vecin, unul care nu poartă fes, ce se întîmplă. Nu se mai îngăduie inscripții în limbi străine, i se răspunde, Turcia să fie a turcilor, de acum înainte toate indicatoarele, tăblițele și firmele trebuie să fie scrise într-o singură limbă, în turcește ! Și vecinul (probabil un grec sau un levantin) rîse răutăcios :

— De data asta însă i-au dărimat pe aliații noștri. E o firmă germană.

Într-un șir lung, tramvaiele cu remorcă, oprite în loc, așteaptă unul în spatele celuilalt. „De fapt n-are nici o importanță, se gîndește Lepsius, n-are importanță cînd ajung acolo, cauza e oricum pierdută.“ Totuși, își ia avînt și-și face energic loc cu coatele prin mulțime. Încă o străduță laterală, pe urmă în fața lui se deschide o piață. Palatul cel mare al seraskeriatului. Deasupra

se înalță turnul lui Mahmud al II-lea. Acum, pastorul nu se mai grăbește. Își încetinește pașii, ca să nu intre în cușca leilor cu sufletul la gură. Iar atunci cînd, ostenit de nesfîrșite scări și culoare, își depune cartea de vizită la cabinetul Ministerului de Război, un ofițer de ordonanță elegant și deosebit de amabil îl informează că excelența-sa Enver Pașa regretă foarte mult că n-a mai putut aștepta, dar că îl roagă pe domnul pastor să-l onoreze cu vizita sa la Ministerul de Interne, în serai.

Johannes Lepsius trebuie să parcurgă acum un drum și mai lung ca înainte. Dar de data aceasta vraja provocată de blestemul care îl urmărea a dispărut complet, diavolii și-au schimbat tactica, s-ar putea spune că se silesc să-i facă drumul cit mai confortabil. În fața porții așteaptă o trăsură care tocmai a devenit liberă, birjarul se silește ca drumul să se desfășoare în condiții bune, evită străzile aglomerate și într-un timp nefiresc de scurt, luptătorul nostru, care și-a revenit pe deplin și e pătruns de o încredere ce-l uimește chiar pe el însuși, sosește în lumea tăcută a seraiului ; curînd potcoavele calului izbesc cu zgomot pietrele mari ale vechiului pavaj, apropiindu-se în ritm susținut de minister. Aici e așteptat. Încă înainte de a apuca să scoată cartea de vizită, un funcționar îl întâmpină cu întrebarea :

— Domnul doctor Lepsius ?

O întrebare de bun augur ! Iarăși scări și un culoar lung. De data aceasta însă, însuflețit de presimțiri favorabile, are impresia că plutește ca purtat de aripi. Liniștea care domnește la Ministerul de Interne, fortăreața lui Talaat Bei, face asupra lui o impresie plăcută, îl predispune parcă spre visare. Birourile, care n-au uși, ci sînt despărțite doar de perdele fluturînde, creează o atmosferă de basm. Chiar și acest lucru îl liniștește, nu știe de ce, ca un fel de prezicere favorabilă. La capătul culoarului este condus într-un apartament special. Este cartierul general al lui Enver Pașa din Ministerul de Interne. Cu siguranță că în aceste două încăperi de-aici au fost aruncate zarurile care au decis soarta

armenilor. O cameră mai încăpătoare, după toate aparențele o sală de așteptare și de ședințe, iar alături un birou cu o masă de lucru mare, fără nimic pe ea. Perdeaua dinspre acest birou e ridicată. Pe peretele de deasupra mesei de lucru, Lepsius observă trei portrete. În dreapta Napoleon, în stînga Frederic cel Mare și între ei fotografia mărită a unui general turc, fără îndoială Enver Pașa, noul zeu al războiului.

Cel nevoit să aștepte se așează lângă fereastră. Pe deasupra pince-nez-ului, ochii lui sorb liniștea ce se degajă din frumoasa praveliște a ruinelor, peisaj de cupole prăbușite și sfărîmături de marmură străjuite de umbrelele pinilor. Ca fundal, Bosforul, cu vaporeșe ce alunecă asemenea unor jucării. Ochii miopi și albaștri ai pastorului, ațintiți în depărtare, gura copilăroasă care se ivește din bărbuța mătăsoasă și sură, obrajii severi, încă îmbujorați de îngrijorare și grabă, toate acestea creează o expresie de suferință și de exaltare neînduplecată față de sine însuși. Un on de serviciu aduce o cană de aramă cu cafea. Lepsius soarbe cu nesaț trei, chiar patru cești una după alta. Cu ajutorul cafelei se simte din nou în formă, nervii se încordează, prin artere singele urcă improspătat către creier. Cînd Enver Pașa își face apariția, Lepsius tocmai își golise ultima ceașcă.

Încă de la Berlin, Johannes Lepsius culesese informații amănunțite despre înfățișarea lui Enver Pașa; cu toate acestea e foarte surprins că acest Marte turc, unul dintre cei șapte sau opt stăpîni pe viața și moartea a milioane de oameni, este atît de scund și de insignifiant. Își dă seama imediat de rostul tablourilor cu Napoleon și Frederic. Eroi cu statura de 1,60, genii care toată viața au dorit să fie mai înalți, biruitori în ciuda faptului că întîmplător erau scunzi. Lepsius era dispus să pună rămășag că Enver Pașa poartă tocuri înalte. În orice caz, chipiul garnisit cu astrahan, pe care nu și-l scoate, depășește cu mult înălțimea prevăzută de regulamentul cu privire la echipamentele militare. Uniforma de mare-

șal (sau de fantezie...), cu fireturi aurii, este minunat de bine croită în talie, tăietura ei severă, strînsă pe corp, îl face să pară mai înalt și, colaborînd avantajos cu două rînduri strălucitoare de decorații, creează o impresie de tinerețe ușuratică și de îndrăzneală decorativă. „Voievodul țiganilor“, se gîndește Lepsius și, în timp ce inima îi bate din ce în ce mai repede, nu se poate împotrivi valsului impetuos, amintire din anii îndepărtați ai tinereții :

Pe sufletul meu,
Îți jur, mereu...

Textul arici însă ale cărei cuvinte i se impun cu impetuozitate la vederea strălucitoarei uniforme, sînt într-o totală contradicție cu felul de a se purta și cu înfățișarea tînărului generalisim. Fața lui Enver Pașa exprimă stinghereală, ba uneori chiar sfială, și-și ridică pleoapele ca o fetiță. Cu șoldurile lui înguste și umerii căzuți se mișcă grațios și vioi. Lepsius se simte greoi pe lingă el. Primul atac pe care inamicul îl întreprinde împotriva lui constă dintr-o simpatie ivită pe neașteptate, pe care știe s-o trezească în vizitator prin însăși apariția lui grațioasă. După cuvintele de salut, nu-l conduce în biroul alăturat, ci îl roagă să rămînă pe locul lui, iar el își trage aproape de fereastră un scaun, dintre cele aflate la masa de ședință, fără să ia în seamă cum cade lumina, care nu-i este favorabilă.

Johannes deschide discuția (așa prevăzuse în planul său de bătălie) transmițîndu-i generalului salutări de la o admiratoare germană. Enver zîmbește cu farmecul care-i este atît de propriu și, cu o voce plăcută de tenor, care întregește armonios și pune din plin în valoare întreaga sa înfățișare, mărturisește :

— Îi stimez în mod deosebit pe germani. E în afară de orice îndoială că sînt cel mai uimitor popor din lume. În acest război realizează performanțe inegalabile. Eu, personal, mă bucur totdeauna cînd am prilejul să salut, aici, la mine, un vizitator german.

Pastorul Lepsius știe foarte bine că, în comitetul partidului său, Enver Pașa a reprezentat — și poate că în taină o mai reprezintă încă — fracțiunea orientată către Franța, și că multă vreme s-a împotrivit să intre în război de partea Germaniei și nu a aliaților. Dar fiindcă acum problema aceasta n-are nici o importanță, Lepsius continuă schimbul de amabilități studiindu-și adversarul :

— Excelența-voastră are în Germania un mare număr de admiratori fervenți. Ei așteaptă de la dumneavoastră fapte care vor zgudui lumea din temelii.

Enver clipește. Printr-o scurtă mișcare a mîinii pare că se apără, obosit, împotriva cererilor ce se află îndărătul unor asemenea lingușiri. Urmează o tăcere, avînd aproximativ semnificația : Și acum, dragul meu, să vedem cum ai să mă aduci pe făgașul tău. Lepsius își întoarce capul către fereastră, ascultînd ; nu se aude nici un alt sunet decît șuieratul și zumzetul celui du-te-vino de pe Bosfor :

— Am constatat că starea de spirit este deosebit de entuziastă aici, la Sтамbul. Mai ales astăzi domnește o animație impunătoare pe străzi.

Cu vocea lui plăcută, dar acum indiferentă, generalul se hotărăște să exprime o lozincă în stilul proclamațiilor patriotice :

— Războiul e greu, dar poporul nostru știe care este datoria lui față de sine însuși.

Primul atac al germanului :

— În interior, lucrurile se desfășoară la fel, excelență ?

Satisfăcut, Enver își ațintește ochii undeva departe, foarte departe :

— Fără îndoială, în interior se desfășoară lucruri mari.

— Excelență, aceste lucruri mari îmi sînt binecunoscute.

Ministrul de Război interpretează greșit aceste cuvinte și este uimit. Pentru un șef al unui imperiu uriaș,

culoarea obrajilor săi are o prospețime tinerească ieșită din comun :

— Situația pe frontul caucazian se îmbunătățește pe zi ce trece. Cît privește armatele de pe frontul sudic, ale lui Djemal și ale compatriotului dumneavoastră Kress, deocamdată e prematur să vorbim despre ele.

— Este îmbucurător, excelență ! Dar prin termenul interior nu desemnam zona operațiilor, ci vilaieturile din spatele frontului.

— Cîtă vreme un stat se află în război, toate unitățile sale administrative sînt, mai mult sau mai puțin, zonă de operații.

Pe măsură ce cuvintele sînt pronunțate, această frază capătă un anume accent. Așadar, ambuscada dintre avangărzi s-a soldat cu un eșec al pastorului, care este nevoit să treacă la un atac frontal :

— Excelența-voastră știe, poate, că n-am venit aici din proprie inițiativă, ci în calitate de președinte al „Societății Germane pentru Orient“, căreia trebuie să-i raportez în legătură cu anumite evenimente.

Enver își ridică pleoapele, uimit. Ce-o mai fi și asta, „Societatea Germană pentru Orient“ ?

— Ministerul de Externe, chiar domnul Cancelar al Reichului personal arată un viu interes pentru misiunea mea. La înapoierea în țară, voi informa pe deputați și presa germană printr-o conferință pe care o voi ține în Reichstag, o conferință în legătură cu problema armenească.

Enver Pașa, care în timp ce își ascultă vizitatorul privește în podea cu o răbdare trădînd o îndelungată obișnuință, își ridică fruntea la cuvintele „problema armenească“. O clipă, expresia feței sale arc ceva de copil răsfățat pe care oamenii serioși îi plictisesc mereu cu aceleași lucruri absurde. Dar imediat după aceea totul reintră în normal. Lepsius însă nu se mai poate opri să spună ce are pe inimă :

— În deznădejdea mea vin la dumneavoastră, excelență, fiindcă sînt convins că un comandant de oaste de valoarea dumneavoastră, un erou, nu face nimic din ce i-ar putea umbri numele în fața istoriei.

— Știu, domnule Lepsius, începe Enver Pașa cu un ton prevenitor și animat de cea mai mare bunăvoință, că ați venit aici și ați solicitat această întrevvedere pentru a cere lămuriri în chestiunea amintită. Cu toate că sint prins de o mie de treburi importante, sint oricînd dispus să vă dedic timpul meu și să vă dau orice fel de informații veți dori.

Lepsius este nevoit să accepte acest sacrificiu cu un gest de adîncă recunoștință.

— De cînd prietenii mei și cu mine ne aflăm la conducerea guvernului, începe generalul, am fost în permanență preocupați să satisfacem milletului armean revendicările sale și să-i acordăm cu orice preț drepturile cuvenite. Există între noi înțelegeri vechi. Prietenii dumneavoastră armeni au salutat cu multă însuflețire revoluția noastră și au depus tot felul de jurăminte că vor rămîne credincioși cauzei noastre. Aceste jurăminte le-au călcat apoi peste noapte. Noi am închis ochii, atît cît ne-a fost cu putință, cît timp națiunea otomană, populația majoritară în stat, nu se afla în primejdie. Doar trăim în Turcia, nu-i așa ? Dar după izbucnirea războiului, cînd cazurile de înaltă trădare, de felonie, de acțiune subversivă s-au înmulțit, cînd cele de dezertare au luat proporții înspăimîntătoare, cînd rebeliunea a izbucnit pe față — nu trebuie să amintesc decît de marea revoltă de la Zeitun — am fost nevoiți să trecem la contra-măsuri, altfel eram amenințați să pierdem dreptul de a mai fi un guvern al poporului și de a purta război.

Lepsius dădu din cap, de parcă ar fi fost pe calea cea bună a deplinei convingeri :

— În ce au constat, excelență, cazurile juridic dovedite ca fiind înaltă trădare și felonie ?

Enver face un gest larg, de parcă mulțimea acestor crime ar fi fără de sfîrșit :

— Conspirație cu Rusia. Elogiul pe care Sasonov l-a făcut armenilor în Duma din Petersburg vorbește de la

sine. Mai departe, înțelegeri secrete cu Franța și Anglia. Comploturi, spionaj și multe altele.

— Și aceste cazuri au fost supuse unor proceduri judiciare, instituindu-se procese ?

— În fața Curții marțiale, bineînțeles. Nici la dumneavoastră lucrurile nu s-ar fi petrecut altfel. De curînd s-au dat sentințe în cincisprezece dintre cele mai grave cazuri, iar condamnații au fost executați în mod public.

„Nerușinare naivă“, își spuse Lepsius în sinea lui. Se reazămă pe spătarul din spate și încearcă să-și stăpînească tremurul din glas :

— După cîte știi, acești cincisprezece armeni au fost arestați cu mult înainte de război, prin urmare e greu de presupus că s-au putut face vinovați de înaltă trădare conform legii marțiale în vigoare.

— Noi înșine am luat puterea printr-o revoluție, răspunse generalul eludînd chestiunea și afișînd în schimb veselia zburdalnică a unui băiețaș care-și amintește de cîteva farse amuzante. De aceea știm foarte bine cum se fac treburile astea.

Lepsius înghiți un cuvînt tare cu care ar fi vrut să califice revoluția și-și dresе glasul înainte de a pune o nouă întrebare :

— Dar notabilii și intelectualii armeni pe care i-ați arestat aici la Stambul și apoi i-ați deportat — există dovezi că ar fi vinovați de înaltă trădare ?

— Veți recunoaște și dumneavoastră că nici pe trădătorii *virtuali* nu ne puteam permite să-i avem aici, în apropierea frontului Dardanelor.

Johannes Lepsius nu-l contrazice, ci izbucnește pe neașteptate impetuos, atacînd chestiunea principală :

— Dar Zeitun ! Țin nespuse de mult, excelență, să cunosc părerea dumneavoastră despre Zeitun !

Amabilitatea fără cusur a lui Enver Pașa pălește cu o nuanță și devine solemnă :

— Rebeliunea de la Zeitun a fost una dintre cele mai mari și mai mîrșave revolte din istoria Imperiului otoman. Din păcate, lupta cu insurgenții a pricinuit trupe-

lor noastre pierderi grele, deși n-aș putea să vi le înșir doar din memorie.

— Eu am alte informații cu privire la Zeitun, excelență — Lepsius atacă acum împiedicându-se aproape la fiecare silabă — informațiile mele nu menționează vreo rebeliune a populației de-acolo, ci de luni îndelungate de provocări și împilări exercitate de către autoritățile districtului și ale sangiacului. În ele este vorba de un fleac pe care un detașament de poliție întărit l-ar fi putut înlătura, pe cînd prezența unor trupe cuprinzînd cîteva mii de soldați face ca pentru orice om nepărtinitor să fie limpede că ne aflăm în fața unei intenții premeditate.

— Vi s-au furnizat informații false, afirmă cu hotărîre generalul impasibil în amabilitatea lui. Îmi este îngăduit să aflu sursa rapoartelor dumneavoastră informative, domnule Lepsius ?

— Vă voi numi cîteva, și țin să menționez că între ele nu se află surse de origine armenescă. În schimb, cunosc rapoartele amănunțite ale diferiților consuli germani, posed note ale misionarilor care au fost martori oculari ai unor întîmplări înfiorătoare. În sfîrșit, am primit un raport care dă o imagine limpede și completă a întregii situații, raport ce mi-a parvenit prin ambasadorul american, Mr. Morgenthau.

— Mr. Morgenthau, remarcă Enver ștîngărește, este evreu. Iar evreii iau întotdeauna apărarea minorității și o fac cu fanatism.

Această grațioasă inaccesibilitate îl face pe Lepsius să înmărmurească. Miinile și picioarele îi sînt reci ca gheața :

— Nu este vorba de Morgenthau, excelență, ci de fapte. Iar faptele nu le puteți tăgădui și sînt convins că nici nu veți încerca. La ora aceasta, o sută de mii de oameni se și află pe drumul exilului. Autoritățile vorbesc de o simplă strămutare. Eu însă susțin că aceasta este, ca să folosesc o expresie blîndă, o denaturare a sensului. Oare un popor de țărani de la munte, de meșteșugari, orășeni, oameni de cultură poate fi strămu-

tat, dintr-o trăsătură de condei, în stepa și deșertul Mesopotamiei, într-un pustiu vast ca un ocean, de care fug pînă și triburile de beduini? Dar chiar și această țintă nu este decît o înșelătorie. Fiindcă autoritățile locale organizează deportarea așa fel încît chiar în timpul primelor opt zile de marș nenorocit mor sau înnebunesc din pricina foamei, setei și bolilor : băieții sau bărbații în stare să reziste sînt asasinați de kurzi sau de bandiți, dacă nu chiar de soldați, iar fetele și femeile mai tinere sînt supuse violurilor și tirite cu de-ă sila...

Generalul ascultă cu o atenție dintre cele mai politicoase, dar în același timp aerul său plictisit dă a înțelege : cîntecul ăsta searbăd îl aud de zece ori pe zi. Manșeta, pe care mina lui albă ca de femeie o trage afară din mîneacă, pare să aibă pentru el mai multă importanță.

— Sînt fapte foarte regretabile ! Dar comandantul suprem al unei forțe armate este răspunzător pentru securitatea militară a zonei operațiilor de război.

— Zona operațiilor de război, izbucnește Lepsius, dar se stăpînește numaidecît și încearcă să-și însușească tonul calm al lui Enver, zona operațiilor de război, asta este singura nuanță nouă ! Toate celelalte, Zeitun, înaltă trădare, comploturi, le-am mai auzit. Mijloacele acestea le-a minuit Abdul Hamid cu multă măiestrie cînd era vorba să le dea armenilor justificări. Sînt un om mai în vîrstă ca dumneavoastră, excelență, și am trăit aceste evenimente la fața locului. Dar cînd mă gîndesc la deportări, sînt nevoit să fac amendă onorabilă față de acel bătrîn vicios. Era un novice, un copil nevinovat în comparație cu noile metode. Iar partidul dumneavoastră, excelență, a cucerit puterea numai fiindcă a promis să schimbe vremurile singeroase ale bătrînului suțan prin dreptate, unitate, progres. Doar din acești termeni este alcătuită și denumirea comitetului dumneavoastră.

Este o lovitură îndrăzneață, poate chiar necugetată. Vreme de o clipă, Johannes Lepsius crede că mi-

nistrul de Război se va ridica și va pune capăt convorbirii. Dar Enver rămîne liniștit pe scaun și amabilitatea lui nu este umbrită nici măcar cu o nuanță. Ba chiar se apleacă și spune confidențial :

— Vă voi pune, la rîndul meu, o întrebare, domnule Lepsius. Din fericire, Germania nu are dușmani interni, sau are doar foarte puțini. Dar să admitem ipoteza că împrejurările ar fi altele și că ar avea dușmani interni, să zicem alsacieni de origine franceză, polonezi, social-democrați, evrei, și anume în număr mult mai mare decît este cazul? Atunci, domnule Lepsius, n-ați fi de acord să fie folosite toate mijloacele pentru ca națiunea asediată de o lume întreagă de dușmani externi să fie eliberată de dușmanul intern? Oare și atunci ați socoti drept un act de cruzime dacă toate aceste pături ale populației, care constituie o primejdie pentru soarta războiului, ar fi pur și simplu strinse în convoaie și strămutate în regiuni depărtate și nelocuite ! ? ,

Johannes Lepsius trebuie să-și încleșteze miinile ca să nu sară în picioare și să gesticuleze minios :

— Dacă guvernării din țara mea, rosti el cu voce foarte ridicată, ar folosi procedee nedrepte, ilegale, inumane („necreștinești“ fusese cît pe ce să spună) împotriva compatrioților lor de altă naționalitate sau de altă credință, atunci în aceeași clipă aș renega Germania și aș emigra în America !

Enver Pașa clipește îndelung :

— Trist pentru Germania, dacă mai gîndesc și alții ca dumneavoastră. Un indiciu că poporului dumneavoastră îi lipsește forța necesară pentru a-și impune fără menajamente voința națională.

În acest moment al convorbirii, pastorul este cuprins de o adîncă oboseală. Ea izvorăște din senzația că omul scund și inabordabil din fața sa are dreptate în felul lui. Așa se face și că îndîrjita logică lumească are întotdeauna dreptate împotriva lui Cristos. Îngrozitor este însă faptul că logica lui Enver se transmite în această clipă și asupra lui Johannes Lepsius și-i

slăbește forța de luptă. Ca pe o uriașă povară simte în suflet destinul nesigur al propriei sale patrii. Șoptește :

— Asemenea comparație nu este posibilă.

— Desigur, asemenea comparație nu-i posibilă. Dar, oricum, ea ne avantajează pe noi. Pentru noi, turcii, este de o sută de ori mai greu să ne apărăm, decât pentru dumneavoastră, germanii.

Fără să-și dea seama ce face în tulburarea lui chinuitoare, Lepsius își scoate batista, ținând-o în mână ca pe un steag de parlamentar însărcinat să ducă tratative cu inamicul :

— Nu este vorba aici de apărarea împotriva unui dușman intern, ci de examinarea sistematică a unei alte națiuni.

O spune cu voce apatică și întretăiată, în timp ce ochii lui, care nu mai pot suporta impasibilitatea lui Enver, rătăcesc prin biroul cu portrete de eroi. Oare nu se află acolo monseniorul Saven, patriarhul ? Lepsius își dă imediat seama că trebuie să vorbească despre „probleme economice“. Se concentrează repede pentru un nou efort :

— Excelență, am mers cu cutezanța pînă acolo încît v-am răpit vremea cu vorbărie goală. Acum îmi iau îndrăzneala să vă atrag atenția asupra diferitelor neajunsuri, de care poate că dumneavoastră încă nu vă dați prea limpede seama, lucru de înțeles, avînd în vedere volumul supraîncărcat de muncă al unui comandant suprem de armată. Interiorul țării, Anatolia, Siria, poate să-l cunoască mai bine decât dumneavoastră, deoarece ani de-a rîndul mi-am desfășurat în aceste regiuni activitatea, în condiții dificile.

În cuvinte pronunțate în grabă, ca un om hăituit, deoarece simțea că timpul se scurge, își expuse teoriile. Arată că, fără milletul armean, Imperiul otoman este pierdut din punct de vedere economic, cultural și, ca urmare, militar. De ce ? Nici nu vrea să menționeze comerțul, care se găsește în proporție de nouăzeci la sută în mîinile creștinilor, iar excelența-sa știe tot

atît de bine ca și el că întreg importul este efectuat de firme armenesti, prin urmare, că una dintre ramurile cele însemnate ale efortului de război, anume aprovizionarea Imperiului cu materii prime și produse industriale, se înfăptuiește numai de către aceste firme. Este destul să dea drept exemplu o firmă de renume internațional ca „Avetis Bagradian, Succesori“, care posedă sucursale, birouri sau reprezentanți în douăsprezece orașe europene. Este necesar un efort mult mai mic să nimicești o asemenea organizație comercială, decît să crezi alta care s-o înlocuiască. Și Lepsius continuă arătînd că, în ceea ce privește interiorul țării, chiar el se convinsese încă din vremea călătoriilor sale întreprinse cu ani în urmă, că agricultura practică de armenii din Anatolia este net superioară celei a micilor țărani turci. Încă de pe atunci armenii din Cilicia achiziționaseră din Europa sute de batoze și de mașini acționate cu abur, dînd astfel turcilor un excelent pretext pentru organizarea unui măcel, drept care aceștia nu numai că uciseră pe cei zece mii de oameni din Adana, dar făcuseră bucăți și batozele și mașinile cu abur. Aici și nu în altă parte se află originea tuturor relelor. Milletul armean, pătura cea mai cultivată și mai activă a populației otomane, depune de multe decenii un efort uriaș de a transforma Imperiul de la stadiul economiei naturale arhaice, într-o lume nouă, a unei economii agrare la nivel contemporan și a unui început de industrializare. Și tocmai pentru această binecuvîntată activitate deschizătoare de drumuri este urmărit de răzbunarea brutală a trîndăviei și nimicit.

— Să presupunem, excelență, că meseriile, comerțul și industria casnică, practicate în interiorul țării exclusiv de către armeni, ar putea fi făcute de către turci, dar cine va înlocui pe numeroșii medici armeni, care au studiat la cele mai bune universități din Europa și-i îngrijesc pe bolnavii musulmani tot atît de conștiincios ca și pe cei de-un neam cu ei? Cine va înlocui pe numeroșii ingineri, avocați, profesori spe-

cializați în anumite domenii, a căror activitate în slujba progresului țării este neobosită? Poate că excelența-voastră îmi va răspunde că la nevoie se poate trăi și fără intelectuali. Dar fără stomac nu se poate trăi. Și tocmai stomacul Turciei este sfișiat acum și naivii cred că vor putea supraviețui acestei operații.

Cu capul ușor înclinat într-o parte, Enver Pașa ascultă plin de atenție această cuvîntare. Întreaga-i făptură, plină de prospețime și eleganță, atenuată doar de o ușoară timiditate, nu vădește nici măcar o singură cută, întocmai ca și uniforma lui. Pastorul, dimpotrivă, e pe de-a-ntregul stors de puteri. Transpiră, cravata i-a alunecat într-o parte și mînecele hainei se ridică mereu. Generalul își încrucișează picioarele scurte, dar zvelte. Cizmele de călărie, din lac strălucitor, stau ca pe șanuri.

— Vorbiți de stomac, domnule Lepsius, zîmbește el amabil, ei, dar poate că după război Turcia va avea un stomac mai slab.

— Nu va mai avea stomac de loc, excelență.

Fără să se supere, generalissimul continuă :

— Poporul turc numără patruzeci de milioane. Și acum, încercați, domnul meu, să vă situați o dată de partea noastră! Oare nu este un plan politic mare și demn de admirație acela de a reuni aceste patruzeci de milioane de oameni și a întemeia cu ei un imperiu național, care într-o bună zi va juca și în Asia același rol ca Germania în Europa? Imperiul așteaptă. Nu trebuie decît să acționăm. Fără îndoială că între armeni se află un număr periculos de mare de intelectuali. Sînteți într-adevăr un prieten al acestui soi de intelectuali, domnule Lepsius? Eu, nu! Noi, turcii, avem foarte puțini intelectuali de felul acesta. În schimb sîntem vechea rasă eroică, chemată să clădească și să stăpînească marele imperiu. De aceea vom trece peste orice obstacole.

Lepsius își încleștează mîinile una de cealaltă, dar nu spune nici un cuvînt. Băiatul ăsta nereușit și răzgîțat, aflat în fața lui, este stăpîn absolut asupra unei

puteri mondiale. Căpșorul lui, bine modelat și atrăgător, clocește niște cifre care nu pot decît să uluiască pe orice cunoscător al realităților. Pe pastor nu-l poate induce în eroare, fiindcă acesta știe foarte bine că în Anatolia abia dacă se găsesc șase milioane de turci autentici. Dacă s-ar merge în nordul Persiei, în Caucaz, în Kașgar și Turkestan, dacă s-ar colinda toate regiunile de stepă cît jumătate din Europa și s-ar pune la socoteală toate popoarele turcomane locuind în corturi și hoții de cai ducînd o viață nomadă și tot nu s-ar putea aduna la un loc mai mult de douăzeci de milioane. Asemenea visuri, se gîndește el, se plăsmuiesc doar prin drogul naționalismului. În același timp însă îl cuprinde un fel de milă pentru acest zeu al războiului cu statura pirpirie, pentru acest anticrist copilăros. Și vocea lui Johannes Lepsius devine gravă și profetică :

— Vreți să întemeiați un imperiu nou, excelență. Dar sub temeliile lui va zăcea cadavrul poporului armean. Poate oare acest lucru să vă fie de bun augur ? Oare nu se mai poate găsi, chiar în acest ceas, o cale pașnică ?

Acum, Enver Pașa lasă să se întrevadă, pentru prima oară, adevărul mai profund. Nu mai zîmbește reținut, ochii lui devin rigizi și reci, buzele se desfac peste dinții mari și primejdioși.

— Între oameni și bacilul ciumei, spune el, nu poate exista pace.

Lepsius profită imediat :

— Așadar, mărturisiți deschis intenția dumneavoastră de a folosi pretextul războiului pentru completă exterminare a milletului armean ?...

Ministrul de război mersese prea departe, acest lucru e limpede. De altfel, intervine imediat, replicînd, în timp ce se retrage din nou în citadela inexpugnabilă a amabilității sale de complezență :

— Părerile și intențiile mele personale sînt expuse în întregime în comunicatele pe care guvernul nostru le-a dat publicității în legătură cu această chestiune.

Noi acționăm sub imperiul războiului și al nevoilor de apărare, după ce vreme îndelungată ne-am mulțumit să asistăm doar și să așteptăm. Cetățenii care uneltesc pentru nimicirea statului suferă pretutindeni rigorile legii. Prin urmare, guvernul nostru procedează în conformitate cu principiile de drept.

Iată că o luăm din nou de la început. Johannes Lepsius nu-și poate stăpîni un fel de geamăt surd. Aude vocea monseniorului Saven : „Nu abordați principii de morală ! Rămîneți la obiect ! La argumente !” O, Doamne, de-ar putea rămîne la obiect, folosind numai argumente de necombătut ! Dar însuși faptul că nu-și poate îngădui să sară în picioare, că trebuie să rămînă așezat pe scaunul lui, îi solicită nervii pînă la deznădejde. El, oratorul înăscut, obișnuit să vorbească din amvon și în fața unor adunări, are nevoie de spațiu, de libertate de mișcare !

— Excelență, și pastorul își apasă palma pe fruntea frumos modelată, nu voi mai vorbi despre lucruri care se înțeleg de la sine, nu voi încerca să spun că pentru fărâdelegile cîtorva indivizi nu trebuie să ispășească un întreg popor, și nici n-am să întreb de ce femei și copii, copii mici, cum ați fost și dumneavoastră cîndva, trebuie să îndure o moarte bestială din pricina unei politici de care nici măcar n-au auzit vreodată. Aș dori să vă îndrept privirea spre viitorul dumneavoastră și al poporului dumneavoastră, excelență ! Războiul acesta se va sfîrși și el într-o bună zi și atunci Turcia se va afla în situația de a participa la negocieri de pace. Să sperăm că această zi va fi pentru noi toți o zi fericită. Dar dacă va fi cumva o zi nefastă, ce se va întîmpla atunci, excelență ? Oare conducătorul care răspunde de soarta unui popor nu trebuie să se îngrijească din vreme și pentru cazul că războiul se va sfîrși într-un mod defavorabil ? Și în ce situație se va afla delegația otomană la negocierile de pace, dacă va fi întîmpinată cu întrebarea : Unde este fratele tău Abel ? O situație cît se poate de penibilă. Iar puterile învingătoare se vor prevala de marea vină

și, Dumnezeu să ne ferească de acest lucru, își vor împărți prada fără nici o cruțare. Și atunci, domnule general Enver Pașa, cum se va prezenta într-un asemenea caz cel mai eminent bărbat al poporului său, cel care și-a luat întreaga răspundere, cum se va apăra în fața acestui popor, al propriului său popor?

Ochii lui Enver Pașa devin visători când spune fără ironie :

— Vă mulțumesc pentru această excelentă indicație. Dar cine se apucă să facă politică trebuie să fie înzestrat cu două însușiri. Mai întâi, trebuie să posede un anume caracter ușuratic sau, dacă vreți, un dispreț față de moarte, ceea ce este de fapt același lucru ; iar în al doilea rând o credință neștrămutată în justetea hotărârilor sale, din clipa în care le-a luat.

În acest moment al convorbirii, pastorul Lepsius se ridică. Își încrucișează brațele pe piept, aproape după obiceiul oriental. Îngerul păzitor al poporului armean, trimis de Dumnezeu, se afla acum într-o stare de spirit deplorabilă. Batista îi atârna din buzunar, una dintre manșetele pantalonilor se ridicase pînă aproape de genunchi, cravata se strîmba mereu mai mult. De asemenea ochelarii săi păreau a se fi aburit.

— Vă conjur, excelență, și pastorul își încovoiea spinarea în fața celui așezat, vă conjur, faceți ca o dată cu ziua de astăzi toate acestea să ia sfîrșit ! Ați statuat față de dușmanul intern, care nu este dușman, un exemplu cum nu mai poate fi găsit altul în istorie. Sute de mii de oameni trăiesc și mor pe drumurile din Răsărit. Puneți chiar astăzi capăt acestei stări ! Ordonăți ca noile dispoziții de strămutare să fie anulate ! Știu că încă n-au fost depopulate toate vilaieturile și sangiacurile. Dacă din pricina ambasadorului german și a domnului Morgenthau șovăiți să ordonați marile deportări din apusul Asiei Mici, atunci de dragul meu vă rog să cruțați Siria de Nord, Alepul, Alexandretta, Antiohia și regiunea de coastă ! Spuneți că e destul ! Și după întoarcerea mea în Germania voi binecuvînta în fața tuturor numele dumneavoastră !

Generalisimul arată de mai multe ori, cu o mină răbdătoare, către scaun, dar pastorul nu se aşază.

— Supraapreciaţi competenţa mea, domnule Lepsius, declară el în sfârşit. Îndeplinirea unei asemenea hotărâri guvernamentale este o chestiune care-l priveşte pe domnul ministru de Interne.

Pastorul îşi smulge pince-nez-ul arătându-şi ochii înroşiţi :

— Tocmai de îndeplinirea acestor măsuri este vorba. Nu ministrul, nu valiul, nu mutessariful execută ordine, ci subalterni şi subofiţeri brutali, fără inimă. E oare voinţa dumneavoastră sau voinţa ministrului, ca femei să nască pe şosea şi să fie gonite imediat mai departe cu bîta ? E oare voinţa dumneavoastră ca regiuni întregi să fie infestate de duhoarea cadavrelor în decompunere, ca Eufratul să fie umflat de morţi ? Acestea sînt măsurile a căror îndeplinire mi-a fost adusă la cunoştinţă.

— Apreciez cunoştinţele dumneavoastră în ce priveşte situaţia din interiorul ţării, spune Enver oarecum prevenitor, şi dacă veţi face propuneri în scris cu privire la o îmbunătăţire a acestor stări, le voi accepta cu plăcere şi le voi studia cu atenţie.

Dar Lepsius îşi întinde braţele :

— Trimiteţi-mă pe mine acolo ! Este prima mea propunere. Nici măcar bătrînul sultan nu mi-a refuzat atunci, această rugămintă. Acordaţi-mi împuternicirea să organizez convoaiele de strămutare. Dumnezeu îmi va dărui puterea necesară, iar experienţă am mai multă ca oricare altul. N-am nevoie de nici un piastru de la Statul otoman. Voi procura toate mijloacele băneşti trebuincioase. Asociaţii filantropice germane şi americane mă sprijină. Am mai reuşit o dată să realizez o vastă operă de ajutorare, am întemeiat multe orfelinate şi spitale şi am contribuit la amenajarea a mai mult de cincizeci de întreprinderi economice. În ciuda războiului, voi reuşi să înfăptuiesc lucruri identice, ba încă şi mai mari, şi după doi ani chiar dumneavoastră, excelenţă, îmi veţi fi recunoscător.

De data aceasta, Enver Paşa ascultase nu numai cu obișnuita atenție, ci chiar cu viu interes. Și totuși, iată că acum lui Lepsius îi este dat să vadă și să audă ceva ce nu mai întâlnise vreodată. Nu este cruzime batjocoritoare, nu este nici cinism ceea ce transformă fizionomia de adolescent a generalului. Nu ! Lepsius vede acum obrazul rece ca gheața al unui om care „se află mai presus de orice sentimentalism“, obrazul unui om aflat în afară de vină și de remușcări — vede fața frumoasă și precis conturată a unei specii pentru el necunoscute, dar care-i taie respirația, vede naivitatea înspăimântătoare și aproape nevinovată a însăși neglijării. Și e atât de puternică, încît nici măcar n-o poți urî !

— Intențiile dumneavoastră lăudabile mă interesează, rostește Enver aprobator, dar bineînțeles că sînt nevoit să le resping. Tocmai aceste dorințe ale dumneavoastră constituie pentru mine o dovadă că pînă acum stăruie între noi o neînțelegere. Dacă îngădui unui străin să-i ajute pe armeni, atunci creez prin aceasta un precedent, o situație care ar duce la recunoașterea amestecului din partea unor personalități străine, prin urmare și a unor puteri externe. Așadar, îmi subminez propria politică, deși ea a fost elaborată în scopul ca milletul armean să afle ce consecințe are dorința lui de amestec străin. Armenii înșiși ar fi derutați. Mai întîi îi pedepsesc pentru visurile și speranțele lor trădătoare, pentru ca pe urmă să le trimit pe unul dintre cei mai influenți prieteni ai lor ca să le trezească din nou aceste speranțe și visuri. Nu, dragă domnule Lepsius, asta nu este cu putință, nu pot permite străinilor să întreprindă opere de binefacere în folosul acestor oameni. Armenii trebuie să vadă doar în noi binefăcătorii lor.

Pastorul cade pe scaun. „Am pierdut ! Am fost înfrînt ! Orice vorbă e de prisos. Măcar dacă omul acesta ar fi doar rău, își dorește Lepsius, măcar dacă ar fi Satana. Dar nu e nici rău și nici Satana, este simpatic într-un fel copilăros, acest mare și necruțător asasin în masă.“ Lepsius se cufundă în propriile sale gînduri,

astfel că nu sesizează imediat propunerea pe care Enver i-o face pe un ton voios, confidențial și în același timp cu totul degajat.

— Vă fac o contraofertă, domnule Lepsius. Stringeți bani, stringeți de la societățile dumneavoastră filantropice din America și Germania bani mulți. Apoi, mijloacele bănești astfel colectate aduceți-mi-le mie. Le voi utiliza conform vederilor dumneavoastră și întocmai cum veți hotări dumneavoastră. Dar vă atrag atenția că nu pot permite vreun control din partea germanilor sau a altor străini.

Dacă Johannes Lepsius n-ar fi înmărmurit, probabil că ar fi izbucnit într-un hohot de ris. Atît de ilară era ideea aceasta, fiindcă vedea cu ochii minții drumurile pe care le-ar lua în Turcia sumele colectate după sfatul lui Enver Pașa. Dar tace. E învins. Deși nu nutrește speranțe nici înainte de convorbire, abia acum este convins că lumea s-a prăbușit. Ca să nu arate ca un om cu desăvîrșire distrus, pastorul își îndreaptă spatele, își aranjează puțin hainele, își șterge de cîteva ori energic fruntea cu batista și se ridică :

— Nu-mi pot inchipui, excelență, că ora aceasta, pe care mi-ați acordat-o, să se fi scurs fără nici un rezultat. În Siria de Nord și în regiunea de coastă trăiesc o sută de mii de creștini izolați de orice fel de evenimente legate de război. Excelența-voastră va fi, fără îndoială, de acord că este mai bine să se renunțe la orice fel de măsuri care nu ținesc către un scop anume.

Tinărul Marte își arată încă o dată dinții surizători :

— Fiți convins, domnule Lepsius, că guvernul nostru va evita orice asprime inutilă.

Este de ambele părți o formalitate goală de conținut, o înșelătorie lipsită de sens, pentru ca această convorbire politică, asemenea tuturor celor de aceeași natură, să se sfîrșească în doi peri. Enver Pașa n-a făcut nici cea mai mică concesie. Care sînt asprimile inutile, rămîne să decidă el. Dar și Lepsius a pronunțat cuvintele perfect conștient de faptul că sună a gol și

numai ca să pună capăt convorbirii. Generalul, care spre deosebire de pastor arată acum nespus de ceremonios și de decorativ, îl lasă pe oaspete să treacă primul. Ba chiar îl însoțește câțiva pași, după care, cu privirea ușor uimită, dar nu din cale-afară de insistență, privește după cel ce se clatină și-și dibuie drumul ca un orb prin culoarul lung, mărginit de încăperi în fața cărora în loc de uși flutură draperii.

Enver Pașa intră în încăperile unde se află biroul lui Talaat Bei. Funcționarii sar de pe scaune. Fetele lor strălucesc de entuziasm. Dragostea aproape mistică, pe care chiar și liota aceasta de conțopiști o poartă zveltului zeu al războiului, încă nu s-a cpuizat. Și aici, ca pretutindeni, se șoptesc sute de legende glorioase, despre temeritatea lui vecină cu nebunia. În timpul războiului din Albania, când un regiment de artilerie s-a răsculat, s-a așezat cu o țigară în gură în fața țevii unui obuzier și a strigat către rebeli că n-au decît să tragă de fitilul de aprindere. Trăsăturile moi ca mătasea ale lui Enver au pentru popor o strălucire mesianică. El este omul trimis de Dumnezeu care va reclădi din temelii imperiul lui Osman, Baiazid și Soliman. Generalul îi salută pe funcționari cu cîteva vorbe glumețe, care stîrnesc o exagerată rumoare de entuziasm. Mîini zeloase se reped să deschidă ușile care duc din cancelarii pînă în camera de lucru a lui Talaat. Pentru personalitatea covîrșitoare a ministrului, cabinetul acesta este prea strîmt. Fiindcă atunci cînd uriașul se ridică din spatele biroului, cum face acum, întunecă fereastra. Capul puternic al lui Talaat a încărunțit la tîmple. Deasupra buzelor răsfrînte, de orientă, plutește o mustață mică, neagră ca smoala. Bărbia dublă și umflată se ivește prin gulerul tare și răscoit. O jiletcă de pichet alb acoperă, ca un simbol al celei mai pure sincerități, bustul de dimensiuni respectabile. Ori de cîte ori Talaat Bei îl zărește pe Enver, coregentul duumviratului, simte nevoia să-și pună pîrintește laba lui puternică de urs pe umărul îngust al acestui adolescent plin de har. Dar de fiecare dată,

nimbul de glacială timiditate, care plutește în jurul siluetei lui Enver, îl oprește de la acest gest de familiaritate afectuoasă. Și cu toate acestea, Talaat este omul de lume plin de însuflețire și purtătorul de cuvânt, care reușește să cîștige de partea lui cinci diplomați deodată prin superioritatea elocinței sale, în timp ce Enver, divinitatea adorată de popor și soțul unei prințese din casa imperială, e în stare ca la cine știe ce recepție de mare importanță să stea adesea vreme de o jumătate de oră izolat, pierdut în visare și cu o înfățișare stingheră. Talaat își coboară mina uriașă și cărnosă și se rezumă la o întrebare :

— Așadar, a fost neamțul la tine ?

Enver Pașa își întoarce privirea spre fereastră, către Bosforul cu apele lui jucăușe, cu vaporășele grăbite și minusculele caicuri, iar în lumina acestui ceas chiparoșii și ruinele arată ca un decor de teatru zugrăvit într-un fel ciudat de neîndemînic. Pe urmă își aduce privirea din depărtări și o lasă din nou să rătăcească prin camera de lucru aproape goală, pînă rămîne agălat de un aparat vechi de telegraf, instalat pe un gheridon acoperit cu un covor, de parcă ar fi fost cine știe ce obiect de preț. Folosind acest jalnic obiect, funcționarul subaltern din administrația poștelor și telegrafului, Talaat, își exersase degetele ca să deprindă semnele alfabetului Morse, înainte ca revoluția Ittihadului să facă din el primul bărbat de stat din imperiul califilor. Fiecare vizitator să admire după pofta inimii acest semn distinctiv al unei ascensiuni ametoare. Enver pare să examineze și el, cu satisfacție, aparatul Morse atît de plin de semnificații, înainte de a-și aminti de întrebarea ce-i fusese adresată :

— Da, neamțul. A încercat o vagă amenințare cu Reichstagul...

Acastă declarație dovedește cîtă dreptate avusese monseniorul Saven și că toate apelurile la umanitate ale pastorului au constituit chiar de la început o tactică greșită. Un secretar aduce un teanc de telegrame, iar

Talaat începe să le semneze stînd în picioare. În timp ce vorbește, nu-și ridică privirea :

— Nemții ăștia nu suferă decît de teama că vor fi trași la răspundere alături de noi. Dar va veni vremea cînd vor cerși cu totul alte lucruri decît cele în legătură cu armenii.

Cu această remarcă, desigur că dialogul în legătură cu deportările s-ar fi încheiat pentru ziua de astăzi, dacă o privire curioasă a lui Enver n-ar fi alunecat asupra telegramelor. Talaat Bei observă privirea și agită hîrțiile în mină, făcîndu-le să foșnească :

— Instrucțiuni precise pentru Alep ! Între timp, cred că șoselele s-au golit din nou. În cursul săptămîinilor imediat următoare vor putea porni cei din Alep, Alexandretta, Antiohia și toată regiunea de coastă.

— Antiohia și regiunea de coastă ? repetă Enver întrebător, de parcă ar fi avut de făcut o observație în legătură cu aceasta.

Dar nu mai spune nici o vorbă, ci privește captivat degetele groase ale lui Talaat, care își depun fără încetare, ca în iureșul unui atac, semnătura în josul textelor. Aceleași degete aspre, de om de treabă, au conceput ordinul necifrat către toți valii și mutessarifii : „Ținta deportării este neantul“. Trăsăturile repezi stau mărturie pentru o hotărîre nestrămutată, care nu cunoaște șovăiala.

Iată că acum ministrul își îndreaptă trupul cam butucănos din poziția încovoiată în care stătuse :

— Așa ! La toamnă voi putea să le răspund tuturor acestor oameni cu cea mai mare sinceritate : La question arménienne n'existe pas.¹

Enver stă la fereastră și nu ascultă. Se gîndește oare la imperiul său, imperiul califilor care se întinde din Macedonia pînă în apusul Indiei ? Este îngrijorat în legătura cu aprovizionarea cu muniții a armatelor ? Sau visează despre achiziții noi pentru palatul său ca în basme de pe malul Bosforului ? În sala mare de festi-

¹ Problema armenilor nu există (fr.).

vități pusese să fie așezat marle tron de nuntă, pe care îl adusesec, ca zestre, nadjieh sultana, fiica sultanului. Patru piloni din argint aurit și deasupra un baldachin din brocart bizantin reproducînd cerul înstelat.

Johannes Lepsius continuă să se strecoare prin ulițele Stambulului. După-amiaza e destul de înaintată. Ora mesei de prînz a trecut de mult. Pastorul nu îndrăznește să se întoarcă la Hotelul Tokatlyan unde locuiește. O firmă armenească. Acolo domnește spaima și deprimarea, începînd cu proprietarul și pasagerii, pînă la ultimul chelner și liftier. Ei cunosc drumurile lui, știu de demersurile pe care le întreprinde. Dacă se întoarce, toți ochii îl vor urmări cu lăcomie. Agenții și oamenii de încredere ai lui Talaat Bei, care nu-l scapă din ochi, oriunde s-ar duce, fiindcă așa au primit dispoziție, n-au decît să-l pîndească și să-l aștepte unde vor. Mai neplăcut e faptul că prietenii lui îl așteaptă de cîteva ceasuri, într-un anume loc sigur, ales cu mare grijă. Printre ei este și Davidian, președintele fostei Adunări Naționale Armene, unul dintre cei arestați, care reușise să evadeze și se află ilegal la Stambul. Lepsius nu are nici puterea și nici curajul să se înfățișeze înaintea acestor oameni. Prin însuși faptul că nu sosește, vor înțelege adevărul și poate că s-au și despărțit, nădăjduiește pastorul. Chiar și cei foarte pesimiști dintre ei (altfel sînt cu toții foarte pesimiști, lucru cît se poate de firesc), pînă și aceștia n-au exclus cu totul posibilitatea ca pastorul să obțină o autorizație de călătorie în interiorul țării. Dacă o obține, s-ar mai fi putut realiza cîte ceva.

Pastorul nimerește într-o grădină publică. Și aici se desfășoară festivități. Băncile sînt împodobite cu ghirlande care se clatină. De prăjini și de stîlpii felinarelor flutură drapele cu semilună. Masa de oameni, materie neplăcut de compactă, se înghesuie pe cărările presărate cu pietriș dintre peluze. Deși se clatină din pricina ametei, Lepsius zărește totuși o bancă. Găsește un loc liber. În fața lui se întinde un semicerc de culori

mişcătoare. De dincolo, dinspre pavilionul de muzică, izbucnește în această clipă o fanfară militară turcească în clinchete de meterhanea ienicerească. Cavale, flaute, clarinete stridente, alămuri pătrunzătoare, urcînd și coborînd în unison, cu o precizie de muchie de cuțit, intervalele scurte dintre note, întrerupte de lătrăturile fanatice ale tobelor cu pielea extrem de întinsă, de scuturăturile clincănite ale dairelelor cu clopoței și de sîsiitul plin de ură al cinelelor. Johannes Lepsius șade virît pînă la gură în această muzică, virît parcă pînă peste cap într-o baie de cioburi de sticlă. Dar nu vrea să scape, vrea să sufere și-și apasă cu amîndouă mîinile cioburile de sticlă pe trup. Acum are ceca ce îi refuzase Enver Pașa. În lungile convoaie de deportați din poporul care-i fusese încredințat, se tirăște și el pe șoselele bolovănoase și desfundate ale Anatoliei. Dar nu cumva îl blestemă chiar cei din propriul lui popor, cei sfîșiati în tranșeele de pe înălțimile împădurite din Argonne, pe cîmpiile din Podolia și Galiția, pe mări și în aer ? Oare nesfîrșitele trenuri cu răniți nu sînt convoaie și mai înfiorătoare, în fața cărora groaza te face să urli ? Răniții și muribunzii germani nu capătă și ei ochi armenesți ? În vacarmul meterhanelei ienicerești, Lepsius își apleacă mereu mai mult fruntea, sub care ideile se încilcesc din pricina oboselii. Nu-i este dat să-și trăiască propria suferință, ci una care nu-i aparține.

În muzica miorlăitoare și furioasă se amestecă acum sunete noi, un răpăit puternic, care crește meru în intensitate. Vine de sus. O escadrilă turcească se rotește deasupra Stambulului și aruncă mici nori plutitori de manifeste. Johannes Lepsius nu știe de ce, dar pentru el este limpede că acele monoplane de-acolo, de sus, ar trebui să fie numite : păcatul originar și ridicarea sa deasupra lui însuși. Se rătăcește în această convingere ca într-o casă mare, ca în Ministerul de Interne. Perdelele fluturînde de la uși sînt în flăcări și el repetă în gînd un pasaj din *Evangelhie*, pe care intenționează să-l folosească în predica sa următoare : și lăcustele sînt întocmai armăsarilor pregătiți de luptă... și aveau patoșe

și zurutul aripilor lor era ca zurutul carelor de luptă... și cozile lor erau aidoma cozilor de scorpioni, și aveau ace la cozi, și puterea lor era de a-i vătăma pe oameni vreme de cinci luni.

Johannes Lepsius tresare speriat : trebuie găsite noi mijloace și căi. Dacă demersurile ambasadei germane rămân fără rezultat, atunci poate că alții, de pildă marchizul austriac Pallavicini, un bărbat eminent, vor avea mai mult succes. Ar putea să amenințe cu represalii ; bosniacii mahomedani sînt cetățeni austro-ungari. De asemenea, protestele papei au fost și ele prea blinde pînă acum. Dar iată că în clipa următoare se apropie de el Enver Pașa, cu surîsul lui de neuitat. Nu, timiditate nu este cuvîntul nimerit pentru acest surîs de băiețuș și de fată al marelui ucigaș. Vom duce pînă la sfîrșit, domnule Lepsius, politica dictată de interesele noastre. Nu ne poate împiedica decît o singură putere din lume, una care s-ar afla mai presus de toate interesele și n-ar fi amestecată în asemenea porcării. În cazul că găsiți o astfel de putere în almanahul diplomaților, vă este îngăduit să mai veniți o dată la mine.

Pe banca lui, Lepsius se frămîntă și se zbate cu atîta furie, încît vecinele lui cu obrazul acoperit de feregele se sperie și pleacă de lingă el. Dar Lepsius nici nu observă acest lucru, fiindcă acum toată ființa lui este pătrunsă de o apăsătoare și nestrămutată convingere : nu mai este nimic de făcut. Nimeni nu mai poate ajuta. Ceea ce știe preotul Ter Haigasun din Yoghonoluk de cîteva săptămîni : pătrunde acum și în ființa pastorului Johannes Lepsius : nu-mi mai rămîne decît un singur lucru de făcut — să mă rog.

Și în mijlocul mulțimii forfotind în atmosfera de sărbătoare, a risetelor de femei și țipetelor de copii, a meterhaneli ienicerești care izbucnește din nou, în timp ce închide ochii și-și bălăbănește neputincios capul dintr-o parte în cealaltă, pastorul își împreunează minile — sau, oricum, crede că și le împreunează — așa cum se cuvine pentru rugăciune. Iar sufletul lui în-

cepe să glăsuiască : Tatăl nostru Carele ești în ceruri, sfințească-se numele Tău...

Dar ce s-a întâmplat, cum de a suferit asemenea transformări Tatăl nostru ? ! Fiecare cuvînt este o genune fără fund, pe care privirea n-o poate măsura. Chiar la cuvîntul „nostru“ îl cuprinse un fel de amețală. Cine mai are îndrăzneala să spună „nostru“, cînd Cristos, cel care pentru prima oară a încheșat și a creat această noțiune, s-a înălțat la cer în a treia zi ? Fără el, totul nu este nimic altceva decît un morman puturos de sfărîmături și oase, înalt cît jumătate din Univers. Fără să vrea, Lepsius se gîndește la jurnalul mamei sale și la fraza pe care a scris-o cu prilejul botezului său, în urmă cu cincizeci și șase de ani : „Fie ca numele său Johannes¹ să-mi amintească mereu că marea și sfînta mea menire este să-l cresc în așa fel încît să devină un adevărat Johannes, care să-l iubească din inimă pe Domnul și să urmeze căile Lui“. A devenit el un adevărat Johannes ? Este într-adevăr întreaga lui ființă plină de acea încredere care nu poate fi numită ? Vai, această încredere amenințată să se facă fărîme în clipa cînd trupul nu mai poate rezista. Iată, e bolnav de diabet. Trebuie să fie foarte prudent cu mîncarea. Mai ales, nimic dulce, fără pîine și fără cartofi. Poate că Enver, atunci cînd nu i-a dat permisiunea să întreprindă călătoria în Anatolia, l-a ferit de o agravare a bolii. Dar ce caută aici portarul de la Hotelul Tokatlyan ? De cînd poartă căciula din blană de miel a ofițerilor turci ? Nu cumva l-a trimis Enver ? Politicos, portarul hotelului îi înmîinează o teșcherea pentru deplasarea în interiorul țării. Ea constă dintr-o fotografie a lui Napoleon cu semnătura autografă. Și, într-adevăr, iată că în fața ușii turnante a hotelului se și află convoiul de deportați așteptîndu-l. Toți prietenii lui sînt aici, Davidian și ceilalți. Sînt veseli și-i fac semn cu mîna. „Oamenii arată minunat“, se gîndește pastorul. Pînă și realitatea cea mai îngrozitoare

¹ Ioan.

poate avea ceva liniștitor, dacă o privești drept în față. Convoiul se oprește pe malul unui fluviu, într-un peisaj sălbatic străjuit de stinci uriașe. Deportatii au luat și corturi cu ei. Poate că Enver mai închide un ochi și permite câte o favoare. După ce toată lumea s-a culcat, se apropie de el un armean înalt, într-un costum stropit de sus și pînă jos cu noroi. Vorbește o germană ciudată, cu fraze solemne, întrerupte pe alocuri : „Privește, acest fluviu vijelios este Eufratul, iar aceștia sînt copiii mei. Iar tu să-ți întinzi trupul de pe un țărm pe celălalt, încît copiii mei să aibă o punte !“ Lepsius o ia drept glumă și răspunde : „În acest caz, dumneavoastră și copiii dumneavoastră veți trebui să mai așteptați o vreme, pînă mai cresc puțin“. Dar iată că între timp a început într-adevăr să crească, și încă minunat de repede. Miinile și picioarele se lungesc, pleacă de lîngă el în depărtări fără de sfîrșit. Acum ar putea să dea urmare cererii armeanului cu o binevoitoare indiferență. Dar nu mai apucă s-o facă, fiindcă Johannes Lepsius își pierde echilibrul și este cît pe ce să alunece de pe bancă. „E într-adevăr îngrozitor“, își spune el pentru a doua oară în această zi. Dar cu aceste cuvinte se referă mai mult la setea care-l chinuiește, decît la orice altceva. Se scoală scuturîndu-se, aleargă pînă la cel mai apropiat chioșc și, fără să țină seama de recomandările medicilor, bea dintr-o răsuflare un lichid dulce, de la gheață. O dată cu senzația plăcută, în-lăuntrul său pătrund năvalnic proiecte noi și îndrăznețe. „Nu voi ceda pentru nimic în lume“, rîde el în sinea lui. Iar rîsul acesta golit de orice gînduri este o declarație de război împotriva lui Enver Pașa.

..În aceeași clipă, secretarul particular al lui Talaat Bei predă respectivele telegrame oficiale privind Alep, Alexandretta, Antiohia și regiunea de coastă — le predă cu mina lui funcționarului de serviciu de la oficiul de poștă și telegraf.

MAREA ADUNARE

ÎN ZIUA ÎN CARE DJELAL BEI, VENERABILUL valiului de Alcp, refuzase să ducă la împlinire, pe teritoriul aflat sub administrația sa, ordinele de strămutare emise de guvern, așadar din ziua aceea de primăvară, în politica față de armeni a lui Enver și Talaat nu s-a mai produs nici un incident care să întârzie acțiunea și nu s-a mai ivit nici o situație penibilă de felul acesta. Într-o anumită ordine calculată cu precizie, guvernatorii provinciilor imperiului primeau înștiințările ministeriale cărora le urmau apoi, la timpul stabilit, ordinele de executare însoțite de instrucțiuni pentru toate cazurile. În mod excepțional, aparatul birocratic lucra cu o punctualitate uimitoare, astfel că, în privința aceasta, pentru un suflet de funcționar conștiincios era o adevărată desfătare. Imediat după primirea înștiințărilor, valii diferitelor provincii îi chemau la ei pe mutessarifii sangiacurilor din care se compunea vilaietul lor, la o conferință urgentă. În afară de aceștia, la conferință mai erau chemați și comandanții militari din cuprinsul teritoriului. Iar excelența-sa, valiul cutare pașa, declara la respectiva ședință aproximativ următoarele: „Pentru executarea ordinului aveți la dispoziție, domnilor, un interval de paisprezece zile. Până atunci, ultimul convoi cuprinzând populația strămutată trebuie să fi trecut,

mort sau viu, granițele vilaietului. Vă fac răspunzători pentru executarea cu toată energia și fără nici o aminare a dispoziției, deoarece și eu, la rîndul meu, răspund în privința aceasta față de domnul ministru de Interne.“

Apoi, se punea la dispoziția celor de față un plan elaborat în birourile autorităților provinciale, plan care stabilea ordinea convoaielor, urmînd ca participanții să-și dea avizul. Mutessarifii aduceau unele obiecții și îmbunătățiri, iar generalul lua măsuri cu privire la trupele de însoțire și la jandarmi. După aproximativ o oră, toată lumea putea să se ducă la baie sau la cafenea, dacă nu cumva tocmai avea loc o masă festivă la valiu. Mutessarifii se întorceau în localitățile de reședință. Apoi începea să se desfășoare același joc. Cu alte cuvinte, convocau la rîndul lor o conferință, la care de data aceasta participau caimacamii diferitelor kasahle din care se compunea sangiacul. Din nou era invitat comandantul militar, care bineînțeles că nu mai era chiar general. Apoi era examinat planul valiului și prelucrat mai în amănunt, ținîndu-se seama de condițiile locale. Din această pricină, ședința de la sediul sangiacului dura, după cum e și firesc, mai mult decît prima, care era mai selectă. Ce-i drept, după aceea domnii se deplasau tot la cafenea sau la baie, dar nu se mai sfiau să înjure într-o turcească grosolană adunătura aceea de armeni, care în plină stare de război provoacă atîtea necazuri. După aceea venea și rîndul caimacamlor. Chemau și ei din orășelele de reședință pe mudiri, subalternii lor din plăși ; dar aceste ședințe nu mai purtau numele pompos de „conferință“. Mudirii erau aproape toți bărbați mai tineri, dacă se face abstracție de cîtiva cu bărbile sure, care se împotmoliseră într-o funcție administrativă fără speranța de a mai fi înaintați. Respectivul caimacam le spunea același lucru pe care valiul îl spusese mutessarifului și mutessariful îl spusese caimacamului, dar firește în cuvinte mai puțin alese :

„Vă dau atîtea și atîtea zile. Pînă atunci, ultima dintre aceste turme de porci spurcați trebuie să fie scoasă din cuprinsul kasahlei noastre. Treaba trebuie să meargă șnur. Vă fac răspunzători pentru asta. La cine nu merge șnur, se va face o anchetă. N-am poftă să fiu scos la pensie din pricina altora.“

În afară de cei cu adevărat în cauză, povara cea mai grea a tragicei măsuri cădea asupra mudirilor. Nahi-jehlele, plășile pe care le administrau, cuprindeau teritorii mari, căi ferate aproape că nu existau, linii telegrafice erau puține, iar călătoriile cu trăsura pe șoselele îngrozitoare și drumeagurile desfundate de vite echivalau de cele mai multe ori cu o aspră pedeapsă. Prin urmare, aproape singura soluție era să stea zi și noapte în șa ca să poată mobiliza la timp fiecare sat și fiecare tîrgușor uitat de lume în care locuiau armeni. La timp? Uneori acest „la timp“ era miezul nopții, înaintea dimineții prevăzute pentru plecarea convoiului. Valiului, mutessarifului și caimacamului le era ușor să poruncească și să facă pe alții răspunzători. În orașe, totul nu era decît o joacă de copii. Dar cînd ai în subordine șaptezeci și nouă de tîrgușoare, sate, cătune și gospodării izolate, atunci lucrurile arată cu totul altfel. Cîte un mudir, care fie că nu putea să facă minuni, fie că nu era chiar din cale-afară de zelos, se hotăra, în consecință, să nu ia pur și simplu în considerație cutare sau cutare sat izolat și lipsit de însemnătate. Mulți mudiri procedară așa dintr-o lene plină de bunăvoință, știut fiind că aceasta constituie un mobil dintre cele mai importante al activității umane. Alții, iarăși, îndeplineau indulgența lor izvorită din comoditate cu unele calcule secundare ascunse. Asemenea „neluări în considerație“ puteau constitui mai tîrziu o apreciable sursă de venituri, deoarece armeanul modest și chiar țăranul nu sînt chiar lipsiți de mijloace. Asemenea excepții erau periculoase numai acolo unde se aflau posturi de jandarmi permanente. Fiîndcă saptiehii voiau să-și ia și ei partea lor de cîștig, și care cîștig putea fi mai rentabil decît jefuirea legală față de care autoritățile închid

amindoi ochii ? E adevărat că, în conformitate cu dispozițiile, bunurile celor strămutați reveneau fiscului. Dar receptorul știa prea bine că nu avea suficiente mijloace și autoritate ca să-și poată realiza cuvenitele sale pretenții, și mai știa că pentru el era avantajos să mențină treaz zelul plin de entuziasm al organelor executive.

În timp ce în selamlicuri, cafenele, băi și oriunde se aduna societatea modernă din provincie („modern“ era oricine citea ziarele și cunoștea câteva cuvinte într-o limbă străină, oricine văzuse nu numai tradiționalul teatru de umbre turcesc Karagöz, și câteva comedii franțuzești la Smirna sau Stambul, și în general auzise numele Bismarck și Sarah Bernhardt), așadar, în timp ce oamenii culti, făcând parte din pătura mijlocie adeptă a progresului, se aflau cu trup și suflet de partea lui Enver în politica lui față de armeni, cu totul alta era situația cu oamenii simpli din Turcia, fie ei țărani sau din păturile modeste de la oraș. Și nu arareori cite un mudir aflat în călătorie de serviciu se minuna cînd vedea într-un sat, în care adusesese ordinul de deportare, cum turci și armeni se adunau ca să plîngă împreună. Și se minuna că în fața unei case armenesti stătea familia turcească vecină, vărsînd lacrimi, iar cînd cei împietriți de durere ieșeau fără să se uite îndărăt pe ușa vechii lor case, vecinii nu se mulțumeau să le strige „Allah să se milostivească de voi“, ci le dădeau merinde și daruri prețioase pentru drum, cite o capră sau chiar un catîr. Și i se mai întîmpla mudirului să vadă o asemenea familie de vecini însoțind pe năpăstuiți cale de mai multe zile. Și se mai întîmpla ca propriii săi compatrioți și coreligionari să-i cadă la picioare și să-l roage fierbinte :

— Lasă-i să rămînă cu noi ! N-au credința cea dreaptă dar sînt oameni buni. Sînt frații noștri. Lasă-i să rămînă aici, cu noi !

Dar asta nu era de nici un folos. Chiar și cel mai binevoitor mudir nu putea face vreo excepție decît în foarte rare cîtune izolate, uitate de lume, îngăduind în

taină ca o rămășiță a rasei blestemată să se ascundă acolo, ghemuindu-se sub mantia propriei ei spaimă de moarte.

Oamenii porneau mai întâi pe potecile șerpuite dintre sate, intrau pe drumurile de căruță, se întâlneau cu alte convoaie pe șoselele regionale, pentru ca după zile de mers să ajungă la marea șosea care ducea prin Alep către sud-est, pînă în deșert. Ritmul a milioane de picioare tirindu-se anevoie, un ritm cum pămîntul nu mai cunoscuse. Marșul acestei armate fusese elaborat și pornit după principiile unei autentice strategii militare. Numai de un singur element uitaseră cu totul generalii care conduceau din umbră operațiile : organizarea aprovizionării pe drum. În primele zile se mai împărțeau mici cantități de pîine și bulgur, grîu uscat și măcinat mare, dar deocamdată nici propriile provizii încă nu erau epuizate. În aceste prime zile, fiecare adult avea și dreptul să ceară de la onbași, subofițerul cu administrația în cadrul convoiului, să i se plătească alocația legală de douăsprezece parale. Dar cei mai mulți se fereau cu grijă să exprime asemenea pretenție, prin care n-ar fi reușit decît să-și atragă ura vreunuia dintre atotputernicii supraveghetori ; și apoi, la prețurile ridicate care se practicau acum, pentru douăsprezece parale se puteau cumpăra cel mult cîteva portocale sau un ou de găină. Cu fiecare ceas ce trecea, obrajii deveneau din ce în ce mai supti, pașii milioanelor de picioare din ce în ce mai clătinați. Curînd, dinlăuntru uriașei făpturi tîritoare nu mai răzbăteau decît gemete, gîfiit, vaiete și cîteodată un țipăt brusc, crispat, sălbatic. Pe măsura ce se scurgea timpul, tot mai multe părțile ale acestei făpturi se desprindeau, se prăbușeau, erau împinse în șanț și se stingeau acolo. Pe urmă bitele saptichilor șuierau căzînd grele pe spinările celor șovăitori. Erau turbați, saptichii. Trebuiau și ei să ducă o viață de ciine, pînă ce ajungeau la granița kasahlei și-i predau pe deportați comandamentului jandarmeriei vecine. La început se mai țineau liste nominale. Dar pe urmă, cînd cazurile de îmbolnăvire și

de deces se înmulțiseră peste măsură, cînd din ce în ce mai multe cadavre sau semicadavre trebuiau aruncate în șanțul șoselei, îndeosebi copii, ținerea de liste se dovedi cît se poate de incomodă și onbașii renunța la mizgăleala asta inutilă. Pe cine mai interesa dacă cel care putrezea pe cîmp se numea Sarkis, Astik sau Hapeth, dacă se numea Anuș, Vartuhi sau Koren? Nu toți saptiehii erau fiare necruțătoare. Ba chiar putem presupune că majoritatea lor se compunea din oameni simpli și cumsecade. Dar ce putea să facă un biet saptieh? A primit o poruncă strictă, că la ora cutare să fie cu toată turma prezent în locul cutare și gata pentru raport. Inima lui înțelege foarte bine pe mama care urlă vrînd să-și smulgă copilul din groapă, pe mama care se aruncă în colbul drumului și scurmă pămîntul cu unghiile. Vorbele liniștitoare nu ajută. S-au pierdut minute prețioase, iar locul de destinație se află încă la doisprezece kilometri distanță. Convoiul s-a oprit. Toate fețele sînt crispate. Din mii de gitlejuri izbucnește un urlet dement. De ce nu se aruncă această mulțime, oricît de sleită de puteri ar fi, asupra saptiehlui și a camarazilor săi, de ce nu-i dezarmează și-i face una cu pămîntul? Poate că jandarmii se tem de o asemenea izbucnire de furie oarbă, care ar însemna sfîrșitul lor. Și atunci, unul dintre ei trage un foc de armă. Ceilalți trag săbiile și cu lamele tăioase încep să lovească pe cci fără apărare. Treizeci-patruzeci de bărbați și femei se tăvălesc pe jos, scăldați în sînge. Dar sîngele acesta îi amețește și în alt fel pe saptiehii surescitați, trezind în ei vechea și arzătoare dorință după femeile rasei dușmănite. O dată cu femeia aflată la discreția învingătorului, acesta face mai mult decît să violeze o făptură omenească, prin ea pune stăpînire pe însuși zeul dușmanului. După aceea, saptiehii nici nu-și mai amintesc prea bine cum s-au întîmplat toate astea.

Un covor rătăcitor, țesut din firele însîngerate ale destinului. Mereu același procedeu. După prima zi de marș, toți bărbații în putere sînt despărțiți de restul coloanei. Iată un bărbat în vîrstă de patruzeci și șase

de ani, în haine de bună calitate, un inginer ; nu-l pot goni de lângă familia lui decît lovindu-l cu paturile armelor. Cel mai mic dintre copilașii lui are abia un an și jumătate. Inginerul a fost repartizat la o companie pentru construcția de drumuri. În lungul convoiului de bărbați, se clatină buimac, ca un debil mintal, înghimînd fără încetare :

— Doar am plătit bedelul la vreme... am plătit bedelul. Deodată se agață strîns de vecinul lui. Amintiri dureroase îl cutremură : Nu s-a pomenit vreodată copil mai frumos. Fetița are ochii cît două farfurioare de mari. Dacă aș putea m-aș tîri pe burtă, ca un șarpe, după ai mei.

Pe urmă merge mai departe, împleticindu-se, însingurat, izolat în negura lacrimilor sale. Seara, oamenii se culcă istoviți pe o coastă de munte. Inginerul pare că doarme și el. Tîrziu după miezul nopții îl trezește pe același vecin, spunîndu-i :

— Au și murit, cu toții, și este foarte liniștit.

În alt transport se află o pereche de tineri logodnici. Sînt foarte tineri. Mirelui abia dacă-i mijește un puf ușor colorat pe buza de sus. Se apropie, amenințător, ceasul cînd bărbații în putere vor fi scoși din convoi. Mireasa are ideea salvatoare să-l îmbrace pe iubitul ei în straie femeiești. Viclenia reușește. În fericirea lor, cei doi copilandri au și început să rîdă de amuzanta travestire. Ceilalți, însă, îi îndeamnă să nu se bucure înaintea de vreme de izbînda lor. În apropierea unui oraș mare, le ies în cale niște țșettehi — francțirori înarmați. Sînt porniți să petreacă vinînd fuste. Între altele, alegerea lor se oprește și asupra miresei. Ea se agață de mire :

— Pentru numele lui Dumnezeu, lăsați-mă lângă ea ! Sora mea e surdomută. Are nevoie de mine !

— Țsta nu-i un motiv, dșanum, suflețelule ! O luăm și pe frumoasa asta cu noi.

Perechea e tîrîtă într-o casă murdară. Acolo, adevărul iese repede la iveală. Țșettehii îlucid pe tînăr ime-

diat. După cel mai înspăimântător dintre violuri, fata este legată de cadavrul logodnicului.

...Covor rătăcitor, țesut din destine încâlcite, pe care nimeni nu le poate descurca. Mereu se găsește o mamă care-și poartă zile în șir copilul mort de foame în spinare, într-un sac, pînă ce propriile ei rude o denunță saptiehlilor din pricină că nu mai pot îndura mirosul. Sînt și mamele din Kemach, cu mintea rătăcită, care își azvîrlă copiii de pe o stîncă, în Eufrat, cîntînd imnuri, cu ochii strălucitori, de parcă ar îndeplini un ritual întru slava lui Dumnezeu. Și mereu se găsește cîte un episcop, un vartabed care-și sumete sutana, se aruncă la picioarele mudirului și plînge :

— Fie-ți milă, efendi, de acești nevinovați !

Mudirul însă, este obligat să răspundă cum glăsuiesc instrucțiunile :

— Nu te amesteca în politică ! Cu tine trebuie să tratez numai chestiunile legate de biserică. Cirmuirea respectă biserica.

...În unele convoaie nici nu se întîmplă evenimente ieșite din comun, în afară de foame, sete, răni la picioare și boli. Dar într-o zi s-a întîmplat ca o călugăriță germană din ordinul diaconeselor să se afle în fața spitalului din Maraș, unde tocmai fusese repartizată să-și facă serviciul. Un lung convoi de armeni tăcuți trecea prin fața clădirii în care călugărița se pregătea să intre. Aceasta n-avu puterea să se miște din loc, pînă ce nu dispăru și ultima siluetă. Și în această soră se petrecu ceva ce ea însăși nu înțelegea : nu era milă, nu era nici groază, ci ceva mare și necunoscut, un fel de înălțare sufletească. Seara le scrise celor de acasă : „Am întîlnit un lung convoi de strămutați care își părăsiseră de curînd satele și erau încă într-o stare destul de bună. A trebuit să aștept vreme îndelungată pînă au trecut toți și niciodată nu voi uita ceea ce mi s-a înfățișat ochilor. Doar cîțiva bărbați, puțini la număr, altfel numai femei și copii. Mulți dintre ei cu părul de culoare deschisă și ochi mari albaștri, care ne priveau cu asemenea înfiorătoare seriozitate și cu atîta

inconștientă demnitate, de parcă ar fi de pe acum în-geri ai Judecății-de-apoi.“ Iar acești sărmani îngeri ai Judecății-de-apoi veneau de la Zeitun, Maraș, și Aintab și din vilaictul Adana; veneau dinspre miazănoapte, din provinciile Sivas, Trapezunt și Erzerum; veneau din răsărit, din Karputh și din Diabekirul aflat în regiunea locuită de kurzi, din Urfa și Bitlis. Dincolo de Munții Taurus, încă înainte de Alep, toate aceste convoaie se întrepătrundeau, formind țesătura covorului omenesc care se țira la nesfârșit. Dar în ceea ce privește Alep, aici nu se întâmpla nimic, și nici în sangiacurile și în kasahlele suprapopulate ale vilaietului nu se întâmpla ceva deosebit. În regiunea de coastă, viața se desfășura liniștită, Musa Daghlul se odihnea în soare. Părea să nu ia act de mișcarea înspăimântătoare care se desfășura la o depărtare nu prea mare.

Erau săptămîni lungi ! La Yoghonoluk viața își urma, cum se spune, cursul ei obișnuit. Bineînțeles că expresia aceasta abia dacă se potrivește aici, fiind folosită numai într-o accepție superficială. Oamenii nu discutau prea mult despre „evenimentele acelea“, dar lucrul cel mai straniu era că aproape nu mai vorbeau de loc. Munceau ca de obicei pe cîmp și în livezi, la războiul de țesut și la vîrtelniță, ba poate cu zel mai mare, cu febrilitate chiar. Vînzătorii plecau în zilele de țîrg pînă la Antiohia și-și desfăceau marfa ca de obicei. Tot așa, conform obiceiului statornicit, în sate veneau cumpărători turci și se tocmeau pe îndelete pentru fiecare para, de parcă nicăieri nu s-ar întâmpla nimic. Totul era ca totdeauna și totuși fundamental schimbat. Această schimbare îi învăluia pe oameni ca un somn hipnotic, în care îți poți vedea de treburile obișnuite fără să fii în deplinătatea simțurilor tale. Fiecare știa totul. Fiecare știa că viața lui nu mai era, poate, decît o chestiune de săptămîni. O știa și în același timp n-o știa. Oare primejdia nu putea să treacă pe lângă copiii Musa Daghlului fără să se oprească, dat fiind că nici pînă acum nu s-a simțit vreo mișcare? Oare faptul că regiunea se afla atît de izolată nu constituia un îndemn

pentru puternicii zilei s-o ignore pur și simplu? Sub liniștea adincă nu se ascundea un semn bun? Așa se face că fiecare mărea această liniște prin propria lui tăcere, pentru a nu trezi spiritele, că fiecare se cufunda în somnul viu al activității sale de zi cu zi, atitudine prin care își crea iluzia că se află într-o deplină siguranță. Medicul Altouni, farmacistul Krikor și chiar Ter Haigasun constituiau un exemplu pentru acest mod de comportare. Bătrînul medic își făcea mai departe vizitele la bolnavi, cocoțat pe spinarea măgarului său și continuînd să-și blesteme soarta care-i ratase viața, de parcă lucruri mai rele nici n-ar putea exista pe lumea asta. Krikor îi strîngea pe învățători în jurul lui pentru plimbări socratice nocturne și menționa stelele împreună cu distanțele la care se aflau, dînd nume și cifre precise, împotriva cărora nu se putea ridica nici o obiecție. Cînd miliardele de kilometri străbăteau aerul șuierînd, nu se mai putea percepe nici cel mai slab ecou al nenorocirii. Pe aripile vitezei luminii, Krikor se retrăgea în izolarea stelcelor botezate cu de la el putere. Era destul să-ți ridici privirea către cerul înstelat și deportarea devenea un simplu zvon lipsit de sens. Poate că nici nu credea cu adevărat în ea. Nicăieri nu scria, negru pe alb, despre deportare. Ziare armenesti nu mai soseau, iar cele turcești făcuseră pînă acum doar de două ori vagi aluzii, cu iz oficial, în legătură cu această chestiune. Fără să privească în stînga sau în dreapta, Ter Haigasun își desfășura și el activitatea ca de obicei. Ținea lecțiile la școală, oficia liturghia de sărbători, întreprindea deplasările obișnuite în cuprinsul diecezei. Preotul stăruise ca și în acest an să aibă loc pelerinajul tradițional la mînașirea Sfîntul Toma, cu care prilej se desfășura străvechiul rit al lui Madach prin sacrificarea unui miel. Numai marea serbare populară care urma în mod obișnuit — o petrecere cu muzică și dans ce ținea întotdeauna pînă în zorii zilei următoare — a fost suprimată de data aceasta, deși Ter Haigasun nu indică nici un motiv pentru atare hotărîre.

Data fiind comportarea atît de calmă a frunţaşilor comunităţii locale, este cît se poate de firesc că cei doi străini, europenii Juliette şi Gonzague, nu arătau nici o umbră de îngrijorare. Într-o zi, Juliette se adresă soţului ei cu cuvinte din care răzbea un accent de sinceritate şi convingere :

— Nu intenţionez, dragul meu, să rămîn aici pînă la toamnă. Pe măsură ce trece vremea, mă cuprinde îngrijorarea cu privire la soarta Franţei. În ultimele zile m-am gîndit adesea la mama.

Dar privirea lungă şi enigmatică a lui Gabriel o făcu să înţeleagă că spusese o prostie fără seamăn.

Gabriel Bagradian îşi continua incursiunile de recunoaştere prin sate, ba chiar îşi extinse teritoriul de studiat : spre sud depăşea acum Suedja, iar spre nord întreprinse o dată un drum de mai multe ore călare, pînă la Beilan, localitate de vile, acum părăsite, ale armenilor bogaţi din Alexandretta. O singură dată îndrăzni să se ducă iarăşi la Antiohia. Spre deosebire de data trecută, podul de peste Oronte era păzit acum de cîţiva saptiehi. Aceştia îi cerură lui Gabriel să le arate actele de identitate şi-l lăsară, indiferenţi, să treacă. Vreme de o clipă îşi închipui că toate posturile de pază de pe cuprinsul imperiului l-ar lăsa să treacă, pe el împreună cu trăsura în care s-ar afla Juliette şi Stephan, cu aceeaşi uşurinţă ca şi cei de-aici. Poate că salvarea era mult mai uşor de realizat decît îşi închipuia. Dar de îndată ce păşi în noua şi cuprinzătoarea sală a avizierelor din clădirea hûkîmetului, un afiş mare de pe perete îl făcu să-şi dea seama că situaţia era gravă. Scria acolo că este interzis să se elibereze vreunui armean bilete de tren sau de poştalion. Şi ceea ce era şi mai îngrijorător, fusese astfel conceput :

„Oriunde vreun membru al milletului armean va fi găsit în afara localităţii lui de domiciliu, fără paşaport şi permis de călătorie, va fi arestat şi internat în cel mai apropiat lagăr, în vederea deportării“. Această dispoziţie severă, care cuprindea cîteva articole, era semnată de Mustafa Abdul Halib Bei, urmaşul docil

al curajosului Djelal. În ciuda amenințării care-l pîndea, Bagradian se duse să hoinărească prin bazar. Ulița îngustă, în mod obișnuit atît de aglomerată, era aproape goală și avea un aspect înfricoșat și îndoliat parcă. Deși încă nu fuseseră loviți de dispozițiile de strămutare, negustorii armeni trăsaseră obloanele la prăvălii și parcă i-ar fi înghițit pămîntul. Dar nici populația mahomedană nu avea cîtuși de puțin motive să se bucure. Prima umbră, pe care greul păcat comis împotriva armenilor a aruncat-o asupra imperiului, a fost o bruscă devalorizare a hîrtiei monedă turcești. De cîțva timp negustorii nu mai voiau să facă plăți în aur și argint, drept care aceste rușinoase metale dispăruseră imediat de pe toate piețele. Preaînțelepții specialiști în economie, aflați în ministerele din Stambul, dădură unele explicații încalcite cu privire la secretul acestei devalorizări rapide și nemotivate. Dar că circulația monetară ar putea depinde de conjunctura lumii morale, iată o concluzie la care pînă în ziua de astăzi n-a ajuns încă nici un economist, oricît de înțelept ar fi fost el. Turcii din Antiohia se strecurau cu pași tirșiți și descurajați prin bazarul care, cu băltoacele, rigolele puturoase și grămezile lui de gunoaie, arăta ca o imensă hazna cufundată în liniștea nopții.

Gabriel găsi încuiată poarta casei în stil antic a lui aga Rifaat Bereket. Bătu tare de mai multe ori, cu ciocănelul, în lemnul cu încrustații de aramă, dar nu se arătă nimeni. Așadar, aga încă nu se înapoiase din călătorie. Cu toate că Gabriel știa că această călătorie avea drept scop să ajute poporul armean, faptul că prietenul tatălui său era departe îi pricinuia acum o mare mîhnire.

După înapoiere, Bagradian hotărî să nu mai depășească în drumurile sale, chiar și cele mai îndepărtate, zona extremă a Musa Dagului. Motivul acestei hotărîri era efectul miraculos de calmant pe care îl exercita asupra lui muntele locurilor natale, efect tot mai puternic pe măsură ce trecea vremea. Chiar și acum, cînd deschidea dimineața fereastra și saluta muntele, era

pătruns de acea uimire solemnă pe care n-o înțelegea. Masa impunătoare a muntelui, schimbându-și în fiecare ceas al zilei înfățișarea, ba strînsă compact în sine, ba estompîndu-se delicat în aburii soarelui — realitate impunătoare și eternă în toate transformările ei — părea să însuflețească forțele lui Gabriel și să-i dea curaj pentru gîndurile chinuitoare ce-l frămîntau și-i răpeau somnul din ziua sosirii pastorului Aram Tomazian. Iar cînd ieșea din umbra muntelui, curajul trebuincios unor asemenea gînduri începea imediat să se destrame. Între timp, deplasările lui pline de zel prin sate dădeau roade demne de luat în seamă. Obținu ceea ce urmărise, adică o imagine de ansamblu și destul de amănunțită nu numai a vieții exterioare și a activității acestor țărani, grădinari, torcători de mătase, țesători de șaluri, prisăcari și sculptori în lemn, ci îi fu îngăduit să arunce cîte o privire și în relațiile lor de familie și să pătrundă în domeniile mai închise ale sufletului. Firește că acest lucru nu era întotdeauna prea lesne de realizat. La început, mulți dintre localnici vedeau în el doar un străin de neam mare, în ciuda faptului că prin origine și proprietate era legat de ei. Bineînțeles că pe Avetis Bagradian cel tinăr îl simțiseră mai aproape de ei, deși acesta, om ciudat și zgîrcit la vorbă, nu se interesase niciodată de cineva, nici de Krikor, nici de Ter Haigasun sau de învățători, și nu vizitase aproape niciodată satele. Oricum însă, era înmormîntat în cimitirul din Yoghonoluk, printre morții lor. Cu vremea însă, încrederea lor în Gabriel crescuse și împreună cu aceasta chiar o tainică speranță pe care și-o puneau în el. Acest efendi era fără îndoială un om cu greutate, pe care străinătatea îl cunoștea și de care turcii se temeau din pricina influenței sale. Cîtă vreme rămînea la Yoghonoluk, poate că marca nenorocire nu se va abate asupra satelor. Nimeni nu-și dădea seama în ce măsură asemenea speranțe erau într-adevăr justificate. Dar în această privință oamenii simțeau în chip nelămurit că mai era ceva. Chiar dacă Gabriel vorbea despre viitor tot atît de puțin ca și ceilalți,

totuși unii simțeau în ochii lui, în neliniștea lui, în întrebările puse de el, în însemnările pe care și le făcea, o gândire orientată cu precizie către un anumit scop, o activitate de un fel special, care îl îndemna să se deosebească de toți ceilalți. Când apărea undeva, toți ochii rămâneau pironiți asupra lui. Era poftit în multe case. Deși după obiceiul locului încăperile erau mobilate destul de sumar, îl surprinse confortul și curățenia lor. Pardoselile de lut bătătorit erau acoperite cu rogojini curate. Oamenii ședeau pe divane peste care erau așternute covoare de bună calitate. Numai la țăranii cei mai săraci, grajdul se afla lipit de încăperea de locuit. Pereții nu erau chiar pretutindeni goi. Pe lângă icoane, oamenii mai atîrnaseră ilustrații demodate și poze scoase de prin calendare. Cîte o gospodină își împodobește odaia — lucru foarte rar în Orient — cu flori proaspete, cel mai adesea puse în vase plate. După ce musafirul se așeza, i se aducea în față o masă grosolană dintr-un butuc de lemn, pe care se afla încăpătorul vas de cositor plin cu felurite prăjituri, bucăți de fagure și plăcinte cu brînză dulce. Gabriel cunoștea încă din anii copilăriei de la Yoghonoluk gustul acestor prăjituri foarte dulci. Pe atunci ele constituiau plăceri interzise, și părinții bineînțeles că nu trebuiau să afle nimic despre vizitele făcute de micul Gabriel, împreună cu cîte unul dintre servitorii casei, pe la gospodăriile din sate. Acum însă, dată fiind această ospitalitate generoasă, stomacul lui Gabriel întîmpina unele dificultăți, căci alături de prăjituri i se ofereau felii de pepene și fructe zaharisite. Dar a refuza cele oferite ar fi însemnat să aducă o jignire de moarte gazdei. Prin urmare, recurse la o stratagemă : îi îndopa cu dulciuri pe copiii care pretutindeni erau prezentați cu mîndrie oaspetelui, avînd grijă ca din cînd în cînd să ia și el cîte o îmbucătură. Erau de-a dreptul mișcătoare dragostea și grija cu care erau înconjurați toți copiii și mai ales cei mici. Mamele vădeau o preocupare plină de mîndrie pentru curățenia cămășuțelor, bluzelor și șorturilor. Firește că o dată cu trecerea anilor,

nici ele nu puteau împiedica sălbăticia băieților în timpul jocului de-a războiul și a expedițiilor de jaf prin rîpele Damlaĵikului. În timpul numeroaselor sale vizite în sate, Gabriel Bagradian își făcu prieteni. Cel mai de încredere dintre ei era un om așezat, pe nume Nurhan-ceaușul, cu alte cuvinte sergentul Nurhan. Acest Nurhan-ceaușul avea, în marginea dinspre miazăzi a Yoghonolukului, cîteva ateliere constituind cea mai însemnată întreprindere meșteșugărească, după cea a antreprenorului Tomazian, și anume o lăcătușerie și o fierărie, o șelărie și o rotărie, unde se construiau acele cangni obișnuite prin partea locului și, în sfîrșit, o încăpere interioară sacrosanctă, unde meșterea fără martori. Cei inițiați știau că în această încăpere el se îndeletnicea cu repararea puștilor de vînătoare și cu confecționarea cartușelor necesare respectivelor arme; totuși, din pricina unor eventuale reclamații care i-ar fi putut aduce ciupă sine neplăceri, era mai bine ca această activitate să rămînă la adăpost de privirea sap-tiehului Ali Nassif. Nurhan-ceaușul era un fost soldat „cu termen lung“. Avea la activul său un serviciu mi-litar de șapte ani, petrecuți în război și la un regiment de infanterie din Anatolia, în marea cazarmă de la Brussa. Întreaga lui înfățișare purta pecetea anilor de militărie, mustața încărunțită cu vîrfurile lungi și ri-dicate, folosirea continuă a limbajului ostășesc și 'a expresiilor cam grosolane, și înainte de orice purtarea supusă și ținuta militărească în fața lui Bagradian, căruia i se adresa întotdeauna ca unui ofițer și superior în grad. Poate simțea în Gabriel unele aptitudini de care acesta din urmă nu știa nimic. Nurhan-ceaușul, care mai avusese unele comenzi și de la Avetis cel tînăr, primi să controleze bogata colecție de arme a casei Bagradian, efectuînd eventualele reparații. Veni și luă în primire puștile, ca să le demonteze cu grijă în atelierul lui tănuit, să le ungă și să le monteze la loc. În timp ce Nurhan lucra, Gabriel venea adesea să privească. Uneori îl lua și pe Stephan cu el. Bărbații discutau problemele militare ca niște specialiști pasio-

nați. Ceașul cunoștea o mulțime de întâmplări grosolane și anecdote cazone, iar Gabriel, spirit ales și iluminat, nu se mai sătura ascultându-le. Așa se face că, în acele luni când se scurgeau convoaiele de deportați, doi bărbați armeni se cufundau, într-un mod cu totul de necrezut, în amintiri din viața militară turcească, de parcă patria lor s-ar fi aflat în acele cazărmi. Dar Nurhan avea și o liotă întreagă de copii de vîrstă mică și mijlocie, pe care nici el însuși nu părea să-i deosebească prea bine. De altfel, aproape că nici nu se interesa de acești urmași ai lui. Față de adunătura de plozi de-un sînge cu el, fostul instructor de recruți, cu mustața-i care inspira teamă, era, în felul lui greoi, bunătatea însăși; cu cea mai deplină nepăsare îi lăsa să-și facă de cap. Seara, cînd munca se sfîrșea, fiecare contramaistru din atelierele sale venea și-i înmîna cheile, după care Nurhan nu intra în casa plină de copii și nici nu se ducea să bată la ușa vreunui vecin. Ținînd într-o mînă cana cu vin, în cealaltă o goarnă de infanterie turcească, pe care o sustrăsese din inventarul regimentului, se ducea în livada lui de caiși. Pe urmă, cînd începea să se lase seara, aerul era sfîșiat de sunete șovăitoare și cam lătrate de trompetă, binecunoscute locuitorilor satelor. Întrerupte pe alocuri și stridente, semnalele armatei turcești vuiau prin aer, o chemare la apel confuză și brutală, de parcă în felul acesta ceașul ar fi voit să adune toată valea înainte de căderea nopții.

Între timp, din pricina copiilor de vîrstă școlară, între sate se născuse o divergență de opinii de natură cultural-politică. Conform programei didactice elaborate de „Miazial Engerutiunk Hajoz“, de Uniunea Generală a Școlilor Armenești, care constituia unicul for de învățămînt al acestei naționalități, anul școlar urma să se sfîrșească o dată cu primele zile fierbinți de vară, așadar încă de pe la jumătatea lunii mai. Dar Ter Haigasun, în calitatea lui de administrator superior al școlilor, dăduse pe neașteptate dispoziția ca, după

o scurtă vacanță de opt zile, cursurile să fie reluate. Hotărîrea preotului izvoră din aceleași cauze ca și zelul amețitor în muncă al întregii populații. Erau vremuri apocaliptice ! Apropiatei nenorociri care avea să destrame ordinea statornicită trebuia să i se opună o activitate de două ori mai ordonată ca de obicei, perioada de completă inerție ce urma să sosească în mod inevitabil să fie întîmpinată cu cea mai riguroasă ordine și disciplină. Și, în afară de asta, tocmai în aceste zile de îngrijorare, țipetele dezlănțuite și gălăgia copiilor neștiutori, sărbătorind vacanța, erau în toate satele o plagă de nesuportat. E limpede că toată lumea ar fi fost de acord cu Ter Haigasun, dacă din partea corpului didactic nu s-ar fi ivit o împotrivire înverșunată. Învățătorii, și mai cu seamă Hrand Oskanian, nu voiau să fie lipsiți de perioada de vacanță ce le era asigurată prin contract. Îi ciștigară de partea lor pe muhtari și-i avertizară pe părinți că din pricina căldurii caniculare mințile celor mici vor avea serios de suferit în cazul că vor fi peste măsură de împovărate ; Oskanian, taciturnul, dezlănțui de data aceasta o campanie de ură împotriva lui Ter Haigasun. Dar nu-i fu de nici un folos. Preotul rămase ferm pe poziție. Convocă la el pe cei șapte muhtari din sate și-i convinse în cadrul unei scurte expunerii. Așa se face că noul an școlar începu, în ciuda anotimpului călduros, imediat după cel vechi. Învățătorii făcură o ultimă încercare, cerîndu-i lui Gabriel Bagradian să participe la dispută. Șatakhan și Oskanian se prezentară la vilă avînd grijă să respecte toate formele cerute de uzanțe. Dar Gabriel declară fără înconjur că este categoric pentru continuarea cursurilor. Că salută această inițiativă nu numai în general, ci și din motive personale, deoarece luase hotărîrea să-l trimită pe fiul său Stephan la școala domnului Șatakhan, fiind timpul să vină în contact cu alți băieți de aceeași vîrstă și neam cu el. Învățătorul Șatakhan se înclină și răspunse, în cea mai frumoasă franțuzească a lui, cu un mic discurs în care pledă pentru cerințele igienei moderne și bucu-

riile vacanței, în contrast cu rigurozitatea învechită a științei. După ce sfinși, întrebarea cam uimită a lui Bagradian îl descumpăni :

— De fapt, de ce vorbești franțuzește cu mine ?

Hapeth Șatakhian se apără jignit :

— Am făcut-o numai pentru dumneavoastră, efendi.

Dar Hrand Oskanian îl înghionti furios în spate, vrînd parcă să-i spună : „Vezi, orgoliul tău a stricat totul“. Așadar, învățătorilor nu le mai rămase altă cale decît aceea de a se obișnui cu ideea înfrîngerii. Taciturnul Oskanian însă își descărcă toată ura într-un lung poem de înfierare, îndreptat împotriva lui Ter Haigasun. La o adunare nocturnă desfășurată sub auspiciile lui Krikor, îl puse pe Asaian, cîntărețul cel subțire ca un țir, să recite pamfletul rimat. Vocea învățătorului Asaian vibra de o emoție încărcată de mînie. Deoarece ocupația lui secundară era aceea de dirijor al corului bisericii, avea de suferit mai mult decît alții sub îndrumarea severă și intransigentă a lui Ter Haigasun. Poemul cel combativ sfinșea cu următoarele versuri amenințătoare :

Oricît ai vrea, cu-odăjdiile tale,
Să-ntuneci soarele în a sa cale,
Precum norii negri-ntunecă luna,
Nu vei putea. Soarele luci-va-ntotdeauna.

Fiindcă soarele reprezenta aici, în chip alegoric, spiritul iluminat, era cam greu să-ți dai seama cum de reușeau odăjdiile lui Ter Haigasun să întunece acest spirit printr-o intensificare a învățămîntului școlar. Ascultînd asemenea ambițioase încercări poetice ale discipolului său, Krikor clătină din cap. Grupul ședea în lumina lunii, pe coasta unei cline aflată deasupra viilor de pe Kheder Beg. Farmacistul ceru manuscrisul poemului. Nici nu pomeni de eroul înfierat în satiră. Niciodată nu lua în considerare tema propriu-zisă. Cu o indiferență sumbră decise :

— Asta este un fel de talmeș-balmeș, Hrand Oskanian. Poeti da, poeti au existat, dar numai în vremurile de demult...

Și continuă, demonstrînd că nu numai poeti au existat doar în vremurile de demult, ci și fapte, războaie, bărbați de stat, eroi. De altfel, activitatea ce se desfășoară în lumea noastră se remarcă abia după ce a devenit istorie. Dar ca să nu-și descurajeze cu totul discipolul, Krikor se întoarce spre el făcîndu-i un semn :

— Nu renunța ! Dar trebuie să mai înveți, învățătorule !

În ziua hotărîtă, Gabriel Bagradian se prezentă în clădirea școlii din Yoghonoluk cu Stephan și micuța lui locatară Sato, ale cărei picioare rănite se vindecaseră. Cu puțin înainte avusese o scurtă divergență de păreri cu Juliette. Aceasta se temea ca băiatul ei, așa spunea, să se înghesuie cu tineretul nespălat, și pe deasupra într-un asemenea grajd oriental. Că doar nu-l trimisese la școala publică nici la Paris, unde fără îndoială că pericolul bolilor molipsitoare și al păduchilor era mult mai mic. Gabriel nu renunță la punctul său de vedere. Dacă analizăm temeinic situația, spuse, asemenea pericole, care în curînd ar putea fi depășite de pericole adevărate, nu sînt vrednice a fi luate în considerare. El, ca părinte, socotește că este mult mai important ca Stephan să-i cunoască, în sfîrșit, pe *ai săi*, într-un mod viu și temeinic. În alte vremuri și în alte condiții, Juliette ar fi avut o sută de răspunsuri gata pregătite. Acum însă renunță imediat la luptă și nu mai spuse nimic. Era o tăcută atitudine concesivă, pe care ca însăși o înțelegea mai puțin ca oricine. De la acea convorbire nocturnă, în cursul căreia Gabriel se arătase atît de deznădăjduit, se întimplase ceva de neînțeles. Intimitatea vieții — această recoltă bogată, strînsă într-o căsnicie de paisprezece ani — se destrăma mereu mai mult. Acum, cînd Juliette se trezea noaptea, i se părea uneori că între ea și cînul care dormea alături nu exista o viață comună. Viața lor comună se

afla acolo, departe, la Paris și în orașele inundate de lumină ale Europei, de care erau complet izolați și unde nu mai aveau ce căuta. Ce se întâmplase oare ? Se schimbase Gabriel, sau ea însăși ? Juliette continua să creadă că perspectivele nu merită să fie luate în serios. I se părea aproape ridicol să presupună că în fața ei, a franțuzoaicei, potopul nu se va opri în mod respectuos. Lucrul esențial era să mai reziste câteva săptămîni. Pe urmă, înapoi, acasă ! Tot ce se va întîmpla sau nu se va întîmpla în cuprinsul acestor săptămîni era pe de-a-ntregul lipsit de importanță. De aceea întîmpină cu tăcere hotărîrea lui Gabriel de a-l trimite pe Ștephan la școală. Dar cînd în adîncul sufletului deveni pe neașteptate conștientă că formula ei — „Ah, ce-mi pasă mie de toate astea ?“ — constituia o expresie a indiferenței, simți o teamă subită și o cuprinsc un sentiment dureros și necunoscut, nu numai în legătură cu ea însăși, ci mai mult pentru Ștephan.

După cum era de așteptat, tînărul era entuziasmat de noul program. Îi mărturisi tatălui său că în timpul lecțiilor, pe care le făcea sub îndrumarea bunului domn Avakian, abia dacă mai reușea să fie atent și să se concentreze. Că lui, liceanului parizian, latinist și ele-nist, îi făcea mult mai multă plăcere să meargă la o școală armenească de la țară. Pricina acestei atitudini, de a răspunde bucuros hotărîrii tatălui său, nu trebuie însă căutată doar în plictiseala orelor de meditație cu Avakian ; și sufletul lui Ștephan era tulburat și încordat, mai ales de cînd Iskuhi și Sato veniseră în casă. O dată, Sato provocase chiar mari necazuri. Într-o zi, dis-de-dimineață, Ștephan și fetița dispărură pe neașteptate și se întoarseră abia tirziu, după masa de prînz. Fiindcă Sato urma să fie pedepsită cu severitate pentru această escapadă, Ștephan luă cavalierește vina asupra lui și pretinse că în cursul plimbării se rătăciseră pe Damlaĵik. Juliette îi făcu o scenă nu numai lui Avakian, ci și lui Gabriel, și-i interzisese băiatului ca pe viitor să mai schimbe măcar o singură vorbă cu Sato. Hoinara fu exclusă din cercul stăpînilor casei,

iar atunci cînd se afla la vilă, nu mai avea voie să stea decît în cămăruța ei. Ca urmare, Stephan începu să se strecoare tot mai des în preajma bunei Iskuhi, care părăsise și ea mai demult patul de suferință, deși încă nu se însănătoșise complet. Cînd se afla într-un șezlong, în grădină, Stephan se chină la picioarele ei, pe pămînt. Avea multe întrebări pe suflet. Iskuhi trebuia să-i povestească despre Zeitun. Dar cînd se ivea mama, își întrerupeau convorbirea ca niște conspiratori. „Cît de mult îl atrag cu toții“, se gîdea Juliette.

Școala din Yoghonoluk era o clădire impunătoare. Fiind cea mai mare din districtul Musa Dagh, cuprîdea patru clase. Ter Haigasun îi încredințase lui Șatakhian conducerea ei. Acesta, din proprie inițiativă, adăugase obișnuitului curs primar încă o clasă de perfecționare, în cadrul căreia el predă franceza și istoria, iar Oskanian literatura și caligrafia. Dar asta nu era totul; mai exista și un curs seral pentru adulți. Aici, chiar un învățat cu orizont universal ca farmacistul Krikor împărtășea din lumina lui. Ținea prelegeri despre aștri, flori, animale și roci, despre popoare vechi, poeți și înțelepți. Și, în felul care-i era propriu, nu despărțea între ele materiile, ci le amesteca fantezist — inventiv narator de basme ale științei. Cuvîntările și le condimenta cu vorbe și cifre tainice, astfel că auditorii săi clipeau către el cu ochii încordați ai celor ce nu reușesc să înțeleagă. Oricum, cele de mai sus pînă într-o lumină concludentă setea de cultură a acestui popor, fiindcă la cursul seral se adunau, în băncile strîmte de școală, oameni foarte bătrîni, îndeosebi meșteșugari care colindaseră prin lume, dornici ca măcar în amurgul vieții să mai asculte și să învețe lucruri noi. Șatakhian îl primi pe Stephan în clasa de perfecționare, frecventată de treizeci de elevi în vîrstă de doisprezece pînă la cincisprezece ani. Învățătorul îl luă pe Gabriel Bagradian la o parte:

— Nu vă înțeleg prea bine, efendi. Ce-ar putea să învețe fiul dumneavoastră la noi? Poate că despre multe lucruri știe chiar mai mult decît mine, căci deși

am studiat o vreme în Elveția, de ani de zile lincezese în pustietatea asta. Priviți vă rog la toți copiii aceștia ! Parcă ar fi boșimani ! Nu știu dacă va avea o influență bună...

— Tocmai de această influență, Hapeth Șatakhian, nu vreau să-l lipsesc pe băiat, declară Gabriel, iar învățătorul se minună de îndărătnicia tatălui, care dintr-un european binecrescut voia să facă un mic oriental.

Clasa era plină de copii și de părinții care-i înscriau pe acești copii. O femeie bătrână, împingînd un băiețel înaintea ei, se apropie de Șatakhian :

— Iată-l învățătorule ! Să nu-l bați prea rău !

— Ei, acum ați auzit chiar cu urechile dumneavoastră, se întoarse Șatakhian către Gabriel și oftă la gîndul celui talmeș-balmeș de tradiție, superstiție și înapoiere, împotriva căruia trebuia să pornească la luptă.

Se înțeleseseră ca Stephan să vină la școală de patru ori pe săptămînă, pentru a se familiariza mai cu seamă cu folosirea limbii și alfabetului armenesc. Sato fu re-partizată în clasa începătorilor, unde majoritatea o formau fetele, deși erau mult mai tinere decît orfana din Zeitun care dădea celor din jur atîta bătaie de cap. Chiar după a doua zi de școală, Stephan se întoarse acasă amărit. Declară că nu are de gînd să mai fie ținta batjocurii celorlalți din pricina stupidului său costum englezesc. Voia să umble îmbrăcat la fel cu toți băieții. Și ceru cu neobișnuită înverșunare să i se comande la unul dintre croitorii din sat un entari, halatul obișnuit prin partea locului, apoi briul lat numit aghil, precum și o pereche de șalvari. Din pricina acestei pretenții se iscă o ceartă aprinsă între fiu și mamă, o dispută care rămase nedecisă zile în șir.

În schimbul orelor de meditație cu Stephan, Samuel Avakian primi o muncă nouă și de o cu totul altă natură. Gabriel îi dădu numeroasele notițe disperate făcute de el în ultimele săptămîni. Studentul urma să procedeze la diverse totalizări, întocmind o statistică

menită să ofere o privire de ansamblu asupra situației. Ce scop avea această muncă, Avakian nu află. Mai întâi trebuia să se stabilească, ținând seama de anumite criterii, numărul total al locuitorilor din satele cuprinse între Vakef, satul dantelelor aflat la sud, și Kebussije, satul albinelor de la nord. Datele, pe care Bagradian le obținuse de la notarul din Yoghonorluk și de la ceilalți șase fruntași ai satelor, trebuiau puse în ordine și verificate. Chiar a doua zi, Avakian fu în măsură să-i predea lui Gabriel următoarea listă :

Numărul locuitorilor celor șapte sate, după sex și vîrstă :

583 sugari și copii sub 4 ani

579 fete între 4 și 12 ani

823 băieți între 4 și 14 ani

2074 femei peste 12 ani

1550 bărbați peste 14 ani

5609 suflete

În această statistică demografică era cuprinsă și familia Bagradian, împreună cu personalul casnic. Dar în afară de asemenea liste sumare, se întocmeau și altele, mai amănunțite, după numărul familiilor din fiecare sat, după calificare și profesie. Totuși, nu era vorba numai de elementul uman. Gabriel încercase să cuprindă și mărimea șeptelului de vite din regiune. Nu fusese o muncă ușoară și reușise s-o ducă la împlinire doar în foarte mică măsură, fiindcă în acest domeniu nici muhtarii nu aveau date precise. Un singur lucru era în afară de orice îndoială. Vite mari, vaci și cai, nu existau de loc. Fiecare familie mai avută poseda cîteva capre și un măgar sau un catîr ca vită de povară și călărie. Turmele mai mari de oi, aparținînd diferiților crescători sau comunelor, erau mîinate, după obiceiul locuitorilor de la munte, pe pajiști și imașuri ferite, unde rămîneau de la o tunsoare la alta sub supravegherea bacilor și a ciobanilor mai tineri. A stabili nu-

mărul capetelor de oi din aceste turme, fie chiar și cu aproximație, se dovedi imposibil de realizat. Harnicul Avakian, bucuros de orice muncă, alerga neobosit pe ulițele satelor și reuși curînd să organizeze un adevărat oficiu al cadastrului în camera de lucru a lui Bagradian. Dar în taină ridica din umeri la gîndul că un om bogat încerca să-și umple timpul născocind asemenea jocuri de răbdare doar pentru a avea o ocupație, și încă într-o perioadă de așteptare, în vremuri atît de nesigure. Pentru acest pedant rafinat, care probabil că avea de gînd să scrie o lucrare despre viața populației de la poalele Musa Daghului, nimic nu era chiar atît de neînsemnat, încît să nu merite a fi notat. Voia să știe cîte tonire — acele cuptoare săpate în pămînt și căptușite cu cărămidă — se află în sate. Luă informații despre recolta de cereale și păru îngrijorat de faptul că locuitorii de la munte cumpărau porumbul și grîul roșietic sirian de la mahomedanii din cîmpie. De asemenea, faptul că nici la Yoghonoluk și Bitias, și nici în altă parte, nu funcționa o moară armenească, părea să-l îngrijoreze tot atît de mult. Îndrăzni chiar să-l viziteze pe farmacistul Krikor și se interesă de stocul de medicamente. Krikor, care se aștepta să-i fie vizitată biblioteca și nu farmacia, schiță un gest dezamăgit, arătînd spre tavanul boltit al prăvăliei. Pe două rafturi simple de lemn erau așezate tot felul de oale și borcane zugrăvite cu semne ale unui alfabet străin. Asta era tot ce amîntea de o farmacie. Trei bidoane mari cu petrol lampant într-un colț, un sac cu sare, cîteva baloturi cu tutun de narghilea și o legătură de nuiete pentru confecționarea măturilor stăteau mărturie pentru secția mai lucrativă a prăvăliei. Cu arătătorul lui osos, Krikor ciocăni plin de demnitate într-unul dintre vasele cu inscripții mistice.

— Toate leacurile se compun, în ultimă instanță, după cum spunea încă Ioan Gură-de-Aur, din șapte materii primordiale, din calciu, sulf, salpetru, iod, mac, rășină de salcie și suc de laur. În sute de forme, rămîn mereu aceleași.

Dădu un bobîrnac vasului, făcîndu-l să clîncăne ușor, în semn că posedă în cantități suficiente aceste materii primordiale ale lui Ioan Gură-de-Aur. După asemenea lecție de farmacologie contemporană, Gabriel nu mai puse alte întrebări. Din fericire, el însuși poseda o farmacie de casă bine utilată. Mai importantă decît toate acestea era, fără îndoială, chestiunea armelor. Prietenul Nurhan-ceaușul făcuse în această privință unele vagi aluzii. Dar de îndată ce Gabriel încercase să discute cu fruntașii comunelor, punîndu-le pe șleau întrebarea, aceștia se fereau să-i răspundă. Pînă ce într-o zi năvăli în locuința muhtarului Kebussian din Yoghonoluk și-l încolți :

— Răspunde-mi deschis, Thomas Kebussian ! Cîte puști aveți și de care tip ?

Muhtarul începu să se uite cumplit de cruciș și să-și elatine chelia :

— Isuse Cristoase ! Vrei să ne nenorocești, efendi ?

— De ce tocmai eu nu sînt vrednic de încrederea voastră ?

— E un lucru pe care nu-l știe nici nevasta mea, nu-l știu nici fiii mei, nici măcar învățătorii nu-l știu. Nimeni !

— Fratele meu Avetis știa ?

— Fratele tău Avetis, fie-i țărîna ușoară, știa foarte bine. Dar el n-a suflat niciodată un cuvînt.

— Arăt ca un om care nu-i în stare să-și țină gura ?

— Dacă se află, vom fi uciși cu toții.

Și fiindcă în ciuda privirii crucișe și a clătinatului din cap Kebussian nu putu să scape de musafirul lui, pînă la urmă încuie ușa odăii, răsucind cheia de două ori. Șușotind cu teamă, mărturisi adevărul. În anul 1908, cînd Ittihadul pornise revoluția împotriva lui Abdul Harnid, emisari ai partidului Junilor turci împărțiseră arme tuturor plășilor și comunelor, de preferință celor cu populație armenească, privită pe vremea aceea ca principalul sprijinitor al revoluției. Bineînțeles că Enver Pașa știa asta, astfel că după izbucnirea războiului mondial una dintre primele măsuri

pe care le-a luat a fost să ordone dezarmarea grabnică a populației civile armenesti. În cursul executării prevederilor acestui decret, caracterul și concepțiile funcționarilor guvernamentali de atunci jucaseră bineînțeles un rol însemnat. În vilaieturile unde puterea se afla în mâinile unor fanatici de provincie ai Ittihadului, cum fusese cazul la Erzerum sau la Sivas, se întâmpla ca oameni lipsiți de arme să cumpere puști de la jandarmi, doar ca să le poată apoi preda după cum prevedea ordinul guvernului. Fiindcă în asemenea regiuni, a nu poseda arme echivala cu a le tăinui în scopuri subversive. În vilaietul lui Djelal Bei lucrurile se desfășuraseră, după cum se poate lesne presupune, într-un fel mult mai liniștit. Acest cîrmuitor plin de bunăvoință, ale cărui sentimente umanitare se revoltau împotriva măsurilor poruncite de magnificul zeu al războiului din Stambul, executa asemenea dispoziții cu cel mai mare calm și numai dacă nu putea să le arunce pur și simplu în coșul de hîrtii. Această moderație se oglindea apoi în atitudinea celor mai mulți dintre subordonați, cu excepția severului mutessarif din Maraș. Într-o zi de ianuarie sosise și la Yoghonoluk mudirul cu părul roșu, însoțit de șeful poliției din Antiohia, în vederea predării armelor, și după ce ascultase declarațiile făcute cu zîmbetul pe buze, că aici nu se primise niciodată vreo pușcă, plecase tot atît de liniștit precum venise. Din fericire, la timpul său, muhtarul nu întocmise nici o adeverință de primire către emisarul comitetului.

— Foarte bine, îl laudă Gabriel pe primar, dar flintele astea sînt bune la ceva ?

— Cincizeci de puști Mauser și două sute cincizeci de puști Kara de fabricație grecească. Fiecare cu treizeci de încărcătoare, prin urmare cîte o sută și cincizeci de focuri.

Gabriel căzu pe gînduri. Pe urmă spuse că nici nu merită să vorbești despre atîta lucru. Apoi întrebă dacă sătenii nu posedă și ei arme de foc. Kebussian șovăi iar :

— E treaba lor. Mulți se duc la vinătoare. Dar ce valoare pot avea câteva sute de puști vechi cu cremene ?

Gabriel se ridică și-i întinse muhtarului mîna :

— Îți mulțumesc, Thomas Kebussian, pentru încrederea arătată. Dar acum, de vreme ce mi-ai spus totul, aș dori să știu și unde ați depozitat aceste arme.

— Trebuie neapărat să știi, efendi ?

— Nu ! Dar sînt curios și nu pot pricepe de ce vrei să-mi ascunzi tocmai acest ultim lucru.

În muhtar se dădea o luptă înverșunată. Despre acest din urmă amănunt nu știa — în afară de confrății într-o cîrmuirea comunității, de Ter Haigasun și de paracliser — nici un suflet de om. Dar în felul de a fi al lui Gabriel era ceva împotriva căruia Kebussian nu putea să opună rezistență. Așa se face că, după rugămintă deznădăjduite, dezvălui taina. Lăzile cu puști, ca și cele cu muniție, erau îngropate în cimitirul din Yoghonoluk în morminte săpate conform uzanțelor, dar purtînd nume născocite.

— Iată că acum mi-am pus viața în mîinile tale, efendi, scînci muhtarul în timp ce descuia ușa ca să-l lase pe musafir să iasă.

Acesta însă fără să se mai întoarcă, zise :

— Poate că ai făcut-o într-adevăr, Thomas Kebussian !

Gînduri, de care se înfricoșa el însuși, preocupau fără încetare spiritul lui Bagradian, ba uneori îl frămîntau cu atîta violență că nu le putea alunga nici ziua și nici noaptea. În același timp, în ciuda activității pedante de cercetător, ele îl cufundaseră într-o lume intermediară, între vis și realitate, ca întreaga viață de la poalele muntelui înverzit. Gabriel vedea în fața sa doar un punct de pornire, vedea numai o încrucișare de drumuri, de la care porneau două căi. Cinci pași mai departe, totul nu mai era decît ceață și întuneric. Dar probabil că este un apanaj al existenței umane ca, înainte de deznodămînt, nimic să nu pară

mai ireal decît ținta finală. Și totuși, oare era de înțeles că Gabriel își concentra și desfășura întreaga energie în limitele acestei văi înguste, evitînd orice încercare de a găsi o ieșire, cînd poate că mai exista una? Unde era vocea care-i striga: „De ce eziți, Bagradian? De ce lași să treacă zilele, rînd pe rînd? Ai un nume cunoscut, ai avere. Pune și una și alta pe talerul balanței! Chiar dacă vei întîmpina primejdii și cele mai mari dificultăți, încearcă totuși să ajungi pînă la Alep. Oricum, este un oraș mare. Ai relații acolo. Cel puțin îți vei putea pune nevasta și fiul sub protecția consulilor. Ce-i drept, notabilii au fost pretutindeni arestați, exilați, torturați, spînzurați. Călătoria implică în orice caz un risc îngrozitor. Dar să rămîi, e oare un risc mai mic? Nu mai aștepta, fă o încercare de salvare, înainte de a fi prea tîrziu!”

Vocea aceasta nu tăcea întotdeauna. Dar sunetele ei abia se auzeau. Silueta muntelui se înălța pașnică. Nimic nu se schimba. Lumea de-aici părea să dea dreptate agăi Rifaat Bereket. Nici măcar o șoaptă a celor ce se petreceau nu pătrundea în vale. Locurile natale, pe care continua să le socotească uneori ca pe o legendă de mult uitată a copilăriei, îl prinseseră pe Bagradian și nu-i mai dădeau drumul. Pe Juliette n-o mai simțea ca pe o prezență foarte clară. Chiar dacă ar fi vrut, poate că nu s-ar mai fi putut elibera de Musa Dagħ.

Gabriel respectă întocmai promisiunea solemnă de a nu vorbi despre existența armelor. Nici față de Avakian nu suflă vreun cuvînt. În schimb, studentul primi pe neașteptate dispoziții noi. Fu ridicat la rangul de cartograf. Fiindcă planul acela al Damlajikului — pe care încă din martie Stephan îl începuse, cu trăsături neîndemînatice, la dorința tatălui — deveni un element important. Avakian primi dispoziția să execute o hartă foarte exactă, la scara cea mai mare cu putință, în trei exemplare. „Valea cu oameni și vite am epuizat-o, se gîndea studentul, acum a venit rîndul lanțurilor muntoase.”

După cum se știe, Damlajikul constituie însuși nucleul întregului Musa Dagh. Spre deosebire de partea nordică, unde masivul muntos se risipește în mai multe brațe care se pierd în valea de la Beilan sub forma unor cetățui și terase naturale cu aspect fantastic, și spre deosebire de partea sudică, unde muntele se năpustește haotic și parcă încă nedeplin format, către șesul dominat de vărsarea Orontelui în mare — în mijloc, unde se află Damlajikul, el își concentrează toată forța și atenția. Aici, stîncile lui puternice se încovoie strîngîndu-se ca niște pumni, cu care muntele trage la pieptul lui valea celor șapte sate, ca pe o uriașă pătură cu falduri. Și tot aici, peste Yoghonoluk și Hadji Habibli, se ridică semețe, aproape vertical, cele două piscuri înalte și rotunjite ale muntelui, singurele care nu au copaci, ci sînt acoperite numai cu iarbă scurtă de pășune. Coama Damlajikulului formează un platou destul de întins; în partea lui cea mai lată, între Ripa gorunilor și pereții abrupti dinspre coastă, în linie aeriană, sînt (după socotelile lui Avakian) mai mult de trei kilometri. Dar gîndurile lui Gabriel erau preocupate mai ales de faptul că natura hărăzise acestui platou de munte frontiere ciudat de precise. Era, mai întii, despicătura dinspre nord, un defileu îngust, strîns parcă într-un corset de piatră, formînd în partea inferioară o șa strîmtă, spre care șerpuia o cărare bătătorită venind de jos, din vale, cărare ce se pierdea însă în mărăcinișuri, deoarece era cu neputință să escaladezi peretele abrupt pentru a ajunge la mare. În schimb, la sud, unde muntele se sfîrșea pe neașteptate, deasupra unui semicerc de grohotișuri cu aspect sălbatic, aproape complet lipsit de vegetație, un turn masiv de piatră se ridica pînă la cincizeci de picioare înălțime¹. De pe acest bastion creat de natură, privirea îmbrățișa o parte a țărmului mării și toată cîmpia Orontelui cu satele ei turcești, pînă dincolo de înălțimile pleșuvului Djebel Akra. Se vedeau impunătoarele ruine ale templului și apeductului de la Seleucia, răsucin-

¹ Aprox 17 m.

du-se năpădit de plante verzi cățărătoare, se vedea fiecare urmă de căruță săpată în șoseaua cea mare ce ducea de la Antiohia la Eskel și Suedja. Cuburile albe ale acestor orașele scli beau, iar marea fabrică de spirt de pe malul drept al Orontelui, în imediata apropiere a mării, zăcea în lumina strălucitoare a soarelui. Oricărui bărbat cît de cît priceput în ale milităriei, trebuia să-i sară imediat în ochi poziția ideală a Damlajikului în ceea ce privește posibilitățile de apărare. Dacă se făcea abstracție de partea deosebit de anevoioasă dinspre vale, care presupunea o ascensiune pe cărarea prost tăiată și urcînd în pantă repede, ascensiune ce sleia de puteri chiar și pe simplii excursioniști în mers agale, atunci nu mai rămînea decît un singur sector ce putea fi folosit într-adevăr ca punct de pornire pentru un atac, anume șaua îngustă de la nord. Dar tocmai aici configurația terenului oferea o sută de avantaje apărătorilor, și printre primele se număra faptul că pantele stîlcoase ale despîcăturii, complet despădurite, erau peste tot năpădite de arbusti pitici, plante tîrîtoare, tufe, bălării de tot felul, care constituiau piedici naturale de neînvins.

Activitatea de cartograf a lui Avakian era departe de a-l satisface pe Gabriel. Mereu și mereu descoperea alte omisiuni și greșeli. Studentul începuse să se teamă că mania celui de la care primea salariu s-ar putea transforma în nebunie. Încă nu-și dădea seama de nimic. Începuseră să petreacă zile întregi pe Damlajik. Bagradian, ofițerul de artilerie din Războiul balcanic, mai avea încă binoclu de cîmp, sextant, busolă și alte asemenea instrumente pentru stabilirea distanțelor, care acum ajunseră la mare cinste. Cu rîvnă îndărăt-nică examina fiecare schiță, verificînd să fie însemnat fiecare izvor, fiecare copac mai înalt, fiecare bloc mai mare de piatră. Dar nu se mulțumiră numai cu liniile roșii, verzi și albastre, ci adăugară cuvinte ciudate și cifre. Între cele două piscuri rotunjite și șaua nordică se afla o depresiune foarte întinsă, cu teren plat. Fiind acoperită cu iarbă minunată, mereu se aflau aici turme

de oi negre și albe, și ciobani care, ca niște făpturi din antichitate, în cojoacele lor mițoase, se mișcau într-un fel de somnolență de dimineață până seara, vara și iarna. Gabriel și Avakian făcură cu precizie ocolul pășunii, numărînd pașii. Bagradian arătă spre două izvoare care își croiau drum în marginea de sus a pajiștii, printre tufe dese de ferigă :

— E un mare noroc, zise, scrie peste toată parcea asta, cu creion roșu : „Vîlceaua orășenească“.

Asemenea denumiri misterioase apăreau mereu și mereu. Gabriel părea să caute cu deosebită perseverență un loc anume, pe care probabil că-l alese pentru frumusețea lui blîndă și răcoroasă. Era situat tot lingă un izvor, dar puțin mai departe, înspre partea unde se afla marea, acolo unde între podișul înalt și pereții abrupti se întindea cordonul verde-închis al unor tufișuri de mirt și rododendron.

— Notează amplasamentul, Avakian, și scrie alături cu creion roșu : „Poiana celor trei corturi“.

Avakian nu se putu stăpîni să nu întrebe :

— Ce înseamnă „Poiana celor trei corturi“ ?

Dar Gabriel se și îndepărtase și nu-l auzi. „Sînt obligat să ajut un visător să viseze“, decise studentul. Dar tocmai semnificația denumirii „Poiana celor trei corturi“ urma s-o afle peste două zile.

Cînd doctorul Altouni scoase pansamentul de pe brațul și umărul lui Iskuhi, se simți năpădit de proastă dispoziție :

— Mi-am închipuit eu. Dacă ne-am afla într-un oraș mare, lucrurile s-ar mai putea îndrepta. Ar fi trebuit să rămîi la Alep, fetițo dragă, și să te internezi acolo la spital. Dar poate că ai avut dreptate să vii aici. În vremurile pe care le trăim, cine mai poate prezice ce e bine și ce nu ? Însă nu trebuie să disperi, sufletele ! O să vedem ce e de făcut !

Iskuhi îl liniști pe bătrîn :

— Nu sînt cîtuși de puțin disperată, doctore. Fiindcă, din fericire, e brațul stîng.

Iskuhi nu credea în cuvintele de consolare, de altfel destul de puțin convingătoare, ale lui Altouni. Aruncă o privire furișă în jos, spre brațul ei. Îi atirna moale, slăbit, parcă scurtat din umăr. Nu-l putea mișca. Dar acum era mulțumită că nu mai avea dureri. Probabil că va rămîne pentru totdeauna invalidă. Dar oare nu era un tribut blind, dacă se gîndea la soarta convoiului cu care fusese nevoită să mărșăluiască doar două zile? (În adîncul sufletului ei, Iskuhi era și ea, ca toți cei de-aici, ciudat de lipsită de perspectivă.) Noptile însă zămisleau cele mai înspăimîntătoare imagini și zgomote. Fișit, tîrșit, lipăit, tropăit de mii de picioare. Scincet obosit de copii care cad, iar ea, deși peste măsură de ostenită, trebuie să-i ridice imediat cîte doi, cîte trei. Urlete de demență în partea din față a convoiului, și iată că au și năvălit saptiehii furioși, cu ochii injectați, agitîndu-și bîtele. Fața celui care a vrut s-o siluiască, peste tot fața lui! Nu era o singură față, erau treizeci de fețe, și printre ele unele cunoscute, care nici măcar nu-i erau antipatice. Dar de cele mai multe ori fața care o privea era murdară, bărboasă, mînjită de sînge. Pe buzele umflate se spargeau bășici de salivă. Atît de precis conturată putea ea să vadă fața inuman de mare, o față caleidoscopică aplecată asupra ei și învăluind-o într-un nor amețitor cu miros pătrunzător de usturoi. Iskuhi se apăra și-și înfigea dinții în mîinile păroase de maimuță care-i cuprindeau sînii. „Dar ce folos? Am doar o singură mînă!” se gîndea, de parcă ar fi fost o circumstanță atenuantă pentru faptul că a fost nevoită să cedeze în fața groazei, pierzîndu-și cunoștința.

Zilele care urmau acestor nopți erau asemănătoare zilelor celor bolnavi de malarie, la care temperatura scade brusc, fără nici o perioadă de trecere, de la febră foarte mare, pînă la foarte mică, sub normal. Un vâl se așternea atunci peste simțurile ei, și poate că aceasta era pricina pentru care își îndura atît de ușor nenorocirea. Brațul paralizat atirna ca o povară în stînga ei. Dar trupul, tînăr și plin de viață, se adapta

zi de zi mai bine acestei infirmități. Fără să-și dea prea limbă seama de acest lucru, se obișnuie să îndeplinească orice activitate cu mîna dreaptă. O liniște profundă faptul că nu avea nevoie de nici un ajutor. Se scursese vreme destul de îndelungată de cînd Iskuhi trăia în casa Bagradian. Cu cîtva timp în urmă apăruse, ce-i drept, pastorul Aram Tomazian, mulțumise pentru buna primire ce se făcuse surorii lui, adăugînd că vrea s-o ia cu el, deoarece reușise să găsească și să amenajeze o casă liberă, situată lingă cea părintească. Gabriel Bagradian se arătase foarte jignit :

— De ce, pastore Aram, vrei să ne răpiți pe domnișoara Iskuhi ? O iubim cu toții, iar soția mea mai mult ca oricine.

— Oamenii străini devin cu vremea o povară în casă.

— E un punct de vedere care vădește multă mîndrie. Dar știți și dumneavoastră că domnișoara Iskuhi este o fire care, din păcate, se face foarte puțin simțită în casă, atît de liniștită și de retrasă este. Și apoi : oare nu avem cu toții același destin ?

Aram se uitase la Gabriel cu o privire lungă :

— Nădăjduiesc că nu vedeți destinul nostru în culori mai trandafirii decît este în realitate.

Îndărătul acestor vorbe cu iz de dojană se ascundea și oarecare neîncredere față de acest străin de neam mare, care părea să nu știe nimic de grozăviile ce se petreceau acolo, departe. Dar tocmai această atitudine reținută și neîncrezătoare a pastorului trezi simpatia lui Bagradian. Vocea lui avea multă căldură :

— Îmi pare rău că nu locuiți și dumneavoastră la noi, pastore Aram Tomazian ! Dar vă rog ca, ori de cîte ori veți dori, să veniți la noi. Începînd de astăzi, la masa noastră vor fi puse întotdeauna două tacîmuri pentru dumneavoastră. Vă rog să nu-mi luați în nume de rău rugămîntea și faceți-ne bucuria de a o accepta, bineînțeles dacă nu constituie un efort prea mare pentru doamna Tomazian.

Juliette se arată și mai puțin dispusă să accepte eventualitatea ca Iskuhi să se mute în altă locuință. Între

cele două femei se înfiripase o legătură de un fel deosebit, și nu se poate tăgădui că Juliette era cea care căuta să câștige prietenia tinerei armence. Evident că în asemenea situații adevărul, oricât de nuanțat, poate fi redat doar într-un fel destul de neprecis, iar înțelesul expresiei „a câștiga prietenia“ nu corespunde decât superficial acestui adevăr. Pentru cei nouăsprezece ani ai ei, Iskuhi era ciudat de necoaptă, mai ales dacă avem în vedere faptul că în Orient femeile se maturizează de timpuriu. În madame Bagradian, tinăra vedea o doamnă din lumea mare, net superioară ca frumusețe, origine, experiență, educație. Chiar și când ședeau împreună în camera de sus a Juliettei, într-o intimitate susceptibilă de a înlătura orice neîncredere, Iskuhi nu reușea să-și învingă pe de-a-ntregul timiditatea. Poate că în asemenea ceasuri simțea mai acut lipsa de libertate în mișcare la care era condamnată. Pe de altă parte, Juliette, care o căuta pe Iskuhi, nu se simțea în apropierea ei pe deplin sigură de sine. Deși această situație părea inexplicabilă, ea corespundea realității. Există oameni care nu trebuie nicidecum să ne impună prin poziția lor socială și felul de a fi, și totuși în prezența lor simțim cuprinși de un simțămînt de inferioritate. În societatea lor ne simțim, fără vreo pricină anume, nesinceri sau afectați. Poate că motivul acelei vioiciuni pline de volubilitate, care o cuprindea pe Juliette în prezența domnișoarei Tomazian, trebuie căutat într-o situație asemănătoare. I se întâmpla uneori s-o privească îndelung pe Iskuhi și apoi să izbucnească în felul următor :

— Știi că, de fapt, nu pot să sufăr orientalele, cu trîndăvia lor și mișcările lor lipsite de vlagă ? Nicî măcar la noi, în Franța, nu pot suporta brunetele. Dar tu nu ești de loc o orientală, Iskuhi. Cînd stai așa, cu fața la lumină, ai ochi foarte albaștri...

— Dumneavoastră spuneți asta, madame, tresărea Iskuhi, cu ochii dumneavoastră și părul acesta blond ?

— De cîte ori să te mai rog, draga mea, să nu-mi mai spui madame, ci Juliette, și să mă tutuiești ? Tre-

buie să-mi dai mereu peste nas și să-mi amintești că sînt mult mai în vîrstă ?

— O, nu, credeți-mă că n-a fost cu intenție... Iertați-mă... Iartă-mă...

Juliette nu se putu împiedica să nu rîdă de naivitatea fetei care întîmpina o glumă izvorită din cochetărie cu ochi plini de seriozitate, aproape îngroziți.

Iskuhi trebuise să lase la Zeitun aproape tot ce posedea. Micile bagaje pe care familia Tomazian le putuse lua pe drumul deportării rămăseseră undeva pe cîmpurile neospitaliere aflate dincolo de marele oraș. Prin urmare, nu avea altceva decît veșmintele uzate, pantofii și ciorapii ruși cu care reușise să se refugieze la Yoghonoluk. Doamna Bagradian o îmbracă din cap pînă în picioare cu lucruri noi. Chiar ei, Juliettei, acest lucru îi făcea mare plăcere. Așa s-a întîmplat că, în cele din urmă, marele cufăr-dulap plin de rochii, care efectuase în bune condiții (ceea ce era, într-adevăr, un noroc) călătoria de la Paris prin Sтамбул și Beirut, pînă în acest colț uitat de lume, putu fi pus în valoare. Este adevărat că veșmintele femeiești au soarta frunzelor de vară: o dată cu toamna modei, le trece vremea, oricît de bune calitativ și de costisitoare ar fi stofa sau mătasea. Juliette nu mai știa nimic despre cum evolua moda la Paris. De aceea inventă o modă proprie, „bazată doar pe fler“, și începu să se ocupe de croitorie, modificînd, pentru ea și pentru Iskuhi, bogatul sortiment de rochii din cufăr. Această activitate de după-amiază, căreia i se deda cu pasiune, continua într-un mod firesc și ingenios pe cea de dimineată, desfășurată în casă și grădină. Juliette era ocupată pînă peste cap. Atelierul de modă fu instalat într-una dintre camerele goale. Drept ajutoare, stăpîna casei alese două fete îndemînatice din Yoghonoluk. Prin sate se vorbea despre asta. Neconținut apăreau femei care ofereau spre vînzare țesături de mătase și dantelării mai vechi sau mai noi. Juliette cumpără o cantitate cu care ar fi putut să înveșmînteze întreaga floră feminină a unui

bal. Orel treceau. Prodigioasă și inspirată în creații cu aspect fermecător, își așternea schițele pe hîrtie fără să mai consulte vreun număr din *Vogue*. Unele dintre ele fură realizate. În ce scop, n-avea nici o importanță. Bineînțeles că sărmana Iskuhi nu putea decît să asiste ca simplă spectatoare. În schimb, pentru talentele Juliettei ea se dovedi un manechin cu siluetă încîntătoare. Deosebit de bine o prindeau culorile estompate. Mereu trebuia să încerce ba una, ba alta, să-și desfacă părul, să și-l prindă la loc, să se plimbe și să se rotească. Nu se poate spune că nu-i făcea plăcere. Bucuria de a trăi, atît de greu încercată de aprigul destin al celor din Zeitun, începu să se arate din nou și obrajii i se colorară ușor.

— Cred că ai vrut să mă induci în eroare, ma petite¹, mărturisi Juliette. Ai lăsat să se creadă că în viața ta n-ai purtat altceva decît halatele voastre și pe deasupra poate că și un voal turcesc peste față. Dar iată că îmbraci rochiile mele și te miști în ele de parcă toată viața nu te-ai fi gîndit la altceva decît la toalete. Perioada de la Lausanne, cînd ai adulmecat cîte ceva din cultura franceză, și-a pus amprenta asupra ta.

Într-o seară, Juliette îi ceru să îmbrace una dintre rochiile de seară „pentru împrejurări festive“ cu decolteu și fără mineci. Iskuhi se întunecă la față :

— Nu se poate. Nu pot purta așa ceva, cu brațul meu. Juliette îi aruncă o privire îngrijorată :

— E adevărat !... Dar cîtă vreme va mai dura povestea asta ? Două, trei luni. Apoi ne întoarcem din nou în Europa. Iar pe tine, Iskuhi, te iau cu mine. Îți dau cuvîntul meu că așa am să fac. La Paris și în Elveția există sanatorii care tratează asemenea afecțiuni.

Cam la ora la care soția lui Gabriel Bagradian făurea asemenea îndrăznețe planuri de viitor, primele convoaie de deportați, pe de-a-ntregul istoviți, soseau la Deir es

¹ Micuța mea (fr.).

Zor, ținta lor aflată la marginea deșertului Mesopotamiei.

Iskuhi nu era întotdeauna atît de sfioasă și tăcută. Cînd imaginile de groază se îndepărtau pentru vreme mai îndelungată, cînd fața caleidoscopică înceta s-o terorizeze, zîmbetul îi revenea pe neașteptate și putea să povestească, vioaie și bine dispusă, tot felul de întîmplări hazlii din Zeitun. Dar că era amatoare de cîntece romantice, acest lucru îl descoperi Stephan, care în ultima vreme nu se dezlipea toată după-amiaza de atelierul femeilor. Juliette abordase din nou o temă care pînă acum nu o dată provocase soțului ei ceasuri de mîhnire. În lipsa lui Gabriel, găsise în Iskuhi o interlocutoare care o stirnea în chip ciudat să facă observații disprețuitoare despre poporul armean, pînă în antiteză marea de lumină a civilizației galice, pe care o agita ca pe o torță menită să risipească întunericul :

— Sînteți un popor vechi, se înverșuna ea, nimic de zis ! Un popor făuritor de cultură ! Fie și așa ! Dar, de fapt, prin ce dovediți că sînteți un popor făuritor de cultură ? Ei da, știu. Numele pe care sînt nevoită să le ascult mereu : Abovian, Raffi, Samanto ! Dar cine îi cunoaște pe acești oameni ? În afară de voi, nimeni în lume. Un european nu poate și nu va putea vreodată să înțeleagă și să vorbească limba voastră. Nu aveți un Racine și un Voltaire. Și nu aveți un Catulle Mendès,¹ nu aveți un Pierre Loti²... Ai citit vreodată ceva de Pierre Loti, draga mea ?

Consternată de aceste cuvinte răutăcioase, Iskuhi își ridică fruntea, ascultătoare :

— Nu, mad... nu, n-am citit nimic.

— Sînt cărți care vorbesc de țări îndepărtate, constată Juliette și din tonul ei dojenitor se putea deduce că socotea acest lucru drept un motiv suficient pentru ca Iskuhi să cunoască pe numitul Pierre Loti.

¹ Catulle Mendès (1841—1909), scriitor francez din școala parnasiană.

² Pierre Loti (1850—1923), scriitor francez de factură impresionistă.

Nu era chiar o dovadă de generozitate din partea Juliettei să folosească asemenea comparații nimicitoare. Dar se afla acum în situația de a apăra ceea ce era al ei împotriva unui mediu mai puternic, astfel că atitudinea aceasta nu era chiar de neînțeles. Din ochii tinerei fete se vedea că ar avea multe de spus. Dar, după o vreme, nu rosti decît o frază simplă :

— Avem cîntece vechi, care sînt foarte frumoase.

— Cîntați ceva, mademoiselle, o rugă Stephan, care, dintr-un colț al camerei, o privea.

Iskuhi aproape că nici nu-l observase. Acum însă își dădu seama mai limpede decît oricînd că fiul franțuzoaicei era un autentic băiat armean, fără cea mai mică urmă a vreunei ascendențe străine — sub fruntea palidă avea ochii de netăgăduit ai poporului său, deși toată viața lor acești ochi nu văzuseră decît ceea ce este bun și plăcut. Poate că în această revelație trebuie căutată pricina pentru care Iskuhi își înfrînse împotrivirea lăuntrică și se hotărî să cînte. Nu cîntă ca s-o convingă pe sceptica Juliette de valoarea cîntecelor armenesti. Cîntă numai pentru Stephan, de parcă ar fi fost de datoria ei să-l aducă înapoi pe acest băiat înstrăinat, să-l readucă în lumea lui și a ei. Iskuhi avea o voce subțire ca o adiere, nu era un soprano feminin plăcut, mai degrabă vocea unei fete. Dar în melodiile ritmate și triste, vocea răsuna nu numai copilăros, ci, mai mult încă, avea ceva dintr-o slujbă religioasă. Începu cu acel cîntec pe care-l transplantasă din Yoghonoluk la orfelinatul din Zeitun, cîntecul despre lucrurile „care vin și apoi se duc“, devenit cîntec de muncă în cele șapte sate nu atît pentru textul plin de înțelepciune, cît pentru melodia lui atrăgătoare :

Zilele crunte lua-vor sfîrșit
Ca zilele iernii, ce vin și se duc.
Durerile omului nu stăruie mult,
Ca mușteriii-n bazar, ce vin și se duc.

Asuprit e poporul sub aprigul cnut,
Caravanele însă — vin și se duc.
Oamenii smulg roade pământului drag,
Buruiană sau floare — vin și se duc.

N-aibă mindrie cel tare, nici teamă cel slab !
Soarta-i confundă, ei vin și se duc.
Soarele-și revarsă lumina eternă,
Iar norii cei negri, ei vin și se duc.

Lumea cea largă e-un han la răscruce,
Popoarele-s oaspeți, ce vin și se duc.
Pământul e mumă copilului cult,
Neștiutoarele neamuri pieri-vor pe veci.

În timpul cîntecului, Juliette simți la Iskuhi, mai limpede ca oricînd, acea trăsătură de nepătruns a firii ei, care se manifesta sub formă de timiditate, de melancolie, de împotrivire îndărătnică față de toate avansurile ce i le făcea, ba chiar și cînd accepta numai după multe stăruințe un dar. Deoarece nu pricepuse chiar totul, puse să i se traducă o parte a textului. La ultima strofă exclamă triumfătoare :

— Aici se vede iar cît de orgolioși sînteți. Copilul cel cult, cu care pământul-mumă se poartă atît de frumos, este poporul armean, iar neștiutoarele neamuri sînt toate celelalte...

Stephan ceru pe un ton aproape poruncitor :

— Mai cîntă, Iskuhi !

Iar Juliette spuse că ar prefera un cîntec pătimaș. Adică nimic care să te îndemne la filozofie și nimic despre copii culți și neamuri neștiutoare :

— Un autentic chanson d'amour ¹, Iskuhi !

Iskuhi ședea nemișcată pe scaunul ei, puțin aplecată în față. Mîna stîngă, cu degetele chircite, o ținea în poală. Din cauză că soarele, cu nuanțe închise la acest ceas, umplea de strălucire fereastra din spatele ei, fața

¹ Cîntec de dragoste (fr.).

ii era întunecată și trăsăturile nu se puteau desluși. După o scurtă tăcere, păru să fi găsit ceva în amintirile ei :

— Știu cîteva cîntece de dragoste care se cîntă aici. Le-am învățat pe cînd eram foarte mică și nu înțelegeam încă nimic din ele. Mai ales unul dintre cîntece. E pe de-a-ntregul zănatic. De fapt, trebuie să fie cîntat de un bărbat, deși o fată este elementul principal.

Vocea de fetiță, împletită cu cea potrivită unei slujbe religioase, parcă venea de undeva din vid. Versurile pătimășe constituiau un contrast cit se poate de ciudat față de această voce rece :

Din livadă venea fata
Și strîngea la pieptu-i cald
Două poame-nmiresmate,
Două mere mari lucioase.
Mi le-ntinse, nu le-am luat.
Și-atunci se lovi cu palma
Se lovi în piept cu palma
De trei, șase, zece ori,
Pînă-ce pieptul i se sparse.

— Încă o dată, ceru Stephan.

Dar Iskuhi nu se lăsă convinsă să repete cîntecul, căci Gabriel Bagradian deschisese încet ușa și intrase în cameră.

În aceste zile, casa Bagradian se însuflețea din ce în ce mai mult. Aproape la fiecare masă soseau oaspeți. Juliette și Gabriel erau mulțumiți de această forfotă. Acum le venea greu să rămînă singuri unul cu celălalt. Și apoi, în felul acesta, timpul trecea mai repede. Fiecare zi trăită era o victorie, fiindcă în-tărea speranța că o dată cu ea umbra amenințării s-a îndepărtat. Se apropia luna iulie. Cît timp vor mai fi nevoiți să trăiască sub amenințarea primejdiei? Circulau intens zvonuri despre iminenta încheiere a unui acord de pace. Iar pacea însemna salvarea. Pastorul Aram venea și el în vizită cu regularitate. Însăși Hov-

sannah. care încă nu se refăcuse de-a binelea, îl rugă să se îngrijească de Iskuhi. Știa cât de mult se obișnuise Aram să trăiască în preajma surorii sale și că era cuprins de neliniște când n-o vedea pe Iskuhi câteva zile. Dar în afară de Tomazian, la masa lui Gabriel ședea destul de des și alții. Grupul principal era format din Krikor cu sateliții săi. Chiriașul farmacistului Gonzague Maris, se afla și el printre ei. Tânărul grec era foarte apreciat nu numai din pricina talentului său de pianist. Știa să prețuiască frumusețea și eleganța. „Știa să remarce.“ Gabriel nu mai remarcă, sau remarcă foarte rar. Talentul Juliettei în ceea ce privește moda, deși nu avea un scop practic, ei constituia doar un mijloc de a-și petrece timpul în amintirea zilelor de-acasă, găsea în ochii atenți ai lui Gonzague un ecou plin de entuziasă aprobare. Fără lingușiri deșarte, spunea întotdeauna un cuvânt potrivit nu numai despre înfățișarea Juliettei, dar și despre inventivitatea ei, cu ajutorul căreia puneă în valoare farmecul tinerei Iskuhi. Cu acest prilej nu vorbea ca un admirator, ci ca un inițiat și un artist, în timp ce cu un aer de cunoscător își ridica sprâncenele stufoase și îmbinate. Așa se face că, datorită aprecierii pricepute a lui Gonzague, atelierul Juliettei își cuceri o faimă ce-l ridica mult deasupra unui simplu amuzament. La Gonzague, simțul frumosului acționa asupra aspectului său exterior. Fără îndoială că Maris era un om sărac și probabil că nu stătuse pe roze pînă acum. Dar nu vorbea niciodată despre asta. Evita să răspundă la întrebările pe care i le puneă Juliette în această privință, dar n-o făcea nici din dorința de a se înconjura cu o atmosferă de mister și nici fiindcă ar fi avut ceva de ascuns, ci mai degrabă părea să socotească tot ce a fost drept ceva lipsit de importanță și înlătura trecutul cu un gest disprețuitor. În pofida — sau tocmai din pricina — mijloacelor sale limitate, ori de câte ori venea în casa Bagradian se îmbrăca deosebit de îngrijit. Deoarece nu putea să prevadă cînd va fi în măsură să-și împrósăteze garderoba europeană, o trata cu o grijă de-a

dreptul meticuloasă. Comportarea și felul de a se îmbrăca ale lui Gonzague, ambele la fel de corecte, aveau asupra Juliettei un efect foarte plăcut, fără ca ea să-și dea seama de acest lucru. În schimb, aveau un efect mai puțin plăcut asupra celor doi învățători, Șatakhian și Oskanian, în care trezeau ciudă și invidie pricinuită de o anume rivalitate. Mai ales Hrand Oskanian, cel scund ca un pitic, era de-a dreptul turbat de gelozie. Nici prin pergamentele sale poetice și caligrafice, și nici prin tăcerea sa plină de superioritate nu reușise să atragă atenția doamnei Bagradian asupra originii sale nobile, pe care o tănuia, și asupra demnității sale lăuntrice. Dimpotrivă, corcitura cea înfumurată, pretindea Oskanian, reușise să capteze imediat această atenție prin comportarea lui de filfizon înfumurat. Oskanian hotărî să intre în competiție, în ciuda faptului că era o luptă inegală. Alergă la croitorul care, în urmă cu un sfert de veac, lucrase vreme de doi ani la Londra. Pe pereții camerei acestui meșter englez atârnavu tipare și modele reprezentînd lorzi impecabili din acele vremuri trecute. În ceea ce privește stofele, lucrurile stăteau bineînțeles mult mai prost. N-avea decît un material subțire, cenușiu, de o vîrstă respectabilă, care abia ar fi meritat să fie folosit la căptușeală. Fără să-i pese de asta, Oskanian alegea dintre modele un lord a cărui statură foarte înaltă și deșirată era strînsă într-o lungă redingotă de culoare gri, cu coadă de rîndunică. La probă se văzu că respectiva coadă gri de rîndunică îi ajungea piticului pînă la glezne, fapt pe care nu-l critică, deși croitorul își exprima unele rezerve. După desăvîrșirea acestei opere de artă croitoricească, Oskanian își înfipse o floare albă la butonieră, după cum văzuse tot la lordul lui. Din păcate își desăvîrși înfățișarea și prin inițiative proprii, achiziționînd din farmacia maestrului Krikor un parfum puternic, din care turnă mai bine de jumătate de sticlă pe noua lui haină. În felul acesta reuși într-adevăr să atragă asupra lui, încă din prima clipă, atenția doamnei Bagradian și a tuturor celorlalți. Urmarea a fost că

Gabriel îl luă la o parte și-l rugă prietenește să îmbrace vreme de două-trei ceasuri una dintre hainele lui. Splendida haină gri va putea, între timp, să se aerisească, atîrnată undeva în grădină.

În afară de musafirii menționați, uneori veneau și perechile mai vîrstnice, ca Bedros Altouni cu mairik Antaram și pastorul Harutiun Nokhudian cu veșnic speriața lui soție. În schimb, Ter Haigasun nu venise pînă acum decît o singură dată. Într-o frumoasă zi de iulie, la prînz, Gabriel Bagradian făcu o propunere : să petreacă seara următoare și noaptea următoare pe Musa Dag, pentru a asista dimineața la răsăritul soarelui. Părea să fie o propunere autentic curopeană, o fantezie izvorîtă dintr-o inimă de turist, de om care în mod obișnuit își petrece viața între ziduri de beton și scrisori de afaceri. Dar ce rost avea asemenea propunere aici ? De altfel, oaspeții așezați în jurul mesei rămaseră foarte uimiți de această intenție. Numai Hapeth Șatakian, care căuta să nu se arate descumpănit în nici o împrejurare, ridică în slăvi plăcerile unei tabere de noapte sub cerul liber. Dar Bagradian îl dezamăgi :

— Nu-i nevoie să dormim sub cerul liber. Am uitat să vă spun că în camera de vechituri a casei am descoperit trei corturi în perfectă stare. Au aparținut răposatului meu frate, care le folosea la vîntătorile puse la cale în locuri mai depărtate. Două dintre ele sînt corturi foarte moderne pentru expediții pe care și le-a comandat din Anglia. Fiecare dintre ele are o capacitate de două sau trei persoane. Al treilea e foarte mare și luxos, un cort de șeic. Probabil că Avetis l-a adus cîndva dintr-o călătorie de-a lui, sau poate că a rămas moștenire încă de pe vremea bunicului...

Cum Juliette întîmpină această variație în programul obișnuit nu fără satisfacție, iar Stephan nu-și mai găsea locul de bucurie, pentru realizarea proiectului fu aleasă chiar ziua următoare, sîmbătă. Farmacistul Krikor, care cîndva văzuse și trăise totul și pentru care nu se afla nimic nou sub soare, de la prepararea marmeladei și pînă la teologia comparată, relată despre

experiența lui acumulată pe vremuri, când petrecuse multe zile și nopți sub cerul liber. Cu acest prilej ochii săi cătau în gol, iar vocea cavernoasă, lipsită cu totul de inflexiuni, depunea mărturie pentru faptul că în ce-l privea nu prețuia din cale-afară această neînsemnată frîntură a cunoștințelor acumulate de el de-a lungul vremii; nimic nu se clintea pe fața gălbuie, afară doar de bărbuța de țap, aflată într-o ritmică zvîcnire. În anii de demult, spunea Krikor, petrecuse cite o săptămînă pe Musa Dagh fără să coboare seara în vale. Cine cunoaște într-adevăr muntele (dar oare îl cunoaște cineva într-adevăr?) găsește multe adăposturi bine apărute pentru noapte, fără să-i mai trebuiască vreun cort. Se înțelege de la sine că el, Krikor, nu se gîndește doar la binecunoscuta peșteră aflată în dreptul satului Kebusije. Poporul a născocit legenda despre sfîntul Sarkis, care în timpul luptelor împotriva păgînilor a urcat călare pe Damlajik, iar copitele uriașe ale calului său au lăsat, ca urme, asemenea peșteri. Dar chiar dacă, în realitate, nu există nici o legătură între Musa Dagh și sfîntul Sarkis, în schimb există una strînsă între acest munte și Sukiassank, pustnicul, și alți sihaștri și călugări retrași în singurătate, care în veacuri depărtate au ales acele peșteri ca loc de viațuire. În timpul săptămînilor de însingurare, continuă farmacistul, nu încercase niciodată să caute altarele sau alte colțuri pioase ale numiților locuitori ai peșterilor, dimpotrivă, pe atunci nu avusese altă preocupare decît cunoașterea și studiul naturii. Cercetările lui botanice din acele săptămîni au dus la alcătuirea unui *Thesaurus herbarum* complet al lui Musa Dagh. Iubitorii de flori pot găsi reprezentate în catalogul său cîteva exemplare de coada vulpii și de garoafă sălbatică, de care nici măcar celebrul Linné nu s-a ocupat. Cu privire la aceste descoperiri a purtat un schimb de scrisori cu mai multe somități ale unor academii. Din păcate, pasiunea pentru floră și clasificarea ei nu mai este proprie tineretului, care își trăiește viața de azi pe mîine, fără preocupări mai temeinice. (Era o

întepătură la adresa învățătorilor.) Dar el, Krikor, în calitate sa de farmacist, deși nu posedă decît mijloace auxiliare limitate, se încumetă să extragă el însuși din buruienile de pe Musa Dagh medicamentele aflate în folosința curentă. Nici măcar n-are nevoie să plece pînă la Antiohia ca să achiziționeze de acolo, din depozitele de stat, chinină și alte pilule și prafuri, pentru a-și completa stocul. (De data asta, era o întepătură la adresa lui Bagradian, care examinase farmacia înțeleptului nostru cu o privire neîncrezătoare.) În afară de doamna pastor Nokhudian, care dată fiind sensibilitate plăpîndului ei Harutiun era îngrozită la ideea unor eforturi atît de vătămătoare sănătății, numai Iskuhi părea să nu fie de acord cu excursia. Și nu era de mirare ! Ea cunoscuse spaime înfiorătoare în spațiile deschise și sub cerul liber. Ceea ce alții socoteau un lucru plăcut, pentru ea era un blestem. Se simțea ca o făptură flămîndă care vede că oameni îmbuibăți aruncă mîncarea pe fereastră. La mai puțin de șaptezeci de mile⁴, la răsărit, convoaie de muribunzi se tirau pe șosele. Atitudinea aspră a lui Bagradian o revolta. Dar n-avea de unde bănuî motivele ascunse ale acestei atitudini :

— Aș dori să rămîn acasă, cere Iskuhi.

Gabriel se întoarce către ea, nu fără oarecare asprime :

— Este exclus, Iskuhi ! Sper că nu ai de gînd să ne strici bucuria. Dumneata vei locui cu Juliette în cortul șeicului

Iskuhi își pironi ochii asupra feței de masă și spuse, rostind anevoie cuvintele :

— Eu sînt... mă tem... În fiecare noapte mă bucur că pot dormi într-o casă.

Gabriel încercă să-i prindă privirea :

— Am contat mult pe dumneata.

Iskuhi continua să-și țină capul plecat și-și strîngea buzele. Bagradian se arată neobișnuit de înverșunat pentru un fapt atît de neînsemnat :

— Țin neapărat, Iskuhi !

⁴ Aprox. 113 km.

Colțurile buzelor ei începură să zvîcnească. Atunci Juliette îi făcu soțului ei semn s-o lase în pace pe Iskuhi și să nu se mai preocupe de asta. Îi dădu să înțeleagă că, mai târziu, va reuși chiar ea să înfrîngă împotrivirea fetei. Dar se dovedi a fi mai greu decît își închipuise. Încercă mai întîi cu o lecție foarte feminină, remarcînd că toți bărbații sînt în fond niște copii. Pentru o femeie care vrea să îndrume și să domine viața, cel mai potrivit lucru este să îplinească, pe cît posibil, micile dorințe copilăroase ale bărbaților. În felul acesta, pentru un lucru de nimic, un bărbat în toată puterea cuvîntului se arată recunoscător și se lasă condus. Ca să-ți impui voința în problemele importante de viață, poți ceda liniștită în cele mărunte. Lecția suna de parcă Juliette, femeie căsătorită, și-ar fi dat-o sie însăși. Dar ce-i păsa bieteii Iskuhi de micile dorințe de bărbat ale lui Bagradian ? Privi descumpănită într-o parte :

— Pentru mine, acestea nu sînt lucruri mărunte.

— S-ar putea să fie destul de plăcut. O schimbare...

— Am încă prea multe amintiri despre altă schimbare.

— Fratele tău, pastorul, n-a avut nimic împotriva...

Iskuhi respiră adînc :

— Nu din încăpăținare mă port așa...

Dar Juliette părea că s-a și obișnuit cu ideea :

— Dacă rămii acasă, nu merg nici eu. N-am nici un fel de poftă să fiu singura făptură femeiască printre atîția bărbați. Prefer să rămîn și eu aici.

Iskuhi îi aruncă Juliettei o privire lungă, cercetătoare .

— Nu, asta nu se poate ! Așa ceva nu putem face ! Dacă vrei tu, atunci mă supun și vin. De altfel, mi-a și trecut senzația aceea neplăcută. Pentru tine o fac cu plăcere.

Juliette păru pe neașteptate foarte ostenită :

— Pînă mîine după-amiază e timp destul. Mai putem să ne răzgîndim de zece ori.

Își duse mîna la frunte și-și acoperi ochii. O vagă amețeală, de parcă amintirile lui Iskuhi s-ar fi răsfrînt asupra propriului ei cuget :

— Poate că ai dreptate, Iskuhi, cu acel simțămînt al tău ! Trăim cu toții atît de nepăsători...

A doua zi porniră la drum foarte devreme. Din pricina femeilor n-au ales urcușul mai scurt prin Rîpa gorunilor, ci drumul mai comod, dar destul de lung prin șeaua nordică. Pentru a ajunge pînă la acest drum, trebuia să parcurgi șoseaua care leagă satele, prin Azir și pînă la jumătatea drumului spre Bitias, așadar cale de vreo jumătate de milă¹. În ciuda prăpăstiilor, bastioanelor de stîncă și hățișurilor, Musa Dagh se dovedi a fi un munte primitor, care arăta alpiniștilor peisajele sale cele mai frumoase. În veselia generală, tăcerea tinerei Iskuhi nu se remarca. Încetul cu încetul, fata părea să se însuflețească și ea. Gabriel Bagradian avu prilejul să-și dea seama că fiul său, de cînd frecventa școala institutorului Șatakhian, își pierdea cu o iuțeală uimitoare buna creștere de tip european.

— Nu-l mai recunosc, îi spusese de curînd Juliette lui Gabriel. Trebuie să fim foarte atenți. A și început să vorbească o franceză-armenească guturală, ca faimosul lui învățător.

Stephan ajunsese să cunoască Damlajikul aproape tot atît de bine ca tatăl lui. Acum încercă să facă pe călăuza. Dar nu urma niciodată cărarea — pentru a-și dovedi pricepera la cătărat reușea să găsească toate scurtăturile dificile. Adesea o lua mult înainte, și tot destul de des rămînea mult în urmă, astfel încît vocea lui răsuna slab cînd răspundea la chemările celorlalți. Aceste rămîineri în urmă aveau o rațiune. Haimanalei Sato nu i se îngăduise, după cum e și firesc, să ia parte la excursie, deși Stephan încercase să obțină permisiunea. Ce-i drept, acestei făpturi, timide și în același timp neastîmpărate, nu i se putea reproșa pînă acum vreo nelegiuire, dar nimeni n-o simpatiza din pricină că avea „ochi nerușinați“. Cum Sato era însă singura ființă de o vîrstă cu el aflată în casă, Stephan era de partea ei

¹ Aprox. 800 m.

dintr-un fel de solidaritate de vîrstă. Știa că fată îi urmărește acum pe excursioniști, furișîndu-se în felul care-i era propriu. De aceea o aștepta din cînd în cînd, pentru a merge o bucată de drum împreună cu ea. Cu acest prilej îi venea destul de greu să schimbe cîteva fraze cu Sato. O vreme, ea îi răspunse destul de cuminte și de coerent. Pe urmă însă o apucă un fel de năuceală și din gura ei ieșeau sunete lipsite de sens și respingătoare.

Ținta excursiei, locul acela frumos ales de Gabriel, fu atinsă mai curînd decît se așteptase acesta. Sub supravegherea lui Avakian lucraseră aici Kristaphor, servitorul Missak și un rîndaș, care făcuseră treabă bună. Se și ridicaseră corturile, solid înfipite în pămînt. Deasupra celui al șeicului, sau poate că fusese al bunicului Avetis, flutura chiar un steag pe care era brodată vechea stemă armeană, avînd în cîmpul central muntele Ararat, arca și porumbelul plutind cu aripile desfăcute.

Cortul acesta era într-adevăr o piesă splendidă, dă-tînd dintr-o epocă plină de mîndrie și strălucire. Măsură opt picioare în lungime și șapte în lățime¹. Scheletul lui era alcătuit din stilpi de grosimea brațului, din lemn de esență nobilă, iar pereții interiori din covoare frumoase. Ce-i drept, avea și un mare defect. În interiorul lui se răspîndi un miros pătrunzător de camfor și vechime. Pereții fuseseră făcuți sul și cusuți în saci mari, pe care, din cînd în cînd, administratorul Kristaphor îi îngropa sub mobile de camfor și insecticid. Cele două corturi moderne de exploratori, pe care Avetis cel tînăr le adusese în urmă cu cîțiva ani de la Londra la Yoghonoluk, au fost mult mai admirate, deși erau confecționate doar din foaie de cort obișnuită. În schimb, aveau tot ceea ce ingeniozitatea unui vîntor cu experiență și om de lume își putea dori. De altfel, Avetis, înainte de a fi fost doborît de boala cea necruțătoare, plănuise o călătorie într-o regiune muntoasă și de stepă aproape necălcată încă de picior de om, călă-

¹ Aprox. 2,50 m pe 2,15 m.

torie pe care urma s-o întreprindă împreună cu doi prieteni englezi. În aceste corturi, nimic nu fusese uitat. Paturi de campanie pliante, pe care se dormea destul de confortabil. Saci de dormit din mătase, mese și scaune uimitor de ușoare, care puteau fi virite unele în altele. Vase de bucătărie, un serviciu de ceai, castroane și farfurii, totul din aluminiu. Lighene și căzi din cauciuc, pentru a nu mai vorbi de felinarele de vînt funcționînd cu petrol sau spirt.

Procedară apoi la repartizarea acestor adăposturi temporare. Juliette refuză cortul șeicului și își alege împreună cu Iskuhi unul dintre corturile moderne. Krikor și Gonzague căpătară celălalt cort de exploratori. Învățătorul Oskanian, fără să dea vreo explicație și numai după ce aruncă o privire severă spre Juliette, declară că preferă să petreacă o noapte solitară, departe de orice comunitate umană și singur cu sine însuși. Cu prilejul acestei declarații își lăsă nițel pe spate capul cu păr creț, de parcă s-ar fi așteptat pe de o parte ca hotărîrea lui mîndră și temerară să fie răsplătită prin uralele întregii asistențe și pe de altă parte că o voce feminină afectuoasă va încerca să-l facă să se răzgîndească. Dar Juliette nu se gîdea nici la fiarele pădurii și nici la dezertori, în fața cărora Oskanian era dispus să-și riște viața. Și, în general, nimeni nu se gîdea să-l lipsească de solitarul dialog cu sine însuși. Atunci se întoarse cu o măreție ironică și disprețuitoare, cufundîndu-se pentru restul serii în tăcerea-i frămîntată, plină de superioritate, fără să mai poată renunța la hotărîrea lui care găsisese atît de puțină înțelegere. Gabriel, Stephan, Avakian și Șatakhian se instalară pentru noapte în cortul cel luxos, pe care flutura flamura armenească.

În sinea lui, Bagradian denumise seara asta : repetiție generală. Ea se desfășură însă fără vreun eveniment care să-i justifice numele, se desfășură ca sute de excursii asemănătoare. Nu s-a întîmplat nimic romantic, afară poate de faptul că bucătarul Hovhannes pregăti cina la un foc mare în aer liber. De altfel, în urmă cu

cîteva zile Missak cel îndrăzneţ se încumetase să plece pînă la Antiohia şi achiziţionase acolo, de la un cunoscut al său care se ocupa cu livrări către armată, conserve englezeşti, cite încăpeau în samarul catirului, iar acum venise vremea ca respectivele conserve să fie încercate. În timpul mesei, Stephan se ridică de cîteva ori ca să-i ducă flămîndei Sato, care stătea ascunsă dincolo de cercul de lumină al focului, o parte din porţia lui, camuflată într-o bucată de pîine. Şedeau cu toţii, aşa cum se cuvenea, în jurul focului, pe pături. Pe un loc neted, Missak aşternuse o faţă de masă, pe care erau aşezate castroanele cu mîncare. Era o seară răcoroasă, plăcută. Luna se pregătea să intre în al treilea pătrar. Focul începuse să slăbească. Băură vin şi rachiu tare de dude, făcut de ţăranii din partea locului. Cu toate acestea, printre participanţii la mica escapadă nu se stîrni nici buna dispoziţie şi nici atmosfera de familiaritate specifică unor asemenea petreceri. Juliette puse foarte devreme capăt reuniunii. Era ciudat de deprimată. Abia acum înţelegea de ce se împotrivise Iskuhi. Simţea cum de pretutindeni o pîndeşte pămîntul sălbatic şi pustiu, cu ostilitatea lui neînduplecată. Poate că era într-adevăr un joc fără rost al lui Gabriel. Se retrase împreună cu Iskuhi în cort. Şi ceilalţi îşi urară noapte bună. Oskanian părăsi focul cu capul sus, pentru a-şi ispăşi lăudăroşenia cu o noapte de tremurat în frig, petrecută în imediata apropiere a taberei servitorilor. Înainte de culcare, Gabriel organizează rondurile de pază. Cite doi oameni trebuiau să preia, la fiecare trei ore, paza corturilor. Bagradian le dădu puşti şi cartuşe verificate. Kristaphor şi Missak fuseseră însoţitorii răposatului Avetis la vînătorile lui şi se pricepeau bine la mînuirea armelor. După ce sfîrşi, Gabriel se culcă şi el. Dar nu putu să adoarmă, ca de altfel nici Iskuhi. Fata stătea ca încremenită, fără să mişte nici măcar mîna ca să n-o trezească pe Juliette. Dimpotrivă, Gabriel se zvîrcoli în patul lui ceasuri în şir. Îl sufoca mirosul de camfor şi mucegai al cortului. Într-un tîrziu, se îmbracă din nou şi ieşi afară. Să fi fost cam o jumătate de oră

înainte de miezul nopții. Pe Missak și pe bucătar, care stăteau de strajă, îi trimise la culcare. Apoi, în calitate de unic păzitor al Poienii celor trei corturi, începu să se plimbe de colo pînă colo. Uneori își aprindea lanterna de buzunar, dar nu reușea să lumineze decît un cerc foarte mic. Era o noapte care nu tănuia vreo primădie. Nici unul dintre ciinii feroci, care jos, în vale, făceau ca nopțile să nu fie prea sigure, nu urmăriseră cu luminițele lor învăpăiate pe excursioniști. Nu se auzea nici un sunet neobișnuit. Lilioci străbăteau brusc întinericul. Cîte un nor dezvelea luna pe cale să dispară înspre mare și atunci, în liniștea mormintală, o privighetoare pornea să cînte cu triluri atît de limpezi și precis conturate, încît Bagradian era cutremurat. Încercă să-și lămurească motivele pentru care gîndurile lui cele mai lăuntrice luaseră încă de pe acum o înfățișare atît de clară. Ele se proiectau pe cerul nocturn sub forma a trei corturi. Cum de se întîmpla astfel? Acum nu putea să judece. Sufletul lui era mult prea plin. Cînd Gabriel își aprinse o țigară, nu departe de el se afla o siluetă fantomatică aprinzîndu-și de asemenea o țigară. Fantoma purta căciula din blană de miel a soldaților turci și se sprijinea de o pușcă de infanterie. Nu putea să-i vadă fața, dar trebuie să fi fost o față foarte slabă, după cum părea cînd vîrfurile roșietice ale țigării pîlpîia pe neașteptate. Gabriel îi strigă fantomei să se apropie. Nici la a doua chemare și nici la a treia nu se mișcă din loc. Gabriel își scoase pistolul militar, pe care-l luase cu el și trase piedica armei cu un țacănit ce răsună cît se poate de distinct. Era doar o simplă formalitate, fiindcă simțea lămurit că umbra nu va întreprinde nimic împotriva lui. Ea mai rămase nemișcată vreme de o clipă, apoi răsună dintr-acolo un ris ciudat de încet și de blazat, după care țigara dispăru și omul împreună cu ea. Gabriel îl scutură pe Kristaphor pînă îl trezi :

— Sînt niște oameni prin preajmă. Cred că dezertori.

Administratorul nu păru de loc mirat :

— Da, probabil că sînt dezertori. Bieții băieți n-o duc de loc ușor.

— N-am văzut decît unul.

— Nu cumva era Sarkis Kilikian ?

— Cine e Sarkis Kilikian ?

— Azdvaz im ! Dumnezeu milostiv !

Kristaphor făcu un gest descurajat cu mîna, de parcă ar fi cu totul imposibil să redai în cuvinte cine e Sarkis Kilikian. Dar Bagradian porunci oamenilor săi, care acum se treziseră cu toții :

— Duceți-vă și căutați-l pe acest Kilikian ! Dați-i ceva de mîncare. Omului i-e foame.

Kristaphor și Missak porniră la drum cu cîteva cutii de conserve și un felinar, dar după o vreme se întoarseră fără să fi executat ordinul. Pesemne că în ultima clipă fuseseră totuși cuprinși de teamă.

Dacă seara fusese apăsătoare, dimineța aduse după sine o dezamăgire. Vremea era cețoasă. Inimile erau cuprinse de neliniște. Răsăritul soarelui se desfășura undeva nevăzut. Cu toate acestea, urcaseră pe una dintre înălțimile rotunjite și pleșuve, de unde marca și pămîntul apărură treptat din ceață, oferindu-se privirii. Bagradian se întoarse lăsînd privirea să-i alunece de jur împrejur :

— Cîteva săptămîni se poate rezista aici.

O spuse de parcă ar fi vrut să apere frumusețea munților împotriva unor afirmații calomnioase. Krikor, cu liniștea lui imperturbabilă, privi în depărtare, spre marea destul de agitată :

— Odinioară, pe vremea mea, în zilele frumoase se vedea de-aici pînă în Cipru.

Nimeni nu rîse de această afirmație și nimeni nu întrebă dacă nu cumva insula Cipru, situată undeva spre sud-vest, începuse să plutească și înaintase în Mediterana de cînd englezii amenajaseră acolo o bază navală pentru flota lor. Gabriel își îndreptă și el gîndul în direcția Ciprului :

— Capul Andreas se află la mai puțin de patruzeci de mile marine depărtare de vărsarea Orontelui în mare. Cu toate acestea, de când mă aflu aici, în fața coastei n-a fost văzut nici măcar un singur vas de război englez sau francez.

— Oricum, se află în Cipru.

Cu aceste cuvinte menite să înlăture pe de-a-ntregul orice îngrijorare, Krikor se întoarse cu spatele spre Cipru, ca să privească impasibil întinderile fără de sfârșit dinspre sud și răsărit, pe care nu le mai văzuse de zeci de ani. Arcurile apeductului roman de la Seleucia se conturau precis din ceața ce se destrăma. Peste munții scunzi situați la răsărit de Damlajik, soarele atârna nefiresc de ruginiu. Colinele se desfășurau în nuanțe cenușii și apoi brune pe măsură ce se depărtau către Antakie. Părea de necrezut că în aceste încrețituri pustii, pe aceste cîmpii adormite, trăiau sute de mii de oameni. Peisajul pașnic și însingurat constitui pentru farmacist un îndemn să amintească de unele locuri pe care altfel intenționat nu le menționa. Arătorul său, un deget de om bătrîn, pluti în gol :

— Priviți ! Totul e ca întotdeauna ! Sub Abdul Hamid de multe ori ardea tot orizontul. Și cu toate astea, am îmbătrînit.

Fără îndoială că, dintre toți participanții la excursie, Gonzague Maris dormise cel mai bine, atît de odihnit și de vioi arăta. Făcu un gest în direcția fabricii de spirt de lingă Suedja al cărui coș tocmai începea să scoată fum. Fabrica, povesti el, aparține unei societăți străine, iar directorul e un grec pe care-l cunoscuse la Alexandretta. Vorbise cu el chiar acum două zile și aflate unele vești nu lipsite de interes. Prima : o încercare de mediere în problema păcii, întreprinsă în comun de papă și de președintele american, se află pe drumul cel bun. A doua : în ce privește strămutarea populației armene, ea este valabilă doar pentru vilaeturile din Anatolia, nu însă și pentru Siria. El, Gonzague, nu poate verifica autenticitatea acestor informații, dar acel director de fabrică e un om de vază,

care negociază în fiecare lună cu valiul de Alep în persoană, în legătură cu unele livrări către stat. În această clipă, un val de încredere îl cuprinse pe Gabriel: convingerea că toată primejdia a trecut și că ceea ce se apropia se îndepărtează și dispare. I se părea că el însuși este cel care pusese pe fugă destinul. Recunoscător, exclamă din toată inima :

— Spuneți și dumneavoastră ! Nu e frumos aici ?

Juliette stăruie să pornească pe drumul de întoarcere. Îi repugna să se afle dis-de-dimineată în societate, mai ales cînd erau și bărbați de față. Dimineata numai femeile urîte arată bine, zise ea, iar în zori, la ora șase, nu pot exista doamne adevărate. În afară de asta, mai voia să se odihnească, vreme de o jumătate de oră, înainte de liturghie. Catolică, adoptase înainte de căsătorie confesiunea gregoriană de dragul lui Gabriel. Era unul dintre sacrificiile ei, la care obișnuia să se refere cu prilejul discuțiilor amintite. Firea ei o făcea să cîrtească și împotriva unor aspecte ale bisericii armene. I se părea prea lipsită de strălucire și fast. Explicația că biserica folosește orice ban care prisosea pentru a sprijini învățămîntul, o respingea ca fiind trasă de păr. Dar înainte de orice, pe Juliette o sîcîia că preoții gregorieni purtau bărbi, și adesea foarte lungi. Iar ea nu putea suferi bărbații cu barbă.

Drumul de înapoiere îl făcură pe poteca mai scurtă care ducea prin Rîpa gorunilor pînă la Yoghonoluk. Într-un ceas puteau să fie acasă. Krikor, Gabriel și Șatakhian mergeau înainte. Urmau Stephan și Iskuhi. Apoi venea Hrand Oskanian, singur. Învățătorul cel negricos dădea a înțelege, prin atitudinea lui distantă, că nu mai voia să aibă de-a face cu nimeni pe lume. Din cînd în cînd izbea cu un fel de turbare ascunsă pietrele făcîndu-le să se rostogolească pe drum, de parcă intenționa să se răzbune lovindu-i pe cei din față. La urmă venea Juliette, cu Gonzague Maris lingă ea. Avakian spuse că va coborî mai tîrziu. Voia să profite de prilej pentru a mai aduce cîteva îmbunătățiri hărții lui. Bagradian dăduse dispoziția ca deocamdată să nu

fie strinse corturile. Cîte ceva dintre oamenii de la grajd să se afle în permanență pe Damlajik pentru pașă lor. Poate că într-un viitor apropiat se va mai organiza o excursie. Unul dintre motivele acestei dispoziții era superstiția lui Bagradian că datorită unor astfel de pregătiri asprimea destinului poate fi împlînzită. Poteca de catiri, în stare foarte proastă, se pierdea pe alocuri în hățisuri și grohotisuri. Picioarele Juliettei, încălțate cu pantofi ușori și neobișnuite cu asemenea eforturi, tresăreau speriate în fața acestor obstacole. Atunci, Gonzague îi întindea mîna, sprijinind-o cu fermitate. Cu acest prilej, între ei se pornea o discuție cu pauze mari și fraze confuze :

— Nu-mi icse din cap că sîntem aici singurii străini, madame.

Juliette examinează cu teamă pămîntul de sub tălpile ei :

— Doar sînteți grec... Deci nu chiar atît de străin...

Gonzague o lăasă să treacă obstacolul fără ajutorul lui :

— Cum... ? Am fost crescut în America... În schimb, dumneavoastră sînteți de foarte multă vreme căsătorită cu un armean.

— Da, eu am motive să trăiesc aici... Dar dumneavoastră ?

— În viața mea, motivele vin abia după aceea.

Ajunseseră la o porțiune în pantă repede, unde fură nevoiți să alerge. Juliette se opri respirînd adînc :

— N-am înțeles niciodată ce căutați aici... Nu sînteți foarte sincer în privința asta... Ce să caute la Alexandra un american care nu face comerț cu piei de miel, bumbac sau gogoși de ristic ?

— Chiar dacă nu sînt sincer... vă rog să fiți atentă aici... acest lucru vi-l pot mărturisi liniștit... Am fost angajat ca pianist într-o trupă de music hall în turneu... O poveste banală... Deși gazda mea Krikor are o părere foarte bună despre asemenea lucruri...

— Asta este ?... Și pe urmă le-ați părăsit pur și simplu pe artiste dumneavoastră... Unde se află trupa acum ?...

— Are contracte pentru Alep, Damasc și Beirut...

— Iar dumneavoastră ați dat bir cu fugiții ?...

— Întocmai !... A fost o fugă în adevăratul înțeles al cuvîntului... E una dintre maladiile de care sufăr...

— Fugă ?... Un om atît de tînăr ca dumneavoastră ! ?... Ei, dar probabil că ați avut un motiv bine întemeiat...

— Nu sînt chiar atît de tînăr cum credeți...

— Dumnezeule, drumul ăsta !... Am o mulțime de pietricele în pantofi... Vă rog să-mi dați mîna !... Așa !...

Cu mîna stîngă se încleștă de Gonzague. Cu dreapta își scutură pantofii. El însă insistă cu întrebarea lui :

— Ce vîrstă am, după părerea dumneavoastră ?... Ghiciți !...

— Credeți-mă că nu sînt acum într-o dispoziție prea potrivită pentru asta...

Gonzague, serios și cuprins parcă de remușcări :

— Treizeci și doi !

Iar Juliette, cu un rîs scurt :

— O, pentru un bărbat ?...

— Cu siguranță că am călătorit mai mult prin lume ca dumneavoastră, madame... Cînd viața te împinge de colo pînă colo, îți dai seama care e adevărul...

— Dumnezeu știe pînă unde vor fi ajuns ceilalți... Hallo ! Ar putea să răspundă...

— Vom sosi la timp...

Cînd drumul deveni iar abrupt și presărat cu mărăcinișuri, Juliette se opri din nou :

— Nu sînt obișnuită să mă cațăr în felul acesta... Mă dor picioarele... Să ne oprim o clipă !...

— Aici nu ne putem așeza...

— Vă repet, domnule Gonzague, încercați să plecați din Yoghonoluk !... Ce vi se poate întîmpla ?... Sînteți cetățean american... și nici nu aveți înfățișare de armean...

— Dar ce fel ?... De francez ?...

— Ei, chiar ăsta nu trebuie să vă închipuiți...

Pîriul îngust care curgea prin Ripa gorunilor tăia poteca. Nu se afla aici nici măcar un buștean pentru

traversare. Gonzague o ridică pe Juliette în brațe, eî era de mare, și o trecu dincolo cu ușurință avîntată. Nimeni n-ar fi crezut că umerii lui înguști sînt capabili de asemenea performanță. Ea simți în jurul soldurilor răceala neplăcută a degetelor bărbatului. Poteca deveni acum mai domoală și ei grăbiră pasul. Gonzague puse întrebarea cea mai importantă :

— Și Gabriel Bagradian ? El de ce rămîne ? Nu are nici o posibilitate să părăsească Turcia ?

— În plin război ?... Încotro ?... Sîntem supuși turci... Gabriel e mobilizabil... Ni s-au confiscat pașapoartele... Cine-i poate înțelege pe sălbaticii ăștia ?...

— Dar dumneavoastră arătați într-adevăr foarte franțuzoaică, doamnă Juliette... Ba nu, de fapt arătați ca o englezoaică...

— Franțuzoaică ?... Englezoaică ?... Ce înseamnă asta ?...

— Cu puțin curaj, dumneavoastră, mai ales dumneavoastră, puteți ajunge oriunde...

— Sînt soție și mamă !

Juliette porni atît de repede, încît Gonzague rămase la oarecare distanță în spate. Ei i se păru că distinge vorbele lui șoptite :

— Viața e viață.

Juliette se întoarse brusc :

— Dacă aceasta e părerea dumneavoastră, de ce rămîneți în Asia ?

— Eu ? Pentru toți bărbații din lume acum este război.

Graba Juliettei se mai domoli :

— Pentru dumneavoastră e atît de simplu, domnule Gonzague ! Dacă noi am avea pașaportul dumneavoastră american ! Ați putea foarte bine să plecați după trupa aceea de teatru, la Damasc sau la Beirut. De ce vă cramponați tocmai de acest colț de lume uitat de Dumnezeu ?

— De ce ? Gonzague putea acum să meargă foarte aproape de Juliette. De ce ? Dacă aș cunoaște foarte precis răspunsul la această întrebare, poate că dum-

neavoastră, Juliette, ați fi ultima căreia i l-aș putea spune.

La cotitura următoare aștepta Oskanian. Își învinsese resentimentele și se alătură celor doi, devorind-o din cînd în cînd pe Juliette cu o privire întunecată și dominatoare. Pînă la poarta vilei nu mai fură rostite decît puține cuvinte.

Îndrumat de un geniu bun, Gabriel Bagradian fixase repetiția generală chiar în ultima oră. În poarta casei îl aștepta Ali Nassif cel cu fața ciupită de vărsat :

— Domnule, am venit să-mi iau modjidjehlele, din care n-am primit decît o mică arvună.

Gabriel scoase din portvizit o bancnotă de o liră și o întinse lui Ali cu o mină liniștită, de parcă totul ar fi fost în perfectă regulă și cealaltă condiție a tirgului încheiat, relatarea jandarmului, putea fi așteptată fără nici o grabă. Bătrînul saptieh luă banii cu prudență :

— Săvîrșesc o gravă încălcare a ordinului primit. Dar tu n-ai să mă trădezi, efendi !

— Ai primit banii. Vorbește !

Ali Nassif începu să clipească din ochi, îndurerat :

— Pînă în trei zile or să vină mudirul și căpitanul de poliție în sate.

Bagradian își puse bastonul într-un colț și-și scoase binoclul care-i atîrna de umăr :

— Așa ? Și ce lucruri bune vor aduce în satele noastre, căpitanul de poliție și mudirul ?

Jandarmul începu să-și frece țepii de pe bărbie :

— O să trebuiască să plecați de-aici, efendi, cu toții ! Valiul și caimacamul au poruncit așa. Saptiehii or să vă adune, pe voi și familiile voastre din Suedja și Antakie, și or să vă mîie spre răsărit. Dar la Alep, pot să-ți spun și asta, n-are să vi se îngăduie să poposiți. Așa s-a hotărît din pricina consulilor.

— Și tu, ai să fii printre acești saptiehi, Ali Nassif ?

Bătrînul cel ciupit de vărsat făcu gesturi largi, înspăimîntat :

— Inşallah ! Mulţumesc lui Dumnezeu. Nu ! N-am trăit doisprezece ani printre voi ? N-am fost comandantul întregului district ? Şi n-au existat plîngerî. Fiindcă am vegheat să fie ordine, zi şi noapte. Şi acum, din cauza voastră îmi pierd slujba mea cea bună. Ce nerecunoştinţă ! Postul nostru de jandarmi se desfiinţează de tot :

Pentru a-l consola pe bietul om în durerea lui, Gabriel îi vîri cîteva ţigări în mînă :

— Şi acum spune-mi, Ali Nassif, cînd se desfiinţează postul tău ?

— Am ordinul să pornesc încă astăzi la Antakie. Pe urmă vine mudirul încoace cu o companie întreagă.

Între timp, Juliette, Iskuhi şi Stephan intraseră în casă. Vederea lui Ali Nassif nu le trezi nici o bănuială. Gabriel îl împinse pe saptieh din poartă, pînă în faţa casei, în curtea aşternută cu pietriş :

— Din cele ce spui, Ali Nassif, rezultă că satele or să rămînă vreme de trei zile fără supraveghere.

Lui Gabriel, această situaţie părea să-i dea de gîndit. Jandarmul îşi coborî speriat vocea :

— O, efendi, dacă mă denunţi, am să fiu spînzurat şi pe deasupra are să mi se atirne pe piept o tăbliţă cu inscripţia „Trădător de ţară“. Cu toate astea îţi spun totul. Vreme de trei zile n-are să fie nici un saptieh în sate, fiindcă se face o nouă împărţire a posturilor la Antakie. Pe urmă are să vi se mai dea cîteva zile, ca să vă puteţi pune treburile în ordine.

Gabriel Bagradian privi cu atenţie în sus, spre feres-trele casei sale. De parcă i-ar fi fost teamă că Juliette l-ar fi putut observa :

— A trebuit să predaţi liste cu numărul locuitorilor, Ali Nassif ?

Omul cu obrazul ciupit de vărsat îşi miji ochii la Gabriel, cu o şiretenie din care nu lipsea totuşi sinceritatea :

— Pentru tine nu există speranţă, efendi ! Îi urmăresc cu deosebită asprime mai ales pe cei bogaţi şi pe cei învăţaţi. Spun că ce folos e să crape armenii săraci

și harnici, cînd domnii cei mari, bogătanii și avocații, rămîn mai departe în țară? Tu ești foarte rău văzut acolo, la ei. Numele tău e în capul listei, efendi. Mereu pomeneau de tine. Și să nu-ți închipui cumva că au să-ți cruțe familia. Și despre asta au vorbit foarte amănunțit. Pînă la Antakie rămîneți împreună. Pe urmă, însă, or să vă despartă.

Bagradian îl cercetă pe saptieh cu un aer aproape bine dispus :

— Pari să faci parte dintre cei mari și inițiați. Mudurul și-a deschis inima în fata ta, Ali Nassif ?

Acesta clătină din cap solemn :

— Numai pentru tine, efendi, mi-am dat atîta osteneală. Am stat în cancelariile hûkûmetului și mi-am ciulit urechile pentru tine. O, efendi, în ciuda bietei lire de hîrtie primite de la tine, mi-am cîștigat totuși o răsplată pe lumea cealaltă. Ce este astăzi o liră de hîrtie ? Chiar dacă ți-o schimbă în bazar, te înșală. Gîndește-te însă că cei ce mă vor înlocui în post vor avea mai mult decît o sută de lire de aur și toate medjidjeh-lele care se vor găsi prin sate. Casa ta și tot ce este în ea ale lor or să fie. Fiîndcă nu poți lua nimic cu tine. Și caii tăi ai lor vor fi. Și livada ta cu toate fructele ei...

Bagradian întrerupsese brusc această enumerare înflorită :

— Să le fie de bine !

Își îndreptă spinarea. Dar Ali Nassif, îndurerat, nu se hotăra să plece :

— Și cînd te gîndești că ți-am vîndut toate astea pentru o bucată de hîrtie !

Ca să scape de el, Gabriel scoase toate monedele de un piastru pe care le avea în buzunar.

Cînd Gabriel Bagradian intră în casa parohială, află spre marea lui uimire că Ter Haigasun știa de nenorocirile ce-i așteptau, cu cîteva ore înainte ca Ali Nassif să i le fi adus la cunoștință. De altfel, în încăperea strîmtă se și aflau Thomas Kebussian, ceilalți șase muhtari, doi preoți de țară cărora le era îngăduit să

oficieze cununii și pastorul Nokhudian din Bitias. Fețe cenușii, de ceară. Lovitura de trăsnet nu destrămase vâlul somnolenței bolnăvicioase în care se complăceau acești oameni de cîteva săptămîni, ci-l îngroșase și mai mult. Stăteau lipiți de-a lungul pereților și păreau excreșcențe neînsufleteite ale zidului. Numai Ter Haigasun ședea. Fața lăsată pe spate era foarte întunecată. Dar mîinile lui, care stăteau liniștite pe masa de lucru, scliceau într-o rază de soare nemișcată. Cînd vreunul spunea ceva, șoptea abia auzit și nu-și mișca buzele. Și acum, cînd se întoarse spre Bagradian, chiar și vocca lui Ter Haigasun era doar un murmur :

— Le-am cerut muhtarilor strinși aici ca imediat după înapoierea lor să adune comunele. Încă astăzi, cît mai repede cu putință, toți vîrstnicii, de la Vakef pînă la Kebussije, să se adune aici, la Yoghonoluk. Vom ține o mare întrunire, în care avem să hotărîm asupra tuturor mijloacelor care pot fi folosite...

Vocea tremurată a pastorului Nokhudian răsună dintr-un colț :

— Nu există mijloace care pot fi folosite...

Muhtarul din Bitias făcu un mic pas în față :

— Fie că are sau nu vreun rost, poporul trebuie să se adune, trebuie să asculte cuvîntări și să vorbească și el. Pe urmă, totul îi va părea mai ușor.

Ter Haigasun așteptase resemnat, cu sprîncenele încrețite, ca această întrerupere să ia sfîrșit. Pe urmă continuă să-i expună lui Gabriel hotărîrea lui :

— La această adunare, comunele să-și aleagă oamenii în care au încredere și care să precia conducerea. Disciplina este singura armă care ne rămîne. Dacă vom păstra și acolo, departe, organizarea și disciplina, atunci poate că nu vom muri...

La cuvintele „acolo, departe“, Ter Haigasun își ridică pleoapele pe jumătate închise și-l privi cercetător pe Gabriel. Thomas Kebussian își clătină capul chel :

— În piața bisericii nu putem ține adunarea. Și nici în biserică. Sînt saptiehi peste tot. Și mai sînt și alții. Dumnezeu știe cine se strecoară printre noi, cine ascultă

și ne denunță ! În afară de asta, biserica e prea mică pentru toți. Și atunci, unde ?

— Unde ? E foarte simplu ! Bagradian luă pentru prima oară cuvîntul : Grădina mea e izolată printr-un gard de zid foarte înalt. Zidul are numai trei porți, care se pot încuia. E loc pentru zece mii de oameni. Vom fi ca într-o fortăreață bine apărată.

Această propunere a lui Gabriel fu hotărîtoare. Nici cei care, din deznădejde sau dintr-o slăbiciune care-i făcea inerți, voiau să accepte nimicirea fără a mai depune vreun efort, și nici cei care făceau greutăți în orice împrejurare nu mai puteau să se opună. De altfel, ce obiecții mai serioase puteau fi aduse împotriva faptului că în ceasul morții neamului lor oamenii din valca armenescă se adunau și-și alegeau conducători, chiar dacă aceștia vor fi tot atît de lipsiți de putere ca și cei conduși ? Locul adunării era sigur și o înăsprire a pedepsei nu era, oricum, cu putință. Poate că un rol oarecare îl juca și superstiția că familia Bagradian întreținea relații cu puternicii zilci, relații care puteau fi folosite în favoarea celor șapte sate. Cu trupurile frînte de povara nenorocirii, tirîndu-și pașii, bărbații părăsiră încăperea, după ce făgăduiseră să pună pe picioare, fără nici o întîrziere, comunitățile lor. Decarece Yoghonolukul se afla la mijlocul drumului între comune, era de așteptat ca în al patrulea ceas al după-amiezii ultimii locuitori să sosească în grădina lui Gabriel Bagradian efendi. Muhtarii se arătaseră gata să preia ei înșiși paza la porțile grădinii, ca nu cumva să se strecoare vreun străin nepoftit. Ter Haigasun se ridică. Începuseră să sune clopotele. Trebuia să se pregătească pentru slujba de duminică.

Dintre toate slujbele religioase ale confesiunilor creștine, cea armenescă durează cel mai mult. Intervalul dintre *Introitus*¹ și pînă la ultima binecuvîntare dată de către preot poate dura mai mult de o oră și jumătate.

¹ Cuvîntarea solemnă a corului, care precedă intrarea preotului pentru celebrarea liturghiei în biserica gregoriană.

Nici un instrument, în afară de clopoței și de talgere, nu însoțește cîntările corului, care în duminicile cînd e mai nerăbdător accelerează ritmul ca să-l grăbească pe preot și să scurteze sfînta slujbă. În ziua aceea însă nu izbuti. Adînc cufundat în îndeplinirea înaltei sale misiuni, Ter Haigasun zăbovi mai mult ca oricînd la fiecare dintre sfintele capitole și gesturi rituale. Voia oare să-și înalțe fierbinte rugăciunea implorînd minunea unei salvări de neconceput? Voia să amîne clipa cînd trăsnetul va cădea asupra credincioșilor neștiutori? Această clipă sosi foarte curînd, cînd dădu ultima binecuvîntare și rosti cuvintele :

— Mergeți în pace, și Domnul fie cu voi ! În bănci începuseră să răsune zgomotele ce precedau ieșirea din biserică. Dar Ter Haigasun păși pînă la ultima treaptă a scării altarului, își întinse brațele și strigă : S-a întîmplat ceea ce ne-am temut că se va întîmpla !

Apoi continuă cu voce liniștită și vorbe măsurate. Spuse că nimeni nu trebuie să-și piardă cumpătul și să se lase tîrit în deznădejde. Liniștea mormîntală care domnește în această clipă trebuie păstrată neabătut și în zilele următoare. Nici nechibzuința, nici dezordinea, nici vaietele și gemetele nu ajută, dimpotrivă, nu fac decît să înrăutățească situația. Unitate, dîrzenie, ordine, numai cu aceste mijloace se poate lupta împotriva celei mai mari nenorociri. Mai este timp destul ca fiecare pas să fie bine cumpănit. Apoi, Ter Haigasun chemă întreaga comunitate la marea adunare din fața casei Bagradian. Adăugă că nici un vîrstnic, sănătos la trup și la minte, fie bărbat, fie femeie, nu trebuie să lipsească.

Preotul continuă arătînd că, în această adunare, cele șapte comune au datoria să ia împreună hotărîri nu numai în ceea ce privește comportarea lor viitoare, ci și să-și aleagă conducători care să reprezinte poporul față de autorități pînă în ultima clipă. De data aceasta procedeul obișnuit al ridicării mîinii, folosit la alegerile comunale, nu este suficient. De aceea, fiecare să-și ia cu

el o bucatăcă de hîrtie și un creion, ca să-și poată exprima votul așa cum se cuvine.

— Acum vă rog să plecați în liniște acasă, îndemnă preotul mulțimea, nu vă adunați în grupuri ! Căutați să nu atrageți atenția ! Poate că au fost trimise iscoade care ne supraveghează. Saptiehii nu trebuie să-și dea seama că sînteți pregătiți. Nu uitați bucățelele de hîrtie și veniți la vremea hotărîtă ! În deplină liniște !

N-a fost de loc nevoie de repetarea îndemnului. Ca un popor de morți sau de făpturi atinse de aripa morții, oamenii se clătinau amețiți și muți, ieșind în lumina zilei pe care păreau să n-o mai recunoască.

Omul nu știe cine este, pînă nu trece printr-o încercare. Certificatul de viață al lui Gabriel pînă în această zi : fiu de familie bună. Crescut în condiții de bunăstare, acolo, în Europa, petrecîndu-și viața la Paris, într-o contemplativitate intelectuală. Rupt de multă vreme de popor și stat, de orice comunitate umană, un om retras, cu preocupări abstracte. Nu există decît puține muchii exterioare de care se izbește. Fratele mai vîrstnic — un binefăcător pe care nu-l vede, pe care nu-l simte — se îngrijește, în calitate de șef al familiei, de toate cele necesare. Apoi apare, în chip destul de ciudat, singura întrerupere a acestei existențe rupte de lumea exterioară, orientată către gîndirea și simțirea lăuntrică. Episodul școlii militare și al războiului. Idealismul patriotic, care-l antrenează pe neașteptate pe acest contemplativ, nu este lesne de înțeles. Marea înfrățire politică între tineretul turc și cel armean nu-l explică decît în insuficientă măsură : poate că a mai intervenit și altceva, o tainică neliniște, încercarea de a scăpa de propria existență mult prea ordonată. În timpul scurtei campanii, acest Gabriel Bagradian își descoperă aptitudini pe care nu și le cunoștea. Nu este doar un om orientat exclusiv către universuri interioare, cum crezuse pînă acum. Cînd împrejurările au cerut-o, s-a arătat capabil de inițiativă, prezență de spirit, prudență, curaj, și încă într-o măsură de-a dreptul uimi-

toare, chiar mai mare decât camarazii săi orientali. Înaintează repede în grad, primește mai multe decorații și este menționat în ordinele de zi pe armată. E adevărat că în perioada care a urmat toate acestea se estompează, devin un fel de amintiri lipsite de logică, deoarece firea lui primară își recâștigă drepturile, mai calmă acum și mult mai coaptă ca înainte. Ziua de astăzi însă — sîntem în 24 iulie — transformă toți anii acestei vieți într-un palid prolog.

Cel mai surprins dintre toți a fost Samuel Avakian cînd a văzut că himerele, născocite vreme de săptămîni îndelungi de un om care nu are ce face și se plictisește, se imbinau perfect, alcătuiind structura logică a unui mare plan de operații. Ședeau în camera de lucru a lui Bagradian, unde se încuiaseră. Orice chemare sau bătaie în ușă era zadarnică, nimeni nu avea voie să intre. Semnele tainice de pe cele trei hărți, linii, cruci, sinusoide, de care studentul zîmbise socotindu-le un fel de joc de răbdare născocit de un spirit fantezist, acum se dovediră a fi un sistem de apărare foarte bine gîndit. Linia albastră groasă de sub șaua nordică reprezenta o tranșee lungă care se sprijinea de baricadele stîncose (hașurate cu maro) din flancul regiunii grohotișurilor. Linia albastră mai subțire, din spatele celei groase, desemna tranșeea de rezervă, iar micile dreptunghiuri plasate laterai, întărituri ale flancurilor și posturi înaintate. Și cifrele, de la doi la unsprezece, care se înșirau de-a lungul pantei muntoase a Damla-jikului în partea dinspre vale, se transformară din simple numere în secțiuni bine cumpănite ale sistemului de apărare. În același fel căpătară sens și diferitele însemnări : Vilceaua orășenească, terasa-platou, piscul de comandă, observator I, II și III, bastionul sudic. În ceea ce privește ultima denumire, ea reprezenta o împlinire fericită în cadrul sistemului. O trupă de cîteva zeci de oameni plasată aici era de ajuns pentru a ține în șah un adversar oricît de puternic. Chiar și femeile puteau fi repartizate pentru apărarea acestui sector. Fața lui Gabriel se încinsese în focul expunerii.

Semăna mai mult ca oricînd cu fața de băiețandru a lui Stephan :

— Sînt cît se poate de optimist — măsura cu compasul lui Stephan niște distanțe — îi cunosc pe soldații turci. Cei mai buni oameni sînt pe front. Iar rezerviștii, saptichii și trupele neregulate, care mișună prin cazăr-mile din Antiohia, sînt o adunătură bună numai să comită nelegiuiri, dar lipsită de pericol.

Fruntea înaltă și puțin cam teșită a lui Samuel Avakian, care se vedea pe neașteptate confruntat cu probleme de strategie cu totul neobișnuite pentru el, deveni lividă, contrastînd astfel cu culcarea vie a obrazilor lui Gabriel.

— În cazul cel mai bun putem folosi o mie de bărbați. Care este situația armelor și a muniției, nu știu. În fiecare cătun turcesc se află armată, nu numai la Antakie, ci pretutindeni...

— Sîntem un popor de cinci mii și cinci sute de oameni, îl întrerupse Gabriel, nu ne putem aștepta la nici un fel de cruțare, ci doar la o moarte lentă. Iar Musa Dagħ nu e de loc ușor de încercuit.

Amețit, Avakian se holba către fereastră :

— Oare acești cinci mii vor voi același lucru ca dumneavoastră, efendi ?

— Dacă nu vor voi, atunci merită să moară cu toții în smîrcurile Mesopotamiei... Eu însă nu vreau cîtuși de puțin să trăiesc, nu vreau cîtuși de puțin să fiu salvat ! Vreau să lupt ! Vreau să ucid atîția dușmani cîte cartușe avem. Iar dacă nu se poate altfel, rămîn singur pe Damlaĵik. Printre dezertori !

De fapt, nu era ură, ci o minie sfîntă și în același timp optimistă, care lucca fierbinte în ochii lui Bagradian. Părea că se bucură să reziste singur armatelor de milioane ale lui Enver Pașa. Era o senzație care-l făcu să sară ca un bezmetic de pe scaun și să alerge prin cameră :

— Nu vreau să trăiesc, ci să înfăptuiesc ceva valoros ! Avakian, foarte abătut, încă nu se hotăra să cedeze :

— Bine ! Ne vom apăra o vreme. Și apoi... ?

Gabriel își întrerupse goana pasionată prin cameră și se așează din nou, liniștit, în fața hărților :

— Și apoi, vreme de douăzeci și patru de ore o să mai avem nenumărate probleme de rezolvat. Unde plasăm butucii pentru tăiat carnea, unde plasăm depozitul de muniții, spitalul de campanie ? Ce fel de adăposturi să construim ? Izvoare sînt destule. Dar cum să organizăm în cele mai bune condiții aprovizionarea cu apă ? Aici sînt cîteva file pe care am și schițat instrucțiunile de serviciu pentru cei ce vor mînuî armele. Trece totul, pe curat, Avakian ! Vom avea nevoie de ele. În general, fă ordine în toate notele de-aici. Nu cred că am omis prea multe. Deocamdată, nu este decît teorie ; totuși sînt convins că în cea mai mare parte va putea fi realizată. Noi, armenii, ne închipuim doar că putem fi mîndri de superioritatea noastră intelectuală. Din pricina asta i-am îndîrjit pînă la sînge pe ceilalți. Acum însă a sosit vremea să dovedim prin fapte cît de superiori sîntem !

Avakian, cutremurat, nu mai spuse nimic. Mai mult decît destinul comun, îl amețeau irezistibilele efluvii de energie pe care le emana Gabriel. În jurul lui plutea parcă o vagă substanță, nu luminoasă, dar clocotindă. Cu cît vorbea mai puțin, cu cît lucra mai mult, pătruns de un calm imperturbabil, cu atîta substanța devenea mai densă. Samuel Avakian era atît de puternic influențat de ea, încît nu putea să-și concentreze atenția, nu mai găsea cuvinte spre a-și exprima îndoielile, și nu se putea împiedica să privească mereu fața lui Gabriel, care era cufundat în studiul hărții militare. În împietrirea lui, studentul nici măcar nu auzi cuvintele lui Bagradian, astfel că acesta repetă nerăbdător dispoziția dată :

— Acum du-te jos, Avakian ! Spune că nu vin la masă. Să mi se trimită ceva, nu importă ce, cu Missak. Nu-mi pot îngădui să pierd nici o clipă. De asemenea, înainte de adunare nu vreau să văd pe nimeni, absolut pe nimeni, mă înțelegi, nici pe soția mea !

Oamenii începuseră să sosească încă din primele ore ale după-amiezii. Muhtarii stăteau de pază, după cum se

înțeleseseră, la cele trei intrări practicate în zidul care înconjura parcul, ca să cerceteze pe fiecare participant la adunare. Această măsură de prevedere se dovedi a fi însă inutilă, căci Ali Nassif împreună cu oamenii de sub comanda lui o și pornise la Antakie pe nesimțite, fără să-și ia rămas bun nici măcar de la cunoscuți foarte vechi de-ai săi. De asemenea, nici familia factorului poștal turc și nici altcineva dintre locuitorii musulmani ai satelor nu încercase să se amestece pe furiș printre grupurile aflate în drum spre Yoghonoluk. Cu mult înainte de timpul hotărît, ultimele grupuri se și strecurau prin rețeaua celor ce stăteau de pază. Pe urmă, intrarea principală pentru trăsură și cele două porți ale grădinii fură zăvorâte. Poporul se înghesuia pe locul cel mare, din fața vilei. Cam vreo trei mii de oameni. Înspre aripa stîngă a casei se întindea curtea spațioasă în jurul căreia se aflau acareturile, dar după cum dorise Ter Haigasun ea fusese mărginită prin cîteva frînghii de rufe și era goală. Pe rampa de la intrare se adunaseră notabilii. Mica scară, care ducea spre ușa principală, constituia o tribună potrivită pentru vorbitori. Notarul primăriei din Yoghonoluk își așezase măsuta la piciorul scării, ca să consemneze hotărîrile cele mai importante. Cît timp i-a fost cu putință, Gabriel Bagra-dian a rămas în camera lui, ale cărei ferestre nu dădeau spre partea unde se afla mulțimea. Nu voia să-și irosească înainte de vreme, printr-o sporovoială fără rost, împlinirea însuflețită care-i domina ființa. Ieși din casă abia după ce Ter Haigasun trimise după el. Fețe livide, cutremurate de nenorocire se aflau înaintea lui, nu trei mii, ci una singură. Fața deznădăjduită a celor amenințați cu deportarea, aici ca și în o sută de alte locuri la această oră. Fără să fie necesar, masa de oameni stătea atît de chinuitor de înghesuită, încît părea mult mai puțin numeroasă decît era în realitate. Numai departe, în spate, unde cîteva copaci bătrîni mărgineau grădina, stăteau chirciți, culcați, rezemați, cîteva oameni, despărțiți de mulțime, de parcă propria lor viață nu mai avea nici o însemnătate pentru ei.

Cînd Gabriel își aruncă privirea asupra acestui popor, care era poporul lui, îl cuprinse pe neașteptate spaima. Inima, înfricoșată, se opri o clipă în loc. Încă o dată, realitatea se dovedi a fi cu totul alta decît imaginea ce și-o făurise despre ea. Aceștia nu erau aceiași oameni pe care îi vedea zilnic în sate și care constituiau obiectul proiectelor sale îndrăznețe. Din ochii larg deschiși îl contemplau înseși amărăciunea și gravitatea din fața morții. În jurul lui, fețe ca fructele uscate, veștejite. Chiar și obrajii celor tineri îi apăreau zbîrciți și scofilciți. În timpul plimbărilor sale de cercetare, cînd stătuse de vorbă în casele țăranilor și meșteșugarilor, văzuse adevărul tot atît de puțin ca și călătorul care străbate o localitate în goana trăsurii. Abia acum, în acest ceas încărcat de semnificații puternice, se petrecu primul contact între cel dezrădăcinat și neamul din care se trăgea. Tot ce concepușe și elaborase cu atîta grijă în camera lui începu să se clatine. Atît de străină, atît de neobișnuită era înfățișarea celor pe care voia să-i atragă cu sine. Femei, care mai purtau straiete de sărbătoare cu basmale de mătase, cu salbe de monede la gît și cochilii clămpănitoare în chip de brățări la încheieturi. Unele erau îmbrăcate după moda turcească. Picioarele le erau vîrite în șalvari largi și-și trăseseră feregeaua peste frunte, deși erau creștine credincioase. Vecinătatea aducea după sine asemenea înrîuriri, mai ales în satele mărginașe, ca Vakef și Kebussije. Gabriel îi văzu pe bărbați în entariurile lor de culoare închisă, iar pe cap, deasupra obrazilor încadrați de bărbi, purtau fesuri sau căciuli de miel. Deoarece era cald, cîtiva își descheiaseră cămășile și-și arătau pieptul. Ciudat de deschisă la culoare apărea pielea sub gîturile țărănești arse de soare și uscățive ca la păsări. Capetele albe de profet ale unor cerșetori orbi apăreau ici și colo din masă, pline de curiozitate și solicitînd parcă achitarea unor datorii scadente în ziua Judecării-de-apoi. În fața de tot stătea Kevork, dansatorul cu floarea-soarelui. Nici expresia feței cretinului nu mai semăna cu cea a unui gîngav plin de zel, ci cu un reproș trimis din

lumea aceasta în cealaltă. Cu mîna rece ca gheața, Gabriel pipăi stofa englezească a costumului său. O simți arzînd ca urzicile. Și în același timp se născu în el întrebarea : „De ce tocmai eu ? Cum să le vorbesc ? Cu ce drept s-o fac ?” Răspunderea pe care și-o asuma se ivi deasupra lui ca o bruscă eclipsă de soare, ca umbra unui liliac. Și un gînd josnic : „Să fug de-aici ! Încă astăzi ! Oriunde !” Ter Haigasun rosti încet primele sale cuvinte către mulțime. Sunau din ce în ce mai lămurite în urechea lui Gabriel. Vorbe și fraze începură să capete înțeles. Eclipsa de soare dispăru de pe cerul său.

Ter Haigasun stătea nemișcat pe treapta cea mai de sus. Numai buzele și crucea de pe piept se mișcau încet, în timp ce vorbea. Gluga ascuțită îi întuneca obrazul de ceară, din ale cărui scobituri adînci se iveau barba neagră cu cele două șuvițe sure. Ochii, pe care-i ținea închiși, formau două umbre misterioase. Arăta de parcă în acest ceas n-ar trăi începutul inimaginabilului, ci că l-ar fi cunoscut și încercat de multă vreme, iar acum, ajuns la țintă, îi este în sfîrșit îngăduit să se odihnească. Deși limba armeană, ca toate cele răsăritene, te îmbie la cuvîntări solemne și imagini fastuoase, preotul vorbi în fraze scurte, aproape uscate : Intenția guvernului trebuie să fie limpede pentru toată lumea. Printre oamenii mai în vîrstă de-aici fără îndoială că nu există nici unul care să nu fi suferit de pe urma măcelurilor din vremurile de dinainte, și chiar dacă nu le-a simțit pe propria lui piele, le-a simțit în orice caz prin chinurile de moarte ale rudelor de dincolo, din Anatolia. În acea vreme, Cristos a vegheat asupra Musa Daghului cu nețărmurita-i milă, nu totdeauna meritată. Ani îndelungi și binecuvîntați a domnit pacea în satele de-aici, în timp ce cei de același neam, din Adana și din alte părți, erau măcelăriți cu zecile de mii. Dar trebuie să facem o deosebire precisă între masaceri și deportare. Primul durează patru, cinci, cel mult șapte zile. Cel curajos găsește întotdeauna prilejul să-și vîndă scump pielea. Ascunzișuri pentru femei și copii sînt pregătite în grabă, setea de sînge a militarilor îmboldiți de tur-

bare se destramă iute, și chiar cei mai bestiali saptiehi sînt cuprinși pe urmă de greață. E adevărat că guvernul este cel care a inițiat întotdeauna aceste măceluri, dar n-a recunoscut-o niciodată. Ele luau naștere din dezordine și se sfîrșeau în dezordine. Dar dezordinea a fost partea cea mai bună a acestor mîrșăvii, iar soarta cea mai rea era moartea. Nu tot așa se întîmplă cu deportarea ! Cel care scapă de ea, chiar prin moarte, fie ea o moarte înspăimîntătoare, se poate socoti norocos. Deportarea nu trece ca un cutremur de pămînt, care tot mai cruță o parte din oameni și din case. Deportarea va dura pînă ce ultimul om din poporul nostru va fi ucis de sabie, se va stinge de foame pe drum, va muri de sete în pustiu, va pieri de holeră sau tifos exantematic. De data aceasta nu domnesc bunul plac și întîmplarea, beția de sînge și instigarea, ci ceva mult mai înspăimîntător — ordinea. Totul se desfășoară după un plan elaborat în ministerele din Stambul. El, Ter Haigasun, știe de acest plan de cîteva luni, cu mult înainte de a fi izbucnit catastrofa de la Zeitun. Știe și că toate demersurile katholikosului, ale patriarhului și episcopilor, rugămințile și amenințările ambasadurilor și consulilor n-au ajutat la nimic. Singurul lucru pe care el, un preot simplu și sărman, l-a putut face a fost să tacă, și a tăcut în ciuda remușcărilor, pentru ca bieții lui enoriași să se mai bucure de viață în ultima perioadă care le-a mai rămas de trăit. Această perioadă s-a sfîrșit odată pentru totdeauna. Acum a sosit timpul ca adevărul să fie privit drept în față. În timp ce stăm să cumpănim lucrurile, să nu vină nimeni cu propuneri smintite, de pildă să se trimită delegații care să implore iertarea de la autorități, sau altele de felul acesta. Ar fi o pierdere de vreme cu totul zadarnică :

— Nu mai există îndurare din partea oamenilor. Cristos, cel răstignit, ne cere să-l urmăm pe drumul calvarului. Pentru noi nu mai există altă ieșire decît să murim... Aici, Ter Haigasun făcu o pauză aproape neobservată, înainte de a încheia, cu expresia feței schimbată : Întrebarea este : cum ?

— Cum să murim ?... strigă pastorul Aram Tomazian și se repezi înainte, lângă Ter Haigasun, eu știu cum voi muri. Nici ca un miel fără apărare, nici pe șoseaua spre Deir es Zor, nici în noroiul lagărului de deportați, nici de foame și nici cu trupul plin de plăgi puturoase, nu, voi muri pe pragul casei mele, cu arma în mână. Cristos mă va ajuta s-o pot face fiindcă și eu răspîndesc cuvîntul lui. Și împreună cu mine va muri femeia mea și copilul nenăscut din pîntecul ei !...

Această izbucnire aproape că spărsese pieptul lui Aram. Își apăsă cu mîna mușchii abdominali, ca să-și recapete respirația. Liniștindu-se, începu să descrie soarta celor izgoniți, cum o trăise el însuși, chiar dacă o îndurase numai în foarte mică parte și într-o formă cît se poate de blîndă :

— Ce înseamnă asta, nu poate să știe nimeni dinainte, nimeni nu-și poate închipui. N-o afli decît în ultima clipă, cînd ofițerul dă ordinul de plecare, cînd biserica și casele, către care te întorci mereu, se micșorează într-una, din ce în ce mai mult, pînă dispar...

Aram descrie drumul fără de sfîrșit, din etapă în etapă, cum se acoperă picioarele cu răni, cum se umflă trupul, cum se prăbușesc oamenii și rămîn locului, cum ceilalți se tîrăsc mai departe, din ce în ce mai animalizați, cum se sting vreme de săptămîni în șir, sub loviturile zilnice de cnut. Frazele lui cădeau și ele, ca niște puternice lovituri de cnut asupra mulțimii. Dar, ce ciudat ! Din sufletele chinuite ale miilor de oameni nu se ridica nici acum vreun strigăt de groază, nu izbucnea vreun acces de nebunie. Continuau să-și ațintească privirea asupra micului grup de oameni de sus, din fața ușii de la intrare, ca asupra unor bufoni caraghioși și tragici în același timp, care jucau o farsă fără nici o legătură cu ei. Acești podgoreni, grădinari, cioplitori în lemn, pieptănari, prisăcari, crescători de viermi de mătase, țesători, care așteptaseră atît de multă vreme nenorocirea ce se apropia, acum, cînd sosise, n-o mai puteau cuprinde cu mintea. Fețele veștejite vădeau trăsături din ce în ce mai concentrate. Energia vitală

făcea eforturi uriașe pentru a străpunge morbidul înveliș de crisalidă cu care se acoperiseră în ultima vreme.

Aram Tomazian strigă :

— Ferice de cei morți, care au scăpat de toate acestea !

Acum, un vaiet de nedescris trecu pentru întâia oară prin mulțime. Nu un urlet brusc, ci un geamăt prelung și cîntat, un suspin uriaș, de parcă n-ar fi suspinat omul, ci însuși pămîntul în suferință. Cuvintele lui Aram izbucniră, tăioase, acoperind geamătul :

— Și noi vrem să scăpăm cit mai repede cu putință, prin moarte ! De aceea ne vom apăra căminele ca să avem parte cu toții, bărbați, femei, copii, de o moarte grabnică !

— Moarte ? De ce ?

Cuvintele ieșiseră din gura lui Gabriel Bagradian. În timp ce se auzea, o lumină, aflată undeva în adîncul lui, întreba : „Oare cu sînt ?“ Inima lui bătea liniștită ! Sfiala care-l cuprinsese brusc mai înainte trecuse pentru totdeauna. Simți cum crește în el o siguranță deplină. Mușchii erau relaxați. Cu toată ființa lui știa : „Pentru clipa aceasta, de acum, viața a meritat să fie trăită !“ Întotdeauna cînd stătuse de vorbă cu oamenii de prin sate, frazele lui în armeneste i se păruseră artificiale și chinuite. Acum însă nu el era cel ce vorbea — și asta îi dădea acel calm desăvîrșit — ci forța care-i condusesese pașii pînă pe lungile și întortocheatele căi ale veacurilor și pe scurta cale întortocheată a propriei lui vieți. Asculta cu uimire această forță, care scotea din el cuvintele într-un chip alit de firesc :

— Eu n-am trăit printre voi, frații mei și surorile mele... E adevărat... Eram cu totul înstrăinat de patrie și nu mai știam nimic despre voi... Dar iată că Dumnezeu m-a luat din marile orașe ale Apusului și m-a trimis aici, în casa cea veche a bunicului, fără îndoială în vederea acestui ceas... Și acum nu mai sînt pe jumătate străin și doar musafir printre voi, căci voi avea aceeași soartă ca și voi... Am să trăiesc sau să mor, împreună cu voi... Oamenii guvernului or să mă crute mai puțin ca pe oricare altul, știu asta... Pe cei de-o

seamă cu mine îi urăsc și-î urmăresc cu neistovită sete de răzbunare... Ca voi toți, sînt silit să apăr viața alor mei... De aceea am studiat în amănunțime, în ultimele săptămîni, toate căile care ne rămîn... Și iată, deși eram deznădăjduit la început, acum nu mai sînt... Sînt plin de speranță... Dacă Dumnezeu ne va ajuta, nu vom muri... Nu vă vorbesc ca un naiv ușuratic, ci ca un bărbat în toată firea care a trăit războiul, vă vorbesc ca ofițer...

Unul după altul, cuvintele prindeau viață mereu mai limpezi. Îi fusese de folos munca pasionată din ultimele zile. Numeroasele probleme pe care le analizase în amănunțime îi dădeau o fermitate lăuntrică tot mai mare. Superioritatea gîndirii sistematice cu care se deprinsese în Europa îl ridica mult deasupra acestor oameni greoi, sclavi supuși ai fatalității. O senzație asemănătoare, de plăcută beție a puterii, îl stăpînea în tinerețe cînd se întîmpla ca la un examen să poată răspunde la o întrebare epuizînd complet tema și în același timp selecționîndu-și cu grijă datele. Porni de la cuvîntarea deznădăjduită a lui Aram, fără s-o menționeze : a opune rezistență saptiehilor pe ulițe și în casele din sate ar fi o încercare lipsită de orice sens. În primele ore ea putea să aibă, eventual, un succes neașteptat, dar este în afară de orice îndoială că în acest caz nu se va sfîrși cu o moarte rapidă, ci cu una îndelungată și în chinuri înfiorătoare, precum și cu siluirea și răpirea femeilor tinere. Și el, Bagradian, este pentru apărarea pînă la ultima picătură de sînge. Pentru asemenea acțiune există însă locuri mai bune decît valea și satele. Arată cu mîna în direcția Musa Daghlui, care se ridică impunător în spatele casei, conturîndu-și culmile rotunjite deasupra acoperișului de parcă ar fi luat parte la adunare. Cu toții, le spuse Bagradian, ar trebui să-și amintească de vechile povestiri în care Damlajikul oferise refugiu și ocrotire fiilor poporului armean fugărit :

— Pentru a putea asedia și cuceri într-adevăr Damlajikul este nevoie de o forță armată serioasă. Cu siguranță

că Djemal Paşa are nevoie de trupele lui pentru alte scopuri decît ca să pună mîna pe cîteva mii de armeni. În ceea ce priveşte saptiehii, îi răzvim lesne. Pentru a apăra muntele, sînt de-ajuns cîteva sute de oameni hotărîţi şi cu tot atîtea puşti. Aceşti oameni şi aceste puşti există. Îşi ridică mîna ca pentru a depune un jurămint : Îmi iau obligaţia aici, în faţa voastră, să organizez apărarea în aşa fel încît femeile şi copiii noştri să fie feriţi de moarte vreme mai îndelungată decît în cazul deportării. Putem rezista mai multe săptămîni, ba chiar luni. Cine ştie, poate că pînă atunci Dumnezeu va face ca războiul să ia sfîrşit ! Asta va însemna şi salvarea noastră. Iar dacă pacea nu va veni, avem marea în spatele nostru. Ciprul, cu vasele lui de război engleze şi franceze, e aproape. Oare nu ne este îngăduit să sperăm că unul dintre aceste vase va trece într-o zi aproape de coastă şi va recepţiona apelurile noastre de ajutor şi semnalele noastre ? Iar dacă nu se va produce nici unul dintre aceste evenimente fericite, dacă Dumnezeu a hotărît pieirea noastră, atunci vom avea tot timpul să murim. Şi atunci, nu va trebui să ne dispreţuim că am murit ca nişte miei fără apărare !

Impresia produsă de această cuvîntare nu era de loc limpede. Mulţimea părea să se trezească acum pentru prima oară din letargia ei, căpătînd conştiinţa deplină a destinului ce-i era hărăzit. La început, Gabriel crezu că nu fusese înţeles, sau că poporul îi respinge planul cu urlete de furie. Corpul compact al masei se desfăcu. Femei scoteau ţipete ascuţite. Blesteme bărbăteşti răguşite se încrucişau dintr-o parte şi alta. Mulţimea se agita încolo şi înapoi. Unde erau feţele de ţărani, pătrunse de credinţă, zbîrcite de necazuri, unde era vălul tăcerii de moarte care le acoperea ? Părea că este pe cale să înceapă o încăierare înverşunată. Bărbaţii se repeziră unii la alţii, strigau şi se trăgeau de veşminte, ba chiar de bărbi. Dar era mai puţin o ceartă izvorită din păreri diferite, cît o descărcare, o explozie a conştiinţei de a fi neputincios în faţa morţii, declanşată de primele cuvinte dătătoare de speranţă şi energie.

Cum se poate ? Între aceste mii de oameni, care în disperarea lor dezlănțuită țipau care mai de care, nu se afla nici unul căruia să-i fi venit același gând în lunga perioadă de așteptare ? Un gând care, datorită legende-
lor perpetuate din vechime, era atât de firesc ? Trebuia să vină un străin, un domn din Europa, ca să-i dea glas ? Ei, dar același gând îl mai avuseseră și alții printre aceste mii, însă doar ca pe un vis irealizabil. Chiar și cînd stătuseră de vorbă în cea mai mare taină, buzele nu-l rostiseră. Pînă cu cîteva ore în urmă, se legănaseră încă, în amețeala lor adormită și artificială, cu ideea că marele destin se va strecura pe lingă Musa Dagħ virîndu-și tocmai aici ghearele în teacă. Și apoi, cine erau ei ? Niște sărmani săteni uitați de Dumnezeu, un neam izolat pe o insulă asaltată, fără un singur oraș ca lumea. În Antiohia nici nu erau mulți armeni, iar cei ce se aflau erau zarafi, negustori în bazare, cerealiști, prin urmare nu dintre cei care să conspire și să-i ajute pe rebeli în luptă. La Alexandretta, iarăși, trăia doar un grup mic de oameni foarte bogați, bancheri și furnizori ai armatei, locuind în vile somptuoase, ca de altfel și la Beirut. Acești magnați ai finanței, suferind de spaime cronice, nici nu se gîndeau la micul popor de munteni de la poalele Musa Dagħului. Între ei nu se afla nici un bărbat de talia lui Avetis Bagradian cel bătrîn. Închideau obloanele de la ferestrele vilelor și se virau prin unghe-
rele cele mai întunecoase. Doi sau trei dintre ei, ca să-și salveze viața și averea, trecuseră la islamism și se oferiseră bontului cuțit de circumcizie al mollahului. O, pentru cei de-acolo, departe, în nord-est, pentru orășenii din Van și Urfa, era ușor. Van și Urfa erau mari orașe armenesti, pline de arme și de străveche dîrzenie. Acolo existau personalități, de pildă deputații frac-
țiunilor partidului Dașnakzagan. Ei puteau să conducă poporul. Acolo era ușor să te gîndești la rezistență și s-o organizezi. Dar în sărăcăciosul Yoghonoluk, cine își putea îngădui să nutrească asemenea gînduri nelegiuite ? Rezistență împotriva puterii de stat și a armatei ? Ficare dintre cei ce se născuseră aici și trăiau aici avea în sînge un respect amestecat cu groază pen-

tru acest stat, dușmanul din totdeauna. Statul era sap-
tiehul care avea voie să te bată și să te aresteze fără
motiv, statul era funcționarul fiscal și portăreul care
pătrundeau în case și jefuiau tot ce credeau că merită
să fie jefuit, statul era biroul murdar cu portretul
sultanului, versete din *Coran* și dușumeaua plină de
scuipați, unde plăteai bedelul, statul era cazarma cu
curtea ei pustie, unde trebuia să-ți faci serviciul ca sol-
dat, unde ceaușul sau onbașii împărțeau pumni și
pentru fiul de armean se afla întotdeauna pregătită o
bastonadă specială. Și cu toate acestea : simțămîntul de
cîine, format din teamă împletită cu supunere față de
acest stat binevoitor, nu-i părăsea nici pe fiii armenilor.
Așadar, era mai mult decît lesne de înțeles că, în afară
de izbucnirea nehibzuită a pastorului Tomazian, nu
un localnic, ci un străin, eliberat de prejudecăți, a
exprimat în fața mulțimii primul gînd bine cumpănit
cu privire la o apărare organizată. Pentru că numai
acest om eliberat de prejudecăți putea să aibă inocența
trebuitoare pentru a exprima acest gînd. Poporul era
încă departe de a se obișnui cu el. Ciorovăiala părea să
ia proporții, se înmulțeau țipetele ascuțite și pumnii
care se agitau, deși asemenea manifestări nu li se potri-
veau cîtuși de puțin acestor femei altfel atît de sfioase
și acestor bărbați serioși. Ne putem lesne închipui în ce
măsură copiii mici, pe care mamele lor îi purtau în brațe
sau pe spate, măreau vacarmul general prin scîncetele
lor. Fără îndoială că și sufletele lor de copii erau con-
știente în clipa aceasta de primejdie și se apărau cu ho-
hote de plins stridente de moartea care se apropia.
Gabriel privea tăcut mulțimea agitată. Ter Haigasun
se apropie de el. Cu vîrfurile degetelor de la amîndouă
mîinile atinse umerii lui Bagradian. Era esența unui gest,
încercarea hotărîtă de a-l îmbrățișa. O mișcare de bine-
cuvîntare și în același timp de stăpînire de sine. Iar
în străfundul ochilor săi umili și duri s-ar fi putut citi :
„Așa am hotărît de comun acord noi doi, fără să ros-
tim vreun cuvînt. Așteptam acest lucru de la tine.“ De
cîte ori venise în contact cu Ter Haigasun, Gabriel
avusese impresia că acesta se închidea în fața lui,

ba chiar că, dintr-o pricină pe care n-o cunoștea, îl respinge. De aceea, gestul preotului, schițind intenția unei îmbrățișări, îl impresiona și-l paraliza. Degetele înguste de ascet ale lui Ter Haigasun alunecară de pe umerii lui Gabriel.

Între timp, pastorul Harutiun Nokhudian încerca să liniștească mulțimea. Omulețul acesta firav trebuia să lupte simultan și cu nevasta lui, care îl asalta alarmată voină să-l împiedice de a comite vreo imprudență. Numai cu mare greutate Nokhudian reuși să se facă ascultat. Trebui să-și ridice glasul lui slab cît de sus putea :

— Cristos ne poruncește cu strășnicie să dăm ascultare autorității de stat. Cristos ne poruncește cu strășnicie să nu ne opunem răului. Menirea mea este să propovăduiesc *Evanghelia*. Ca păstor al turmei mele, nu pot îngădui răzvrătirea.

Pastorul, care cu prilejul vizitelor în casa Bagradian făcuse de cele mai multe ori impresia unui omuleț bolnăvicios și timid, se dovedi acum foarte dîrz în motivarea punctului său de vedere. Zugrăvi urmările unei rezistențe armate, așa cum le vedea el. Arată că această răzvrătire ar da cu atît mai mult guvernului dreptul de netăgăduit să transforme măsura odioasă într-o acțiune de cruntă răzbunare. Iar în acest caz, nici moartea nu va mai fi un măreț sacrificiu demn de numele Domnului, ci o pedeapsă aplicată rebelilor conform legii. Și nu numai sufletele celor adunați aici se vor face vinovate în fața lui Dumnezeu de nelegiuirea răzvrătirii, ci aceasta se va întoarce neînduplecată, răsfrîngîndu-se împotriva întregului neam, împotriva tuturor fiilor și fiicelor de armeni. Ea va da cîrmuitorilor, în fața lumii întregi, un prilej binevenit să înfieraze milletul armean dovedind că se răscoală împotriva ordinii de stat și că se face vinovat de înaltă trădare. Or, unei soții bune nu-i este îngăduit a-și părăsi căminul nici măcar atunci cînd propriul ei soț o maltratează. Aceasta era părerea lui Harutiun Nokhudian, în casa căruia lucrurile stăteau exact pe dos, deoarece soția lui îl teroriza, și nu numai în treburi referitoare la sănătatea lui. Vocea lui plină de încordare părea gata să se spargă :

— Oare cine poate susține că izgonirea noastră trebuie neapărat să fie și sfârșitul nostru, cum ne-o prezice Ter Haigasun și Aram Tomazian ? Căile Domnului nu sînt și pentru ei de nepătruns ? Nu stă în puterea Domnului de a ne ajuta prin toate mijloacele ? Oare nu se află pretutindeni suflete de oameni, chiar și între turci, kurzi și arabi, care se milostivesc de aproapele lor ? Atîta vreme cît ne vom păstra încrederea în Dumnezeu, nu vom găsi și printre străini adăpost și hrană ? În timp ce pe noi ne cuprinde aici deznădejdea, nu este cu putință ca izbăvirea să se și afle pe drum ? Dacă nu ne va găsi aici, poate că ne va găsi la Alep. Dacă nici la Alep nu se întîmplă nimic, se cuvine să sperăm că se va întîmpla la oprirea următoare. Trupurile noastre vor îndura chinuri amarnice, dar sufletele noastre vor fi libere. Dacă ne este hărăzit să alegem între o moarte nevinovată și o moarte nelegiuită, de ce s-o alegem pe cea nelegiuită ?

Harutiun Nokhudian nu putu să vorbească mai departe, fiindcă vocea lui firavă fu înlăturată de un glas de femeie profund și hotărît. Oare această apariție bătaioasă, în veșminte negre de matroană, era într-adevăr măicuța Antaram, soția bătrînului medic ? Era într-adevăr mairik Antaram, cea săritoare la nevoie și neobosită, măicuța tuturor mamelor, de la care nici măcar cele pe care le ajuta cu vorba și cu fapta nu auziseră vreodată o cuvîntare mai lungă ? În tulburarea ei, broboada neagră îi alunecase spre spate de pe părul încă neîncărunțit complet și despărțit în mijloc printr-o cărare. Din obrazul încins de emoție răsărea nasul îndrăzneț și aristocratic. Deasupra șoldurilor late se înălța bustul dîrz, cu capul puțin lăsat pe spate, dînd întregii siluete un aspect plin de energie. O mic de zbîrcituri puse pe hartă mărgineau ochii de un albastru deschis. Și totuși, în măreția ei indignare, Antaram Altouni era tînără :

— Sînt femeie — vocea plină impuse tăcere deplină de la primele cuvinte — sînt femeie și vorbesc în numele tuturor femeilor de-aici ! Am îndurat destule ! Inima mea a murit de multe ori. De multă, multă vreme nu-mi

mai pasă de moarte. Cînd are să vină n-am să mă uit la ea. Dar nu vreau să pier călcătă-n picioare, n-am să crăp la marginea drumului și n-am să putrezesc pe cîmp, eu una, nu ! Și nici nu vreau să rămîn în viață undeva într-un lagăr de strămuțați, printre criminali decăzuți și victime de același soi, eu una, nu ! Nici una dintre noi femeile nu vrem asta, nu, nici una dintre noi ! Iar dacă bărbații sînt prea lași, atunci, noi, muierile, ne vom înarma singure și vom pleca pe Musa Dagh... Cu Gabriel Bagradian !

Această cuvîntare fanatică și incendiară stîrni o zarvă care o depăși cu mult pe cea dinainte. Aveai impresia că oamenii și-au pierdut mințile și că în clipa următoare vor scoate cuțitele transformînd adunarea într-o baie de sînge și luînd-o astfel înainte turcilor. Învățătorii, în frunte cu Șatakian, se și pregăteau să facă la nevoie pe polițiștii, aruncîndu-se în mulțime ca să-i despartă pe cei gata să se încaiere. Cu un mic gest, Ter Haigasun îi opri. Își cunoștea poporul mai bine ca toți învățătorii și muhtarii. Izbucnirea aceasta nu era o încăierare. Își ieșiră din fire. Conștiința miilor de oameni, care încă nu era pătrunsă de semnificația ordinului de deportare, trebuia acum să se pătrundă, încetul cu încetul, de cuvintele cu largi ecouri ale vorbitorilor. Privirea preotului spunea : „Lăsați-i“. Preotul privea calm tumultul din curte, în care vocile femeilor, stîrnite de Antaram, dominau din ce în ce mai mult. Și nu îngădui ca alți oratori care cerură să vorbească, de pildă învățătorul Oskanian, să ia cuvîntul. Avea dreptate să procedeze astfel. Zarva, care în felul acesta nu mai era alimentată, se stinse mai repede decît s-ar fi crezut. După cîteva minute se innăbuși de la sine, pînă nu se mai auziră decît murmure și gemete. Acum venise clipa cînd Ter Haigasun trebuia să înriurească desfășurarea ulterioară a lucrurilor, printr-o cuvîntare scurtă și promptă care să ducă la o limpezire grabnică a situației. Cu mîna dreaptă făcu un gest de împăciuire :

— Totul se prezintă foarte simplu, spuse fără să ridice glasul, dar pronunțînd fiecare silabă limpede, pentru ca să se întipărească în mințile greoaie ale

oamenilor : s-au făcut aici două propuneri. Ele deschid în fața noastră două căi, singurele pe care putem merge. Pentru noi nu există alte căi în afară de acestea două. Una dintre ele, calea pastorului Nokhudian, ne duce spre răsărit împreună cu saptiehii, cealaltă, calea lui Gabriel Bagradian, ne duce pe Damlajik împreună cu armele noastre. Fiecare dintre voi este pe de-a-ntregul liber să-și aleagă calea pe care i-o arată rațiunea și voința. În această privință, toate vorbele sînt nefolositoare, fiindcă tot ce era de spus s-a spus. Voi încerca să fac în așa fel, încît să vă fie foarte ușor să luați o hotărîre. Pastorul Harutiun Nokhudian va avea bună-tatea să treacă dincolo, în curtea liberă, de cealaltă parte a frînghieii. Cine împărtășește părerea pastorului, cine vrea să plece în surghiun, să treacă lingă el. Iar cine e de partea lui Gabriel Bagradian, să rămînă pe loc, adică aici unde se află acum. Nimeni să nu se gră-bească ! Avem timp.

Pe neașteptate se așternu o tăcere adîncă. Se auzea numai plînsul iute, aproape lătrat, al doamnei Nokhudian. Bătrînul pastor își înclină capul sub mica tichie rotundă. Povara grea a unor gînduri părea să-i încovoie bustul trăgîndu-l spre pămînt. Zăbovi multă vreme în această atitudine de îngîndurare. Pe urmă, picioarele prinseră a se mișca. Cu pași mici și șovăitori, se duse pînă la locul pe care i-l arătase Ter Haigasun. Ridică peste cap frînghia de cînepă cu un gest neîndemînic. Curtea acareturilor se întindea pînă aproape de vilă. Numai o fișie de gazon, cu un gard viu de tufe de mangolia, se afla între ele. Ograda largă era cu desă-vîrșire pustie. Nu numai personalul de serviciu al casei, dar și oamenii de la grajduri se înghesuiau în mulțime. Piciorușele scurte ale lui Nokhudian gustară din plin drumul hotărîrii ; le trebui vreme destul de lungă pînă ajunseră la tufele de magnolia, unde pastorul se postă cu spatele spre mulțime. Soția lui, scuturată de plîns, îl urmă. Încă un răstimp, mai îndelungat și mai găunos, în care nu fu rostit nici un cuvînt. Abia pe urmă cîțiva oameni se desprinseră din ghemul mulțimii, își făcură loc în înghesuială și, străbătînd spațiul despărțitor cu

aceiași pași timizi și șovăitori, se așezară în spatele pastorului Nokhudian. La început au fost foarte puțini, cei mai vîrstnici enoriași ai comunității protestante din Bitias cu soțiile lor. Dar cu timpul cei care se deciseră pentru surghiun deveniră mai numeroși și pînă la urmă pastorul avu de partea sa aproape toată turma lui, tineri și bătrîni. Li se adăugară pe deasupra și cîțiva oameni din celelalte sate ; dar erau numai locuitori în vîrstă și împovărați, cărora fie că le lipsea puterea de a rezista, fie că nu voiau într-adevăr ca în amurgul vieții să stirnească cerul împotriva lor. Cu mîinile împreunate la piept ca pentru rugăciune, făceau acum primul pas pe drumul cel mare al calvarului. Scenele de mai sus se desfășurau atît de măsurat, cu atita interiorizare, încît nu dădeau impresia că ar fi urmarea unei hotărîri cu consecințe grave, ci mai degrabă o ceremonie religioasă : de parcă destinul acestor oameni ar fi fost să coboare pe propriile picioare în mormînt, fără a le fi îngăduit să se întindă pentru a muri. Mai întîi unul. Și încă unul. O pereche. Apoi mai multe. Pe urmă iar o pereche. La sfîrșit, grupul lui Nokhudian cuprindea cam vreo patru sute de suflete, fără a mai socoti pe acei membri ai comunității protestante care din motive de sănătate sau din alte pricini fuseseră nevoiți să rămînă acasă. Așadar, pastorul lua cu el o parte însemnată a populației din Bitias, localitate care pe întreaga vale ocupă locul al doilea ca mărime. Grosul mulțimii urmărea cu ochii vrăjiți pașii șovăitori ai consătenilor lor care se hotărîseră la supunere. Nu se auzea nici un cuvînt, nici un zgomot. Ultimul, care se alătură cu mare întîrziere grupului lui Nokhudian, fu un om nu prea zdravăn la minte, care se clătina ca beat, sprijininîdu-se de ciomagul său și vorbind de unul singur. Era de fel din Kebussije și ținta bătaii de joc a tuturor ; pesemne că nici nu pricepea prea bine despre ce era vorba, iar la vederea lui mulțimea din curtea mai mare avu o manifestare vanitoasă nelalocul ei. La început n-a fost decît înfățișarea nerodului, care provocă obișnuitele remarci batjocoritoare. Pe urmă însă veni să se adauge orgoliul : aici sînt cei îndrăzneți

și acolo cei lași. Aici stau cei puternici, cei în deplinătatea forțelor, iar dincolo cei neputincioși. De fapt, nu s-a întâmplat mare lucru, doar că un băiețandru a rostit mai tare un cuvânt oarecare de batjocură, care a fost punctul de pornire al unor hohote de ris ce se răspîndiră în valuri peste întreaga adunare. Dar Ter Haigasun sări pe neașteptate în mijlocul mulțimii strîns înghesuie, despărțind-o cu brațele, de parcă ar fi vrut să-și facă loc pînă în însuși miezul mîrșăviei, pînă la cel ce batjocorea, ca să-l scoată de acolo și să-l pedepsească. Fața i se întunecase de mînie. Potcapul căzu de pe părul scurt, de un cenușiu metalic. Ochiul lui aveau sclipiri ucigașe :

— Cine-i cîinele care îndrăznește ? Cine-s diavolii care rîd ? !

Se lovi de mai multe ori puternic cu pumnul în piept, ca în locul celor care batjocoreau să se pedepsească pe sine și să-și potolească mînia. Pe urmă, în tăcerea care se așternuse din nou, se îndreptă către Harutiu Nokhudian și grupul lui, se opri la oarecare distanță, se înclină adînc și vorbi cu vocea lui sonoră de preot :

— Pentru noi, numele vostru va fi întotdeauna sfînt. Fie ca și al nostru să rămîna sfînt pentru voi !

Gîndurile lui Bagradian erau în fierbere. Sumedenie de idei îl năpădeau năvalnic. Uriașul plan de organizare a apărării continua să se elaboreze cu patimă înlăuntrul lui. Cum hotărîrea fusese luată, asculta doar pe jumătate cele ce se spuneau. Mîntea lui surescitată gîndea și observa în același timp. Ce nemaipomenit de autoritar putea fi acest Ter Haigasun, care altfel își cobora pleoapele cînd vorbeai cu el ! „Este de mare folos, îi țîșni prin mîntea, că în decursul luptei voi avea în spate sprijinul unui om care se bucură de asemenea autoritate printre oamenii de-aici. Și faptul că bunul Nokhudian împreună cu cîteva sute de inapți pentru luptă au luat altă hotărîre este pentru noi o întîmplare norocoasă. Lor le revine îndatorirea importantă de a ascunde față de saptiehi intențiile și mișcările noastre, pînă în ultima clipă. Satele nu trebuie să fie goale. Turcii nu trebuie să bănuiască nimic pînă nu sîntem pregă-

tiți pentru ripostă.“ În cadrul planului elaborat de Gabriel, diferitele probleme se îndeplineau fără încetare. Inteligența practică a strămoșilor săi, înțelepciunea bunicii Avetis se iveau acum și în nepotul înstrăinat, în acest „idealist rupt de lumea înconjurătoare“ cum îl caracterizaseră întotdeauna, zimbând ironic, abili negustori pe care îi avea printre rudele mai depărtate. Din fiecare fapt analizat se desprindea o împletitură extrem de încâlcită de urmări și nici măcar un singur fir nu era lipsit de importanță. Un zel neobișnuit pusese stăpânire pe Bagradian. Trei zile după duminica de astăzi, așadar miercuri, trebuia să sosească mudirul cu oamenii lui, după cum declarase Ali Nassif. Prin urmare, până miercuri totul trebuia să fie gata în linii mari, pentru ca în zilele următoare să se poată trece la executarea concretă. Acum sosise ceasul pentru a pune la încercare justetea credinței sale de-o viață, că spiritul trebuie să obțină biruința asupra materiei, chiar asupra manifestărilor celor mai ascuțite a tot ce este material, asupra violenței și hazardului.

Absorbit de proiectele izvorâte din imaginația lui, cuprins de o conștiință de sine de-a dreptul amănunțită, nu este de mirare că uită de soție și copil, și că nu mai acorda atenție activității ce se desfășura în jurul lui. Toate acestea nu mai erau decât pierdere de vreme. Ce-i drept, au mai luat cuvântul câțiva vorbitori din mulțime. Dar ce importanță mai aveau pentru el cuvintele goale, frazele lor neîndeminate, o dată ce marea hotărâre fusese luată definitiv? Cu toții țineau aceeași cuvântare înflăcărată menită să îndemne la luptă; în sprijinul părții opuse nu se mai ridica nici o voce. O vreme, Ter Haigasun îi lăsă pe oameni în voia lor, pentru ca intenția curajoasă manifestată cu prilejul luării hotărârii să se ancoreze mai adânc în masă, să-i cuprindă și pe cei îndărătnici și șovăitori. Dar încă înainte de a se manifesta primele semne de oboseală, făcând câțiva pași înainte, întrerupse șirul oratorilor și dădu dispoziția să se înceapă alegerea conducătorilor. Notarul din Yoghonoluk trecu prin mulțime cu un coș și strânse bilețelele pe care erau înscrise

voturile. Fără să piardă vreo clipă, învățătorii, împreună cu Avakian, intrară în casă și începură numărătoarea lor. După cum era de așteptat, cele mai multe voturi le obținu Ter Haigasun. Imediat după el veneau doctorul Altouni, apoi cei șapte muhtari și trei preoți din satele respective, cu voturile comunităților lor. Pe urmă, la o anume distanță, veneau farmacistul Krikor și cîțiva învățători, între care se aflau bineînțeles Șatakhian și Oskanian. Gabriel Bagradian întruni aproximativ tot atîtea voturi ca și pastorul Tomazian. Dintre locuitorii care nu aveau nici o funcție oficială, în sfatul conducătorilor au fost aleși bătrînul Tomazian și Nurhanceaușul, subofițerul „cu termen lung”. Și o femeie, mairik Antaram obținu un număr mare de voturi, ceea ce prin partea locului era pesemne ceva cu totul nou. Dar ea refuză cu hotărîre această alegere. Învățătorul Șatakhian dădu citire rezultatului. Apoi, cei aleși se retraseră în casă spre a se constitui și organiza. Gabriel dăduse lui Kristaphor și lui Missak dispoziția să pregătească în selamlicul mare toate cele trebuitoare pentru ședință, adică o gustare, vin și cafea. Mulțimea — în afară de mamele care trebuiau să îngrijească acasă de copii mici — rămase pe loc și se răspîndi prin toată grădina largă. Se trimise la Yoghonoluk după de-ale gurii. Stăpînul casei puse să se împartă apă, vin, fructe și tutun. Curînd, o dată cu sporovăiala generală, în aerul serii se ridică fumul țigărilor și al tihnitelor narghilele, de parcă nu s-ar fi întîmplat nimic. Adepții pastorului Nokhudian plecară împreună cu conducătorul lor, pe drumul de înapoiere la Bitias. Era mai mult un fel de furișare tăcută și tristă. Cîțiva mai tineri din acest grup făcură calea întoarsă de la poarta de ieșire din grădină și se uniră cu poporul numeros care-și așezase tabăra aici și a cărui poftă de viață părea că s-a trezit iarăși, pentru prima oară după săptămîni de amorteală. Acum, în scurtul răstimp dintre obișnuința de zi cu zi și îndrăzneala fără margini, o neînțeleasă mulțumire umplea toate sufletele. De ce? Pentru că în fața lor nu se mai afla doar suferința: în suferință și deasupra ei se afla acțiunea.

Pe Musa Dagħ, noaptea sorbea repede amurgul de iulie. Secera lunii, orientată orizontal, se desprindea la răsărit de crestele zimțate ale muntelui Amanus și începea să plutească liber în spațiu. La Vila Bagradian, ușile erau larg deschise. Curioșii intrau și ieșeau fără nici o opreliște. În salonul încăpător se adunaseră conducătorii aleși de popor. Acest sfat, alcătuit din vreo douăzeci de bărbați, dădea impresia că ar avea el însuși nevoie să fie sfătuit. Primarii sfioși, preoții și învățătorii, care călcau pentru prima oară în această casă, ședeau sau stăteau în picioare, care pe unde apucase, fără să scoată vreun cuvânt. Cîte unul dintre ei poate că abia acum devenise conștient de aventura nebuncască în care îl aruncase desfășurarea neașteptată a mării adunări. Gabriel Bagradian simți imediat atmosfera primejdioasă a descurajării care domnea în preajma unora dintre cei de față. Nu trebuia să îngăduie ca șovăielnicii „să-și vină în fire“, era inadmisibil să se facă auzite întrebări de principiu, tot felul de „cum?“ și „de ce?“ Poporul hotărîse prin vot, așa cum se cuvenea, ezitări nu mai puteau fi îngăduite, jarul voinței de luptă trebuia ațîțat pînă avea să devină o flacără de nestins. Era datoria lui Bagradian, în calitatea de stăpîn al casei, să pună capăt stingherelii care domnea printre acești bărbați cuprinși de o răceală de gheață, să creeze condițiile pentru începerea consfătuirii și să vegheze ca munca să dea rezultate rodnice. Superioritatea educației sale și a experienței de om de lume care trăise în Occident trebuiau să intre în acțiune. Făcu singurul lucru care trebuia făcut. Se întoarse către Ter Haigasun și spuse cu voce solemnă :

— Nu este numai voința celor adunați afară, a poporului care v-a dat majoritatea voturilor, Ter Haigasun, ci este voința noastră a tuturor pe care o exprim aici : vă rugăm să fiți conducătorul suprem al luptei noastre. Din vremuri cînd domnea încă pacea ați fost investit cu o asemenea demnitate, iar ca șef spiritual al comunităților noastre ați îndeplinit-o pînă astăzi cu un spirit de jertfă deosebit. Dumnezeu a voit ca acum, din pricina cruzimii oamenilor, îndatoririle dumneavoastră să se

lărgască. Vrem cu toții să vă încredințăm în mod solemn că, în cadrul oricăror măsuri vom lua, al oricăror dispoziții vom da, ne vom supune fără obiecții cuvîntului dumneavoastră hotărîtor. Măsurile luate de sfatul conducătorilor vor dobîndi valabilitate doar prin glasul dumneavoastră și numai astfel vor căpăta putere de lege pentru poporul nostru.

Scurta cuvîntare a lui Bagradian nu expunea decît ceea ce era de la sine înțeles. Demnitatea de șef suprem nu putea să revină altcuiva decît lui Ter Haigasun. În legătură cu acest fapt mai presus de orice îndoială, nici măcar învățătorul Hrand Oskanian n-ar fi îndrăznit să strîmbe din nas pe ascuns, ca de obicei. Cu toate acestea, cuvintele lui Gabriel făcură o bună impresie asupra celor de față, mai ales asupra acelor care îl socoteau încă străin și-l priveau cu neîncredere. Această impresie bună avea două pricini. Unii își închipuiau că acest străin, acest „frînc“, datorită superiorității sale de occidental, își va asuma rolul de șef suprem. Și apoi — acest motiv fiind și mai important — cuvîntarea lui Bagradian, atît prin forma ei solemnă, cît și prin conținutul ei corect, stabilise pentru prima oară terenul pe care putea să se desfășoare tot ce urma să aducă viitorul cu sine. Din acele puține cuvinte izvoră, aproape imperceptibil, o lege fundamentală de stat destinată acestei noi colectivități pe cale de a se forma. Pentru a arăta că acceptă noua demnitate și răspundere grea, Ter Haigasun își făcu în tăcere semnul crucii. Începînd din această clipă existau două puteri legale, sfatul conducătorilor și șeful suprem ales de popor; șeful suprem avea în subordinea sa sfatul, ale cărui hotărîri căpătau putere de lege abia după aprobarea lui. Fiecare dintre cei de față se apropie de Ter Haigasun și, după datină, îi sărută mîna, gest prin care își mărturisea respectul adînc și în același timp depunea un jurămint solemn. Abia după această ceremonie se formă un cerc mare în jurul cîtorva mese aranjate corespunzător. Gabriel Bagradian așezase în fața lui hărțile militare și toate însemnările. Samuel Avakian luă loc în spatele lui ca să fie în permanență

la îndemînă. Gabriel, cu o privire, ceru să i se dea cuvîntul și se ridică :

— Sînt două ceasuri de cînd a apus soarele, prieteni, iar peste șase ceasuri va răsări iar. Avem doar șase ceasuri scurte pentru a organiza toată activitatea înăuntrul sfatului nostru. După această noapte, cînd vom ieși în fața poporului, nu trebuie să mai existe nici o problemă nelămurită. Voința noastră trebuie să fie limpede și fără nici un echivoc. Acum, cel mai urgent lucru este următorul : încă din primele ore ale zilei de mîine, toți cei tineri și în putere să urce pe Damlajik și să înceapă construcția tranșeelor. De aceea vă rog să economisim timpul cît mai mult cu putință. Pentru noi toți constituie un avantaj faptul că de mai multă vreme am studiat și rezolvat toate problemele legate de apărarea noastră, astfel că acum sînt în măsură să vă supun spre aprobare propunerile mele. Cred că și în cadrul acestei consfături cel mai bun lucru este să procedăm la votare după aceeași regulă ca în ședințele consiliilor comunale. Și acum îi cer lui Ter Haigasun îngăduința de a-mi expune planurile...

După obiceiul lui, Ter Haigasun își închise ochii pe jumătate, ceea ce dădea feței sale o expresie de oboseală și suferință :

— Să-l ascultăm pe Gabriel Bagradian !

Gabriel netezi cea mai frumoasă dintre hărțile lui Avakian :

— Vom avea o mie de probleme de rezolvat, dar dacă le vom analiza în mod corect, vom vedea că toate amănuntele sînt subordonate celor două sarcini principale. Prima și cea mai sfîntă este lupta însăși. Chiar și a doua sarcină, organizarea internă a vieții noastre, servește înainte de orice luptei. Despre luptă voi vorbi acum...

Pastorul Aram Tomazian își ridică mîna, cerînd îngăduința să-l întrerupă pe vorbitor :

— Știm cu toții că Gabriel Bagradian, ca ofițer, este cel mai priceput în chestiunile militare. Conducerea luptei este atribuția lui... Toți se ridicară pentru a se arăta de acord cu propunerea. Dar pastorul Aram încă

nu terminase : Gabriel Bagradian și-a închinat de multă vreme toată energia planurilor de apărare. Pregătirea rezistenței este așadar pe miini bune, cele mai bune cu putință. Dar pentru a lupta, trebuie mai întâi să trăim. De aceea propun să amânăm dezbaterea amănuțită a planului de operații pînă ce ne vom lămuri în ce mod și cită vreme un popor de cinci mii de oameni, cu totul izolat de restul lumii, poate trăi pe Damlajik.

Gabriel, care apucase să-și ia avînt, își trase dezamăgit miinile de pe hartă :

— Explicațiile mele ar fi atins în trecăt și această chestiune, deoarece pe hartă am și însemnat ceea ce este necesar vieții pe munte. Totuși, conform dorinței pastorului Tomazian, sînt gata să amîn expunerea în legătură cu organizarea luptei.

Bedros Altouni, medicul, nu putuse răbda prea multă vreme să stea în scaunul său de reprezentant al poporului. Se plimba prin cameră de colo pînă colo, bombănind, vrînd să arate astfel că, în acest ceas de adîncă restriște, socotește consfătuirile cu ridicarea miinii și înscrierile la cuvînt ca pe un joc de adulți cu totul inutil. Neliniștea lui mîrîitoare se afla în contrast izbitor cu indiferența majestuoasă a farmacistului Krikor care, stînd țepăn în scaun, părea că pune întrebarea : „Cînd voi putea, în sfîrșit, după această întrerupere penibilă și barbară, să mă întorc nestingherit la preocupările cele mai înalte ale existenței, singurele demne de mine ?“ În timpul plimbării sale înciudate prin salon, medicul aruncă o observație care nu avea nici o legătură cu tema dezbătută :

— Cinci mii de oameni sînt cinci mii de oameni, iar căldura caniculară și ploaia torențială sînt căldură caniculară și ploaie torențială.

Gabriel Bagradian, pe care problemele legate de Vilceaua orășenească, de construirea adăposturilor, asistența sanitară și îngrijirea copiilor îl făcuseră să petreacă multe nopți albe, porni de la observația medicului :

— Este recomandabil ca măcar copiii între doi și șapte ani să fie strinși într-un adăpost comun, unde ar putea fi mai bine ocroțiți.

Ter Haigasun, care pînă acum tăcuse, se însufleți și respinse cu multă hotărîre propunerea lui Gabriel :

— Ceea ce ne sfătuiește acum Gabriel Bagradian, ar fi începutul unei dezordini foarte primejdioase. Nu ne este îngăduit să despărțim ceea ce au unit Dumnezeu și timpul. Dimpotrivă ! Este cit se poate de necesar ca fiecare comunitate, ba chiar fiecare familie, să fie despărțită de celelalte în ceea ce privește spațiul, bineînțeles în măsura posibilităților. Fiecare grup de familii înrudite să-și aibă tabăra sa, fiecare sat locul lui de așezare. Ca de obicei, muhtarii vor răspunde în fața noastră pentru cei din satele lor. Condițiile cu care sîntem obișnuiți aici, în vale, să se modifice cît mai puțin cu putință.

Exclamațiile hotărîte de aprobare ce se auziră din toate părțile însemnau în același timp un mic insucces al lui Bagradian. Ter Haigasun le oferise un mod de viață cit se poate mai apropiat de cel obișnuit. Era ● perspectivă care-i liniștea foarte mult pe acești oameni nenorociți. Fiindcă situația cea mai înspăimîntătoare pentru un om cu mentalitate de țaran este neapărat legată și de noțiunea „schimbare“. Dar Gabriel nu se grăbi să se declare învins. Făcu să circule din mină în mină harta pe care se afla însemnată Vilceaua orășenească. Fiecare cunoștea întinsele pășuni ale turmelor aparținînd comunelor. Era limpede pentru toată lumea că aceste mari întinderi de iarbă, lipsite de stînci, erau singurele adecvate scopului. Ele puteau cuprinde nu numai o mie de familii, ci chiar două mii. Cu abilitate, Gabriel veni în întîmpinarea dorințelor lui Ter Haigasun. Arată că împărțirea taberelor pentru familii și sate poate fi foarte ușor realizată în spiritul celor enunțate de preot. Că împărtășește și el părerea lui Ter Haigasun. Dar că trebuie avut în vedere și faptul că nu este cu putință ca fiecare dintre cele o mie de familii să se gospodărească singură și că trebuie neapărat organizată o bucătărie mare, comună. În această privință este

de ajuns să se aibă în vedere economia de alimente și combustibil, precum și mîna de lucru care va deveni astfel disponibilă. În afară de asta, nici nu există altă posibilitate să poată rezista vreme mai îndelungată, decît să fie respectate cu strictețe anumite reguli la tăierea vitelor, la distribuirea pîinii și făinii, la împărțirea laptelui de capră copiilor și bolnavilor. Mai departe arată că, în ciuda oricăror separări posibile ale vieții de familie, nu se va putea evita cîtuși de puțin problema delicată a proprietății. După cum el, Bagradian, pune la dispoziția colectivității întreaga lui avere, în măsura în care este accesibilă și transportabilă — prin urmare toate vitele aparținînd gospodăriei și toate proviziile utilizabile aflătoare în casă și pivniță — tot așa fiecare dintre ceilalți va trebui să predea bunurile sale. Împrejurările cer în mod imperios constituirea unei proprietăți comune. E limpede că nu se poate ca fiecare familie să-și taie propriile ei oi. De lapte trebuie să profite cei care au nevoie de el, iar nu oamenii bine hrăniți și în putere, care întîmplător posedă cîteva capre. Iluzia pe care poate că o mai nutresc unii că pe Damlajik se va putea obține cu bani cutare sau cutare avantaj este un vis copilăresc. Din clipa în care comunitățile se vor așeza în taberele lor, banii nu vor mai avea nici cea mai mică valoare. Pe de altă parte și schimbul în natură trebuie împiedicat cu orice preț, fiindcă orice bun este de astăzi înainte un bun al poporului și folosește pentru salvarea vieții tuturor prin luptă.

— Acum, și pentru totdeauna, surghiunul ne lipsește de tot ce avem, iar cine își dă seama de acest lucru știe că, de fapt, nevoile noastre pe Musa Dagh constituie o parte atît de mică, încît nu merită să vorbim despre ele.

Dar se dovedi curînd că Gabriel Bagradian se înșela amarnic în aceste păreri ale sale, în ciuda faptului că erau justificate. Fiindcă aceleași capete de țărani, care abia cu cîteva ceasuri în urmă erau atît de conștiente de ideea strămutării și a morții, nu puteau pur și simplu să înțeleagă că proprietatea lor nu trebuie să mai fie proprietatea lor. Muhtarii se întunecară la față. Și nu numai faptul că erau păgubiți îi îndemna să se împotri-

vească, dar în aceeași măsură caracterul sistematic, de necontrazis, caracterul „european“ al expunerii lui Gabriel. Thomas Kebussian din Yoghonoluk se făcu purtătorul lor de cuvînt și în timp ce vorbea se uita stăruitor, pe sub sprîncene, la Ter Haigasun :

— Preotul nostru știe că pe cît mi-a stat în putință am fost întotdeauna un binefăcător, și că nu m-am dat vreodată în lături să ajut pe toate căile și pe fiecare, dăruind din avutul meu săracilor, bisericii și școlii. Iar partea mea de donație a fost întotdeauna cea mai mare din districtul nostru. Cînd s-au făcut colecte pentru cei de-un neam cu noi aflați la nord sau la răsărit, numele meu a fost pus mereu în fruntea listelor, și a trebuit ca și în anii secetoși să dau sumele cele mai mari. Nu spun asta ca să mă laud. Nu, nu, nu vreau să mă laud... Aici pierdu șirul și de aceea se repetă de cîteva ori asigurîndu-i pe cei de față că este un om modest... și nici nu tăgăduiesc că am cele mai multe și mai bune oi la pășunat. Dar de ce le am ? Fiindcă mă pricep să le cresc. Fiindcă am știut să-mi deschid ochii și să privesc împrejur... Iar acum, deodată, să nu mai am de loc oi sau să am tot atîtea cît un oarecare ciopli-tor în lemn, care nu știe decît cîteva fleacuri despre stejar și nuc, sau cît un cerșetor...

— Sau cît mine, un învățător... strigă micul Oskanian, cu ironie mușcătoare, în zarva care se iscase.

Taciturnul purta și în această zi a nenorocirii hainele cenușii de lord, cu ajutorul căroră nădăjduia să uzurpe locul ireproșabilului monsieur Gonzague. Vanitatea lui era o forță capabilă să reziste chiar și unui ordin de deportare emis de Talaat Bei. Întreruperea supără și pe ceilalți primari, care la rîndul lor se declarară partizani ai păstrării proprietății particulare, conform principiului apărat de confratele lor din Yoghonoluk. Ca urmare se iscă o discuție în contradictoriu, care duse la irosirea timpului, fiind nerodnică prin însuși faptul că nici măcar cea mai încăpățînată minte de țaran n-ar fi putut să găsească altă cale decît cea propusă de Bagradian. Schimbul de cuvinte nu avu alt rezultat decît de a demonstra că respectiva propunere stîrnea

nemulțumire. Ter Haigasun așteaptă o vreme. O scurtă privire de-a lui îl povățui pe Gabriel : „Oamenilor ăstora trebuie să li se aducă la cunoștință cu oarecare prudență chiar și ceea ce este de la sine înțeles“. Pe urmă, întrerupse vorbăria inutilă :

— Vom urca pe munte, unde va trebuie să trăim. Acolo se vor lămuri de la sine multe lucruri, asupra cărora nu este nevoie deocamdată să discutăm. Ar fi mai bine, muhtarilor, dacă v-ați gândi acum la problemele cele mai urgente : vom reuși, oare, să transportăm destule alimente ? Pentru câte săptămîni ne vor ajunge ? Există vreun mijloc de a spori cantitățile ?

Aici, pastorul Tomazian veni cu încă o propunere, foarte judicioasă. Cele trei întrebări puse de Ter Haigasun, arată el, definesc elementele cele mai importante ale întregii probleme. De răspunsul pe care îl vor căpăta depinde totul. Dar acest răspuns nu poate fi dat în cursul consfătuirii. Este îndatorirea muhtarilor să se sfătuiască între ei și să evalueze cantitățile, întocmind o listă a proviziilor precum și un plan pentru distribuirea lor. Iar acest procedeu este valabil nu numai pentru problema aprovizionării, ci și pentru toate celelalte probleme. Marele sfat al conducătorilor întrunit aici este o instituție inamovibilă. Aici nu este vorba de ținut cuvîntări și de împăcat păreri potrivnice, ci de a munci. De aceea el, Aram Tomazian, propune ca problemele legate de domenii diferite să fie separate și pentru fiecare dintre ele să se constituie un comitet special. Fiecare dintre aceste comitete să fie condus de un șef pe care să-l desemneze Ter Haigasun. Acești șefi ar urma să formeze apoi un sfat mai restrîns, în mîinile căruia să se afle conducerea propriu-zisă a tuturor treburilor. Este vorba de cinci domenii. Mai întîi, de apărare. Al doilea este domeniul justiției, care revine în exclusivitate lui Ter Haigasun. Pe urmă vine organizarea internă, apoi tot ce are legătură cu sănătatea și cu boala, și în sfîrșit, problema reprezentării diferitelor comune în fața întregii colectivități. Gabriel aprobă cu entuziasm această propunere a pastorului, și chiar medicul făcu pentru primă oară semne de încuviințare. Nimeni nu ridică vreo obiecție.

Ter Haigasun, care ura vorbăria de neînălăturat în cadrul unor consfătuiri cu mulți participanți tot atît de mult ca și Aram Tomazian, trecu fără înfirziere la realizarea propunerii de organizare. Comandantului militar Gabriel Bagradian îi fură repartizați Nurhan-ceaușul, învățătorul Șatakhan și doi oameni mai tineri, pe care îi alesese chiar el. Aram Tomazian era și el membru în comitetul pentru apărare. La rîndul lui, Gabriel Bagradian făcea parte și din comitetul pentru organizarea internă pe care îl conducea pastorul. Acest din urmă comitet răspundea de tot ce avea legătură cu aprovizionarea și distribuirea de alimente. De aceea, printre membrii săi se aflau Thomas Kebussian precum și ceilalți muhtari. Bătrînul Tomazian, antreprenorul, avea o atribuție specială : în grija lui se afla construirea locuințelor-adăposturi. Este de la sine înțeles că hekim Altouni și impasibilul farmacist trebuiau să formeze comitetul pentru sănătate. Așadar, în linii generale se realizase o bună diviziune a muncii. În ceasurile ce urmau, diferitele grupuri trebuiau să treacă la întocmirea programului de lucru, pe cît era cu putință. Iar spre zorii zilei, o ședință scurtă a marelui sfat va fi de ajuns pentru a aproba rezultatele. Muhtarii se duseră în curtea din fața casei, pentru a fi în măsură să-și verifice cifrele privind cantitatea de provizii prin discuții nemijlocite cu sătenii. Gabriel avea intenția să-i urmeze mai tîrziu, și cu sprijinul lor să aleagă oamenii cei mai tineri și mai voinici pentru a alcătui prima echipă cu care să pornească încă în cele dintîi ceasuri ale dimineții săpăturile la marea tranșee situată în șaua nordică. Pînă atunci însă folosindu-se de hărțile lui, dădu lui Ter Haigasun, Aram Tomazian și celorlalți explicații pline de înflăcărare cu privire la planul de apărare. Pînă și Krikor începu să se arate interesat și se apropie de el. Numai unul singur dintre cei de față își încrucișase brațele și rămînea cu încăpăținare la o parte — Hrand Oskanian, firește. Învățătorul cel negricios trebuise să îndure o nouă umilință. La împărțirea atribuțiilor nu i se dăduse un rol de conducere, ba nici măcar un rol secundar cît de cît mai însemnat. În

timp ce colegul său Șatakhan fusese numit în comitetul pentru apărare, Ter Haigasun, animat de o ură fără margini împotriva taciturnului, îl condamnase să țină lecții cu copiii, pentru a se evita instaurarea unui climat de indisciplină. Era răzbunarea încărcată de invidie a preotului pentru faptul că alegătorii din comune îi acordaseră sute de voturi lui Hrand Oskanian, poetul lor. Învățătorul se și gîndea să părăsească adunarea, rece și distant, și să plece acasă. Pe urmă însă își dădu seama cu mîndrie că masa care îl alesese își ridica ochii către el cu încredere, și că, pe deasupra, preotul va suferi mai mult sub presiunea prezenței sale, decît dacă ar pleca.

Scurt timp după miezul nopții se produse o întrerupere bruscă a consfătuirii. Cum se întîmplă nu arareori în asemenea cazuri nu se gîndise nimeni la tezaurul ascuns de care depindea întreg viitorul. Cele cincizeci de puști Mauser și două sute cincizeci de puști Kara se aflau încă în mormintele lor din cimitir. Trebuiau dezgropate fără întîrziere și transportate, împreună cu muniția, încă în cursul nopții pe Damlajik. Chiar dacă Gabriel avea încredere în asigurările pe care i le dăduse Ali Nassif, totuși nu trebuia exclusă pe de-a-ntregul posibilitatea ca în următoarele douăzeci și patru de ore să sosească un grup de saptiehi și cu acest preilej să întreprindă pe neașteptate o percheziție pentru a căuta arme prin sate. O delegație de șase oameni se duse în mare grabă la cimitirul din Yoghonoluk, care se afla în afara localității, pe drumul spre Habibli, satul lemnarilor. În față mergea paracliserul cu un felinar, Ter Haigasun îl urma, cu Nurhan-ceaușul și cu preotul din Habibli. Cei doi gropari încheiau procesiunea. Prin grija lui Nurhan, maistrul armurier, puștile fuseseră îngropate în morminte cu pereții zidiți. Se odihneau în coșciuge ermetic închise, pe straturi de paie și învelite în cîrpe, așteptîndu-și pline de demnitate învierea. Nu erau nici patru săptămîni de cînd într-o noapte, la lumina torțelor, Nurhan-ceaușul le supusese unei inspecții sumare și le găsise în perfectă stare. Trăgaciul cite uneia abia dacă prezenta urme de rugină. Nici

muniția nu suferise cîtuși de puțin. În această noapte, lăzile grele, în număr de cincisprezece, fură smulse pentru totdeauna din mormintele lor. Era o muncă uriașă. Deoarece nu erau la îndemînă decît puține brațe, Ter Haigasun, care-și scosese sutana, puse și el mîna cu nădejde. Mai tîrziu se aduseră din sate cîțiva măgari, animale de povară puternice, mițoase, cum se găseau prin partea locului, pînă ce în sfîrșit, către dimineață ; o caravană misterioasă aflată sub conducerea lui Nurhan-ceaușul trecea prin localitățile Azir și Bitias, cufundate într-o tăcere de moarte și urca spre trecătoarea aflată către nord.

Ter Haigasun se întoarse în selamlîcul Vilei Bagradian abia cu un ceas înainte de răsăritul soarelui. Grădina arăta ca un imens cîmp de bătălie, semănat cu trupuri culcate. Nici măcar cei din Yoghonoluk nu se duseseră acasă. Asemenea unui conducător de oști trecînd printre șirurile de morți, tot așa pășea Ter Haigasun peste trupurile nemișcate ale celor adormiți.

Membrii diferitelor comitete, îmboldiți fără încetare de energia lui Bagradian, desfășuraseră o muncă rodnică. În linii mari, condițiile de luptă și de viață fuseseră hotărîte. Numele celor ce urmau să facă parte din grupurile de luptă fuseseră stabilite, cantitățile și felul alimentelor disponibile fuseseră evaluate cu oarecare aproximație. Tot așa, se prevăzuse construcția unei așezări din colibe de ramuri împletite, amenajarea unui șopron-spital și a unei barăci mai mari pentru sfatul conducătorilor. După întoarcerea lui Ter Haigasun, marele sfat se întruni din nou. Gabriel expuse șefului suprem, în puține cuvinte, hotărîrile luate. Reușise să impună adoptarea majorității ideilor sale, datorită sprijinului activ pe care-l obținuse din partea lui Aram Tomazian. Ter Haigasun le aprobă cu ochii pe jumătate închiși și o expresie absentă pe față, de parcă nu credea că viața nouă care urma să înceapă ar putea fi cuprinsă în asemenea hotărîri. Lumînările și oamenii se consumaseră pînă aproape de sfîrșit. Și totuși, în ochi se citea mai multă emoție decît oboseală. Cînd dumnezeiasca dimineață începu să-și mijească zorii, se lăsă o

tăcere adincă. Bărbații priveau prin ferestre către lumina delicată, către primii boboci ai zilei născînde, care se desfăceau limpede petală cu petală. Luminile ochilor luceau în pupile ciudat de mărite. În încăperca încărcată de atmosfera de veghe nu se auzea alt sunet decît scîrțîitul creioanelor lui Avakian și al notarului, care întocmeau un proces-verbal asupra celor mai importante hotărîri luate. Cînd aurul scarelui pătrunsese din plin înăuntru, amfitrionul puse capăt visării tăcute :

— Cred că în noaptea aceasta ne-am făcut datoria și că nimic n-a fost uitat...

— Nu ! Ceva a fost uitat, și anume ceea ce era mai important ! Ter Haigasun nu se ridicase ca să rostească aceste cuvinte ; sunetul plin al vocii sale îi opri pe cei care se și sculasera în picioare. Preotul își deschise ochii mari. Apăsă pe fiecare silabă : Altarul !

Apoi spuse pe un ton calm și în cuvinte simple, că în centrul noii așezări va trebui să fie ridicat un altar mare de lemn, ca loc sfînt pentru slujbe religioase și rugăciune.

La ora cinci — soarele se afla sus, pe cer — Gabriel intră în salonul de la etaj al Juliettei. Găsi în încăpere un număr de persoane care petrecuseră aici o noapte de veghe împreună cu madame Bagradian. În ciuda rugămintilor și poruncilor mamei sale, Stephan nu se dusese la culcare. Acum era întins pe divan — pînă la urmă somnul îl biruise. Juliette îl învelise cu un pled. Cît despre ea, stătea rezemată de fereastră deschisă, cu spatele către cei aflați în cameră. În această încăpere luminoasă, fiecare în parte făcea impresia că este cu desăvîrșire singur cu sine însuși. Iskuhi ședea nemișcată lingă băiatul adormit. Hovsannah, soția pastorului Tomazian, care cuprinsă de teamă sosise la vilă către zorii zilei, luase loc într-un fotoliu și privea înaintea ei. Mairik Antaram, cea mai puțin ostenită de agitația acestei nopți, asculta prin ușa întredeschisă zvonul de glasuri ale participanților la consfătuire. Dar în cameră se afla și un bărbat. Monsieur Gonzague le ținuse de urît femeilor în cursul acestei nopți lungi. Deși acum nu se uita nimeni la el, părea totuși a fi singurul

care nu se afla doar cu sine însuși. Cărarea fără cusur care-i despărțea părul lucea, neatinsă de veghe și de evenimente. Dedesubtul unghiului obtuz al sprincenelor, ochii lui catifelati, cercetători, ba chiar concentrați, rătăceau încolo și înoace printre femeile din încăpere. Părea că încearcă să citească pe fețele trase de oboseala unei nopți nedormite orice dorință, pentru ca s-o poată îndeplini imediat cu sollicitudine cavalierească.

Gabriel făcu doi pași spre Juliette, dar se opri și privi către Gonzague :

— Este în atară de orice îndoială că aveți un pașaport american ?

O trăsătură amuzantă și ușor disprețuitoare se ivi în colțurile gurii tinărului grec :

— Doriți să vedeți pașaportul, domnul meu ? Poate că și legitimația mea de ziarist ?

Își întinse degetele, neglijent, către buzunarul de la piept. Gabriel nu mai observă gestul. Luase mîna Juliettei într-a lui. Mîna aceasta era nu numai rece, era neinsufletită — sau mai curînd cuprinsă de o moarte aparentă. Dar cu atît mai viu era luciul ochilor. Era în ei un du-te-vino permanent, flux și reflux, cum se întîmpla totdeauna în perioada conflictelor conjugale. Îi fremătau ușor și nările, semn de împotrivire pe care Gabriel îl cunoștea prea bine. Pentru prima oară de douăzeci și patru de ore, Gabriel fu cuprins de o senzație de oboseală și descurajare. Se clătină pe picioare. Simțea înlăuntrul lui un gol, un vid. Se priveau neîncetat, soț și soție, cercetîndu-se din ochi. Unde era soția lui Gabriel ? Îi simțea încă mîna într-a lui, ca pe un obiect de porțelan rece și indiferent, dar ea însăși îi alunecase din mîna, departe : la cîte zile de marș ? spre ce orizonturi maritime ? Dar depărtarea ce devora clipă de clipă spațiul se mărea nu numai de la ea pînă la el, ci și de la el pînă la ea. Se simțea și el cum e purtat în depărtări, cu viteză năprasnică. Aici în fața lui, se afla trupul înalt, frumos, al Juliettei atît de aproape, atît de caracteristic ei. Gabriel îl îmbrățișase de o mie de ori. Fiecare pîrticică ar trebui să păstreze amintirea sărutărilor lui, gîtul lung, umerii, sînii, șoldurile, coapsele și

genunchii, chiar degetele de la picioare. Acest trup îl purtase pe Stephan, suferise ca să asigure viitorul singelui Bagradienilor. Și acum ? Aproape că nu recunoștea acest trup. Își pierduse facultatea de a și-l imagina gol. Era senzația pe care ar fi avut-o cineva care și-a uitat numele. Dar, de parcă n-ar fi fost de ajuns că acolo se afla doar o doamnă franțuzoaică, cu care dusesse cîndva o viață comună — această doamnă era o inamică, era de partea cealaltă, participa la celălalt consiliu, al exterminării, deși era mama unui copil armean. Gabriel simți, într-un mod foarte nelămurit, cum ceva mare și rotund i se urcă în gîtlej. Abia în ultima clipă reuși să scape de această senzație de sugrumare. Ea se transformă într-un geamăt :

— Nu... nu e cu putință... Juliette...

Ea își înclină într-o parte capul, cu răutate :

— Ce nu e cu putință ?... Ce vrei să spui ?

Gabriel rămase cu ochii pironiți la fereastră, pe unde pătrundea o risipă de culori. Din pricină că vreme de atîtea ceasuri fusese nevoit să țină neîncetat cuvîntări în armeneste, limba franceză, jignită, se retrăgea acum în subconștientul lui, refuzîndu-l. Începu să se bilbiie, cu un accent neobișnuit de dur, care nu făcea decît s-o îndepărteze și mai mult pe Juliette.

— Voiam să spun... Ai dreptate... Cred că... Tu nu trebuie să suferi din cauza... Ce vină ai tu ?... Amintește-ți de discuția noastră de atunci... Nu pot îngădui... Trebuie să pleci de-aici... Tu cu Stephan...

Ea părea că-și cîntărește cu grijă cuvintele :

— Îmi amintesc foarte limpede de discuția aceea... Oricît de nemaipomenită este situația asta, sînt legată strîns de destinul vostru... Așa am spus și atunci...

Niciodată nu folosisese asemenea cuvinte, dar asta nu avea importanță. Aruncă o privire întunecată și încărcată de reproșuri spre Iskuhi și Hovsannah, de parcă ar fi văzut în ele pe adevăratele vinovate de soarta ei de prizonieră. Gabriel își trecu de două ori mina peste ochi, și iată că deveni din nou bărbatul și conducătorul din noaptea abia scursă :

— Există o cale de ieșire pentru tine și Stephan...

Nu e ușoară și nici lipsită de primejdie... Dar tu ești înzestrată cu multă voință, Juliette.

În ochii ei apăru o expresie aspră, cercetătoare. Animatele surprinse în vizuină au asemenea privire, înainte de a porni brusc, cu o săritură lungă, spre libertate, pentru a scăpa de om sau de vreo altă primejdie. Probabil că în această clipă toate instinctele de eliberare ale Juliettei se ghemuiau pregătindu-se de săritură. Dar de îndată ce Gabriel începu iar să vorbească, trăsăturile ei își pierdură încordarea, nu mai părea să stea la pîndă, ci deveni din nou nesigură, supărată și răutăcioasă.

— Astăzi sau mâine, Gonzague Maris ne va părăsi, zise Bagradian cu tonul hotărît al comandantului. Are un pașaport nord-american, ceea ce în împrejurările de față constituie o șansă de neprețuit. Fără îndoială că dumneata, Maris, nu te vei împotrivi să salvezi pe soția mea și pe Stephan. Veți lua trăsura de vînătoare. E vară, iar șoselele văii sînt oricum practicabile. În afară de asta, veți lua roți de rezervă și cei patru cai. Kristaphor vă va însoți, alături de vizitiu. Fiind în serviciul vostru, se vor salva și ei. Prin Sanderan și El-Maghara sînt numai cinci sau șase ore pînă la Arsus ; în calculul acesta am ținut seama de faptul că va trebui să faceți cea mai mare parte a drumului la pas. Cele cincisprezece mile engleze¹ pe drumul de coastă de la Arsus la Alexandretta sînt un fleac, deoarece puteți merge la trap ceasuri în șir pe țarmul nisipos. La Arsus, probabil că se află un mic post militar. Lui Maris n-o să-i fie prea greu să-l intimideze pe onbașii de acolo cu pașaportul lui...

Administratorul Kristaphor intrase ca să se intereseze ce porunci are pentru el stăpîna casei. Gabriel se întoarse brusc către el :

— În zece ore se poate ajunge cu trăsura pînă la Alexandretta trecînd prin Arsus ?

Administratorul își holbă ochii, consternat :

— Efendi, asta depinde de turci.

¹ Aprox. 24 km.

Vocea lui Bagradian deveni și mai aspră :

— Nu asta te-am întrebat, Kristaphor. Îți pun o întrebare precisă : te crezi în stare să-i duci pînă la Alexandretta pe hanum, pe fiul meu și pe acest domn american ?

Fruntea administratorului — un om care deși avea doar patruzeci de ani arăta ca un bătrîn — se acoperi cu broboane de sudoare. Dar nu era de loc limpede dacă pricina emoției sale era teama de asemenea acțiune periculoasă sau perspectiva neașteptată a propriei salvări. Privirile lui rătăceau de la Bagradian la Gonzague și înapoi. Într-un tîrziu, pe fața lui se ivi un fel de pornire spre o bucurie fără friu. Își stăpîni însă imediat această expresie, fie din respect, fie pentru a nu se trăda :

— Sînt în stare, efendi ! Dacă domnul are un pașaport, saptiehii nu ne vor putea face nimic...

După această declarație, Gabriel îl trimise pe Kristaphor la bucătărie, să se îngrijească de pregătirea unui mic dejun foarte consistent pentru toată lumea. Pe urmă îi explică lui Maris în amănunțime cum urma să procedeze : din păcate, la Alexandretta nu există un consul american, doar un viceconsul german și unul austro-ungar. El, Bagradian, luase mai de mult informații despre acești doi diplomați. Pe cel german îl cheamă Hoffmann, pe austriac Belfante, amîndoi sînt oameni de afaceri în stil european, binevoitori, din partea cărora te poți aștepta la orice fel de ajutor. Dar fiind oricum vorba de aliați ai turcilor, se impune multă prudență :

— Va trebui să născociți o poveste oarecare... Că Juliette e elvețiană și că și-a pierdut pașaportul cu prilejul unui accident survenit în cursul călătoriei... E necesar ca viceconsulii să obțină pentru voi o autorizație de călătorie pe calea ferată, eliberată de comandamentul militar local... În cîteva zile se deschide linia spre Toprak Kaleh... Hoffmann și Belfante probabil că știu dacă poate fi mituit comandantul... În acest caz, totul ar fi în regulă !

Toate aceste indicații cu privire la posibilitățile de scăpare, Gabriel le cumpănise de sute de ori în nopțile

lui de nesomn, le elaborase în amănunțime, renunțase la ele și le adoptase iar. Indicațiile prezentau mai multe variante, una în direcția Alep, alta cu destinația Beirut. Cu toate acestea, frazele lui întretăiate sunau de parcă le-ar fi elaborat în clipa aceea. Juliette îl privea de parcă nu înțelegea nici măcar un singur cuvânt din cele ce spunea.

— Trebuie să nascociți o poveste veridică, domnule Maris, continuă Gabriel. Nu va fi prea simplu să dați o aparență de verosimilitate accidentului de călătorie și pierderii pașaportului... Totuși, nu acesta este cel mai important lucru... Juliette... Lucrul cel mai important este că datorită înfățișării tale indubitabil europene nu vei stârni bănuiala că ești de-a noastră. Și asta înseamnă însăși salvarea... Vor crede că ești o aventurieră, în cazul cel mai rău o agentă politică... Este o primejdie care nu poate fi evitată... Din această pricină vei avea neplăceri, ba poate că vei fi nevoită să înduri și unele suferințe... Dar aceste suferințe, în comparație cu ale noastre, sînt cu totul neglijabile... Neîncetat trebuie să ai în fața ochilor scopul principal : să scapi de-aici ! Spune-ți neîncetat : „Trebuie să scap de acești oameni urmăriți de blestem, între care am nimerit fără să am vreo vină !“

La aceste cuvinte, pe care le pronunță ridicînd vocea, Gabriel păru că-și pierde stăpînirea de sine, pe care pînă acum reușise s-o păstreze făcînd eforturi mari. Juliette își lăsă ușor bustul pe spate, de parcă prin această mișcare involuntară și-ar fi exprimat intenția de a împlini dorința soțului ei. Gonzague Maris făcu în tăcere un mic pas spre cei doi soți. Poate că în felul acesta voia să arate că este gata să se supună hotărîrii luate, dar că nu vrea s-o influențeze prin atitudinea lui. Toți ceilalți păreau să exagereze rigiditatea lor neînsuflețită, pentru a micșora pe cît cu puțină impresia penibilă că asistau ca martori la o scenă care nu-i privea. Gabriel își regăsi imediat stăpînirea de sine :

— Ce-i drept, circulă numai trenuri militare... Va trebui să dați bacșișuri ofițerilor de la calea ferată la

fiecare porțiune de drum... Cei mai mulți dintre ei sînt oameni în vîrstă, care trăiesc după concepțiile vechi și n-au nici o legătură cu Ittihadul... O dată instalați în tren, nu mai puteți avea cine știe ce greutate... Doar obosca va fi îngrozitoare... Totuși, fiecare milă mai aproape de Stambul îmbunătățește situația... Iar la Stambul veți ajunge, chiar de-ar fi să dureze săptămîni... Juliette, acolo te duci imediat la Mr. Morgenthau... Îți mai amintești de el... Ambasadorul american...

Gabriel scoase din buzunar o scrisoare pecetluită foarte protocolar. Și acest document, testamentul lui, îl ținea pregătit de cîteva săptămîni fără ca Juliette să știe. I-l întinse fără să spună vreo vorbă. Dar ea își retrase încet mîinile și le ascunse la spate. Cu o ușoară mișcare a capului, Gabriel arătă spre fereastră, în rama căreia se încadra Musa Daghlul în soarele puternic al dimineții ce părea să-i fi diminuat dimensiunile :

— Trebuie să urc sus, acolo... Începe munca... Cred că nu voi putea să mă întorc astăzi...

Mina întinsă, cu scrisoarea pecetluită, recăzu încet. „Ce fel de lacrimi sînt acestea ? Și Juliette nu și le reține ? se miră Gabriel. Plînge de mila ei sau după mine ? Oare așa să fie despărțirea ?“ Simțea suferința ei, dar n-o putea pătrunde. Privi în treacăt spre ceilalți, spre cei care tăceau și continuau să-și țină răsuflarea ca să nu tulbure hotărîrea pe cale de a fi luată. Lui Gabriel îi era dor de Juliette, care nu era, totuși, decît la un pas de el. Vorbi limpede și convingător, de parcă s-ar fi aflat la receptorul unui telefon și era nevoit să-și deschidă sufletul față de o ființă iubită aflată departe, peste țări :

— Știam că așa se va întîmpla, Juliette... și totuși nu știam că așa se va întîmpla... între noi...

Răspunsul ei sună sumbru, erau cuvinte venite din adînc, răutăcioase și de loc întretăiate din pricina plînsului :

— Și mă crezi în stare de un asemenea lucru ? !

Nimeni nu putea să-și dea seama de cîtă vreme se trezise Stephan, cît auzise din discuția dintre părinții săi

și cît înțelesese. Numai Iskuni se ridică pe neașteptate, speriată. Juliette știa, și era un lucru care o uimise adesea, că între Gabriel și băiat existau relații pe cît de adînci pe atît de sfioase. Stephan, altminteri foarte turbulent și expansiv în sentimentele lui, în prezența lui Gabriel era de cele mai multe ori tăcut, dar și Gabriel se purta față de Stephan într-un fel ciudat de reținut, serios și zgîrcit la vorbă. Viața îndelungată petrecută în Europa atenuase, ce-i drept, în sufletele celor doi Bagradian viața Asiei, dar n-o înăbușise cu totul. (În casele celor șapte sate, fiul, orice vîrstă ar fi avut, săruta în fiecare dimineață și în fiecare seară mîna tatălui. Existau chiar familii, păzitoare cu strictețe ale tradițiilor, în care tatăl nu era servit la masă de către nevasta lui, ci de fiul cel mai în vîrstă. Și invers, tatăl îl cinstea pe fiul cel mai vîrstnic cu o severitate pătrunsă de afecțiune, conform unor datini străvechi, deoarece unul vedea în celălalt o treaptă nemijlocit învecinată pe scara înnegurată a veșniciei.) În ceea ce îi privește pe Gabriel și pe Stephan, aceste relații nu se mai manifestau, ce-i drept, în rigidele forme ancestrale, ci în acea sfială care-i unca și-i despărțea în același timp. Nici relațiile lui Gabriel cu tatăl său nu se înfățișaseră altfel. Avusesc și el, ori de cîte ori se afla de față cu tatăl lui, acea senzație de încordare împletită cu sfială și admirație, și nu-și îngăduise niciodată vreun cuvînt tandru sau vreun gest de afecțiune.

Cu atît mai cutremurător a fost acum strigătul pe care îl scoase fiul lui Gabriel, cînd înțelese că în aer plutea primejdia unei despărțiri. Își aruncă pătura de pe el, se repezi la tatăl său, se încheștă cu toate puterile de el :

— Nu, nu... tăticule... Nu ne trimite departe de-aici. Vreau să rămîn cu tine... Să rămîn cu tine...

Oare ce era acel ceva care privea din ochii migdalați ai fiului către tată ? Nu mai era un copil căruia să-ți poți îngădui să-i hotărâști viața, ci un om adevărat, mînat de voința și de sîngele său, un destin de pe acum format, care nu se mai lăsa plămădit. Cît de mult crescuse și se maturizase în aceste zile ! Dar constatarea

aceasta nu epuiza acel ceva din ochii lui Stephan care îl izbea cu putere. Se apăra moale :

— Ceea ce urmează să se întâmple, Stephan, nu e un joc de copii...

Strigătul de spaimă al băiatului se transformă într-o revendicare tot mai îndărătnică :

— Eu vreau să rămân cu tine, tăticule, nu plec de-aici.

Eu, eu, eu ? ! Juliette fu cuprinsă de o gelozie minioasă. Ah, armenii ăștia doi ! Ce uniți erau ! Ea nici nu mai exista în clipa aceasta ! Dar copilul era al ei în aceeași măsură în care era și al lui. Nu voia să-l piardă. Iar dacă în această clipă nu-și apăra punctul ei de vedere, atunci îl pierdea pe Stephan. Făcu un pas hotărît, ba chiar vădind înverșunare și se îndreptă către locul unde se aflau tatăl și fiul. Apucă mina lui Stephan, ca să-l tragă spre ea. Gabriel înțelese doar că Juliette se apropiase. „Și mă crezi în stare de un asemenea lucru ? !“ Îndărătul acestei întrebări răutăcioase stătuse încă la pîndă o anume nehotărîre. Dar pasul mare al Juliettei a constituit pentru Gabriel pasul hotărîtor. Într-o singură îmbrățișare își strînse la piept soția și copilul :

— Fie ca Isus Cristos să ne vină în ajutor ! Poate că e mai bine așa.

În timp ce încerca să se liniștească singur cu aceste cuvinte, simți că-l cuprinde o spaimă nelămurită, de parcă în aceeași clipă Mintuitorul pe care îl invocase ar fi închis ușa pe unde Juliette și Stephan ar fi putut pleca. Încă înainte ca îmbrățișarea să devină cu adevărat însuflețită, Gabriel își lăsă brațele în jos, se întoarse și porni spre ușă. Dar în prag se mai opri o dată :

— Se înțelege de la sine, domnule Maris, că pentru călătoria dumitale îți stă la dispoziție unul dintre caii mei.

Gonzague își accentuă surîsul amabil :

— Aș accepta cu recunoștință marea dumneavoastră dărnicie, dacă n-aș avea o altă dorință. Vă cer permisiunea să iau parte la viața dumneavoastră, sus, pe Musa Dagh. Cu farmacistul Krikor am și stat de vorbă. L-a

întrebat în privința mea pe preotul Ter Haigasun, iar răspunsul n-a fost de loc nefavorabil...

Bagradian se gîndi vreme de o clipă.

— Sper că pentru dumneata este limpede că, după aceea, nici un fel de pașaport american nu-ți mai poate fi de vreun folos.

— Trăiesc de atîta vreme aici, domnule Bagradian, încît nu-mi vine cituși de puțin ușor să vă părăsesc. Și apoi, mai există un motiv secundar : sînt ziarist. Un corespondent nu se întîlnește de două ori în viață cu asemenea ocazie.

Ceva din felul de a fi al lui Gonzague făcea acum o impresie antipatică, ba chiar dezgustătoare asupra lui Bagradian. Încercă să găsească argumente pentru a respinge dorința tinărului :

— Numai că se pune întrebarea dacă pe urmă vei mai avea prilejul să utilizezi reportajele dumitale.

Acum, răspunsul lui Gonzague nu se mai adresa doar lui Gabriel, ci tuturor celor care se aflau în cameră :

— În viața mea am verificat de multe ori că presentimentele nu mă înșală. Iar de data aceasta, domnule Bagradian, am presimțirea foarte limpede că toată cheștiunea aceasta se va sfîrși cu bine pentru dumneavoastră toți. E drept că este doar un sentiment. Dar am mare încredere în asemenea sentimente.

Privirea încordată a ochilor săi catifelati trecu de la Hovsannah la Iskuhi, de la Iskuhi la Juliette, pe fața căreia se opri. Și ochii lui Gonzague păreau s-o întrebe pe madame Bagradian dacă nu crede că motivele lui sînt destul de convingătoare.

ÎNMORMÎNTAREA CLOPOTELOR

DOUĂ ZILE ȘI DOUĂ NOPTI, GABRIEL BAGRIAN rămase pe Damlaĵik. Încă din prima seară îi trimise Juliettei vorbă să nu-l aștepte. Erau mai multe motive care îl siliră să stea vreme mai îndelungată fără întrerupere, pe coama muntelui. În ciuda numeroaselor povârnișuri, Damlaĵikul își pierdu deodată aspectul alpin idilic pe care Gabriel îl cunoscuse mai întâi în colindările sale visătoare, iar apoi în cercetările cu privire la problemele de strategie. Pentru prima oară îi arătă fața lui adevărată, în toată goliciunea ei. Nu numai omul, dar tot ce există pe lumea asta își arată adevărata față abia cînd e pus la încercare. Așa era și cu Damlaĵikul. Îmaginea paradisiacă, zîmbetul pustietăților însuflețite de susurul izvoarelor dispăruseră din aspectul lui adînc brăzdat și prăpăstios. Sectorul de apărare pe care îl alesese Bagrian cuprindea o suprafață de cîțiva kilometri pătrați. În afară de Vlceaua orășenească destul de plană, această suprafață consta din pronunțate ondulații ale terenului, coline și văi, piscuri rotunjite și prăpăstii, care te oboseau peste măsură dacă erai nevoit să le parcurgi de mai multe ori pe zi pentru a atinge diversele obiective. Gabriel voia să evite risipa de energie și de timp trebuitoare coborîrii în vale, în cazul că această coborîre nu era neapărat necesară. Și cu toate acestea

simțea că dispune de o forță fizică mai mare ca oricînd în viață. Fiindcă și trupul său dovedea abia acum, cînd era solicitat peste măsură, cum era construit și de ce eforturi era capabil. Față de toate acestea, săptămîinile de război pe care le trăise pe frontul din Balcani i se păreau înnegurate și molcome. Pe atunci nu era altceva decît o clisă umană care, sub imperiul unor oarecare forțe ale naturii, fie că era tîrită înainte în primejdie de moarte, fie că se revărsa înapoi — fără ca propria voință să joace vreun rol — în aceeași primejdie de moarte.

În ultimii ani, Gabriel suferise de mai multe ori de tulburări ale cordului sau de afecțiuni ale stomacului. Aceste crize ale unui organism răsfățat dispăruseră ca suflata de vîntul puternic al necesității. Nici nu mai știa că are o inimă și un stomac, nici nu mai observa că-i erau prea de ajuns trei ore de somn sub pătură sau pe pătură, că o pîine și o conservă oarecare îl săturau pentru o zi întreagă. Deși nu se gîndea prea mult la aceste lucruri, totuși asemenea dovadă a propriilor forțe îl umplea de bucurie și mîndrie totodată. Era mîndria ce înflăcărează materia din care sîntem alcătuiți ori de cîte ori spiritul i-a pregătit o înfrîngere.

Și mai importantă se dovedi o altă împrejurare. Cea mai mare parte a bărbaților apți pentru luptă se și aflau pe munte, iar împreună cu ei un mic grup de femei voinice și o mulțime de băiețandri, folosiți la muncă. Ca o înțeleaptă măsură de prevedere, toți ceilalți rămăseseră jos, în vale. Acolo trebuia creată impresia că viața de zi cu zi continuă ca de obicei, ca depopularea satelor să nu devină vădită. În afară de asta, locuitorii din sate luaseră asupra lor îndatorirea ca în fiecare noapte, la adăpostul întunericului, să transporte sus, pe munte, cît mai multe provizii cu putință. Existau și materiale care nu puteau fi cărate cu animalele de povară. Scîndurile lungi și bîrnele din atelierul bătrînului Tomazian, de pildă, trebuiau purtate de calfe pe umeri. Lemnăria aceasta era destinată construcției altarului, barăcii pentru marele sfat și șopronului în care urma să se instaleze spitalul. Dintre conducătorii aleși,

pe Damlaĵik rămaseră cei mai tineri, în primul rînd pastorul Aram Tomazian și învățătorii, împreună cu Gabriel Bagradian, în timp ce marele sfat, în frunte cu Ter Haigasun, își continua activitatea în vale.

Numărul bărbaților care își așezaseră în acele zile tabăra pe Damlaĵik se ridica la aproximativ cinci sute. Era foarte important nu numai ca înlăuntrul acestei trupe de șoc și de elită entuziasmul de muncă să fie ridicat pînă la paroxism, dar să fie întreținut și stimulat într-un grad mereu crescut pătimașul spirit de luptă de care erau animați oamenii. Seara, cînd se adunară cu membrele frînte de oboseală în jurul focului de tabără din Vilceaua orășenească, pastorul Aram ținu o cuvîntare mai lungă, care nu prea semăna cu o predică, lămurind sensul acestei operații războinice; pledă pentru dreptul divin al autoapărării, vorbi despre inexplicabilul drum scaldat în sînge străbătut de poporul armean din cele mai vechi timpuri și despre valoarea pilduitoare a acestei îndrăznețe hotărîri, care poate că va ridica întregul popor la rezistență și astfel îl va salva. Pe urmă zugrăvi surghiunul în toate amănuntele lui, în cele pe care le trăise el însuși și în cele pe care le cunoștea din relatări. Îl prezentă drept sfîrșitul de neînlăturat al celor cinci mii de locuitori ai văii armenesti și cu aceeași siguranță arătă că nu există nici o umbră de îndoială că fapta cea mare care îi unește pe toți cei aici de față va duce la biruință și libertate. Despre cum vor putea fi obținute asemenea biruință și libertate, bineînțeles că nu spuse nici un cuvînt. De altfel, nimeni nu întrebă. Pentru a se inflăcăra, tinerilor nu le era necesar să pătrundă înțelesul acelor cuvinte mari, le ajungea simpla lor rezonanță. Uneori, Gabriel Bagradian lua cuvîntul, scutindu-l pe pastor de osteneala aceasta. Spre deosebire de Aram Tomazian evita cuvintele mari și făcea apel la oameni să nu lase să se irosească fără rost nici măcar o clipă, să nu consume inutil nici măcar o îmbucătură din proviziile aduse și să-și consacre fiecare bătaie a inimii țelului comun. Să se gîndească mai puțin la inevitabila nenorocire care i-a lovit, decît

la înspăimîntătoarea ocară cu care guvernul turc a acoperit poporul armean :

— Dacă vom reuși ca măcar o singură dată să-i respingem pe turci, făcîndu-i să se retragă în vale, atunci nu numai că am răzbunat ocara, dar i-am dezonorat și i-am înjosit pentru totdeauna. Căci noi sîntem cei slabi, iar ei sînt cei puternici. Pentru că de noi își bat joc numîndu-ne negustori, iar pe ei se ridică în slăvi ca războinici. Dacă-i batem măcar o singură dată, le otrăvim orgoliul în asemenea măsură, încît nu-și vor mai putea veni vreodată în fire.

Oricare ar fi fost părerea sinceră a lui Gabriel și Aram în această chestiune, nu vorbeau mereu și mereu decît de succesul plin de glorie al rezistenței și astfel sădeau în sufletele pline de bunăvoință ale tineretului credința fanatică și, ceea ce era tot atît de important, disciplină fanatică.

După cum nu bănuise absolut nimic despre constituția de fier a trupului său, Gabriel Bagradian nu fusese conștient nici de calitățile sale de organizator. În universul vieții sale de pînă acum, „simț practic“ era aproximativ identic cu gîndire plată și orientată către cîștigul material. Din această pricină se situase totdeauna, cu un zel încununat de succes, de partea a tot ce era nepractic. Acum însă izbuti, datorită activității sale preliminare, să creeze încă din primele ore o organizare militară bine gîndită, de asemenea anumite unități stabile, în care cei ce urmau să sosească mai tîrziu din vale să se poată încadra cu ușurință. Alcătui trei grupe principale : o linie întîi, o rezervă numeroasă și o cohortă a tineretului, compusă din băiețandri între treisprezece și cincisprezece ani, care urma să intre în foc doar în cazuri extreme, cînd se produceau pierderi mari, sau pe fronturile rărîte, dar altfel nu trebuia să îndeplinească decît serviciul de cercetași, de ștafete și curieri. Cu efectivul complet, prima linie urma să cuprindă opt sute și șaiszeci de oameni. Lăsînd deoparte pe cei bolnavi, cu totul inapți, și un număr dintre cei mai calificați meșteșugari, din ea făceau parte toți bărbații de la șaisprezece pînă la

șaizeci de ani. În rezervă urma să se încadreze nu numai restul bărbaților vîrstnici, încă apți de muncă, dar și un număr important de femei și fete, astfel că această a doua linie oscila între o mie și o mie și o sută de oameni. Al treilea grup, formația de cercetași a cohortei tineretului, așadar un fel de cavalerie a Dam-lajikului, cuprindea peste trei sute de băieți. În dimineața celei de a treia zile, Gabriel îl trimise pe aghiotantul său Avakian jos, la vilă, după Stephan. Dar nu era sigur că Juliette îl va lăsa să plece fără nici o împotrivire. Totuși studentul se întoarse la ora fixată împreună cu băiatul care radia de fericire și pe care tatăl său îl încadră de îndată în cohorta tineretului. Dintre cei opt sute și șaizeci de oameni ai trupei principale, bineînțeles că doar trei sute au putut fi înarmați cu puștile de infanterie aflate la dispoziție. Ceilalți, formînd majoritatea, trebuiră să se mulțumească, din păcate, cu puștile de vînătoare și flintele romantice ce se aflau în aproape fiecare casă din cele șapte sate. De asemenea, Gabriel împărți toate armele utilizabile din panoplia fratelui său. Era o șansă excepțională faptul că majoritatea oamenilor, și nu numai cei care își făcuseră serviciul militar în armata turcă, știau să mînuiască pușca. Cu toate acestea, la un bilanț comparativ, armamentul trupei principale putea fi calificat ca lamentabil. Patru companii de infanterie regulată, chiar și fără mitraliere, îi erau net superioare. Evident că acest efectiv de luptă, cel mai important dintre toate, nu era conceput ca o masă amorfă, ci, conform planului de organizare militară întocmit de Gabriel, se împărțea în unități fixe de cîte zece oameni, prin urmare într-un fel de batalioane în miniatură, care puteau fi deplasate și utilizate separat. De asemenea, în cadrul repartizării oamenilor, Gabriel avu grijă ca fiecare dintre aceste grupe de cîte zece să fie formată din locuitori ai aceluiași sat, pe cît posibil chiar înrudiți între ei, pentru ca astfel să fie realizată o coeziune puternică în cadrul camaraderiei de arme. Mai dificilă se dovedi problema numirii comandanților, deoarece unuia dintre cei zece oameni ai fie-

cărei grupe trebuia să i se încredințeze conducerea, după cum și unitățile mai mari aveau nevoie de comandanți. Pe aceștia, Bagradian îi alegea dintre oamenii de cele mai diferite vârste, care făcuseră serviciul militar. Cît despre neprețuitul Nurhan-ceaușul, acesta întrunea într-o singură persoană rolurile unui general de infanterie, al unui comandant de arsenal, al unui inginer specialist în fortificații și al unui vajnic plutonier-instructor. Virfurile îndepărtate ale mustății lui cărunte, răsucite ca niște sirme, tremurau, iar mărul lui Adam, închis la culoare și mult ieșit în afară pe gîtul uscățiv, sărea în sus și în jos. Nurhan părea că nutrește o fierbinte recunoștință față de turci pentru că au ordonat surghiunul, atît de pasionat era zelul pe care îl depunea în activitatea militară de care fusese lipsit atîta amar de vreme. Ceasuri în șir făcea instrucție cu trupa, în timpul cînd aceasta nu lucra, fără a-și îngădui și a-i îngădui nici măcar o clipă de răgaz. Își virise în cap să folosească inteligența și îndemînarea armenilor, învățîndu-i în cîteva zile elementele regulamentului de instrucție al armatei turcești, pentru care în mod obișnuit este prevăzută o perioadă de pregătire de cîtiva ani. El se limita îndeosebi la exercițiile de luptă, formarea liniilor de trăgători, „culcat!“ și „sculat!“, tehnica acoperirii naturale și a camuflării individuale, folosirea terenului și asaltul. Cu mare nemulțumire a întîmpinat el dispoziția lui Bagradian care, nu numai pentru a face economie de muniții, dar și din alte motive lesne de înțeles, a interzis exercițiile de tragere la țintă. Deși era un om în vîrstă, Nurhan alerga de la un teren de exercițiu la altul, îi instruia pe comandanții diferitelor grupe, țipa și înjura în cel mai teribil jargon de cazarmă turcească. Înarmat pînă în dinți cu sabie, pistol militar, pușcă și cartușieră, își atîrnase pe deasupra și goarna de infanterie sustrasă din magazia regimentului și cu ajutorul semnalelor răgușite și întretăiate ale acestui instrument își inflăcăra în fiecare clipă ostașii. Bagradian străbătu în goană, energic, tot drumul de la șaua nordică pînă la platoul de

instrucție, ca să interzică în mod sever asemenea trîmbițat ridicul. Fiindcă nu era cîtuși de puțin nevoie ca saptichii și satele mahomedane din vecinătate să fie înștiințați cu sunete de trîmbiță că pe Damlajik se desfășoară manevre militare.

Chiar din prima dimineață, dezertorii de pe Musa Dagħ veniseră să se alătore luptătorilor. În decursul următoarelor două zile ei se înmulțiră pînă la cifra impunătoare de șaizeci de oameni, căci goarna lui Nurhan părea că-i atrage și pe cei din munții învecinați, de pe Ahmer Dagħ și de pe pleșuvul Djebel el Akra. Deși erau cu toții bine înarmați, Gabriel Bagradian îi socotea ca pe un plus de efectiv îmbucurător pe de o parte, și nu prea îmbucurător pe de altă parte. Fără îndoială că în acest grup care inspira îngrijorare nu se aflau numai dezertori, soldați schingiuiți, doritori de libertate sau fricoși, ci și indivizi suspecti, care aveau motive să se teamă mai mult de justiția civilă decît de cea militară. Într-un cuvînt delincvenți, care în chip necinstit se dădeau drept dezertori, tilhari de meserie care nu păreau să fi fugit din cazărmile din Antakie, Alexandretta și Alep, ci din ocna de la Payas. Adevărata meserie a celor șaizeci de nou-veniți era foarte greu de definit, căci aveau cu toții aceeași înfățișare de oameni înfricoșați, vicleni și decăzuți, fapt cît se poate de explicabil la asemenea fugari care trebuiau să se ascundă zi și noapte pentru a scăpa de urmărirea jandarmilor, și nu se încumetau niciodată să coboare în sate înainte de orele două sau trei dimineața, pentru a cerși o bucată de pîine de la cei de-un neam cu ei, iar aceștia tremurau de spaimă cînd îi zăreau. Scheletele infomate ale dezertorilor — de carne nu prea se mai putea vorbi — erau vîrite în zdrențele uniformelor militare cenușii ca nisipul deșertului. În măsura în care printre lațele încîlcite și pline de păduchi ale părului și bărbii se mai putea distinge ceva care să semene a fețe omenești, acestea aveau culoarea brună a pielii arse de soare și acoperite de jeg. Din ochii lor de armeni priveau nu numai suferința cea mare și co-

mună, ci și o alta, deosebită, suferința plină de răutate a unor suflete ce se pitulează în bezna nopții și care încetul cu încetul recad în animalitate. Toată adunătura asta arăta de parcă și-ar fi încheiat definitiv socotelile cu omenirea. Numai dezertorului Sarkis Kilikian, poreclit rusul, cele de mai sus nu i se potriveau, cel puțin în ceea ce privește înfățișarea exterioară, deși tocmai el fusese izgonit mai fără milă decât toți ceilalți de către societatea omenească atît de grijulie cînd era vorba să se apere. De la prima privire, Gabriel recunoscuse în el stafia nocturnă din Poiana celor trei corturi. Cum să fie repartizați acești șaiszeci de indivizi deocheați în cadrul grupelor de cîte zece oameni, fără ca disciplina în curs de instaurare să sufere prejudicii, era o problemă care nu putea fi rezolvată imediat. Deocamdată fură trimiși, în ciuda strîmbăturilor lor uimite, sub mina de fier a lui Nurhan-ceaușul, unde în schimbul mîncării și băuturii trebuiau să se supună unei instrucții militare tot atît de istovitoare ca și cea de care fugiseră.

Dar nu exercițiile de luptă constituiau problema principală a acestor zile de muncă entuziastă, ci concepția și construcția rețelei de fortificații. Liniile albastre și cafenii pe care Gabriel le însemnase pe hărțile lui Avakian trebuiau acum transpuse în realitate. Deoarece deocamdată pe Damlajik se afla mai multă mină de lucru decât tîrnăcoape, cazmale și lopeți, munca fu împărțită în două schimburi, astfel încît se desfășura fără întrerupere. De fapt, Bagradian prevăzuse ca echipele de muncă să fie formate din rezervă, prin urmare din cei o mie și o sută de bărbați și femei care numai în clipa începerii luptei trebuiau să-și ocupe posturile, iar pînă atunci urmau să efectueze în tabără lucrările necesare și să presteze serviciul în slujba interesului obștesc. Dar oamenii care făceau parte din rezervă se aflau încă jos, în sate.

După calculele lui Bagradian, existau treisprezece puncte slabe pe unde Damlajikul putea fi atacat. Sectorul cel mai deschis era situat la nord, unde trecătoarea îngustă pe care Gabriel o botezase șaua nor-

dică despărțea muntele de celelalte părți ale Musa Daghului ce coborau treptat către Beilan. Al doilea sector, e drept ceva mai puțin periclitat, era coborișul larg al Rîpei gorunilor din dreptul satului Yoghonoluk. Asemănătoare cu acesta erau și celelalte zone din marginea apuseană a muntelui, expuse în măsură și mai mică, și anume în sectoarele unde coastele abrupte se îndulceau, iar ciobanii cu turmele lor bătătoriseră cărări înguste. Excepție făcea numai masivul turn stîncos de la sud, desemnat pe hartă sub numele de bastionul sudic, care domina uriașele grohotișuri ce se înălțau din cîmpia Orontelui în trepte și terase prăpăstioase pînă aproape de vîrf. Jos de tot, în cîmpia născută din prăbușirea unei lumi omenești gigantice, se aflau ogoarele semănate cu ruinele romane din Seleucia. Iar muntele imita această mare de piatră — rămășiță a unei civilizații distruse prin violență — prin mormanele sale de bolovani ce se înălțau semețe și apoi coborau în semicerc de-a lungul flancului sudic. După desenele amănunțite ale lui Bagradian și sub supravegherea lui Samuel Avakian s-au construit din blocuri mari de piatră cîteva ziduri destul de înalte, nu numai pe turnul de stîncă, dar și în stînga și dreapta lui. Studentul se mira că numai în vederea acoperirii se înălțau ziduri atît de masive. Capacitatea lui de imaginație în ceea ce privește chestiunile militare era încă foarte redusă în aceste zile și nu sesiza decît foarte rar intențiile maestrului său. Se înțelege de la sine că o muncă mai asiduă trebuia depusă în sectorul nordic, în zona cea mai vulnerabilă a apărării. Gabriel Bagradian jalonase pe teren, cu mînă proprie, tranșeea cea lungă, care cu toate ramificațiile și curbele ei măsura mai multe sute de pași. La apus, ea se sprijinea pe aglomerările stîncoase din regiunea situată înspre țărmul mării, care cu baricadele, culoarele, șanțurile și grotele lor constituiau o fortăreață-labirint. La răsărit, Bagradian asigură apărarea tranșeei prin construcția unor posturi înaintate de supraveghere și prin baraje de copaci tăiați. O împrejurare favorabilă o constituia faptul că aici cea mai mare

parte a terenului era formată din pământ moale. Cu toate acestea, cazmalele dădeau mereu de roci calcareose și dolomitice, din pricina cărora lucrările înaintau uneori cu mare greutate și astfel speranța că vor putea sfîrși această tranșee în mai puțin de patru zile de lucru nu mai era de loc îndreptățită. În timp ce bărbații în putere precum și cîteva țărânci săpau și transportau pămîntul, băieții, folosind seceri și cuțite, curățau în anumite locuri tufele și desişul țepos din fața parapetului tranșeei, ca să asigure cîmp liber trăgătorilor. Bagradian nu se mișca toată ziua de lîngă echipele de muncă. Mereu alerga ba în adîncitura șei, ba pe colina alăturată, ca să studieze tranșeea din cele mai diferite unghiuri de observație. Dădu dispoziția ca pe măsură ce pămîntul era scos prin săpături, să fie răspîndit uniform pe terenul înconjurător. Cea mai mare grijă a lui era ca șanțul cel larg să fie cu desăvîrșire camuflat, astfel încît coasta acoperită cu vegetație deasă, în lungul căreia era săpată tranșeea, să nu arate nicăieri că ar fi fost atinsă de mîină omească. Avînd în vedere că, în afară de tranșeea de rezervă, pe următoarea curbă a terenului mai era prevăzută construcția a douăsprezece adăposturi mai mici, insistența plină de îndărătnicie a lui Bagradian, care zăbovea atîta la tranșeea principală, era în măsură să provoace îngrijorarea oricărui om cît de cît priceput în asernenea treburi.

Păstorul Aram Tomazian era, de altfel, destul de supărat din pricina modului capricios în care comandantul organizase munca. În calitatea lui de administrator însărcinat cu organizarea internă, își făcuse socoteala că se va trece neîntîrziat la construirea adăposturilor de locuit. Dar nici șopronul-spital și nici măcar baraca pentru marele sfat nu fuseseră începute, ca să nu mai vorbim de colibele din ramuri împletite care trebuiau construite pentru populație. Numai în centrul Vilcelej orășenești paracliserul, groparul și cîțiva oameni mai credincioși ciocăneau la scheletul altarului. Iar în spatele sanctuarului se și afla așezată rama pentru peretele înalt al altarului, confecționată din

ramuri de cimișir. Simțului religios al lui Aram Tomazian i s-ar fi potrivit mai degrabă un altar natural, una dintre multele pietre în formă de masă, îmbrățișate de iederă deasă. Dar Ter Haigasun părea să nu aprecieze asemenea fantezii romantice. Preotul căruia i se încredințase construcția altarului, când auzi de propunerea pastorului Aram, se mulțumi să dea batjocoritor din umeri. Drept care acesta din urmă nu mai scoase nici o vorbă, pentru că în calitatea lui de cleric protestant trebuia să fie foarte atent cu frații săi întru preoție aparținând bisericii gregoriene. Se înserase. Sleit de oboseală, Gabriel se întinsese pe pământul gol și privea la scheletul încă neterminat al altarului, care i se părea disproporționat de mare. Pe urmă își dădu seama, în ciuda somnolenței de care era cuprins, că și pe el îl privea cineva. Era Sarkis Kilikian, dezertorul. Omul era mai tânăr decât Gabriel, poate că nu împlinise nici treizeci de ani. Cu toate acestea avea trăsăturile aspre și zbircite ale unui ins de cincizeci de ani care-și trăise traiul. Pielea feței, palidă în ciuda soarelui care o arsesc, se întindea subțire și tenace peste o tivgă rinjitoare. Trăsăturile lui păreau că fuseseră mai puțin răvășite de suferință decât de o viață trăită fanatic. Saturat, suprasaturat de viață, acesta era cuvîntul. Deși uniforma lui era tot atît de zdrențuită ca și a celorlalți dezertori, dădea totuși impresia unei elegante sălbăticități sau a unei sălbăticități elegante. Motivul trebuia căutat mai ales în faptul că din toată adunătura aceea de indivizi suspecti era singurul bărbierit, ba era chiar bărbierit proaspăt și cu grijă. Gabriel simți deodată că i se face frig și se ridică în capul oaselor. Îi trimise flăcăului o țigară. Kilikian o luă fără să spună un cuvînt, scoase din buzunar un fel de aprinzătoare foarte rudimentară, începu să scapere ca să iasă scînteii, iar după multe încercări zadarnice reuși în sfîrșit să aprindă un fitil de cîlți și începu să fumeze cu un aer atît de blazat de parcă țigările fine ale lui Bagradian ar fi fost tutunul lui de fiecare zi. Acum se studia amîndoi în tăcere, iar Gabriel era din ce în ce

mai indispus. Rusul nu-și lua privirea stinsă și totuși disprețuitoare de la mâinile albe ale lui Bagradian, pînă ce acesta nu mai putu răbda și se răsti la el :

— Ei bine, spune, ce vrei ?

Sarkis Kilikian suflă un nor gros de fum, dar nu-și schimbă cîtuși de puțin expresia. În atitudinea lui, lucrul cel mai enervant era că încă nu-și lua ochii de la mâinile lui Gabriel. Părea să fie cufundat în cugetări profunde asupra unei lumi în care existau asemenea mîini moi și îngrijite. În sfîrșit, își deschise gura fără buze deasupra unor dinți stricați, negricioși. Vocea lui adîncă era mai puțin încărcată de ură decît cuvintele :

— Nu-i o treabă pentru domni atît de fini...

Bagradian sări în picioare. Voia să găsească un răspuns tare. Spre profunda lui consternare, nu găsi nici unul. Întorcîndu-se încet cu spatele la el, rusul, vorbind mai mult cu sine însuși, spuse într-o franceză destul de acceptabilă

— On verra ce qu'on pourra durer. ¹

Mai tirziu, cînd toată lumea se afla în jurul focului de tabără, Gabriel culese informații despre Sarkis Kilikian de la diferiți oameni. Acesta își cucerise o oarecare faimă, în ultimele patru luni, în toată regiunea din vecinătatea Musa Dagului. Nu făcea parte dintre dezertorii originari de prin partea locului, și cu toate acestea saptiehii îl urmăreau cu o înverșunare deosebită. De la Șatakhian, Gabriel află povestea victiei rusului relatată cu șart. Deoarece învățătorii din cele șapte sate se caracterizau în general printr-o fantezie prodigioasă, Bagradian aproape că era inclinat să-l bănuiască pe Șatakhian că era nesățios de orori și că din proprie inițiativă adaugă acestui destin tipic armenesc cîteva trăsături de groază. Dar Nurhan-ceaușul se afla și el de față și aproba, dînd din cap cu seriozitate, fiecare amănunt. Se spunea despre Nurhan-ceaușul că este un binefăcător al dezertorilor și un bun

¹ Vom vedea cît-vei putea să rezisti.

cunoscător al vieții pe care o duceau. Iar el nu putea fi cîtuși de puțin bănuț de fantezie.

Sarkis Kilikian se născuse la Dört Yol, un sat mare aflat în valea riului Issus, la nord de Alexandretta. Încă înainte de a împlini doisprezece ani, în Anatolia și Cilicia izbucniră clasicele măceluri ale lui Abdul Hamid, ca o furtună ce se stîrnește de la o clipă la alta, sub un cer pînă adineauri cu desăvîrșire senin. Tatăl lui Kilikian era ceasornicar și giuvaergiu, un om scund, tăcut, care pe măsura mijloacelor sale punea mare preț să asigure un trai îndestulat și o educație îngrijită celor cinci copii ai săi. Cum avea o avere frumușică, hotărîse ca Sarkis, fiul cel mai mare, să fie trimis pentru studii la un seminar teologic. În ziua aceea neagră de la Dört Yol, ceasornicarul Kilikian apucase să-și închidă prăvălia pentru pauza de la prînz. Dar asta nu-i fu de nici un folos, fiindcă abia se așezase la masă în locuința lui și iată că sosiră înspăimîntătorii mușterii, cerînd să li se deschidă. Doamna Kilikian, o armeană înaltă, blondă, originară din Caucaz, adusese mîncarea la masă cînd bărbatul ei, galben ca ceara, se ridică să deschidă din nou ușa prăvăliei. Ceasornicarul își liniști nevasta spunîndu-i că lucrul cel mai bun este să-i lase să jefuiască prăvălia pentru a-și salva viața. Sarkis Kilikian nu va putea să scape vreodată de amintirea minutelor ce-au urmat — eternitatea lor va dăinui atîta vreme cît un suflet modelat trebuie să rămînă credincios lui însuși în timp și spațiu, în ciuda tuturor transformărilor și peregrinărilor. Alergă după tatăl său în atelier, care între timp se umpluse de o mulțime de oameni. O pitorească ceată formată din hamidjehi ai maiestății-sale sultanului. Comandantul acestei cete era un tînăr cu obrazul trandafiriu de om bine hrănit, fiu al unui funcționar inferior. Ceea ce te izbea la acest turc tînăr și grăsan erau numeroasele și ciudatele insigne și medalii răspîndite pe toată tunică lui. În timp ce doi kurzi serioși și cu spirit practic trecură imediat la treabă și începură să vîre cu grijă conținutul sertarelor în ranițele lor, fiul slujbașului cu

tunica împodobită în chip atît de temerar părea să socotească misiunea lui ca avînd un caracter exclusiv politic. Fața lăptoasă și nătîngă era pătrunsă de o profundă convingere cînd urlă la ceasornicar : „Ești un cămătar și un vampir ! Toți porcii de armeni sînt cămătari și vampiri ! Voi, ghiaurii spurcați, sînteți cauza mizeriei în care se zbate poporul nostru !” Meșterul Kilikian arată liniștit către masa lui de lucru unde se aflau lupa, pensetele, roțițele și arcurile : „De ce spui despre mine că sînt cămătar ?” „Toate astea sînt doar o minciună îndărătul căreia îți ascunzi matrapazlîcurile de cămătar.” Discuția n-a putut fi continuată deoarece în încăperea strîmtă și joasă răsunară cîteva împușcături. Micul Sarkis simți pentru prima oară mirosul amețitor al prafului de pușcă. La început nici măcar nu înțelese ce s-a întîmplat, pînă văzu că tatăl său se apleacă deasupra măsutei de parcă voia să se apuce de lucru, pentru ca imediat după aceea să se prăbușească împreună cu ea. Fără să scoată vreun sunet, Sarkis se strecură iute pe lîngă perete întorcîndu-se în odaia de locuit. Mama cea blondă aștepta, dreaptă, lipită de perete, fără să respire. Mîinile ei țineau strîns, la stînga și la dreapta, fetița de doi ani și pe cea de patru ani. Ochii ei nu se dezlipeau de leagănul sugaciului. Mesrop, în vîrstă de șapte ani, privea pofcios la minunatul chebap de berbec care continua să aburească pașnic pe masă. Cînd oamenii înarmați năvăliră în odaie, Sarkis, care apucase strachina cu chebap, o azvîrli cu un avînt deznădăjduit drept în obrazul trandafiriu și rotunjor al comandantului. Cu un strigăt de groază, curajoasa odraslă de funcționar se aplecă de parcă ar fi fost lovit de schijele unui obuz. Sosul brun al chebapului se scurgea peste splendida tunică. Primului proiectil îi urmă un al doilea, anume cana cea mare de apă, din lut ars, care dădu rezultate și mai eficace. Comandantului cetei începu să-i sîngereze nasul ; scoțînd urlete de durere, continuă să-și îndemne oamenii la atac. Apucînd cuțitul de bucutărie de pe masă, micul Sarkis se așează înaintea mamei sale, ca s-o apere. Această biată armă,

aflată în mîinile unui copil de unsprezece ani, fu de ajuns ca vajnicii hamidjehi să nu se angajeze într-o luptă corp la corp, deși femeia era tină ră și frumoasă. Unul dintre ei își făcu vînt cu lașitate și ajunse dintr-un salt la leagăn, smulse dintre scutece făptura care scîncea și zdrobi craniul copilășului de perete. Sarkis se lipi strîns de trupul mamei care devenise rigid. Dintre buzele ei încheștate ieșea un scîncet ciudat, prelung. Pe urmă pocnete și bubuituri ca de tunet se revărsară asupra unei femei și a patru copii, un foc susținut care ar fi fost de ajuns să pună pe fugă un întreg regiment. Odaia se umpluse de fum, dar bestiile țînteau prost. Destinul, urzindu-și planurile sale ascunse și diabolice, a vrut ca pe Sarkis să nu-l lovească nici măcar un singur glonte. Primul muri Mesrop, cel de șapte ani. Cadavrele celor două fetițe atîrnau moi de mîinile mamei, care nu le dădea drumul. Femeia cu silueta înaltă, impunătoare, stătea dreaptă și nemișcată. Un glonte o lovi în brațul drept. Sarkis simți din spate șocul care o străbătu. Alte două gloanțe îi zdrobiră umărul. Stătea neclintită, și mina ei continua să țînă copilul. Abia cînd încă două gloanțe îi smulseră jumătate din obraz, se clătină în față, se aplecă asupra lui Sarkis care încerca s-o sprijine, în timp ce singele ei de mamă se scurgea abundent peste părul băiatului, apoi se prăbuși îngropîndu-l sub ea. El rămase nemișcat sub povara caldă și respirînd anevoie a mamei. Numai patru gloanțe se mai înfipseră în perete. Apoi tinerelul cu fața lăptoasă socoti că-și îndeplinise datoria: „Turcia a turcilor!“ cîrîi el, dar nimeni nu reluă acest strigăt de triumf justificat de biruința atît de greu dobîndită. În timp ce Sarkis se afla astfel sub ocrotirea sigură a mamei, simțurile sale erau ascuțite la maximum, ceea ce a însemnat o grea osîndă. Auzi convorbirea, din care se putea deduce că șeful detașamentului se deda unei îndeletniciri respingătoare într-un colț al odăii: „De ce faci asta, îl dojeni o voce, se află morți aici!“ Dar vajnicul luptător pentru cauza națională nu se întrerupse, ci se mulțumi să gîfîie: „Chiar și morți, să știe că noi sîntem stăpîni

și ei sînt doar scîrnă puturoasă“. De multă vreme domnea cea mai adîncă liniște cînd Sarkis, năclăit de singe din cap pînă-n picioare, îndrăzni să se tîrască de sub trupul mamei. Datorită acestei mișcări, se pare că doamna Kilikian își reveni din leșin. Fața îi era complet zdrobită. Dar vocea era cea dinainte, atît de liniștită : „Adu-mi puțină apă, băiatul meu“. Cana se spărse. Sarkis luă un pahar și se strecură pînă la fîntina din curte. Cînd se înapoie, mama respira încă, dar nu mai putu să bea, nici să vorbească.

Băiatul a fost trimis la niște rude bogate din Alexandretta. După un an părea să-și fi revenit pe deplin, deși nu avea de loc poftă de mîncare și nimeni, nici măcar părinții adoptivi care îi arătau multă bunătate, nu puteau scoate de la el decît cuvintele strict necesare. Învățătorul Șatakhian era foarte bine informat cu privire la toate acestea, fiind vorba de aceiași oameni din Alexandretta care-l ajutaseră și pe el să plece la studii în Elveția. Mai tirziu, Sarkis a fost trimis la Edșmiadsin, în Rusia, la cel mai mare seminar teologic al poporului armean. Absolvenților acestei renumite școli superioare le era deschisă calea spre cele mai înalte demnități din cadrul bisericii gregoriene. Disciplina clericală căreia trebuiau să i se supună studenții era mai degrabă blindă decît severă. Cu toate acestea Sarkis Kilikian, în care se dezvolta încetul cu încetul un instinct sălbatic, ba chiar bolnăvicios al libertății, fugi înainte de a-și sfîrși cel de-al treilea an de studiu. Încă nu împlinise optsprezece ani cînd rătăcea fără rost pe străzile murdare ale orașului Baku, fără să posede altceva decît vechea lui uniformă de seminarist și o foame de mai multe zile. Nici nu-i trecu prin minte să scrie părinților săi adoptivi cu rugămintea să-i trimită o sumă oarecare de bani. Pentru acci oameni cumsecade, el rămase definitiv pierdut din ziua fugii lui de la Edșmiadsin. Sarkis Kilikian n-avu altă cale de a-lș decît să caute de lucru. Găsi singura muncă ce se oferea din abundență la Baku, anume munca de sclav pe vastele terenuri petrolifere care se întindeau de-a lungul coastei dezolante

a Mării Caspice. Acolo au fost de ajuns câteva luni ca, din pricina țițeiului și a emanației de gaze, pielea să i se îngălbenească și să se ofilească. I se uscă trupul ca un copac veșted. Avînd în vedere gradul de cultură și firea lui, nu este de mirare că a fost atras în mișcarea revoluției sociale, care pe atunci începuse să cucerească muncitorimea din Orientul rusc, pe georgieni, armeni, tătari, turcmeni și persani. Guvernul țarist atîta mereu, ce-i drept, diferitele popoare unele contra celorlalte, dar nu putea înfrînge mișcarea unită împotriva magnaților petrolului. Din an în an grevele deveneau mai cuprinzătoare și mai încununate de succes. Una dintre aceste revolte declanșă o înspăimîntătoare baie de sînge săvîrșită de către cazaci. Ca ripostă la aceasta, guvernatorul provinciei, prințul Galițin, fu ucis mișelește în timp ce făcea o plimbare cu trăsura. Printre inculpații în seama cărora se puneau conspirația și atentatul, se găsea și Sarkis Kilikian. În timpul judecării procesului însă nu se putură aduce aproape nici un fel de probe împotriva lui. Kilikian părea să fi fost un politician ciudat. Nu ținuse niciodată cuvîntări, nici nu jucase vreun rol mai proeminent în cadrul organizațiilor subversive. Nimeni nu putea să facă vreo declarație categorică împotriva lui. Dar a fi „învățăcel de popă evadat” însemna pe atunci a face parte dintr-o pătură cu totul deosebită, din ea se trăgeau cei mai înverșunați dintre răzvrătiți. Atîta era de ajuns. Sarkis fu condamnat pe viață și internat în katorga din Baku. În această fortăreață murdară și plină de șobolani ar fi pierit iremediabil, încetul cu încetul, dacă destinul plin de viclenie n-ar mai fi păstrat pentru el, în taină, cîte un act de favoare. Urmașul lui Galițin cel asasinat era prințul Voronțov. Împreună cu noul guvernator, care era celibatar, în palatul guvernamental din Baku se mută sora lui, de asemenea necăsătorită. Prințesa Voronțova își reproșa cu mare asprime faptul că era fată bătrînă. Foarte activă și animată de cele mai bune intenții, organiza în fiecare gubernie aflată sub administrația fratelui ei un fel de societate pentru salvarea sufletelor. Cine e aspru

cu sine însuși, de cele mai multe ori va fi și cu alții, așa se face că această aristocratică doamnă devenise, în decursul vremii, o adevărată sadică a iubirii de aproape. Oriunde sosea, își îndrepta atenția cucernică în primul rînd asupra închisorilor. Marii poeți și scriitori ai pămîntului rusesc răspîndiseră învățătura că mlaștinile în care colcăie păcatele se află în imediata vecinătate a împărăției cerurilor. În închisori, mai ales tinerii intelectuali și deținuții politici stimulau zelul prințesei. Într-un asemenea grup ales cu grijă se află și Sarkis Kilikian, care era transportat în fiecare dimineață într-o cazarmă goală, unde după planul întocmit de Irene Voronțova și cu participarea ei activă, tratamentul pentru mîntuirea sufletelor era încercat și asupra lui. El consta în parte din exerciții militare severe, în parte din învățături despre morală. Prințesa vedea în tînărul armean un diavol seducător, pe însuși fiul Satanei. Era un suflet pentru care merita să lupti. De aceea înalta doamnă îl luă pe Kilikian sub oblăduirea ei strict personală. După ce trupul slab și uscat, de diavol, era pregătit pentru mîntuire cu ajutorul unor exerciții aspre care țineau ceasuri în șir, venea rîndul sufletului. Spre marea ei bucurie, Irene Voronțova observă curînd unele progrese uimitoare pe care le făcea Kilikian pe calea cea bună. Ceasurile petrecute cu acest Lucifer zgîrcit la vorbă începură s-o ilumineze și pe ea. Noaptea visa adesea că învățătura morală cu jocul întrebărilor și al răspunsurilor continuă. Este de la sine înțeles că elevul silitor trebuia răsplătit. Prințesa obținu tot mai multe avantaje pentru el. Au început prin scoaterea cătușelor și au sfîrșit cu favoarea că deținutul Kilikian nu mai era obligat să locuiască în temniță, ci i se permise să se mute într-o cămăruță din cazarma goală. Din păcate nu se folosi vreme prea îndelungată de favorurile acordate. Chiar în a treia dimineață după mutarea lui dispăru, îmbogățind-o astfel pe prințesa Voronțova cu o experiență amară în lupta ei împotriva diavolului. Unde se poate fugi din Caucazul rusesc? În Caucazul turcesc! O lună mai tîrziu, Sarkis își

dădu seama că procedase fără nici un fel de discernămint și că părăsise raiul pentru a ajunge în infern. Aflindu-se în căutare de lucru la Erzerum, pe jumătate mort de foame, agenții poliției puseră mîna pe el și-l tirară la post. Cum nu se prezentase în termen la recrutare și nici nu plătise bedelul legiuit, fu judecat ca nesupus la incorporare de către un tribunal de urgență și condamnat la trei ani temniță grea. Așadar, abia reușise să scape de katorga rusească și iată că cea turcească îl primi într-un mod foarte ospitalier. În închisoarea de la Erzerum, Creatorul, cu nepătrunsele sale căi, plămădi ultimele trăsături ale sufletului lui Sarkis Kilikian. Atunci se născu misterioasa indiferență pe care Gabriel Bagradian o simțise încă din noaptea acelei apariții fantomatice, o indiferență al cărei înțeles acest cuvînt îl atinge doar în treacăt, dar nu-l epuizează. Abia lunile care au precedat izbucnirea războiului celui mare au pus capăt detențiunii. Deși medicul din comisia militară îl declară apt doar pentru serviciul auxiliar, Kilikian fu repartizat imediat ca recrut într-un regiment de infanterie din Erzerum. Și iată că viața pe care o ducea acum începu să semene cît de cît cu o viață omenească. Cu acest prilej se dovedi că trupul său, în aparență foarte șubred, dispunea de o vigoare și o putere de rezistență inepuizabile. De asemenea, viața de soldat, în ciuda regulamentelor care o îngrădeau, părea să corespundă cel mai bine firii lui Sarkis Kilikian. În prima iarnă de război, regimentul lui luă parte la memorabila campanie din Caucaz a lui Enver Pașa, în cursul căreia zveltul zeu al războiului nu numai că pierdu un întreg corp de armată, dar era cît pe ce să cadă prizonier la ruși împreună cu statul său major. Detașamentul care acoperi fuga statului-major, salvînd astfel libertatea și viața lui Enver, se compunea aproape în întregime din armeni, și tot armean a fost și cel care l-a dus în spînc pe generalisim, scoțîndu-l din prima linie a frontului. (Cînd Șatakhian aminti că și Sarkis făcuse parte dintre acești armeni, Gabriel, care se temea că învățătorul înflorește povestirea spre a-i da un aspect

de legendă, îi aruncă o privire cercetătoare bătrînului Nurhan-ceauşul. Acesta aprobă însă din cap cu o gravitate bine cumpănită.) Dar indiferent dacă printre vitejii ostaşi se aflase sau nu şi Kilikian — recunoştinţa lui Enver faţă de întregul popor armean nu se lăsă prea mult aşteptată şi urmă imediat după salvarea lui. Degerăturile soldatului Sarkis abia apucaseră să se vindece pe jumătate, abia apucase să-şi schimbe din nou culcuşul de pe dalele de piatră ale spitalului supraaglomerat cu cel de pe dalele de piatră ale cazăr-mii, că se dădu citire ordinului emis de ministrul de Război, prin care toţi armenii erau alungaţi în mod ruşinos din unităţile oştirii, armele le erau confiscate şi erau degradaţi ca inşaat taburi, soldaţi în dispreţui-tele detaşamente de construcţii. Hăituiţi din toate col-ţurile imperiului, apoi strinşi ca vitele, li se luau puş-tile şi erau minăţi ca nişte jalnice turme spre sud-est, în regiunea deluroasă de la Urfa. Acolo, lihnii de foame şi în permanentă ameninţaţi cu pedeapsa basto-nadei, trebuiau să care pietre pentru construcţia unei şosele ce se deschidea în direcţia Alepului. Un ordin special le interzicea să se ferească de ascuţimea pie-trelor cu ajutorul unor perne de protecţie, deşi încă din primele ore de muncă sub arşiţa nemiloasă umcrii şi cefe-le le erau jupuite pînă la singe. În timp ce toţi ceilalţi gemeau şi se văicăreau, Sarkis Kilikian străbătea în tăcere drumul de la cariera de piatră la sectorul de lucru şi de la sectorul de lucru la cariera de piatră, de parcă trupul său ar fi uitat de mult ce este durerea. Într-o zi, căpitanul ordonă ca toate detaşamentele de inşaat taburi să iasă la raport. În rindurile acestora se aflau, fie din întîmplare, fie ca sancţiune, cîţiva mahomedani. Aceştia fură scoşi din rînduri. Sub con-ducerea a doi ofiţeri, ceata armenilor dezarmaţi măr-şălui cam la un ceas depărtare de cantonamentul lor, într-o vale încîntătoare care se îngusta între două coline. „Sînt colinele de la Tşarmelik“, cîntă un tînăr naiv originar de prin partea locului şi care se bucura nemăsurat de această zi liberă. Dar pe iarba moale a văii fură întîmpinaţi nu numai de cimbru şi ros-

marin, de orhidee, maci și roiniță, ci și de o companie echipată ca pentru front, ceea ce era cît se poate de ciudat. Armenii nu bănuiră nimic. Nici cînd li s-a ordonat să se așeze în rînd cîte unul, formînd o linie lungă la poalele colinei, nu bănuiau nimic. Pe urmă, din senin, fără nici o pregătire, din flancul drept izbucniră împușcăturile. Urlete sfișiară văzduhul, erau mai puțin urletele spaimei de moarte, cît dezlănțuirea unei uimiri nemăsurate. (O femeie, care se afla printre cei ce ascultau, îl întrerupse aici pe învățătorul Șatakhan : „Dumnezeu, care se află acolo, sus, printre îngerii lui, oare poate uita aceste strigăte ?“ Pe urmă fu cuprinsă ea însăși de un plîns spasmodic, pe care nu reuși să-l înfrîneze decît cu mare greutate.) Sarkis Kilikian avu prezența de spirit să se arunce imediat la pămînt. Gîoanțele șuierau deasupra lui, dispărînd undeva departe. Pentru a doua oară scăpă de moartea ce i-o hărăziseră turcii. Întins printre cadavre și muribunzi care se stingeau încetul cu încetul, așteptă să se întunece. Dar cu mult înainte de lăsarea serii hecatomba smălțuită cu flori a politicii naționale enveriene primi noi oaspeți. Jefuitorii de cadavre de prin partea locului nu voiau să lase ca bunurile statului pe care le purtau „executații“ să se deterioreze înainte de vreme. Erau mari amatori mai ales de cizmele militare atît de trainice. În timp ce munceau din greu, îngînau printre icnete unul dintre cîntecele născute din acțiunea de surghiunire. Începea cu versul onomatopeic : „Kessé, kessé, sîrsîr jarlare“. — „Ucigînd, ucigînd, izbutești să-i ațîți.“ Veni și rîndul cizmelor lui Kilikian. Acesta își încordă mușchii aproape să-i rupă, pentru a simula rigiditatea cadaverică. Jefuitorii de cadavre suceau și trăgeau furioși de picioarele lui și n-a lipsit mult să i le taie cu un topor ca să poată pune mîna pe cizme. În sfîrșit, iată că și aceste suflete milostive se hotărîră să părăsească valea, cu un nou cîntec pe buze : „Hep gîtdî, hep bîtdî!“ — „Duși cu toții, morți cu toții!“ În noaptea aceea a început uriașa și înspăimîntătoarea odisee a lui Sarkis Kilikian. Zilele și le petrecea în

ascunzișuri ca sălbăticiunile, noaptea umbia pe cărări necunoscute, peste cîmpuri aride și prin mlaștini. Se hrănea cu nimic, mai bine zis cu ceea ce creștea pretutindeni din pămînt. Numai foarte rar îndrăznea să se aventureze într-un sat, ca la adăpostul întunericului să bată la ușa vreunei case armenești. Acum se dovedi că Sarkis avea într-adevăr un trup de diavol înzestrat cu puteri supraomenești. Acest schelet peste care era întinsă pielea tăbăcită nu se stinse pe drum, ci ajunsese, în primele zile ale lui aprilie, la Dört Yol, locul său de baștină. Fără să ia în seamă primejdia care-l pîndea, Kilikian se duse drept la casa părintească, de unde plecase cu douăzeci de ani în urmă ținut de mîna de către oameni care plîngeau. Casa rămăsese credincioasă profesiei tatălui său; era locuită de un ceasornicar și bijutier. Din prăvălie răzbăteau zgometele familiare ale instrumentelor fine, ale pilei și ciocănașului. Sarkis intră. Ceasornicarul, cuprins de spaimă, se și pregătea să-l alunge cînd Sarkis își spuse numele. Drept urmare, noul stăpîn al casei se sfătui cu familia lui. I se dădu fugarului un pat în camera cea mare, unde se desfășurase înfiorătoarea scenă. Urmele gloanțelor pe pereți se mai vedeau și acum, după aproape douăzeci de ani. Kilikian rămase două zile în această ascunzătoare. Între timp, ceasornicarul îi făcu rost de o pușcă și de muniție. La întrebarea cu ce i-ar mai putea fi de folos, Sarkis nu mai ceru decît un brici, și imediat ce se lăsă întunericul dispăru. Două nopți mai tîrziu întîlni în satul Gomaïdan doi dezertori care, cu mutrele unor cunoscători avînd o îndelungată experiență, îi recomandară înălțimile Musa Dagului drept un refugiu temeinic verificat.

Aceasta este povestea lui Sarkis Kilikian, zis rusul, așa cum s-a oglindit ea în spiritul sensibil și receptiv al lui Gabriel Bagradian, ca urmare a relatării învățătorului Șatakhian, a tăcerii aprobatoare a lui Nurhan-ceaușul și a întreruperilor și completărilor altor ascultători. Occidentalul din el încercă o înfiorare plină de respect în fața înspăimîntătorului destin al acestei vieți și în fața energiei pe care acest destin nu reușise

s-o încovoaaie. În același timp însă respectul se împletea și cu un fel de groază, precum și cu dorința ca pe cît era cu putință să evite a avea de-a face cu această victimă a temnițelor și cazărmilor. După ce se sfătui cu Nurhan-ceaușul pînă tîrziu în noapte, Bagradian hotărî ca rusul și ceilalți dezertori să fie repartizați în unitățile de apărare ale bastionului sudic. Era punctul cel mai sigur al întregului sistem de apărare și în afară de asta era situat cel mai departe de tabăra centrală.

În dimineța celei de a treia zile, toată lumea se întoarse în sate. Numai cîteva plontoane de nădejde rămaseră pe Damlajik pentru paza proviziilor și a armelor. Dispoziția fusese dată chiar de Ter Haigasun. În cursul perchezițiilor efectuate pentru căutarea de arme, saptiehii nu trebuiau să găsească gospodăriile cu desăvîrșire goale sau chiar pe jumătate goale. Absența tinerilor ar fi fost suspectă și nu putea fi camuflată nici prin grupul cucernic al pastorului Nokhudian din Bitias și nici prin populația adultă din celelalte sate. Gabriel Bagradian era sigur că preotul va da această dispoziție. Probabil că îndărătul ei se ascundea și o intenție cu scop educativ.

Tineretul de la poalele muntelui, care pînă acum nu aflate de toate ororile decît din povestiri, trebuia să vadă cu ochii lui realitatea vie, pentru ca pe urmă să poată lupta cu forțele pe care ți le dă doar deznădejdea.

Exact la ora prezisă de Ali Nassif, spatiehii, vreo sută la număr, sosiră la Yoghonoluk. În intenția autorităților de a strămuta o populație atît de numeroasă cu un număr atît de mic de oameni înarmați se manifesta un dispreț vădit: turma armenească nu opune rezistență cînd este dusă la tăiere. Micile excepții, de care guvernul a știut să se folosească din plin, nu dovedeau nimic. Cum s-ar fi putut măsura un popor de neguțători moleșiți cu un popor eroic de războinici? Răspunsul la această întrebare îl constituiau cei o sută de jandarmi trimiși la Yoghcnoluk. Dar nu mai erau ucigașii cumsecade din vremurile lui Abdul Hamid.

Nu se mai vedea nici o față ciupită de vărsat, care printr-o clipire din colțul ochiului, plină de cruzime și de sinceritate totodată, să-ți dea de înțeles că în schimbul unei sume corespunzătoare se poate sta de vorbă cu ei. Acum nu mai exista decât cruzimea, orice scop secundar dispăruse. Saptiehii nu mai purtau, ca înainte, căciuliile răpănoase din blană de miel și nici uniforma încropită la întâmplare, dintr-o tunică oarecare și tot felul de accesorii greu de definit, de proveniență civilă sau militară, ca în vremurile bune de odinioară. Trupurile le erau vîrite în uniforma brungălbuie de campanie, introdusă de curînd și generalizată în toată țara. În jurul capului își legaseră, în felul beduinilor, fișii de pînză menite să-i apere de soare și de nădușeală, fișii lungi ale căror capete atîrnînd în jos îi făceau să semene cu niște sfîncși egipteni inaccesibili. Intrară în sat mărșăluind în rînduri strînse, și dacă deocamdată nu aveau încă pasul militar mecanic al Occidentului, e drept că și mersul legănat al Orientului abia dacă se mai cunoștea. Și asupra acestor saptiehi din Antiohia, aflați atît de departe de Sтамbul, Ittihadul reușise să-și exercite influența, știind să transforme cu abilitate fanatismul cu pîlpîiri de scurtă durată al urii religioase, în fanatismul cu flacără rece dar durabilă al urii naționale.

Detașamentul însărcinat să ducă la împlinire ordinul de strămutare era comandat de muafin, șeful poliției din Antiohia. Îi însoțea tînărul mudir cu ochii înroșiți, lipsiți de gene și cu pistrui pe față și pe mîini. Aproape de ora prînzului, detașamentul, anunțat de multă vreme de către cercetași, sosi în piața bisericii din Yoghonoluk. Sunetele ascuțite ale goarnelor militare turcești se ridicară în văzduh, tobele începură să răpăie. Dar în ciuda acestor apeluri imperioase, armenii rămaseră în casele lor. Ter Haigasun dăduse dispoziția ca fiecare locuitor al celor șapte sate să fie sfătuit stăruitor să iasă cît mai puțin cu putință din casă, să evite orice fel de adunări și înainte de toate să se ferească de cursele ce le puteau fi întinse de provocatori. În prezența unui public format din saptiehi,

cîțiva însoțitori ai acestora și în fața ferestrelor închise din piața bisericii, mudirul dădu citire nesfîrșitei ordonanțe de deportare, care în același timp fu lipită sub forma mai multor afișe, pe zidul bisericii și pe clădira primăriei și cea a școlii. Deoarece sosise ora mesei, saptiehii își așezară tabăra în piață, pe jos, făcură focul și începură să-și încălzească în cazan fiertura de bob în grăsime de oaie. Pe urmă, în timp ce-și înghițeau rațiile din gamela fumegîndă, ajutîndu-se cu cîte o felie de pîine, și mestecau chinciți, începură să privească alene împrejur. „Ce case frumoase ! Și toate clădite din piatră, cu acoperișuri traînice și verande de lemn sculptat ! Oameni bogați, armenii ăștia, oriunde locuiesc sînt bogați ! Acasă, în satele noastre, sîntem mulțumiți cînd cocioabele noastre de lemn, înnegrite de vreme, nu se prăbușesc sub greutatea cuibului de barză. Iar biserica porcilor ăștora spurcați are ziduri groase și e arătoasă ca o fortăreață, cu toate muchiile, colțurile și ieșiturile ei. Ei, dar iată că acum Allah are grijă să le mai rezeze puțin mîndria. Și-au vîrît nasul peste tot, au stăpînit la Stambul, au adunat banii cu lopata. Multă vreme am răbdat totul, dar pînă la urmă răbdarea cea mai blindă ajunge și ea la capătul ei.“ Mudirul și muafinul, deși mai fuseseră aici, erau din nou uimiți de aspectul impunător al acestei piețe de sat. Poate că vreme de o clipă șeful poliției avu senzația de nesiguranță a unui barbar aflat în fața unei culturi superioare. Pe urmă însă dinlăuntrul său se ridică, năvalnic și cu ură sporită, celebra frază a lui Talaat Bei, pe care o amintise caimacamul ieri, după ce le dăduse ordinul : „Dacă nu vor pieri ei, vom pieri noi“.

În ciuda mulțimii de oameni înarmați, tăcerea care apăsă asupra pieței era înfiorătoare. Iar prezența unui grup mare de gură-cască, indivizi care-i urmaseră pe saptiehi pînă aici, pentru a vedea plecarea în surghiun, nu reușea cîtuși de puțin s-o risipească. Drojdia societății din Antakie și din localitățile mai importante situate în împrejurimi își trimisese reprezentanții cei mai respingători în valea celor șapte sate. Veneau,

strecurîndu-se ca animalele de pradă, pe picioare desculte și acoperite cu o crustă de jeg : din Mengulie, Hamblas și Bostan. Din Tumama, Sahsini, Aîñ, Jerab și de mai departe, chiar din Beled es Șeic. Ochii, plini de o lăcomie nestăpinită, nu se dezlipeau de case. Țărani arabi de la sud, din Munții El Akra, ședeau chinciți pe călcîie, într-o poziție odihnitoare pîndind întîmplări grozave. Se găsea aici și un mic grup de ansarijehi, cei mai oropsiți dintre adoratorii Profetului, adevărați paria, popor semiarab de sclavi fără patrie, care foloseau acum prilejul atît de rar de a se simți superiori altor popoare. Chiar și cîțiva mohadșiri se aflau la fața locului, refugiați de război pe care guvernul îi trimisese în interiorul țării, poftindu-i prietenește să se despăgubească din avutul armenesc de pierderile ce le suferiseră. Pe lîngă asemenea demni reprezentanți se mai aflau — lucru de mirare — cîteva femei cu fețele acoperite cu văluri grele, care stăteau în cerc, sfioase și arzînd de nerăbdare. Fără îndoială, aparțineau unor pături mai avute. Acest lucru se vădea de la prima privire, după stofa fină a burnusurilor cu gluga trecută peste cap, după țesătura vălurilor, după papucii înguști sau pantofii de lac croiți pe măsura picioarelor cu brățări la glezne. Aceste femei erau cliente zeloase ale chilipirului pe care-l așteptau cu multă nerăbdare. De cîteva săptămîni se șoptea în odăile de femei din Suedja și el Eskel : „Cum, n-ați aflat încă ? Creștinii ăștia au în casele lor lucruri minunate, care la noi nici nu se cunosc sau nu pot fi cumpărate decît cu bani grei.“ „Ai fost vreodată într-o casă armenescă ?“ „Eu nu ! Da' nevasta mollahului mi-a povestit cu de-amănuntul. Cică au dulăpioare și scrinuri cu turnulețe deasupra lor și cu mici coloane și coronite. Nu se găsesc decît puține saltele de dormit dintr-acelea pe care ziua trebuie să le ascunzi undeva, ci paturi adevărate cu flori sculptate și capete de copii dintr-acelea care încalcă opreliștea lui Allah, paturi pentru bărbat și femeie, mari cît caleașca valiului. Și cică au și ceasuri, iar pe ele se află un vultur aurit, sau din măruntaiele lor sare cîte un cuc care

cintă.“ „Aha, uite încă o dovadă că sint niște trădători, altfel cum ar fi putut să capete asemenea obiecte casnice din Europa?“ Tocmai către asemenea obiecte casnice se îndreaptă acum toată atenția acestor femei, sătule de ceie mai frumoase covoare, tipsii de alamă și manganuri din aramă.

Tăcerea nefirească se destrămă cu totul pe neașteptate. Șeful poliției, care de mult pîndea să găsească o victimă, se aruncă asupra unuia dintre locuitorii satului, care, imprudent, ieșise pînă în pragul porții. Omul fu împins pînă în mijlocul pieței. Obrazul șefului poliției avea ca semn particular faptul că ochii lui erau complet diferiți unul de celălalt. Dreptul era mare, cu privirea fixă, stîngul mic și pe jumătate acoperit de o pleoapă umflată. Mustata de plutonier-major putea să aibă un aspect oricît de marțial și de amenințator, bărbia putea să țîșnească înainte cu furie oricît de ucigașă — din pricina ochilor lui inegali, domnul șef de poliție era condamnat să aibă o mutră înspăimîntător de caraghioasă sau caraghios de înspăimîntătoare. Cum era în permanentă conștient de acest defect, exagera, din teamă de a nu fi ridicul, latura înspăimîntătoare a firii și profesiei sale. Din această pricină trebuia să se arate și mai brutal decît era în realitate. În timp ce se răsti la armean, ochiul țeapăn încetă să se rotească.

— Cum îl cheamă pe preotul vostru ? Cum îl cheamă pe muhtarul vostru ?

Omul dădu în șoaptă informațiile cerute. În clipa următoare, o sută de voci urlau prin piață :

— Hei, Haigasun ! Unde te-ai virit ? Ieși afară, Kebussian ! Hei, Haigasun și Kebussian !

Ter Haigasun se afla în biserică, unde aștepta să fie chernat. După ce oficiase slujba religioasă cuvenită în această zi de sărbătoare, rămăsese în genunchi în fața altarului, împreună cu diaconii săi, fără să-și scoată odăjdiile. Voia să apară înaintea saptiehilor în strălucirea și măreția demnității sale sacre. În această intenție se vădea cît se poate de limpede firea lui Ter Haigasun. El împletea acest gest solemn cu un scop

care dovedea că era un bun cunoscător al sufletului omenesc. Procesiunile și fastul veșmintelor religioase dau oricărui oriental un fior sacru. Ter Haigasun conta pe faptul că apariția lui ca preot va mișcora brutalitatea saptiehilor. El se ivi încet, de sub portalul bisericii, o apariție în aur și purpură. Pe cap purta mitra episcopală grecească, înaltă și strălucitoare, în mână dreaptă ținea cîrja ritului armean. Și, într-adevăr, aspectul măreț al vartabedului părea că voalează vocea șefului poliției, al cărui lătrat de căpcăun suna nesigur :

— Tu ești preotul ! Ai să răspunzi în fața mea pentru tot ! Pentru tot ! M-ai înțeles ?

Drept răspuns, Ter Haigasun își lipi bărbia de piept, înclinîndu-și tăcut capul cu fața roșie ca singele, care în soarele puternic părea tăiată dintr-o bucată de chihlimbar. Domnul cel mare de la poliție simți că se află în primejdie să devină politicoș, cu alte cuvinte să se inmoaie. Pe deasupra, ochiul stîng, cel acoperit de pleoapa umflată, începu să zvicnească. Aceste două fapte stîrniră în el o înverșunare crescîndă. Era timpul ca mudirul, trupa și preotul să-și aducă aminte că atotputernicia lui era de-a dreptul zdrobitoare. Așadar, păși cu pumnii ridicați spre Ter Haigasun, dar spre marea lui nemulțumire trebui totuși să se oprească la o distanță umilitor de respectuoasă. Cu atît mai mult se simți obligat ca prin tonul folosit să răspîndească teroarea, fapt la care se simțea îndreptățit prin însăși augusta sa prezență :

— Ai să predai toate armele, toate armele voastre ! M-ai înțeles ? ! Chiar dacă te-ai împopoțonat ca un saltimbanc de bazar, răspunzi în fața mea pentru fiecare cuțit aflat în satele voastre.

— În satele noastre nu există nici o armă.

Ter Haigasun spunea astfel numai adevărul și o făcea foarte calm și hotărît. Între timp, în gangul întunecos al casei muhtarului se desfășurase o mică tragicomedie, al cărei epilog a fost că bătrînul notar, cel cu bărbuță ascuțită și vicleană, zbură cu avînt pînă în fața porții, care se închise repede în urma lui. În felul acesta lipsit de delicatețe, muhtarul Kebugssian,

aflat în cel mai greu moment din toată cariera lui de primar, îi încredință notarului demnitatea de locuitor. Nefericitul pseudomuhtar, buimac și alb ca varul, se poticni pînă în brațele saptiehilor, care-l tîrîră în fața șefului lor. Aici repetă bîlbîindu-se afirmația lui Ter Haigasun :

— În satele noastre nu există nici o armă.

Persoana tremurîndă a presupusului muhtar era o apariție cum nu se poate mai binevenită pentru comandant. Îl convingea fără vreo urmă de îndoială că el însuși este un zeu atotputernic, stăpîn peste tunete și fulgere. Astfel că smulse din mîinile unui jandarm gîrbaciul cu șfichi de piele și-l făcu să șuiere prin aer :

— Cu atît mai rău pentru voi dacă nu aveți arme !

De astă dată, mudirul cel roșcovan se amestecă și el pentru prima oară. Tînărul din Salonic ținea foarte mult să demonstreze acestui preot creștin cît de uriașă este prăpastia ce se căsca între oamenii subțiri de-o seamă cu el și un bătăran de polițai din cea mai obscură dintre provinciile imperiului. Ittihadul nu mai punea la cale pogromuri primitive. Ittihadul ducea o politică dintre cele mai subtile, Ittihadul traducea în viață, cu o voință de fier, necesități cu totul inevitabile, dictate de rațiuni de stat, cu care prilej Ittihadul, pe cît era cu putință, încerca să evite violențele inutile. Oamenii primeau o educație modernă. Erau adversari ai metodelor prea brutale, ba chiar puneau preț pe capacitatea de a putea să-și stăpînească „nervii“. Așadar, mudirul aruncă o privire scurtă spre opera de artă constituită din unghiile sale lungi și se întoarse foarte curtenitor spre Ter Haigasun, iar din respectul cu care vorbi se desprindea și acea amabilitate încărcată de primejdii, pe care toți domnii investiți cu putere de viață și moarte asupra semenilor lor se pricepea s-o folosească într-un mod atît de eficace :

— Știi ce hotărîri s-au luat în privința voastră.

Preotul îl privi cu fermitate, fără să scoată o vorbă. Oarecum derutat de această privire nestingherită, mudirul arătă spre proclamație :

— Guvernul a luat hotărîrea să vă strămute. Vă vor fi repartizate locuințe în alte localități.

— Și unde ne vor fi repartizate aceste locuințe ?

— Asta nu e nici treaba mea, nici a voastră. Eu trebuie doar să vă adun în coloană, iar voi trebuie doar să mărșăluiți.

— Și cînd va trebui să pornim de aici ?

— Depinde doar de comportarea voastră cît timp am să vă acord ca să vă puneți treburile în ordine și să vă pregătiți pentru drum așa cum prevăd instrucțiunile.

Notarul, care între timp își revenise, întrebă cu o umilință prefăcută :

— Și ce avem voie să luăm cu noi, efendi ?

— Numai ceea ce poate ficcare să ducă singur în spinare și în mînă. Toate celelalte, ogoarele voastre, livezile, ogrăzile voastre, casele voastre, cu toate bunurile mobile și imobile ce țin de ele, revin statului, conform decretului ministerial din 15 Nisan anul curent, iar statul vă va acorda, conform legii privitoare la strămutare din 5 Mayis, alte pămînturi în schimbul celor cedate. Pentru acordarea compensației legale fiecare proprietar este obligat să facă o petiție referindu-se la proprietatea sa stabilită prin registrele cadastrale. Petiția trebuie prevăzută cu un timbru fiscal de cinci piaștri. Timbrele se pot obține de la comandamentul jandarmeriei.

Era un binecunoscut cîntec administrativ, care curgea de pe buzele roșcovanului cu o blîndețe atît de melancolică, de parcă ar fi fost vorba de o dispoziție oarecare în legătură cu îngrijirea pomilor fructiferi. Plin de bunăvoință, mudirul își ridică arătătorul :

— Este în propriul vostru interes să nu faceți nici un fel de greutăți, să nu dărîmați și să nu distrugeți nimic, ci să predați statului totul în starea în care se află actualmente.

Ter Haigasun își desfăcu mîinile și le întinse către tînărul din Salonic înzestrat cu virtuți diplomatice :

— Nu vrem să păstrăm nimic, mudirule. La ce ne-ar folosi ? Luați tot ce găsiți. Porțile sînt deschise.

Pe șeful poliției îl enerva tonul categoric al mudirului, care-i răpea conducerea acțiunii. La urma urmei el, și numai el, era comandantul operației de strămutare, iar conțopistul nu era decît un însoțitor delegat de caimacam. Dacă-l n-ai lăsa pe șoarecele ăsta de cancelarie să vorbească, nici un om nu va mai crede că el este comandantul atotputernic al poliției orașului Antakie. De aceea își deschise și mai mult ochiul țepăn și îl holbă astfel că, injectat cum era, semăna cu ochiul unui taur furios, după care făcu doi pași mari spre Ter Haigasun și-l apucă de patrafirul cu broderii bogate :

— Ai să aduni acum șase sute de puști și ai să le depui aici, în fața mea.

Ter Haigasun privi vreme îndelungată în jos, spre locul unde ar fi urmat să depună armele, apoi făcu pe neașteptate un pas înapoi, mișcare atît de bruscă și de energetică, încît comandantul, tresărind, fu cit pe ce să cadă :

— Ți-am mai spus că în satele noastre nu există arme.

Mudirul zîmbi. Iată că-i venise din nou rîndul să-și atingă scopul fără ochi holbați și fără urlete, ci doar cu abilitate politică. Vocea lui suna binevoitoare și cum-pănită, de parcă ar fi fost dispus să le întindă armelor o mîină împăciuitoare :

— De cît timp ești preot în aceste locuri, Ter Haigasun, dacă îmi îngădui să-ți pun această întrebare ?

Amabilitatea incertă a acestor cuvinte îl neliniști pe Ter Haigasun. Răspunse încet :

— La toamnă, după vartavar, culesul viilor, se vor împlini exact cincisprezece ani.

— Cincisprezece ani ? Ia stai ! Atunci, în marele an al revoluției îplineai opt ani de cînd te aflai la Yoghonoluk. Și acum punc-ți memoria la încercare ! În anul acela n-ai luat în primire cîteva lăzi cu arme, care v-au fost împărțite atunci pentru lupta împotriva vechiului regim ?

Mudirul, care se afla în funcția sa numai de la începutul războiului, punea această întrebare din intuiție, sau mai bine spus dintr-o presupunere bazată pe analogie, căci era firesc ca Ittihadul să fi căutat în Siria acciași aliați pe care-i căutase în Macedonia și Anatolia. Că nimerise chiar punctul nevralgic al chestiunii, n-avea de unde să știe. Ter Haigasun își întoarse privirea în direcția unde se aflau ajutoarele sale în îndeplinirea funcțiilor sacerdotale, dar diaconii nu îndrăzniseră încă să coboare treptele bisericii. Cu această mișcare fugitivă a capului, părea că-i cheamă să depună mărturie :

— Poate că preoții voștri au de-a face cu arme, mudirule. La noi nu există asemenea obicei.

În această clipă ce amenința să devină primejdioasă, notarul interveni, văicărindu-se pe un ton plin de reproșuri :

— Doar am trăit întotdeauna în pace, și aici se află patria noastră din cele mai vechi timpuri.

Ter Haigasun îl privea cufundat în gânduri pe mudir și părea că își supune într-adevăr memoria la grea încercare :

— E adevărat, mudirule ! Pe atunci, noul guvern a împărțit puști în diferite locuri ale imperiului, iar pe ici pe colo le-a dat și armenilor. Dacă ești destul de virstnic, fără îndoială îți vei aduce aminte că toate primăriile erau obligate să întocmească adeverințe de primire și să le înmîneze aducătorilor acestor arme. Caimacamul, care pe vremea aceea era mudir ca tine, s-a ocupat de împărțirea armelor. Fără îndoială că a păstrat adeverințele de primire, fiindcă documente atât de importante nu se aruncă. Desigur că nu te-ar fi trimis la noi fără această adeverință de primire, dacă ar fi existat arme în satele noastre.

Argumentul lui Ter Haigasun nu putea fi combătut. În ultimele zile, registratura hükümetului din Antakie fusese într-adevăr scotoțită minuțios din pricina acestor

adeverințe de primire. Se găsiseră asemenea chitanțe din cele mai multe nahijehle, numai districtul cuprinzând Suedja și împrejurimile părea că într-adevăr nu primise în anul 1908 arme. Caimacamul, e drept, pretindea că-și amintește contrariul, dar n-avea nici o dovadă. Prin urmare, Ter Haigasun nimerise cu mult calm exact unde trebuia. Și, deoarece se arăta mai abil, otrăvi calmul atît de educat și de diplomatic al mudirului, care-și înăspri vocea dîndu-i o nuanță batjocoritoare :

— În definitiv, ce este o adeverință de primire ? Un petec de hîrtie ! Ce poate dovedi el după atîția ani ?

Ter Haigasun făcu un gest de indiferență :

— Dacă nu vreți să ne credeți, căutați singuri !

Comandantul, bucuros că are prilejul să pună capăt vorbăriei interminabile și fără rost, își lăsă mîna lui grea de polițist pe umărul preotului :

— Da, o să căutăm, fecior de cătea ! Dar pînă una-alta, voi doi sînteți arestați, tu și cu muhtarul de colo ! Cu voi pot să fac ce vreau. Viața voastră e la cheremul meu. Dacă găsim puști, vă batem în cuie de ușa bisericii. Dacă nu găsim, pun să vă spînzure deasupra unui foc.

Doi saptiehi îi legară, pe Ter Haigasun și pe notar. Mudirul scoase din buzunar o pilă de unghii minusculă și-și îndreptă atenția către degetele lui atît de cochet prelungite. Această îndeletnicire a curățatului unghiilor părea un gest de regret față de brutalitatea izvo-rîită din necesități dictate de rațiuni de stat și în același timp o indicație că el, în calitate de funcționar civil, n-are nici o legătură cu puterea executivă înarmată. Totuși, nu scăpă prilejul de a da, cu voce plictisită, indicații acesteia din urmă :

— Nu uitați cimitirele ! Sînt ascunzători aflate la mare cinste pentru puști și cartușe.

Abia pe urmă se întoarse și porni să se plimbe prin sat, lăsînd restul pe seama muafinului cu un ochi mai mare și unul mai mic. La comanda temutului lor șef, saptiehii se răspîndiră tropăind în grupuri mici. Cu

arestații rămaseră numai câțiva paznici. Pe Ter Haigasun îl siliră să se așeze, în veșmintele lui de mătase grea, pe jos, în țărîna din piață. Între timp, saptiehii se năpustiră cu strigăte sălbaticе în casele așezate în jurul pieței. Tot felul de sunete stridente se ridicară imediat din spatele zidurilor, bocănituri, scîrțîituri și zăngănit. Ferestre se deschideau brusc și prin ele zburau covoare, cuverturi, saltele, scaune de paie, icoane și sute de alte obiecte casnice, asupra cărora pleava haimanalelor se aruncă făcîndu-și loc cu coatele și orăcîind. Urmară obiecte mai fragile, oglinzi, lămpi cu petrol, abajururi, căni, vase, veselă, care se făcură țandări în strigătele de deznădejde ale lacomelor clienți aflate jos, în piață. Dar culeseră chiar și cioburile, adunîndu-le în șalurile lor. Încetul cu încetul gălăgia și jaful se întinseră înconjurînd toată piața bisericii și abia pe urmă înaintară de-a lungul uliței principale. Prizonierii legați petrecură trei ore îngrozitoare chinciți în țărîna, pînă ce saptiehii se înapoiară din expediția lor războinică. Prada era mai mult decît jalnică : două pistoale vechi de oblînc, cinci săbii ruginite și treizeci și șapte așazise pumnale, care de fapt erau cuțite folosite la grădînit și bricege mai mari. Ce-i drept, cimitirul nu-l pîngăriseră saptiehii, din pricina lipsei de unelte și a leneviei. Domnul cel mare de la poliție turba. Cîinele ăsta de popă viclean îl lipsea de un raport împănăt din belșug cu arme tănuite. Ce rușine pentru poliția din Antakie ! Ter Haigasun fu smuls din țărîna și adus în fața lui. Ochiul țeapăn și cel pe jumătate acoperit de pleopă se holbară la el. Răsuflarea gîfîită care-l învălui punea a ură și a grăsimе de berbec prost mistuită. Cu o strîmbătură de scîrbă, Ter Haigasun își întoarse capul. Dar în clipa următoare mînerul tare al gîrbaciului îl izbi de două ori peste față. Pentru cîteva clipe, preotul își pierdu cunoștința, se clătină, își reveni, se miră, așteaptă șuvoiul de sînge. În sfîrșit, iată că izbucni și sîngele, din nas și din gură. Un simțămînt ciudat, ba chiar înălțător începea să-l cuprindă, în timp

ce se apleca mult înainte pentru ca singele său neînsemnat să nu murdărească veșmîntul de slujitor al lui Cristos. Iar în suflet parcă îi cîntau îndepărtate glasuri îngerești : singele acesta este un singe bun.

Și era un singe bun, deoarece asupra tinărului mudir din Salonic, care tocmai se întorsese din plimbarea lui de după-masă, avu un oarecare efect. Tinărul era un susținător zelos al exterminării, fără să simtă nevoia de a asista ca martor ocular. Între membrii Ittihadului, mudirul era departe de a se număra printre sufletele cele mai tari. Așadar, interveni punînd capăt scenei, deși evită cu grijă să dea vreo dovadă oarecare de slăbiciune. Spuse că orele sînt măsurate. Că mai sînt alte șase localități unde trebuie îndeplinite formalitățile oficiale. Și cum prin maltratarea lui Ter Haigasun muafinul își satisfăcuse pe deplin complexul de superioritate și dorința neînfrîntă de a-și dovedi puterea, îl aprobă cu un gest mărinimos pe mudir. Preotul și notarul fură dezlegați. Li se spuse că pot pleca la casele lor.

Ziua se scurse destul de blînd la Yoghonoluk, mai blînd decît se scurgeau de obicei asemenea zile în cele mai multe orașele și sate locuite de armeni. N-au fost uciși decît doi bărbați care au opus rezistență la percheziționarea caselor, iar două femei tinere au fost siluite de saptiehi.

Gabriel Bagradian a fost nevoit să aștepte douăzeci și patru de ore încheiate pînă i-a venit rîndul, lui și casei sale. Din nou au stat cu toți treji, petrecînd o noapte albă. S-ar fi zis că somnul a dispărut din lumea aceasta. Epuizarea cuprindea încet mîinile și picioarele, ca o masă moale care se întărește treptat în contact cu aerul. Să îndoi genunchiul, să ridici mîna, să întorci capul, toate astea cereau un efort de voință aproape irealizabil. Iar culmea era că trebuia să fii chiar recunoscător acestei epuizări fizice, deoarece ea îndepărta realitatea și crea un binefăcător perete de ceață între lumea de afară și propria suferință. Izolarea care o în-

văluia pe Juliette era binefăcătoare între toate. Ea, cea bucuroasă de viață, care doar cu câteva zile în urmă plutise neștiutoare printre trandafirii și țesăturile ei de mătase, ea, cea superioară, care de la înălțimea ei de franțuzoică privea disprețuitoare în jos, spre rasa din care se trăgea soțul ei, și ea, cea superficială, care pentru nimic în lume n-ar fi crezut că putea fi implicată în urzelile întunecate și pline de ură ale unor semisălbatici, ea, Juliette, era acum ca amestecată de o lovitură în moalele capului. Ochii-i de obicei atât de limpezi priveau apoși din mijlocul feței trase. Părul i se uscaseră și dezordinea în care se afla depunea mărturie pentru noaptea nedormită. Purta aceeași rochie de voiaj, acum mototolită, pe care o purtase și în excursia cu corturile pe Damlașik. Ca o durere fizică greu de îndurat, care se pierde și reapare neconștient, prin mintea ei ostentată trecea mereu același gând : „El e armean, eu sînt franțuzoică. În ciuda tainei căsătoriei, acestea sînt două noțiuni diferite. Oare trebuie într-adevăr ca eu să pier, fiindcă el e armean ? De ce nu poate el să fie salvat, fiindcă eu sînt franțuzoică ?” Juliette ar fi voit să deplîngă soarta femeii care își sacrifică prin căsătorie numele și poporul. Dar în acest ceas nu mai avea destulă forță sufletească pentru a-și urmări și duce pînă la capăt gîndul. De fiecare dată se destrăma în mintea ei, cum se pierde un firicel de apă în nisip. Fără voie, amintirile depănate cu încetineală se opreau mereu asupra aceleiași imagini : salonul ei din Avenue Kléber, cu căminul mare de marmură roșietică pe care voia de multă vreme să-l înlăture. Din cînd în cînd simțea însă cum se ridică în ea un fel de val cald, o conștiință a vinovăției. Și își dădea osteneala să permanentizeze înlăuntrul ei acest simțămînt cald de vinovăție. În clipa aceea îl strînse la piept pe Stephan, care era așezat lingă ea :

— Întinde-te pe divan și încearcă să dormi, Stephan !

Se uita în ochii tulburi de oboseală ai băiatului, și senzația caldă, conștiința vinovăției din ea, întreba :

„Cine ești tu, copilul meu atât de străin de mine ?“

În salonul încăpător se strînseseră toți cei ce locuiau în casă : lângă Iskuhi se afla și Hovsannah Tomazian, care se mutase la Juliette deoarece pastorul Aram plecase pentru o vreme la Bitias, ca să sprijine pe fratele său întru preoție Harutiun Nokhudian și comunitatea protestantă de acolo, în clipele dinaintea plecării. Prezența lui Gonzague nu mai sărea în ochi. În ultimele zile își petrecuse cea mai mare parte a vremii în vilă. Pretindea că gazda lui, farmacistul Krikor, se află într-o stare de spirit ciudat de tulburată de la marea adunare din curtea vilei. Nu-l mai interesează nimic, nu pregătește provizii și nici echipamentul trebuincios pentru viața de tabără ce urma s-o ducă și, deși fusese ales în sfatul conducătorilor, își neglijează în mod condamabil atribuțiile ce-i fuseseră încredințate în folosul obștesc. În farmacie treburile merg anapoda. Rîndașul cel surd, amestecîndu-le pe toate de-a valma, servește clienții care se îngrămădesc în prăvălia boltită ca să se aprovizioneze din vreme cu leacurile minunate dar atât de puține la număr ale lui Krikor, precum și cu petrol lampant, spirt, funii de cînepă, măhuri și alte mărfuri asemănătoare. Din pricina sistemului cu totul dezorganizat de vînzare se iscase o ceartă înverșunată între prieteni foarte vechi ca Bedros Altouni și Krikor. Medicul făcuse mare tărăboi luîndu-l prin surprindere pe farmacist în propriul lui sanctuar : nu este admisibil ca nătărăul acela îndobitocit de rîndaș să vîndă toate mărfurile din prăvălie cîtorva pușlamale egoiste. Cantitatea caraghios de redusă de *tincturae jodi* nu trebuie împărțită între Baghdassar, Hovhannes, Dikvan, Barsam, și alți acaparatori de felul acestora. Oare Krikor nu știe că leacurile lui răpciugoase constituie un bun obștesc, întocmai ca sarea, mirodeniile, petrolul lampant, precum și toate celelalte mărfuri pline de praf, bune numai de aruncat, pe care le oferă de zeci de ani mușteriiilor ? Drept urmare, farmacistul se înfuriase rău de tot, ceea ce era cu totul împotriva

felului său obișnuit de a fi, și strigase că el nu e cituși de puțin hrăpăreț, că de ani de zile nu face decît să se sacrifice, că toată mizeria asta de spițerie nu constituie decît o înjosire a existenței sale. Și ca să dovedească medicului cu cine are de-a face, Krikor deschisese plin de demnitate fereastra (ceea ce nu se întîmpla prea des) și aruncase în piața bisericii toate încasările zilei, parale, plăști și monedă măruntă, lăsîndu-le pradă băieților ce se jucau acolo. Medicul, de loc impresionat de asemenea gest regesc, îl îndemnase atunci pe farmacist să-și trimită și biblioteca pe urma monedelor, că tot era deschisă fereastra. Pentru că în felul acesta va îndeplini o operă deosebit de meritorie pentru el și pentru alții. Gonzague Maris povestea că reușise să-i împace pe cei doi bătrîni bătaioși numai cu prețul unor eforturi uriașe. Astăzi, Krikor își închisese farmacia pentru totdeauna. Acum nu-și mai petrecea timpul decît printre cărțile sale hulite de invidiosul Altouni și citește, citește mereu. Ba nu, nu e chiar bine spus, de fapt Krikor nu citește cituși de puțin, ci doar scotocește pătimaș printre comorile lui, pe care le deschide și le închide fără să urmărească vreun scop anume, le răsfoiește și uneori le pipăie doar copertele, de parcă înainte de a-și lua rămas bun ar mai vrea să-și savureze biblioteca pînă la ultima filă. Sau poate că această comportare a lui nu era decît o urmare a chinurilor incertitudinii, ce se făceau resimțite foarte limpede. Căci ce se va întîmpla pînă la urmă cu biblioteca, unică în felul ei, a lui Krikor? Luînd în considerație acest aspect al problemei, demența farmacistului nu era chiar atît de dementă. Gonzague știa să povestească întîmplările cu Krikor, gazda lui, într-un fel atît de hazliu, încît vreme de cîteva minute Gabriel uită de toate și o privi rîzînd pe Juliette. Încerca sentimente ciudate față de acest tînar, care voia să folosească destinul poporului armean pentru a trăi o aventură personală. Deoarece această intenție (care pe deasupra mai era legată și de activitatea în domeniul ziaristicii)

nu-i era din cale-afară de simpatică, Bagradian nu-i dăduse grecului permisiunea solicitată decît după o îndelungă ezitare. De altfel, sentimentele lui față de Gonzague erau și cît se poate de instabile. Nu se scursese nici o jumătate de oră de cînd fața frumoasă, cu mustăcioară subțire care exagera moda franțuzească, îi fusese încă antipatică. Acum îi era din nou simpatică, în ciuda ambiguității acestui levantin și american, a acestui muzician și ziarist, ambiguitate care contraria firea iubitoare de exactitate a lui Gabriel. În clipa aceasta, Gonzague îi era nu numai simpatic, prezența lui aproape că-l făcea fericit din cauza Juliettei. Fiindcă în noaptea aceasta Maris se arătă sub aspectul său cel mai agreabil și izbuti chiar s-o smulgă vremelnice pe Juliette din starea ei de istovire sufletească. La urma urmei, acest „voluntar“ nu se putea aștepta decît la aceeași soartă ca toți ceilalți. Și totuși, părea a nu se sinchisi de loc, ba chiar era mai bine dispus ca de obicei. Dovedi pentru prima oară un simț de observație inepuizabil, care nu depășea însă niciodată limitele ironiei bine intenționate. Acest simț al limitelor în care finețea se împletea cu ascuțimea, îl liniști pe Gabriel în privința ambiguității sale. Dar lucrul cel mai important era că reușise în această noapte ucigătoare să distragă atenția Juliettei de la gîndurile ei. Iar într-un ceas tîrziu al nopții, cînd nimic nu mai reușea să ușureze apăsarea nespus de grea a așteptării, Gonzague sări în picioare :

— Courage, mes amis ¹, există numai clipa de față și nimic altceva.

Pe urmă se așeză la pian și începu să cînte neobosit tot felul de melodii la modă, șlagăre și șansonetc, pe care Juliette le cunoștea de la Paris. Ea îi ceru să cînte de trei ori la rînd *La Matchiche*. Dar nu numai Juliette, ci și Iskuhi și elegiaca Hovsannah fură prinse fără să-și

¹ Curaj, prieteni (fr.).

dea seama și începură să-și miște capul și miinile în ritmul muzicii. Servitorii casei stăteau stingheriți în ușa selamlîcului. Chiar dacă Missak, Kristaphor, Hovhannes și fetele nu se mișcau, în ochii lor zvicnea totuși pofta după dansurile din partea locului, după tarț bar și polo bar, pe care nici așteptarea morții nu putea s-o înfrîneze. Gabriel Bagradian îi chemase încă de aseară pe toți oamenii de serviciu în salon. De cînd ordinul de strămutare devenise o certitudine, socotea relațiile de serviciu ca fiind abolite. De acum înainte, munca depusă de personalul casnic era voluntară. Fiecare era stăpîn pe soarta lui. Perspectiva deportării nu mai îngăduia existența calității de stăpîni și de slugi. Toți cei de același neam, fără deosebire, așteptau în aceste ceasuri năvala saptiehilor. Din același motiv Sato petrecu și ea noaptea în salon. Datorită hranei consistente din ultimele săptămîni, orfana parcă nu mai era atît de slabă. Una dintre caracteristicile ceasurilor de așteptare paralizantă era faptul că toți încercau să-și învingă aversiunea față de această armeană mică și recalcitrantă. Juliette dispusese să se confecționeze pentru Sato o rochiță drăguță fără talie, după moda europeană, dar adevărul e că oasele ei ascuțite, de mică vrăjitoare, ieșeau astfel mult mai limpede în evidență decît în halatul dungat al uniformei orfelinatului. (Administratorul Kristaphor pretindea că Sato nici nu este armeană, ci corcitură de țigan din Persia sau Daghestan). Rochia cea nouă exercita o influență neașteptată asupra fclului de a fi al fetei. Părca că o îndeamnă să se poarte cît mai civilizat cu putință. Deși o murdărise încă din prima zi, acoperind-o cu pete dintre cele mai dezgustătoare, Sato se plimba peste tot fudulă și arogantă, vîrîndu-se în ochii tuturor pentru a smulge un cuvînt de laudă. (Cam în același timp, Stephan, dimpotrivă, reușise să obțină de la mama sa în găduința de a purta straiete țărănești de prin partea locului.) Avînd în vedere splendida rochiță care o făcea să semene cu un fluture, constituind în același timp

o avansare pe scara socială, Sato părea să fie convinsă că acum Iskuhi cea adorată nu va mai putea rezista afecțiunii ei. Ședea chincită la picioarele domnișoarei Tomazian și orice încercare de a o alunga de acolo era zadarnică. Se juca într-una cu tivurile și panglicile rochiei, își ridica fustița, o întindea și o împăturea, ca să provoace admirația și aprobarea domnișoarei Iskuhi. Cînd nu reușea să atragă privirea învățătoarei de la orfelinat, mutrișoara ei galbenă se schimonosea și-și lîpea capul cu o apăsare furioasă de picioarele bunei Iskuhi :

— Kütşük hanum !

Dar pînă la urmă se dovedi că puterea civilizatoare a rochiei occidentale nu fusese chiar atît de mare încît să poată îmblînzii cu adevărat firea sălbatică a lui Sato. Fiindcă abia începuse Gonzague Maris cu muzica lui veselă, că micuța fu cuprinsă de o criză înspăimîntătoare. Era o izbucnire asemănătoare celor ale unor sălbăticiuni din neamul lupului, care răspund sunetelor armonioase ale muzicii cu urletele chinuite ale sufletelor cufundate în beznă. Căci se știe, toate făpturile primitive au în străfundurile lor o spaimă cumplită față de tot ce este măsurat și ordonat, însușiri întruchipate și de armonia muzicii. Cu ochii holbați, Sato ascultă o vreme melodiile cîntate de Gonzague la pian. Era evident că încerca din toate puterile să se stăpînească. Își răsucea în fel și chip trupul chinuit. Se încheșta cu deznădejde de Iskuhi. Apoi, pe neașteptate, din adîncul ei izbucni criza. Urlete ca de hiene și șacali, care țîșneau din gura larg deschisă, în timp ce înlăuntrul ei forța astfel dezlănțuită o răscolea, agitînd-o cu violență. Toți cei de față tresăriră înfiorați. Nici măcar lacrimile mari de copil, care se prelingeau pe obrajii fetei, nu puteau înlătura dezgustul și groaza din toate inimile. La un semn al lui Gabriel, Avakian o apucă pe Sato de mină și o scoase afară din încăpere. Iar Gonzague trebui să lovească în clape cu putere, ca să acopere scîncetul plin

de jale al micuței expulzate, astfel ca să nu fie auzit afară prin ferestrele dinspre grădină.

După cum s-a mai spus, în noaptea aceasta nimeni dintre cei ai casei nu s-a dus la culcare. Vreme de câteva minute așteptau pe scaunele lor. Era un sacrificiu lipsit de orice sens, deoarece vizita saptiehilor nu era de așteptat înainte de dimineață, ba chiar de amiaza zilei următoare. Și totuși, nimănui nu-i trecuse prin minte să se retragă pentru a se odihni. Patul, moale și presărat cu perne, patul proaspăt și ocrotit de plase pliante împotriva țințarilor, patul, această mamă iubitoare, această patrie comună a tuturor oamenilor ajunși la un anumit grad de civilizație, cât de mult se și îndepărtase de ei — nu mai aveau nici o pretenție la această fericire la care renunțau de bunăvoie. În zorii zilei, când Hovhannes, bucătarul, trimise în salon cafea proaspătă, ouă și pui rece, servite în porțelanuri fine, se simțiră cu toții oarecum stingheriți, în ciuda foamei și a setei. Mincară repede, parcă îndeplinind o obligație urgentă. Oare mai aveau dreptul să mănince, fără nici o remușcare, asemenea lucruri bune, așa cum făceau înainte? Nu-i păgubeau astfel pe ceilalți consumînd proviziile obștești? Toate gîndurile lor se și aflau sus, pe Damlajik. Gabriel își îmbrăcase uniforma de ofițer turc. Se încinsese cu sabia și-și pusese decorațiile. Voia să-i primească pe saptiehi în calitate de ofițer și de superior. Gonzague Maris îl sfătui cu insistență să renunțe :

— Mascarada asta milităroasă ar putea să-i întărețe. Nu cred că veți avea ceva de cîștigat de pe urma ei.

Gabriel Bagradian rămase neclintit :

— Sînt ofițer otoman. M-am prezentat conform regulamentului la regimentul meu. Deocamdată n-am fost degradat.

— Asta vi s-ar putea întîmpla, și încă foarte curînd.

Maris o spuse cu voce tare, iar în gînd adăugă : „Nu-i nimic de făcut cu armenii ăștia, fiindcă sînt și rămîn niște nerozi solemni“. Către orele unsprezece dimineața,

Iskuhi se prăbuși pe neașteptate. La început a fost numai o scurtă pierdere a cunoștinței, pe urmă deveni limpede că era un acces de friguri. Se tiră afară din salon, refuzînd categoric orice ajutor. Juliette vru s-o urmeze. Dar Hovsannah ridică mîna, oprind-o :

— Lăsați-o... E Zeitun... E teama... Vrea să se ascundă... Noi am mai trecut prin asta.

Și iată că tînăra soție a pastorului își acoperă fața, în timp ce trupul masiv îi era dureros zguduit de un plîns cu suspine.

Cam în același timp, o grupă de saptichi, avînd în frunte pe șeful poliției și pe mudir, se apropia de casa Bagradian. Paznicii puși de Gabriel veniră într-un suflet să anunțe apropierea nenorocirii. Șase saptiehi ocupară porțile din zidul de împrejmuire, alți șase grădina, iar opt curtea acareturilor. Mudirul, muafinul și patru oameni intrară în casă. Trupa turccască făcea impresia că e obosită. În ultimele douăzeci și patru de ore bîntuise cu furie prin sate, prădase sau spărsese ce se găsea prin case, arestase țărani și-i bătuse pînă la sînge, comisese și cîteva violuri, îndeplinind astfel în parte programul distractiv ce le fusese promis de către guvern. Așa se face că, din fericire, la ora aceasta setea de fapte mari a adunăturii de brute era deocamdată potolită. Casa mare a lui Avetis Bagradian cel bătrîn, cu zidurile ei groase, camerele răcoroase, covoarele care acopereau orice zgomot și mulțimea de obiecte ciudate răsbindite peste tot, fără îndoială că avu un efect oarecum calmant asupra turcilor. Perdelele roșii de la ferestrele selamlîcului erau lăsate în jos, și în semiobscuritatea luxoasă a acestei încăperi intrușii se aflau în fața unei societăți alcătuite din doamne și domni europeni, înconjurați de servitori respectuoși. Stînd în picioare, rigizi, așteptau cu toții. Juliette strîngea cu nervozitate mîna lui Stephan. Numai Gonzague își aprinse o țigară. Gabriel Bagradian făcu un pas în direcția comisiei, ridicîndu-și puțin sabia cu mîna stîngă cum prevedea regulamentul cu privire la ținuta ofițe-

rilor. Uniforma de campanie, pe care și-o confecționase la Beirut înainte de plecare, îl avantaja. Era personalitatea cea mai impunătoare din încăpere, nu numai datorită staturii sale, ci și prin întrecaga lui înfățișare. Se părea că Gonzague se înșelase. Apariția lui Bagradian în uniforma militară nu întârzie să-și facă efectul. Șeful poliției îl examinează ezitând pe ofițerul cu pieptul împodobit de decorații câpătate în război. Ce putea să însemne asta ? Ochiul, care inspira teamă, deveni tulbure, iar cel acoperit în parte de pleoapa umflată se închise de tot. Nici mudirul cel pistruiat nu părea să se simtă chiar în apele lui. În odăile modeste ale cioplitorilor în lemn și ale țesătorilor de mătase îi fusese mult mai ușor să facă pe supraveghetorul inaccesibil și detașat de cele lumești. Aici însă, în acest mediu cultivat, nervii nu prea rezistenți ai tînărului din Salonic îl lăsară de căruță. În loc ca, în calitate de reprezentant al Ittihadului și al statului, să pună stăpînire fără cruțare pe această casă aparținînd neamului blestemat, se înclină adînc și-și duse mîna la fes. Cu acest prilej își aminti cu oarecare neplăcere de convorbirea pe care o avusese în cancelaria lui cu Bagradian. Datorită acestei șovăieli, dictată de rațiuni morale, pierdu momentul oportun și nu mai găsi introducerea potrivită. La rîndul lui, Gabriel Bagradian îl privea cu o seriozitate atît de lipsită de considerație, încît jocul amenința să se inverseze — o Armenie înaltă și combativă stătea față în față cu un Imperiu otoman roșcovan, umil și corcit. Bagradian părea că se înalță și mai mult cu fiecare clipă ce trecea, iar mudirul suferea de pe urma faptului că era mic de statură, din care pricină eroismul neamului său nu era întruchipat după cum se cuvenea. Pînă la urmă nu-i rămase altceva de făcut decît să scoată din buzunar o hîrtie oficială de format mare, să se agațe oarecum de ea, cum s-ar fi agățat de un colac de salvare, și să-și debiteze lecția la iuțeală și pe un ton cit se poate de aspru :

— Gabriel Bagradian, originar din Yoghonoluk !

Sinteti proprietarul acestei case și cap de familie. În calitate de cetățean otoman sinteti obligați să vă supuneți ordinelor și hotărîrilor caimacamului de Antiohia. Întocmai ca toată populația nahijehlei Suedja de la poalele Musa Dagului trebuie ca într-una din zilele următoare, ce urmează a fi stabilită ulterior, să plecați spre răsărit împreună cu întreaga familie. Nu aveți dreptul să vă opuneți în vreun fel oarecare acestei măsuri generale de strămutare, nici pentru persoana dumneavoastră, nici pentru persoanele soției dumneavoastră și copilului dumneavoastră, și nici pentru vreo altă persoană locuind în casa dumneavoastră... Mudirul, care se prefăcea că citește în mod formal dispozițiile, privi acum pe deasupra hîrtiei : Vă atrag atenția asupra faptului că numele dumneavoastră figurează în fruntea listei de suspecți politici. Ați avut legături strînse cu partidul Dașnakzagan. Din această cauză, în cursul drumului veți fi supus zilnic unui control sever. Orice încercare de fugă, orice împotrivire față de dispozițiile guvernului și de organele însărcinate cu ducerea lor la îndeplinire, orice încălcare a regulamentului în cadrul coloanei de transport va avea drept consecință nu numai executarea dumneavoastră pe loc, dar și executarea imediată a familiei dumneavoastră.

Gabriel făcu un gest de parcă ar fi vrut să răspundă. Dar mudirul nu-l lăsă să vorbească. Limbajul întortochiat al cancelariilor — atît de diferit de cel înflorit folosit de obicei în Orient — părea că-i procură o plăcere de-a dreptul voluptoasă :

— Conform instrucțiunilor suplimentare date de excelența-sa valiul de Alep, se interzice celor deportați să folosească din proprie inițiativă vehicule și animale de povară sau de călărie. În anumite cazuri, după împrejurări, voi putea aproba utilizarea unui măgar sau unei căruțe de felul celor ce se găsesc prin partea locului, pentru transportarea celor slabi sau bolnavi. Solicitați și dumneavoastră această favoare ?

Gabriel își apăsă cu putere năinerul sabiei de sold. Cuvintele îi ieșiră din gură grele ca pietrele :

— Voi merge *pe jos*, pe drumul poporului nostru.

Între timp, mudirul reușise să-și învingă senzația de stînjnire. Izbuti chiar să-și intoneze cuvintele cu aceea înrijorare bine intenționată :

— Ca să nu cădeți în ispita primejdioasă de a fugi înainte de organizarea coloanei sau de a vă izola după aceea, vă voi confisca imediat trăsura, caii și celelalte animale de călărie.

Ceea ce s-a întîmplat apoi făcea parte din rutina obișnuită, deși la început în forme mai reținute. Șeful poliției, care încă nu știa ce atitudine să adopte față de uniformă, sabia și decorațiile acestui ins destinat exterminării, puse mîrîind întrebarea cu privire la arme. Gabriel îi trimise pe Kristaphor și pe Missak să aducă flintele de beduin cu țeavă lungă, care atîrnau în chip de antichități decorative pe pereții vestibulului mare al casei. (Era, bineînțeles, o simplă comedie, deoarece toate puștile în stare de funcțiune ale casei Bagradian se și găseau pe Damlajik.) Din gura comandantului poliției izbucni un hohot batjocoritor, așa cum țîșnește aburul dintr-un cazan supraîncălzit. Mudirul, plin de îngăduință, bătu cu degetele în paturile acestor flinte romantice :

— Doar n-o să pretindeți, efendi, că trăiți în această regiune izolată fără să aveți arme ?

Gabriel Bagradian căută privirea fără gene a mudirului și stărui asupra ei :

— De ce nu ? De cînd a fost clădită această casă, așadar din anul 1870, este pentru prima oară că intră cineva cu forța.

Pistruiatul înălță din umeri cu părere de rău, dînd parcă a înțelege că, față de asemenea îndărătnicie, nu mai poate, din păcate, să facă nimic pentru Bagradian și că se vede silit să cedeze locul puterii executive înarmate care aplică, în conformitate cu ordinele primite, metode mult mai aspre. Percheziția domiciliu:

pentru căutarea de arme : s-ar putea spune că, într-un fel, muafinul își suflecă mînele, deși uniforma de ofițer a armeanului scos în afara legii îi deruta din ce în ce mai mult mentalitatea de plutonier-major, punîndu-i probleme în măsură s-o neîniștească și s-o irite. Ochiul drept, cel țepăn, nu se dezlipea de medaliile agățate pe pieptul lui Bagradian, care depuneau mărturie pentru o purtare vrednică de laudă pe front. Și nu putea să-și dea cîtuși de puțin seama ce atitudine trebuia să adopte el, în calitatea sa de slujbaș al Statului imperial otoman, față de acest om care era un simplu număr pe lista convoiului de deportați. Ca să-și ascundă îndoielile neliniștitoare, întreprinse percheziția cu mare tărăboi. Bocănea greoi cu cizmele lui, urmat de saptiehi, imediat în spatele lor mergea mudirul cu acru care nu are nici o legătură cu problemele acestea, apoi veneau Gabriel, Avakian și Kristaphor. Turcii se virau în colțurile cele mai ascunse, ciocăneau pereții, răsturnau mobilele și spărgeau tot ce se putea sparge. Dar se vedea că acest vandalism exercitat doar ca o activitate secundară și, chipurile, din neatenție, le rănea orgoliul. Erau obișnuiți să lucreze fără cruțare și pe față. În pivniță sparseră cu paturile armelor, doar în treacăt și fără prea multă tragore de inimă, ulcioarele de lut ars pline cu vin, vasele cu untdelemn și ce se mai afla pe acolo în materie de sticle, oale, castroane, ulcioare. Proviziile și alimentele cele mai importante se și aflau la loc sigur. Saptiehii erau cam dezamăgiți fiindcă se așteptaseră ca într-un asemenea palat să găsească o pivniță mai bogat aprovizionată. Deoarece nu găsiră altceva mai bun, luară cu ei cîteva bidoane de petrol goale, căci după cum se știe orientul are o preferință ciudată pentru aceste recipiente de tablă. Apoi, trupa cea războinică, exalînd un miros acru de sudoare, porni în asalt pe scara ce ducea la etaj. Aici îi interesa înainte de orice dormitorul și budoarul Juliettei, al cărui parfum îi atrăsese pe turci

încă de departe și cu asemenea forță încît uitară de toate celelalte încăperi. Deschiseră cu forța dulapul mare de haine. Mîini înnegrite de murdărie smulseră modelele pariziene din anul trecut, flori delicate ale creatorilor de modă, care fură aruncate pe jos, mototolite în grămezi sau răsucite ca niște șerpi. Un jandarm cu fața deosebit de posacă începu să calce pe ele într-un ritm greoi și regulat, de parcă ar fi vrut să vîre în pămînt aceste reptile dulci ale Europei. Aceeași soartă o avură și lenjeria de noapte, cămășile de batist, dantelele și ciorapii. La vederea acestei lenjerii femeiești, șeful poliției nu mai putu să se stăpînească. Își virî amîndouă mîinile în spumoasele mătăsuri albe și roze, le ridică și-și înfundă în ele obrazul de brută morocănoasă. Iar mudirul, în semn că puterea civilă n-are nici o legătură cu cea înarmată, se apropie visător de fereastră ca să contemple grădina. Un saptieh deosebit de zelos se aruncase în patul neatins și sfișia cu dinții, fiindcă altfel nu se putea, mătasea pernelor. Poate că totuși se ascundea o bombă înlăuntrul pernelor groase ! Că doar mereu se povestesc întîmplări cu bombele astea armenesti. Altul lovi cu bita în tăblia măsuței de toaletă. Cu un zgomot brusc, tot felul de sticlute de cristal, borcane, flacoane și cutii căzură pe dușumea, exalînd un miros plăcut și violent. Bita izbi în oglindă, care-și răspîndi cioburile în toate părțile. Gabriel Bagradian asista la pingărirea sanctuarului soției sale cu o indiferență totală. Biata Juliette ! Dar ce însemnătate avea acest jalnic jaf față de următoarele ceasuri, zile, săptămîni ? ! Avea un alt motiv de îngrijorare, mai puternic. Și-o închipuia pe Iskuhi, cum stătea ascunsă în cămăruța ei, vîrită în pat, fără să facă nici cel mai mic zgomot. În fond, nu era treaba lui, totuși fata era mai nenorocită decît toți. Aceste brute o schilodiseră și acum trebuie să mai treacă încă o dată prin aceleași spaime. Bagradian începu să reflecteze cum ar putea să-i determine pe

muafin și pe saptiehi, să treacă pe lângă ușa lui Iskuhi fără a intra.

Și într-adevăr, cerul părea să se arate îndurător, Iskuhi, care se ghemuise în patul ei ca într-un mormînt, auzi moartea înfiorătoare rostogolindu-se mereu mai aproape cu bubuit de pași grei și zvon de voci groase. Se întinse rigidă și-și acoperi cu mîna dreaptă pîntecele, în timp ce i se tăia răsuflarea și fața caleidoscopică, ciupită de vărsat, se aplecă asupra ei. Dar siluitorul o adulmecă numai în treacăt și se topi în neant. Afară, bubuitul de pași și zvonul de voci groase vîjii surd pe lângă ușă, depărtîndu-se, se rostogoli pe scară și rămase jos, la parter, suspendat greoi în aer. Pe urmă se lăsă pe neașteptate o liniște desăvîrșită. Au plecat ? Iskuhi se strecură afară din pat. În ciorapi, pînă la ușă ! O întredeschise, numai puțin de tot ! Doamne Isuse, Mîntuitorule, au plecat într-adevăr... Dar iată că era cît pe ce să cadă înapoi în cameră, ca izbită de lovituri de bici. Aceste lovituri de bici erau voci, voci bărbătești. Recunoscu vocea lui Gabriel, care scoase un strigăt brusc. Ținîndu-și brațul paralizat ca să n-o stingherească, alergă pînă în capul scării. Jos, în vestibul, se petrecuse următoarea scenă :

Socotind că grelele ceasuri de rușine trecuseră, Gabriel se oprise în vestibul cu un aer demn. Se adresă mudirului :

— După cum vedeți, nu vi s-a refuzat nimic... Și acum ?

Distinsul politician cu pistrui din Salonic își făcuse datoria. Se luaseră toate măsurile ca acest efendi armean, împreună cu familia lui, să nu mai poată în nici un caz scăpa. Dispoziția specială a caimacamului privind neamu Bagradian era să fie repartizați în prima coloană de transport și să parcurgă drumul pînă la Antakie în cele mai aspre condiții, iar acolo mai-marele provinciei în persoană avea de gînd, după cum spusese, „să-i vadă nițeluș mai de aproape“. Mudirul cra de pă-

rere că sosise vremea să se întrerupă deocamdată procedura oficială, pentru ca niște victime atât de alese să nu fie aduse la disperare prea de timpuriu. Era necesară o oarecare încredere pe care s-o nutrească aceste victime față de scopurile încă nedezvăluite ale guvernului, de asemenea trebuia să existe o anumită gradare în încercările ce le erau hărăzite. Deocamdată să domnească moderația. Mudirul mai șovăia și fiindcă se gândea la o plecare plină de efect, cu care prilej privirea lui se îndeletnicea foarte preocupată cu unghiile îngrijite cu atita afecțiune. Din păcate însă își făcuse socoteala fără șeful poliției. Această minte tulbure nu putea nici în ruptul capului să mistuie ideea că ghiaurul cel tru-faș își dă importanță în uniforma padișahului, cu decorațiile și sabia padișahului. Numai că nu știa dincotro s-o apuce. Și nici sfiala, care-l făcea să pară umil, nu-l părăsise încă. Drept urmare, fiindcă nu-i trecu altceva prin minte, încercă să-și rotească ochiul holbat. Pe urmă se proțăpi lat și agresiv, în fața lui Bagradian :

— N-am văzut încă totul !... Acolo, sus !... Am trecut pe lângă câteva uși fără să ne oprim...

Dacă Gabriel ar fi reușit să-și păstreze acum stăpînirea de sine, poate că totul s-ar fi terminat cu bine. Dar el sări pe prima treaptă a scării, își întinse brațele într-un gest de apărare și strigă :

— Destul ! E prea îndeajuns !

Și iată că muafinul găsisese în sfârșit prilejul mult așteptat. Vădit încântat, se apropie de Bagradian și-i virî pumnul sub nas :

— Ce e îndeajuns, mă, porc de armean ? ! Mai spune o dată : Ce e îndeajuns, porc spurcat ?

În mintea lui Bagradian se desfășura una dintre acele clipe nesfârșite și nespuse de complicate, din care iau naștere destinele omenești. Era o clipă de o luciditate totală. Gabriel știa foarte precis că viața lui, și numai a lui, era acum în primejdie. „Cedează, se gândi, ce-

„Iează, dă-le cale liberă, poftiți, vă rog, iar sus, strecoară-i animalului zece lire în mână...” Dar în timp ce judecata lui se îndeletnicea cu asemenea raționament limpede și lipsit de orice patimă, el strigă și mai tare :
— Înapoi, polițistule ! Sînt ofițer combatant ! !

Erau cuvinte care-l aduseră pe muafin acolo unde dorea :

— Zici că ești ofițer ? Pentru mine nu ești nici măcar un hoit împutit de cîine !

Cu un gest iute apucă medalia de argint și o smulse de pe tunică armeanului. Mai tirziu, Bagradian pretinse că nu dusesese mîna la armă. Dar fapt e că într-o clipă era trîntit la pămînt. Sabia lui zbură, izbindu-se de perete. Un saptieh îngenunche pe pieptul lui Gabriel, iar ceilalți îi smulseră uniforma de pe trup. Din selamlîc ieșiră femeile și Gonzague. Țipetele lui Stephan se amestecau cu gîfîitul tatălui său care se lupta. Nu trecu nici un minut și Gabriel fu despuiat, rămînind doar cu cizmele în picioare. Sîngera din cîteva răni superficiale. Viața lui nu mai valora nici măcar o para. Cu siguranță că Gabriel ar fi fost pierdut, dacă în clipa aceasta Gonzague Maris n-ar fi atras atenția asupra sa. Gestul lui era neglijent și totuși avu un efect hotărîtor. În afară de asta, avea și acel timbru impresionant al vocii, care în momente de mare tensiune dobîndește un calm glacial. Își scoase actele de identitate și le ținu în mîna ridicată. Datorită acestui gest toate privirile se ațîntiră asupra lui. Mudirul îl privea descumpănit. Șeful poliției se întoarce spre el și chiar saptiehlîi nu mai erau concentrați asupra lui Gabriel. Gonzague își despături documentele cu demnitatea plină de superioritate a unui agent secret trimis de către Ittihad cu misiunea de a surprinde și supraveghea comportarea autorităților locale :

— Iată aici, pașaport al Statelor Unite, vizat de consulul general din Stambul ! Accentuă aceste cuvinte

banale cu o asprime de-a dreptu! nimicitoare, de parcă prin ele s-ar fi dezvăluit o misiune diplomatică secretă de o importanță hotăritoare pentru Turcia. Apoi adăugă : Iată, teșchereaua pentru provinciile de interior semnată de mîna proprie a excelenței sale. Cred că mă înțelegeți, cîfendi.

Dar nu simpla amenințare cu pașaportul îi salvă lui Gabriel viața, ci stratagema disperată, faptul că atenția tuturor fusese abătută de la el. O stratagemă care-l descumpăni pe mudir scurtă vreme. În instrucțiunile cu privire la deportare se atrăgea în mod deosebit atenția că măsura trebuie dusă la îndeplinire așa fel ca operațiile să fie ferite cu cea mai mare grijă de ochii reprezentanților diplomatici ai puterilor aliate și neutre. În primul moment, mudirul presupuse că arc într-adevăr de-a face cu un om de încredere al legației americane. Dar o privire în pașaport îl convinse că intervenția era lipsită de pericol. În fond era însă mulțumit că datorită amestecului acestui străin fusese evitată o vărsare de sînge. Cu o măreție batjocoritoare, îi replică lui Gonzague :

— Ce mă interesează pașapoartele dumneavoastră ? Ați face mai bine să dispăreți de-aici ! Altfel dau ordin să fiți arestat.

În schimb, descumpănirea șefului poliției nu se potoli chiar atît de repede. Asupra lui, sîngele făcea o impresie mult mai mică decît hîrtia. În timpul carierei sale trecuse prin cîteva experiențe supărătoare din pricina unor astfel de hîrtii. Cînd era vorba de așa ceva, nu puteai ști niciodată ce te așteaptă. Hotări așadar ca deocamdată să-l lase în viață pe acest Bagradian. Pe șosea, problema putea fi rezolvată mult mai simplu și fără martori cu pașapoarte americane. Drept care muafinul își vîrî iar în toc revolverul de serviciu, căruia îi și trăsese piedica, mai privi o dată cu ochiul mare și cu cel mic la ofițerul despuiat, scui_pă în arc mare și le dădu saptiehilor săi un ordin scurt :

— Și acum, aduceți caii și măgarii !

Mudirul fusese astfel frustrat de plecarea plină de efect pe care o pregătea. Trebui să se mulțumească să iasă cu pas agale, dus pe gânduri și nepărtinitor, în spatele reprezentanților puterii înarmate, fără a lăsa în urmă un ecou durabil al personalității sale.

Gabriel se ridicase respirînd greu. O singură rușine apăsa intens și fără încetare asupra conștiinței sale. Juliette trebuise să trăiască această scenă îngrozitoare, ea și Stephan. Ochii săi o căutau pe femeia care, înlemnită, își întorsese fața. Gabriel se clătină, apoi își reveni. Simți în spatele lui o înfiorare : Iskuhi. Pe urmă rănilor începură să-l usture. Dar erau numai niște simple zgîrieturi, nimic serios. Fără zgomot, doar în ciorapi, Iskuhi coborî scara, veni foarte aproape. Ochii ei rugători îl căutau pe Samuel Avakian. Studentul aduse o manta și acoperi trupul lui Gabriel umed de sudoare.

O împrejurare favorabilă ! Mudirul, șeful poliției și cea mai mare parte a saptiehilor părăsiră încă în aceeași zi satele pentru a îndeplini formalitățile oficiale față de armenii din Suedja și El Eskel. Printre subtilitățile bine cumpănite ale tacticii turcești de deportare era și aceea de a nu anunța prea de timpuriu ziua și ora plecării coloanei. Deoarece pricina mărturisită o constituiau rațiunile de stat dictate de prudență, iar cea nemărturisită sancțiunile aplicate ca represalii, „elementul surpriză“ nu trebuia neglijat tocmai în virtutea acestui dublu aspect, deoarece el dădea represaliilor o salvare deosebită. Cu toate acestea, pastorul Harutium Nokhudian, împărțind bacșișuri grase, reușise să afle că data plecării primelor convoaie se fixase pentru 31 iulie. Pînă atunci urmau să sosească încă o sută de saptiehi care să se adauge celorlalți. Ziua de 31 iulie cădea într-o sîmbătă. Socotind și ziua în care se aflau, joi, adică, mai rămîneau doar două zile. Sfatul conducătorilor hotărîncaptea de vineri spre sîmbătă pentru plecarea populației pe Damlajik. Era o hotărîre bazată pe motive bine întemăiate. Experiența arăta că vineri, care după cum se știe este ziua de odihnă a mahomedanilor, era de

așteptat ca saptiehii cantonați în satele creștine să le părăsească, ducându-se în localitățile turcești și arabe din cîmpie, unde se aflau moschei, rude, femei și prilejuri de petrecere. Iar o dată cu saptiehii avea să dispară pentru o zi și pleava lacomă de jaf, pentru că acești preacinstiți oaspeți puteau să presupună, și nu fără dreptate, că flăcăii armeni, în ciuda faptului că nu aveau arme, îi vor lua la goană cu coase, topoare și tîrnăcoape, expediindu-i cit se poate de repede și de temeinic.

Așadar, timpul fusese ales ținîndu-se seama cu grijă de aceste împrejurări favorabile. Sfatul conducătorilor prevedea că se vor întîmpla următoarele în dimineața de sîmbătă : saptiehii care se întorceau, precum și cei nou-veniți, aveau să găsească în locul întregii populații doar pe pastorul Nokhudian cu cei cinci sute de protestanți ai săi din Bitias. Acesta — și aici intervenea o stratagemă pusă la cale de Gabriel Bagradian — îi va povesti mudirului cu multe amănunte că, în ciuda rugăminților și implorării sale, diferitele comune o porniseră la drum în noaptea aceea și plecaseră din proprie inițiativă în exil. Motivul fusese teama de saptichi și îndeosebi de comandantul poliției. Drumurile pe care apucaseră, nu știa să le indice cu exactitate, deoarece oamenii porniseră în grupuri mici și în toate direcțiile posibile, o parte spre Arsus și Alexandretta, o parte în direcția sud, cu toții hotărîți să evite locurile populate. Grupul cel mai numeros ar avea de gînd să răzbată cu mijloace proprii pînă la Alep, pentru a căuta sprijin în marele oraș. Pastorul Nokhudian, pe care din pricina firii lui blinde și a hotărîrii luate cu resemnare creștinească mulți îl socotiseră un om fără vlagă și fricos, se dovedi acum un suflet drept și hotărît. Folosind această stratagemă, își asuma răspunderea de a-i înșela pe turci, ceea ce pentru el însemna o primejdie de moarte. În clipa în care turcii aveau să-și dea seama de această manevră de mistificare, putea să considere că viața lui se încheiase. Pastorul înălță din

umeri : în definitiv, ce nu era primejdie de moarte acum ? Luptătorii de pe munte trebuiau să cîştige timp. Şiretlicul amîna cu cîteva zile descoperirea realităţii şi crea astfel răstimpul trebuitor terminării lucrărilor de apărare.

Sfatul conducătorilor îşi ţinea adunările la Ter Haigasun, în casa parohială. Faţa preotului era desfigurată de lovitura primită cu mînerul gîrbaciului, ochiul drept şi obrazul erau încă umflate ; o diră vineţic se întindea pînă sus, la jumătatea frunţii. Ter Haigasun pierduse două măsele şi se vedea pe faţa lui că suferă de dureri năprasnice. În schimb, rănilor superficiale ale lui Gabriel, acoperite acum de plasturii lui Altouni, abia dacă se mai făceau simţite. Maltratarea trupească suferită — prima în viaţa lui petrecută printre oameni cultivaţi şi la adăpost de orice pericole, o experienţă de o neprevăzută violenţă — îl apropiase şi mai mult de ceilalţi, dar şi pe aceştia îi adusesese, pe de altă parte, mai aproape de el.

În timpul şedinţei, conducătorii dezbătură o problemă care le pricinuia griji mari şi pentru rezolvarea căreia era, din păcate, prea tîrziu. În anii paşnici, locuitorii satelor obişnuiau ca, în luna iulie, după seceriş, să-şi acopere nevoile de cereale cumpărînd cantităţile respective de la ţăranii turci sau arabi, deoarece ei înşişi nu se ocupau aproape de loc cu agricultura. Anul acesta, cu totul năucii de apropierea nenorocirii, neglijaseră să cumpere proviziile de iarnă necesare. Această neglijenţă se răzbuna acum. În sate se aflau numai cantităţi foarte reduse de făină, cartofi şi porumb. În aceste condiţii, pentru a putea rezista mai multă vreme, se impunea o economie dintre cele mai severe. Dar cum armeanul e obişnuit să mănînce foarte multă pîine şi foarte puţină carne, lipsa acestor provizii crea conducerii o problemă spinoasă. La aceasta se adăuga şi faptul că în primele zile petrecute pe Damlajik nu exista posibilitatea de a se coace pîine, deoarece trebuia mai întîi să se zidească în pămînt cuptoarele. De aceea

pastorul Aram Tomazian dădu dispoziția ca pînă vineri seara să se folosească fiecare ceas și toate vetrele de lut ars din sate să fie ținute incinse, pentru a se coace în vederea transportului o cantitate cit mai mare cu puțință de pîinișoare și lipii.

La sfîrșitul ședinței, Ter Haigasun anunță pentru ziua următoare, vineri, o slujbă religioasă solemnă pentru implorarea milei cerești. După ce se va termina slujba liturghiei, cele două clopote aveau să fie coborîte din clopotniță, purtate în cadrul unei mari procesiuni pînă la cimitir și îngropate acolo. Apoi, poporul își va lua rămas bun de la mormintele strămoșilor prin rugăciuni. Ter Haigasun mai anunță că are de gînd să ducă pe Damlajik mai multe hîrdaie cu pămîntul sfințit al morților. În felul acesta, cei ce vor muri acolo sus, în luptă sau în tabără, nu vor zăcea cu desăvîrșire părăsiți în pustietatea dușmănoasă, ci vor avea sub căpătii o mină de pămînt sfințit de mult și pentru veșnicie.

Vineri dimineața saptiehii se răspindiră, într-adevăr, pînă la ultimul om în satele mahomedane din cîmpic. Mudirul și muafinul plecaseră călare acasă, la Antakie. Iar biserica purtînd hramul Puterea crescîndă a arhanghelilor era arhiplină cu mult înainte de ora hotărîtă, atît de plină cum nu mai fusese din ziua sfințirii ei. Tinda și vastul careu deasupra căruia se înălța cupola centrală, cele două firide laterale și chiar partea din față a naosului, unde se ridica altarul, abia puteau cuprinde mulțimea de oameni. Deoarece după obiceiul străvechi biserica nu avea ferestre, prin tăieturile ca niște creneluri practice în zidurile groase pătrundeau săgețile de lumină cu nuanțe de chihlimbar ale soarelui, făcînd ca aceste tăieturi să semene cu ochiul sfintei treimi. Dar săbiile încrucișate ale soarelui nu luminau interiorul, ba chiar absorbeau pe de-a-ntregul lumina lumînărilor și aruncau asupra mulțimii de oameni o țesătură în care se împleteau umbre ciudate. Veniseră la Yoghonoluk nu numai sute și sute de credincioși din satele mai mici, să asiste la slujba pentru implorarea

milei cerești, dar și toți preoții și dascălii, dornici să participe în mod solemn la oficierea acestei ultime liturghii ce se mai ținea pe „pământ ferm“. Încă niciodată corul nu intonasese cu o atît de delicată sonoritate imnul care la picioarele altarului însoțește ritualul înveșmîntării preotului în sacristie :

„Taină adîncă, de neînțeles și fără început !

Tu împodobești împărăția cerurilor învăluind lumina la care nu putem ajunge.

Tu împodobești cu strălucirea ta triumfătoare Armatele îngerilor de foc.“

Încă niciodată Ter Haigasun nu se plecase atît de adînc și nu rostise cu atîta înfiorare în fața poporului marea spovedanie și rugăciunea pentru iertarea păcatelor. Sub coroana lui aurită semnul loviturii mînerului de gîrbaci dogorea ca un stigmat al rușinii. Și încă niciodată taina sărutului împăcării, reunirea întregii comunități întru Cristos, nu legase atît de sacru sufletele credincioșilor. În mod obișnuit, după rugăciunea de împărtășanie, cînd răsunau cuvintele „întîmpinați-vă unul pe celălalt cu sărutul cel sfînt“ și diaconul întindea dirijorului corului (învățătorul Asaian) cădelnița ducîndu-i-o spre buze, cînd acesta din urmă îl săruta pe cîntărețul cel mai apropiat și cînd îmbrățișarea se răspîndea treptat de la cor către mulțimea credincioșilor, de cele mai multe ori erau doar atingeri fugitive, reprezentînd o formalitate lipsită de vlagă. Astăzi însă oamenii se strîngeau la piept cu putere unul pe altul și se sărutau într-adevăr pe obraji și pe gură. Și mulți plîngeau cu acest prilej. După cîmîinecătură, cînd la un semn al lui Ter Haigasun preoții care îl asistaseră la slujbă începură să scoată sfintele odoare din altar, un fior de durere aprigă și neașteptată trecu prin mulțimea credincioșilor făcînd-o să ingenucheze. Vaiete nestăpînite, gemete, plîsete se ridicară deasupra țesăturii în care se împleteau umbrele, deasupra săbiilor de arhangheli încrucișate ale soarelui, plutind pînă sus,

către cupola pierdută în penumbră. Fiecare dintre sfințele odoare fu ridicat și ținut în sus, înainte de a fi virit într-un coș din paie împletite, potirul de cuminecătură, farfurișul de aur pentru prescură, tabernacolul și *Evangheliarul* cel mare. Cădelnițele, sfeșnicele de argint și crucifixe, paracliserul le puse într-un alt cufăraș. La urmă, pe altar nu mai rămase decât învelitoarea albă cu dantelă. Ter Haigasun își făcu pentru ultima oară cruce, își întinse mâinile de o culoare asemănătoare cu a lumînărilor de ceară galbenă, lăsându-le cîtva timp să plutească șovăitoare deasupra învelitorii, pentru ca apoi s-o smulgă cu o mișcare bruscă. Masa de piatră, tăiată pe vremuri din Musa Dag, din stîncile lui cenușii, apărură în goliciunea ei rece. În aceeași clipă, lucrătorii din antrepriza de construcții a lui taica Tomazian coborau, cu ajutorul unor scripeti, clopotul mare și pe cel mic din clopotnița laterală. Cu mari eforturi ridicară apoi metalul greu pe cîte o năsalie purtată fiecare de opt oameni.

Copiii din cor, ducînd crucea înaltă a procesiunilor, deschideau cortegiul. Apoi veneau năsăliile clătinîndu-se sub greutatea clopotelor. În spatele lor pășeau Ter Haigasun împreună cu clerul. A durat peste măsură de mult pînă ce cortegiul funebru a ajuns la cimitirul din Yoghonoluk. Această procesiune de înmormîntare părea că duce într-adevăr doi morți de seamă la locul de veci. Domnea o căldură sufocantă. Numai foarte rar, o adiere dinspre Mediterana răzbătea peste creasta muntelui, pentru a îndulci cu generozitatea ei vara siriană. În fruntea procesiunii, un vîrtej de praf în continuă mișcare plăsmuia vag imaginea unui dansator fantomatic, o deformare sărăcăcioasă și lamentabilă a măreței coloane de fum care precedase pe copiii lui Israel în drumul lor prin pustie. Cimitirul se afla pe un drum lăaturalnic, destul de departe, în direcția satului lemnarilor, Habibli. Cum se întîmplă în Orient cu cele mai multe sălașuri ale morților, și acesta se întîndea pe o coastă de deal în pantă, nefiind împrejmuit de nici un fel de zid. Așezarea sa, precum și faptul că unele

pietre de mormint erau prăbușite sau se lăsaseră într-o rină afundându-se în pământ, iar crucile și inscripțiile erau cioplite rudimentar în calcarul mîncat de vreme, îi dădeau un aspect asemănător cu al cimitirelor turcești sau izraelite din Asia Mică. Cînd cortegiul ajunse la destinație, se iscă ici și colo, printre cripte și lespezi, un filfiit de culoare cenușie ca blana liliacului. Erau femei bătrîne în straie atît de zdrențuite, încît nu se mai țineau laolaltă decît datorită colbului și murdăriei. Babele sînt atrase pretutindeni de asemenea locuri. Și Occidentul cunoaște astfel de musafiri obișnuiți și statornici ai păcii veșnice, asemenea colocatare și păzitoare ale putreziciunii, pentru care cerșitul nu este adesea decît o meserie secundară. La Yoghonoluk însă constituiau o castă profesională închisă, cuibărită în dealul cimitirului și alcătuită din femei care ajutau la înmormîntări, bocitoare și moașe, ele fiind nevoite, după vechile concepții sociale ale satelor, să viețuiască în marginea comunității. Li se mai alătura un număr de cerșetori bătrîni și orbi cu capete de profeți biblici, precum și cîțiva schilozi cu infirmități atît de bizare cum nu le produce decît Orientul. Populația se apăra de această drojdie a proprii ei rase exilînd-o, în lipsa altor instituții, în acest loc, care era un loc în același timp sfînt și necurat. Așa se face că nimeni dintre cei de față n-avu nici măcar o tresărire de teamă cînd două femei nebune, scoțînd țipete ascuțite și înfiorătoare, urcară în goană dealul cimitirului pentru a se ascunde. Astfel, dacă în cimitirul din Yoghonoluk și în împrejurimile lui se aflau într-un fel spitalul, azilul de bătrîni și ospiciul, în același timp el mai reprezenta și altceva, anume locul de surghiun al magiei. Flacăra progresului, aprinsă de oameni ca Altouni, Krikor, Șatakhian și de predecesorii lor, izgonise vrăjitoria din cuprinsul hotarelor satului, dar n-o nimicise pe de-a-ntregul. Bocitoarele, conduse de Nunik, Vartuk și Manușak, dăduseră înapoi pînă în acest loc în fața urii medicului, dar atîta tot. Așteptau aici să le vină comenzile care nu constau

numai în priveghiul și spălarea morților, ci mult mai des veneau din partea unor bolnavi îndărătnici și unor mame de copii, care aveau mai puțină încredere în medicina științifică a lui Altouni decât în ierburile de leac, descîntecele și formulele magice ale lui Nunik, Vartuk și Manuşak. Nu se poate contesta faptul că în această veche dispută, știința nu ieşea întotdeauna învingătoare, căci superstiția avea față de ea un avans enorm în ceea ce priveşte mulțimea leacurilor și a metodelor de tratament. De asemenea, firea aspră a medicului nu-i îngăduia acestuia ca, după ce își epuiza cunoștințele, să-i gratifice pe oameni cu discursuri consolatoare. O făptură ca Nunik, dimpotrivă, nici nu putea vreodată să ajungă la capătul cunoștințelor ei și nu se înclina niciodată în fața morții. Dacă îi murea vreun bolnav dintre țărani, atunci și-o făcuse el însuși, cu mîna lui, fiindcă într-o clipă de slăbiciune îl chemase pe Bedros Altouni și zădărniciise astfel toate strădaniile. Nunik era un simbol viu al artei ei. Printre femeile din sate circula legenda că pe vremea lui Avetis cel bătrîn ea avusese tot șaptezeci de ani, cîți avea și acum. Purtătorii făcliei progresului le urmăriseră pe aceste vrăjitoare și babe doftoroaie, și le goniseră din cercul celor vii. Dar asta nu le împiedica de loc ca, în afară de activitatea lor oficială de bocitoare, să părăsească noaptea sălașul morților și să-și vadă mai departe de treburile lor tainice în toate cele șapte sate. La ora asta însă erau adunate cu toatele la cimitir, printre orbi și schilozi, ca să-și primească partea lor de pomană. Cînd convoiul funebru cu clopotele se apropie de lăcașul de veci, Sato îl părăsi alergînd înaintea lui. Își făcuse de mai multă vreme prieteni printre acești locatari ai mormintelor. Cei ce trăiau în marginea societății atrăgeau acest suflet nestrunit. Printre ei, totul era atît de ușor ! Iar în casa Bagradian era atît de greu ! Chiar dacă rochița primită în dar de la nobila hanum stîrnea mîndria fudulei Sato, în realitate îi dădea o senzație de sufocare, ca de altfel și pantofii și ciorapii și odăița

curată în care dormea, o senzație asemănătoare cu cea pe care zgarda dresorului o dă animalului obișnuit cu libertatea. Cu cerșetorii și cu bocitoarele și cu nebunii, Sato putea să vorbească într-o limbă eliberată de orice restricții, folosind cuvinte care nu existau. Ah, să te descotorosești de limbajul celor mari ca de niște pantofi care te strâng, să poți vorbi cu picioarele goale, ce fericire! Pe de altă parte, Nunik, Vartuk și Manuşak ştiau să povestească despre taine care umpleau cugetul lui Sato de o înfiorare izvorită parcă din întâmplări trăite de ea însăși, din amintiri aduse în lumea aceasta dintr-o lume anterioară a strămoșilor ei. Atunci putea să şadă tăcută și să asculte ceasuri în şir, în timp ce cerșetorii orbi de lângă ea îi pipăiau cu degete sensibile trupul slab de copil. Dacă n-ar fi fost Iskuhi, poate că Sato i-ar fi lăsat pe ceilalți să plece pe Damlajik și ar fi rămas cu această populație a cimitirului ca să se bucure de viața liberă. Fericitorilor locatari ai cimitirului nu le era îngăduit să-i însoțească pe ceilalți în tabăra strîmtă de pe munte. Sfatul conducătorilor luase această hotărîre în unanimitate minus un singur vot, cel al lui Gabriel Bagradian. Acesta din urmă ar fi vrut ca nici o parte a populației să nu fie exclusă, deși tocmai el, în calitate de comandant militar suprem, își dădea seama mai limpede ca oricine că fiecare gură de hrănit în plus ar fi slăbit puterea de rezistență. Totuși, cei loviți de această hotărîre de excludere nu păreau de loc nefericiți și nici nu lăsau impresia că s-ar teme din cale-afară de turci. Își întindeau miinile și cioturile către compatrioții lor, inghinind veșnicele lor melopei de cerșetori.

Cerul era atît de pustiu și de otova, încît chiar și simpla imagine a unui norișor zdrențuit ar fi părut o scorneală a unui povestitor de basme. Era un albastru nemilos care părea că nu mai cunoscuse ploaia din vremurile imemorabile ale potopului biblic. Oamenii se înghesuiau în jurul mormîntului deschis, ca să-și ia rămas bun de la clopotele din Yoghonoluk. În zilele

pașnice, aproape nimeni nu mai dăduse atenție dangătului lor familiar. Acum însă oamenii aveau impresia că o dată cu ele amuțise și propria lor viață. Când clopotul mare și clopotul mic dispărură în pământ, își opriră cu toții respirația. Sunetul înăbușit al aramei lovite de bulgării de pământ rostogoliți deasupra prezicea poporului că nu mai exista vreun drum de întoarcere acasă și nici vreo înviere pentru cei înmormîntați. După o scurtă rugăciune rostită de Ter Haigasun, mulțimea se împrăștie în tăcere prin cimitirul cuprinzător și fiecare familie se îndreptă către mormintele celor din neamul ei. Gabriel și Stephan intrară și ei în cavoul familiei Bagradian. Era o construcție de proporții reduse, joasă, cu acoperișul în formă de cupolă, avînd o înfățișare asemănătoare edificiilor funerare în care turcii obișnuiau să-și înmormînteze sfinții și înalții demnitari. Bunicul Avetis clădise cripta pentru el și nevasta lui. După vechea datină armenească, cel care ctitorise gloria familiei Bagradian zăcea fără sicriu, înveșmîntat doar în cămașa de mort, sub dalele de piatră îmbinate pieziș ca mîinile împreunate pentru rugăciune. În afară de el și de soția lui, odihnea aici numai un singur membru al familiei, fratele Avetis, cel ce rămăsese credincios Yoghonolukului — un mort de dată încă recentă. „Nici nu mai e loc pentru alții“, se gîndi Gabriel, care nu se afla într-o dispoziție solemnă, ci într-una ciudat de zeflemistă. Iar Stephan se lăsa plictisit de pe un picior pe celălalt, ca unul de care moartea se află la o depărtare de multe veșnicii.

Ter Haigasun, înconjurat de un grup mic, stătea în picioare pe partea cea mai înălțată a coastei dealului, acolo unde țara morților își prelungea ultimele limbi de pământ. Cîțiva oameni săpaseră un pătrat mare ca pentru o groapă comună. Cu pămîntul îngrămădit pe margine umplură cinci hîrdaie ce puteau fi duse în spinare. După ce această treabă fu îndeplinită, Ter Haigasun păși de la un hîrdău la celălalt și făcu deasupra cîte un semn al crucii. Lîngă ultimul se opri și se aplecă peste el.

Nu era pământ negru, ci unul cu aspect sărăcăcios, fărîmitat. Ter Haigasun își vîri mîna în vas și duse un pumn din țărîna sfințită la obraz, ca un țăran care încearcă pămîntul înainte de a-l însămînța :

— Fie ca să ne ajungă ! spuse către sine.

Apoi, cu un aer uimit, ca un om trezit din gîndurile ce-l absorbiseră cu totul, privi în jos, pe dealul cimitirului acum aproape pustiu de oameni. Locuitorii satelor porniseră de multă vreme pe drumul spre casă. Era aproape de amiază. În așezările mai mari, ca Habibli și Bitias, se anunțaseră ceremonii asemănătoare. Iar pentru marele exod pe munte, sfatul conducătorilor hotărîse ceasul ce urma după apusul soarelui.

Gabriel o înconjură pe Juliette cu o grijă dintre cele mai delicate. Tîrită în prăpastia destinului armenesc, voia ca ea să se simtă cît mai puțin smulsă din lumea ei obișnuită, pe cît o îngăduiau împrejurările. E drept că această lume a ei, lumea europeană, se indeletnicea la ora aceea cu un măcel de mari proporții, față de care orice manifestare similară părea doar o treabă de mintuală făcută de un cîrpaci, deoarece măcelul cel mare se executa cu tot ce puneau la îndemînă vremurilor noi, folosindu-se ultimele cuceriri ale progresului științific, nu cu inofensiva sete de sînge a fiarei muncite de patimă, ci cu precizia și meticulozitatea matematică a fiarei înzestrată cu gîndire inteligentă. Gabriel Bagradian ar fi putut să-și spună, de pildă, următoarele : „Dacă am trăi acum la Paris, e drept că n-ar trebui să ne instalăm pe solul pietros și pustiu al unui munte sirian, am avea W.C. și cameră de baie, dar cu toate acestea am fi siliți ca ziua și noaptea să ne refugiem de mai multe ori într-o pivniță întunecoasă, pentru a ne feri de bombele grele lansate de avioane. Așadar, nici la Paris n-aș putea să-i ocrotesc pe Juliette și pe Stephan de primejdia de moarte.“

Dar toate acestea Gabriel nu și le spunea, dacă nu din altă pricină, atunci măcar pentru faptul că nu mai

citise de luni de zile un ziar european și nu știa aproape nimic despre Paris și despre război.

Încă din seara precedentă îi trimisese pe Avakian și pe Kristaphor, împreună cu restul personalului casei, pe Damlajik, ca să pregătească noua locuință a Juliettei cu toate amenajările posibile și cu cea mai mare grijă. Dăduse dispoziția ca pentru Poiana celor trei corturi să se înjghebeze o bucătărie separată și o spălătorie, precum și alte asemenea lucruri necesare. Gabriel hotărî ca Juliette să dispună de toate cele trei corturi. Ea singură urma să decidă asupra celor care urmau să fie primiți în locuința ei. Cu prețul unor eforturi mari au fost cărate pe Damlajik nu numai covoare, mangaluri, divanuri, mese și scaune, ci și o cantitate de-a dreptul uimitoare de bagaje mondene, cufere-dulap, genți din piele de lac, casete cu vase de bucătărie și tacîmuri, o întreagă colecție de cosmetice și medicamente, de buiote și termosuri. Gabriel dorea ca decorul oferit de aceste obiecte occidentale să-i dea Juliettei puterea de a-și îndura soarta. Voia ca soția lui să trăiască așa cum ar trăi o prințesă, care, mînată de o înclinație către aventură, călătorește cu o mare suită pe meleaguri neospitaliere. Dar tocmai din această pricină viața proprie a lui Gabriel se cuvenea să fie, în ochii poporului, de două ori mai aspră și mai austeră. Era ferm hotărît să nu doarmă în vreunul dintre cele trei corturi și nici să se hrănească din bucatele pregătite în bucătăria instalată în Poiana celor trei corturi.

Reîntorși de la cimitir, oamenii din Yoghonoluk mai pășiră o dată în casele lor care nu mai erau ale lor. Pe fiecare dintre ei îl aștepta cîte un balot uriaș legat cu frînghii a cărui greutate depășea puterile lui. Așteptînd să se lase seara, umblau de colo-colo în odăile lor, pradă unor neliniști apăsătoare. Ici se mai află o rogojină părăsită într-un colț, dincolo mai e un sfeșnic și dincoace, Dumnezeu! mare, patul, costisitorul pat dobîndit din economiile strînse în ani de muncă stărui-

toare, ca să te poți număra printre cei mai înstăriți și să posezi această citadelă a vieții conjugale și familiale. Și iată că patul trebuia să rămână pe loc, obiect de pradă pentru adunătura de golani din sate. Orole se tirau cu încetineală. Și în acest timp fără de sfârșit, baloturile se desfăceau mereu, și mereu se făceau la loc, ca obiectul cutare sau cutare, cu totul de prisos, să-și găsească și el un locșor în bagaje. Chiar și în bordeiul cel mai dărăpănat, lipit cu lut, se desfășura această sfișietoare scenă a despărțirii de vechiturile din casă, de decorul înlăuntrul căruia omul își făurește visurile și iubirea lui.

Ca toți ceilalți, Gabriel Bagradian rătăcea și el, în după-amiaza târzie, prin încăperile casei sale. Erau tăcute și goale. Juliette, împreună cu oaspeții ei și cu Gonzague Maris, pornise să urce muntele încă de acum câteva ceasuri. Cum era o zi insuportabil de fierbinte, îi era dor de adierea răcoroasă a înălțimilor. Și apoi, nu voia să nimerească în inghesuiala țăranilor care aveau să înceapă urcușul după lăsarea serii. Gabriel, care altfel părăsea chiar și o cameră de hotel, în care locuise doar în treacăt, cu un oarecare regret de natură sentimentală (deoarece pretutindeni lași în urmă câte o pârțică din tine, ca pe un mort nespus de drag, rămase cu totul indiferent și rece. Casa părintească, locul unde se desfășuraseră întâmplările de seamă ale copilăriei sale, locuința din aceste ultime și decisive luni ale vieții lui, nu-i spunea nimic. Era uimit de amorțeala sentimentelor sale, dar asta era realitatea. Singurul lucru de care îi părea rău într-o oarecare măsură erau antichitățile lui, satisfacția de colecționar din primele săptămâni fericite petrecute la Yoghonoluk. Mereu și mereu se plimba de la Apollo și Artemis la minunatul Mithra, atingînd cu o mină moale capetele de zei. Dar pe urmă se întoarse cu o mișcare bruscă spre ușa selamlicului și renunță pentru totdeauna la casă și la penații ei. Nu mai voi să privească nimic, își concentrează toate simțurile înlăuntrul său și ieși pe poartă.

În curtea acareturilor, aflată înspre aripa stîngă a casei, tocmai se desfășura o scenă neobișnuită. Drojdia Yoghonolukului, căreia nu i se îngăduia să urce la tabăra de pe munte, se adunase aici claie peste grămadă. Bocitoarele, cerșetorii cu capete de profeți și cîțiva golani zdrențăroși care scăpaseră de sub supravegherea părinților formau aici un grup foarte agitat. Că Sato, orfana din Zeitun, se afla printre ei, se înțelege de la sine. Micul grup era dominat de o personalitate de a cărei puternică înrîurire nu putea să scape nici Gabriel. Era Nunik, bătrîna conducătoare supremă a doftoroaielor și vrăjitoarelor. Fața întunecată a acestui Ahas-verus feminin, ale cărei începuturi se pierdeau în negura vremurilor, era caracterizată nu numai de un nas pe jumătate mîncat, ci și prin înspăimîntătoarea energie care făcuse din Nunik conducătoarea necontestată a castei sale. Poate că povestea despre vîrsta ei, o sută de ani și chiar mai mulți, nu era decît o simplă înșelătorie, întreținută chiar de Nunik din motive de natură comercială, dar cu toate acestea înfățișarea de bătrînă fără vîrstă părea că depune mărturie categorică pentru puterea leacurilor ei și pentru faptul că o viață plină de lipsuri este foarte folositoare sănătății. Între coapsele ei uscate ca niște bețe, Nunik ținea un miel mic și negru, rătăcit fără îndoială de turmă, și-i tăie animalului gîtul, de jos în sus, cu un cuțit obișnuit. Părea să fie o tăietură deosebit de îndemînică, o tăietură de om de meserie, făcută cu mîna sigură, în timp ce buzele bătrînei se răsfrîngeau deasupra dinților sănătoși, de om tînăr, ce apăreau strălucitori sub nasul respingător, mîncat de lupoș. Acest zîmbet îi dădea o expresie de bucurie hidoasă, care-l indignă în asemenea măsură pe Bagradian, încît se răsti la grup :

— Ce faceți aici, hoți nerușinați ?

Unul dintre profeți își dibui drumul mai în față, pentru a-l lămuri cu multă demnitate pe Gabriel :

— E proba sîngelui, efendi, și o facem pentru domnia-ta.

Nu mai lipsea mult ca Bagradian să se năpustească asupra adunăturii :

— De la cine ați furat mielul ? N-ați aflat că oricine fură din avutul poporului va fi împușcat sau spinzurat ?

Profetul trecu cu generozitate princiară peste această amenințare în măsură să-l mîhnească :

— Mai bine fii atent, efendi, încotro va curge singele — spre munte sau spre casă.

Gabriel Bagradian văzu cum singele negricios al mielului, țîșnind în pulsații, se stringea într-o băltoacă groasă pe solul perfect plan al curții, apoi cum crește în cerc pînă ce căzură ultimele picături mari. Pe urmă băltoaca rămase nemișcată, s-ar fi zis că nehotărită de parcă mai întii trebuia să aștepte de undeva o tainică indicație. Și iată că, în sfîrșit, trei prelungiri mici îndrăzniră să înainteze timid, pentru ca imediat după aceea să se oprească ca și cum ar fi fost chemate înapoi, pînă ce, pe neașteptate, un pîrîiaș nervos începu să șerpuiască în grabă către casă. Adunătura fu cuprinsă de o agitație sălbatică :

— Koh jem ! Singele se duce spre casă !

Nunik se aplecă adînc peste băltoacă, de parcă din felul în care se mișca singele și din ritmul acestei mișcări ar fi putut să afle cu cea mai mare precizie ceea ce merita să fie știut. Cînd își ridică iarăși capul, Gabriel văzu că obrazul ei desfigurat avea altă expresie decît cea rinjitoare dinainte, care-l indignase. În chip cu totul neașteptat, ea vorbi cu o voce blîndă, de alto, care nu i se potrivea cîtuși de puțin :

— Poporul de pe munte va scăpa, efendi.

În această clipă, Gabriel Bagradian își aminti de cele două monede primite în dar de la aga Rifaat Bereket, pe care le lăsase în casă. „Trebuie neapărat să le iau cu mine, se gîndi, ar fi păcat să se piardă.“ Se mai întoarse o dată la vilă, șovăi în fața ușii — se zice că nu e bine ca, înainte de a pleca într-o călătorie, să te mai înapoiezi — pe urmă alergă cu pași mari

pe scară pînă în dormitorul lui și scoase moneda de aur și pe cea de argint din caseta lor. Pe cea de aur o ridică la lumină. Capul de armean al lui Așot Bagratuni apărea în relief, lucrat cu îngrijire. Pe cea de argint, inscripția grecească forma un cerc, aproape indescifrabilă, fără spații goale între cuvinte :

„Inexplicabilului din noi și mai presus de noi“.

Gabriel vîrî ambele monede în buzunar. Pe urmă ieși din grădină prin porțița situată în partea vestică a zidului împrejmuitor, fără să se mai întoarcă o dată ca să privească vila. După cîțiva pași se opri și-și întoarse ceasul de buzunar, care continua cu îndărătnicie să indice ora europeană. Soarele se ridicase acum deasupra Damlajikului. Gabriel Bagradian își notă foarte exact în memorie ora și minutul în care începea noua lui viață.

Scurt timp după apusul soarelui, poporul celor șapte sate pornise la drum, grupat pe neamuri sau pe familii și purtînd poveri grele, pentru a urca muntele pe cărări diferite, fiecare alegînd-o pe cea mai apropiată de casa lui. Cu toate că locuitorii văii nu erau săraci, numai o mică parte a familiilor poseda cîte un măgar de povară sau de călărie. Adesca două familii se asociau pentru a ține un măgar în comun. În zilele de tîrg de la Suedja sau Antakie, proprietarii măgarilor de povară se ofereau să transporte și mărfurile consătenilor mai puțin avuți. Era un obicei foarte vechi ca oamenii să se ajute unul pe altul în asemenea treburi. Trăind în singurătate și izolare, la marginea mării, la marginea unei lumi islamice, producînd articole ușoare ca țesături de mătase, sculpturi în lemn și miere, oamenii de la poalele Musa Daghului nu aveau trebuință de mijloace de transport mai încăpătoare. Le erau de ajuns cele cîteva care cu boi și animalele de povară pe care le aveau. Așa se face că în noaptea această măgarii nu putură să preia de la stăpînii lor decît o foarte mică parte a poverilor, cu atît mai mult cu cît,

din spirit de întrajutorare frățească, oamenii puseseră la dispoziție sărmanilor enoriași ai pastorului Nokhudian o sută și cincizeci dintre animalele cele mai voinice, cu samare și chingi. Gabriel Bagradian, așezat pe o ridicătură de pe marginea drumului de căruță ce ducea în sus, spre șaua nordică, lăsa să treacă pe lângă el grupurile de oameni care gîfiau din greu, încovoiați sub greutatea ce o purtau. Ațipind cînd și cînd pentru scurtă vreme și apoi trezindu-se brusc, primea această defilare a jalei și mizericii.

O lună compactă, nefiresc de metalică, se ridica la nord-est în spatele înălțimilor stîlcoase, de un cenușiu șters, ale masivului Amanus. Discul ei se apropia vizibil, nu era plat, lipit de bolta cerească. În spatele lunii, spațiul întunecat al depărtărilor se limpezea treptat. Nici pămîntul nu-i mai părea lui Gabriel obișnuitul loc fix al existenței sale, ci un mic vehicul călătorind în cosmos, ceea ce de fapt era și adevărat. Acest cosmos limpede se întindea nu numai în spatele lunii pitorești, ci pătrundea pînă jos în vale, umplînd cu răcoare porii celui ce se odihnea. Cu toate că luna depășise mijlocul bolții cerești, familiile continuau să treacă, gîfîind, prin fața lui Gabriel. Era mereu aceeași imagine: în față, izbind posomorît cu bastonul în pămînt, tatăl familiei cu balotul în spinare. O chemare răstită, un răspuns tînguitor! Femeile se clătinau sub poverile care le încovoiau spinările pînă aproape de pămînt. Pe deasupra, mai trebuiau să fie cu ochii în patru ca nu cumva caprele să se rătăcească. Și totuși, cînd și cînd, sub calabalîcul îngrămădit în spinare, o sclipire veselă din ochi, un rîs vioi de fată. Gabriel se trezi brusc din somnul ușor care-l cuprinsese. Un plîns uriaș de copil se iscase jos, în așezările apropiate. Sute de copii scînceau, de parcă ar fi descoperit cu toții, în aceeași secundă, plecarea părinților. În acest plîns se amestecau zgomote ascuțite de femei bătrîne care se

ciorovăiau și-și exprimau mirîind nemulțumirea. Dar nu erau copii părăsiți, ci pisicile din Yoghonoluk, Azir și Bitias. Pisica are șapte suflete și fiecare suflet își are vocea lui. De aceea, pisicile trebuie să le ucizi de șapte ori ca să moară. (Vorba asta înțeleaptă, Sato o auzise mai demult de la Nunik.) În realitate, mîțclor din Yoghonoluk, Azir și Bitias nu le păsa cîtuși de puțin de plecarea stăpînilor casei, fiindcă ele nu slujesc decît casa cu cele șapte suflete ale lor. Poate că plînsul acesta nu era decît un cor ce intona imnul bucuriei de a-și putea desfășura jocul dragostei în deplină libertate, fără piedici.

Cîinii însă sufercau într-adevăr. Nici măcar cîinele sălbatic al satului sirian nu se desprinde complet de om. El nu-și poate găsi calea de înapoiere la sine însuși, la vulpe, șacal și lup. Chiar dacă s-a sălbăticit de nenumărate generații, el este și rămîne un slujbaș concediat al civilizației. Plin de nostalgie dă tîrcoale așezărilor omenești, nu numai ca să cerșească un os, ci pentru a fi din nou primit în sclavie și reintegrat în slujba de care a început să uite. Cîinii sălbatici ai satelor știau totul. Tabăra de pe Damlaĵik nu mai era un secret pentru ei. Știau și că în această tabără nu puteau nicicum pătrunde, deși în alt fel decît pe ulițele satului. Buimaci și deznădăjduiți alergau de colo pină colo pe muntele interzis, făceau să trosnească ramurile uscate căzute pe jos, fișiau prin tufișurile de mirt și de ienupăr ca niște șerpi. Nici unuia dintre ei nu-i veni gîndul eliberator să emigreze în regiunea musulmană învecinată, să-și agonisească osul cel de toate zilele la Chalikhhan sau la Aĵn Jerab. Rămîneau legați de poporul acesta lipsit de fidelitate, care părăsise așezarea comună. Sufletul lor murea încetul cu încetul de o durere sălbatică, și totuși nici unul nu îndrăznea să scoată lătratul lui monosilabic, singurul sunet pe care-l cunoșteau, deoarece pierduseră de mult mlădierea cultivată a limbajului cîinilor de casă, cu vocabularul lui bogat. Toată spaima sufle-

tului lor se oglindea în ochi. Pretutindeni, în întuneric, Gabriel vedea flăcările verzi din ochii nenumăraților cîini care dădeau tîrcoale fără a îndrăzni să depășească zona interzisă.

Luna dispăruse în spatele muntelui. O boare abia simțită răzbătea din străfundurile cosmosului. „Acum au și ajuns cu toții sus“, se gîndi Gabriel, pe lîngă care ultima familie trecuse în urmă cu un ceas. Și cu toate acestea, fie din pricina oboselii, fie din nevoia de a fi singur, încă nu se putea smulge din postul lui nocturn de observație. În afară de asta, nici nu știa dacă va mai putea vreodată în viața lui să fie singur cu sine însuși. Și nu socotise el întotdeauna că a fi singur constituie cel mai generos dar al cerului ? Își mai acordă o jumătate de oră de asemenea liniște extraterestră, pe urmă avea de gînd să urce în grabă pînă la poziția nordică, pentru a supraveghea și stimula lucrările la tranșee. Se rezemă de stejarul din spatele său și începu să fumeze. Dar iată că din întuneric se mai auzi cineva urcînd, un întîrziat rămas foarte mult în urmă. Gabriel desluși tropot grăbit de copite și pietre rostogolindu-se la vale. Pe urmă văzu un felinar, un bărbat și un măgar cu o povară uriașă. La fiecare pas, animalul aproape că se prăbușea sub greutatea din spinarea lui. Dar și omul căra un sac imens pe care din două în două minute era nevoit să-l pună jos, gîfiind din greu. Gabriel îl recunoscuse pe farmacist abia după ce sacul căzu cu zgomot la picioarele lui. Obrazul lui Krikor era cu totul desfigurat, masca imperturbabilă de mandarin era schimonosită, transformată într-o grimasă de zeu barbar. Sudoarea îi șiroia peste obrajii lucioși pînă în bărbuța lungă de țap, care zvîcnea în sus și în jos, agitată de respirația precipitată. Păreau să-l chinuie dureri mari și-și încovoia umerii în față. Gabriel icși din umbră pentru a fi recunoscut :

— Ați fi putut da sacul cu medicamente oamenilor mei, în loc să vă cărați singur toată farmacia.

Krikor continua să lupte pentru a-și recăpăta respirația. Și totuși reuși să pună în cuvintele lui o oarecare nuanță de dispreț :

— Ceea ce se află aici nu are nimic de-a face cu farmacia. Medicamentele le-am expediat sus încă de-acum câteva ceasuri.

Gabriel Bagradian observase mai dinainte că atât măgarul, cât și farmacistul erau încărcăți exclusiv cu cărți. Dintr-o pricină nelămurită, faptul acesta îl irită și în același timp îi stârni dorința de a-l lua puțin peste picior pe Krikor :

— Vă rog să-mi scuzați eroarea, domnule farmacist ! V-ați împachetat acolo întreaga provizie ?

Fața lui Krikor se liniștise. Ochiul lui zăboveau iar cu impasibilitate asupra lui Gabriel :

— Da, este provizia mea, dar din păcate numai o parte a ei...

Fu zguduit de un acces de tuse. Se așeză alături de Gabriel și începu să-și ștergă transpirația cu o batistă enormă. Întinericul părea că începe să facă loc primelor gene de lumină. Măgarul stătea pe cărare cu capul plecat și picioarele posomorite în formă de X. Trecură câteva minute. Gabriel era nemulțumit de remarca lui răutăcioasă de adineauri, pe care o socotea o cruzime. Dar vocea lui Krikor își regăsise tonul ei înalt de superioritate :

— Gabriel Bagradian ! În calitatea dumneavoastră de cărturar din Paris, ați avut la dispoziție cu totul alte mijloace ca mine, farmacistul din Yoghonoluk. Cu toate acestea, poate că crudiției dumneavoastră i-au scăpat unele lucruri, care mie îmi sînt cunoscute. De pildă, poate că nu cunoașteți următoarea frază a prealumina-tului Grigorie din Nazianz¹ și nici răspunsul pe care i l-a dat păgînul Tertulian²...

¹ Grigorie Teologul (329—389) din Nazianz, în Capadocia, orator vestit, unul dintre părinții Bisericii ortodoxe.

² Quintus Tertulian (160—220), din Cartagina, teolog creștin roman, autor a numeroase scrieri împotriva păgînismului.

Nu era de lor de mirare că Gabriel nu cunoștea fraza lui Grigorie din Nazianz, pentru motivul foarte simplu că farmacistul era unicul om din lume care o cunoștea. Și în felul său imperturbabil începu să povestească, iar aerul lui de superioritate contrasta în mod flagrant cu eroarea sa de a confunda pe un părinte al Bisericii ca Tertulian, cu un păgîn purtînd același nume :

— Într-o zi, prealuminatul Grigorie din Nazianz era invitat la masă de nobilul păgîn Tertulian... Nu vă fie teamă, Gabriel Bagradian, este o poveste pe cît de scurtă pe atît de profundă ca înțeles... La masă vorbiră de recolta cea îmbelșugată și de minunata pîine de grîu pe care o frîngeau. Pe masă cădea o rază de soare. Grigorie din Nazianz a ridicat mîna în care ținea pîinea și a spus către Tertulian : „Cinstită gazdă, cît de mult se cuvine să mulțumim Domnului pentru taina lui, căci iată această pîine gustoasă nu este altceva decît această rază galbenă de soare, care pe cîmp s-a preschimbat în grîu“. Atunci Tertulian s-a sculat și a scos din bibliotecă una dintre operele poetului Virgiliu și a spus către Grigorie : „Oaspe, dacă și pentru o pîine îl lăudăm pe Dumnezeu, cum se cuvine să-i mulțumim pentru cartea aceasta. Căci iată, această carte este raza preschimbată a unui soare mult mai înalt decît acesta de-aici, ale cărui raze pot fi văzute pe o masă.“

După o vreme, Gabriel Bagradian întrebă cu o tristețe plină de simpatie :

— Și toată biblioteca dumneavoastră, domnule farmacist Krikor ? Ce se află aici nu poate fi decît o parte infimă. Ați îngropat cărțile ?

Krikor se ridică țeapăn, ca un erou rănit :

— Nu le-am îngropat. În pămînt, cărțile mor. Le-am lăsat acolo unde sînt.

Gabriel ridică felinarul pe care farmacistul îl uitase. Se și luminase puțin, iar Krikor nu mai putea ascunde faptul că peste obrajii lui galbeni, impasibili, se rostogo-

leau lacrimi. Bagradian săltă pe umerii săi sacul cu cărți al bătrînului :

— Oare credeți, domnule farmacist Krikor, zise el, că eu sînt născut pentru carabine Mauser, încărcătoare cu cartușe și tranșee ?

Deși Krikor protesta mereu, Gabriel Bagradian duse sacul cel greu pînă la șaua nordică.

Cuprins

<i>Franz Werfel : Un scriitor al solidarității umane.</i>	5
<i>Cartea întâi CEEA CE SE APROPIE</i>	19
Capitolul întâi	
TEȘCHEREUA	21
Capitolul al doilea	
CONACUL HAMAN SELAMLİK	43
Capitolul al treilea	
NOTĂBILII DIN YOGHONOLUK	65
Capitolul al patrulea	
PRIMUL EVENIMENT	98
Capitolul al cincilea	
INTERLUDIUL ZEILOR	167
Capitolul al șaselea	
MAREA ADUNARE	200
Capitolul al șaptelea	
INMORMÎNTAREA CLOPOTELOR	306

Coperta colecției

EMIL CHENDEA

FRANZ WERFEL

DIE VIERZIG TAGE DES MUSA DAGH

© Alma Mahler-Werfel 1947

Toate drepturile rezervate de S. Fischer Verlag
GmbH Frankfurt am Main

Nr. colilor de tipar : 24
Com. 583

Combinatul Poligrafic
„CASA SCÎNTEII“
București — R.S.R.

Poet, prozator și dramaturg, Franz Werfel (1890—1945) a lăsat o operă bogată și diversă, din care extragem volumele de versuri: *Der Weltfreund* (1911); *Einander* (1915); *Der Gerichtstag* (1919); *Schlaf und Erwachen* (1935); romanele: *Verdi* (1924); *Barbara oder die Frömmigkeit* (1929); *Die vierzig Tage des Musa Dagh* (1933); *Das Lied von Bernadette* (1941); *Stern der Ungeborenen* (1946).

Putem vorbi despre romanul *Cele patruzeci de zile de pe Musa Dagh* ca despre o epopee modernă cu valoare parabolică, în care faptul istoric dobîndește o demnitate paradigmatică, în care între indivizi și comunități se stabilesc legăturile din totdeauna ale eposului, individul dobîndind o conștiință a pasiunii sale prin societate, iar aceasta fiind slujită și mîntuită, în grele situații, prin fapta eroică a individului.

(NICOLAE BALOTĂ)
